

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

38

— | —
2004

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΡΙΘ. ΕΙΣΑΓ.

9349

ΕΙΔ. ΑΡΙΘ.

Πρ 9f

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

38

ΑΘΗΝΑ 2004

Ἵπεύθυνος ἔκδοσης: Εὐάγγελος ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας

τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.

Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,

210-3664623.

Fax 210-3664628.

Academy of Athens.

Research Centre for the History

of Greek Law.

14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.

Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,

210-3664623.

Fax 210-3664628.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δημήτρης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

«Ὁ βασιλεὺς τῶν Σακαίων»

Αντιστροφή των θεσμών, θανατική ποινή
και αποδιοπομπαίος τράγος σε ένα χωρίο
του Δ' *Περὶ Βασιλείας* λόγου του Διῶνα Χρυσοστόμου 9-28

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ελληνικές ιατρικές-φιλοσοφικές επιδράσεις
αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο 29-59

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Consilium Principis – Consistorium Principis

Το συμβούλιο του αυτοκράτορα από τον Αύγουστο
(*consilium principis*) έως και τον Ιουστινιανό (*consistorium principis*) . . . 61-137

Μενέλαος Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Περὶ τῆς ἀρχῆς «ἐγκλημα δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ποινὴ
ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου»
Βυζάντιο – Τουρκοκρατία – Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι 139-149

Constantin G. PITSAKIS

La tradition du droit canonique de l'Église d'Orient
dans l'ordre juridique chypriote:
Histoire et survivances contemporaines 151-180

Γιάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

«Φυσικά τέχνα» στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.
Αρχειακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις
ενός κοινωνικού φαινομένου 181-219

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἔκδοσις»
τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ
Πρόδρομη ἀνακοίνωση 221-242

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818).

Τα «Θεσπίσματα», οι «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι»,
οι «Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» 243-319

Δημήτρης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

«Ὁ βασιλεὺς τῶν Σακαίων»

Αντιστροφή των θεσμών,

θανατική ποινή και αποδιοπομπαίος τράγος σε ένα χωρίο
του Δ' *Περὶ Βασιλείας* λόγου του Δίωνα Χρυσοστόμου.

1.

Στις 18 Σεπτεμβρίου του έτους 103 μ.Χ., ο ρήτορας και σοφιστής Δίων από την Προύσα (Titus Flavius Dio Cocceianus: περ. 40 μ.Χ.-περ. 120 μ.Χ.)¹ –γνωστός στους μεταγενέστερους με το προσωνύμιο «Χρυσόστομος»²– εκφώνησε ενώπιον του αυτοκράτορα Τραϊανού, με την ευκαιρία των γενεθλίων του τελευταίου, τον λόγο που είναι σήμερα γνωστός ως ο τέταρτος και τελευταίος στη σειρά των *Περὶ Βασιλείας* έργων του³.

1. Για τη ζωή και το έργο του Δίωνα, βλ. H. Von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa*, Berlin, 1898. G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World*, New Jersey, 1972, σελ. 566-582. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Harvard, 1978. P. Desideri, *Dione de Prusa. Un intellettuale greco nell' impero romano*, Messina/Firenze, 1978. J.L. Moles, «The Career and Conversion of Dio Chrysostom», *JHS* 98, 1978, σελ. 79-100. M.H. Quet, «Rhetorique, culture et politique. Le fonctionnement du discours ideologique chez Dione de Pruse et dans Les Moralia de Plutarque», *Dial. d' Hist.* 4, 1978, σελ. 51-117. R. Koolmeester/T. Tallmeister, *An index to Dio Chrysostomus*, Upsala, 1981. K. Blomqvist, *Myth and Moral Message in Dio Chrysostom*, Lund, 1989. D.A. Russell, «Dio of Prusa» στο: G. A. Kennedy (εξδ.) *The Cambridge History of Literary Criticism, 1. Classical Criticism*, Cambridge, 1989, σελ. 299-302. S. Swain (εξδ.), *Dio Chrysostom: Politics, Letters and Philosophy*, Oxford, 2000. T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire: The Politics of Imitation*, Oxford, 2001, σελ. 156-167, 181-246.

2. Πέρα από την εκτίμηση που επεφύλαξαν οι μεταγενέστεροι στη λογοτεχνική παραγωγή του, ίσως και για να διακρίνεται από τον συνονόματό του και μακρινό απόγονό του, ιστορικό Κάσσιο Δίωνα. Το προσωνύμιο αναφέρει, ήδη στα τέλη του 3ου μ.Χ. αιώνα, ο ρήτορας Μένανδρος από τη Λαοδίκεια: *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, 390, 1-3. Για το θέμα, βλ. A.M. Gowing, «Dio's name», *CP* 85, 1990, σελ. 49-54.

3. Για τον χρόνο και το πλαίσιο εκφώνησης του λόγου, βλ. H. Von Arnim, *Leben*

Διαρθρωμένη κατά ένα μεγάλο μέρος της σε διαλογική μορφή, η ρητορική επίδειξη του Δίωνα αναπαριστά μία συνομιλία του Αλέξανδρου και του κυνικού φιλοσόφου Διογένη στην Κόρινθο, στη διάρκεια της οποίας ο τελευταίος απευθύνει στον Μακεδόνα βασιλιά, που προετοιμάζει την εκστρατεία του εναντίον των Περσών, μία σειρά ηθικών παραγγελλμάτων για το πώς θα πρέπει να διαπλάθει τον χαρακτήρα του και να κυβερνά ο χρηστός ηγεμόνας.

Οι σχέσεις του Προυσαίου ρήτορα και σοφιστή με μία σειρά Ρωμαίων αυτοκρατόρων του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα μάς είναι γνωστές τόσο από πληροφορίες που βρίσκονται διεσπαρμένες στους λόγους του όσο και από τη βιογραφία του Δίωνα που συμπεριέλαβε ο Φλάβιος Φιλόστρατος στο έργο του *Βίοι Σοφιστών*⁴. Ο Δίων διέμενε στη Ρώμη πιθανότατα στη διάρκεια των ρητορικών και φιλοσοφικών σπουδών του (περ. 62-65 μ.Χ.) και μετά από μία σειρά σοφιστικών περιοδίων στα μεγάλα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, επέστρεψε σε αυτήν στα τέλη της δεκαετίας του 70, όπου και ανέπτυξε ενδεχομένως σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή, αρχικά επί βασιλείας Βεσπασιανού και στη συνέχεια επί βασιλείας Τίτου⁵. Μετά την άνοδο του Δομιτιανού στο θρόνο, όμως, η φιλία του Δίωνα με κάποιο σημαίνον πολιτικό πρόσωπο που εκτελέστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 80 μ.Χ.⁶, προκάλεσε τη δυσμένεια του αυτοκράτορα,

und Werke, σελ. 402-404, 412-414. J.L. Moles, «The Date and Purpose of the Forth Kingship Oration of Dio Chrysostom», *ClAnt* 2, 1983, σελ. 251-278. Πρβλ. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, σελ. 115-123. O P. Desideri, *Dione de Prusa*, σελ. 283 και 287-297, τοποθετεί τον λόγο στη βασιλεία του Δομιτιανού. Απουσιάζουν πάντως οι ρητές αναφορές στην παρουσία του αυτοκράτορα (πρβλ. όμως αντίθετα: Δίων 1.5 και 3.2-3). Αντίθετοι με την κρατούσα άποψη οι S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism and Power in the Greek World AD 50-250*, 1996, σελ. 193-194 και T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire*, σελ. 325-327, οι οποίοι αρνούνται, ειδικά για τον τέταρτο λόγο, τη σύνδεση με τον Τραϊανό.

4. Δίων 44.12, 45.2, 47.22. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών* 488.

5. Υποστηρίζεται ότι ο Δίων εκφώνησε τον λόγο του *Πρός Αλεξάνδρεις* σε θέατρο της Αλεξάνδρειας ως απεσταλμένος του Βεσπασιανού (Δίων 32.95), όμως πιθανότερη φαίνεται η άποψη που χρονολογεί τον λόγο στη βασιλεία του Τραϊανού. Για την πρώτη άποψη, βλ. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, σελ. 136. Για την δεύτερη άποψη, βλ. J.F. Kindstrand, «The date of Dio of Prusa's Alexandrian oration», *Historia* 26, 1978, σελ. 378-383. S. Swain, *Hellenism and Empire*, σελ. 428. O H. Sidebottom αρνείται ότι ο Δίων υπήρξε *amicus* των αυτοκρατόρων Βεσπασιανού και Τίτου: «Dio of Prusa and the Flavian dynasty», *CQ* 46, 1990, σελ. 447-456. Πρβλ. την παλαιότερη θέση του C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, σελ. 16-17.

6. Δίων 13. 1-2. Είναι αδύνατον να εντοπίσουμε με ασφάλεια την ταυτότητα του προσώπου αυτού, για την οποία έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις, με επικρατέστερη μάλλον εκείνη (C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, σελ. 13-18) που το ταυτίζει με τον ύπατο το 82 μ.Χ. T. Flavius Sabinus, γαμβρό του αυτοκράτορα Τίτου,

ο οποίος και τον εξόρισε από τη Ρώμη, απαγορεύοντάς του παράλληλα και τη διέλευση των συνόρων της επαρχίας Βιθυνίας και Πόντου. Στη διάρκεια της εξορίας του, ο ρήτορας ταξίδευσε πρώτα στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια στα Βαλκάνια, τον Εύξεινο Πόντο και μέσω της Σκυθίας ως την χώρα των Γετών, κοντά στον Δούναβη· μία σειρά έργων του είναι μάλιστα αφιερωμένη στην περιγραφή των ηθών διαφόρων λαών που συνάντησε στα ταξίδια του. Ο Φιλόστρατος διηγείται χαρακτηριστικά ότι ο Δίων ζούσε σε ένδεια, έναν βίο κυνικού φιλοσόφου⁷. Η εξορία του έληξε το 96 μ.Χ. με την άνοδο στο θρόνο του Νέρβα, παλαιού φίλου του, και ο Δίων επέστρεψε στην Προύσα. Η θέση του στην αυτοκρατορική αυλή ενισχύθηκε περαιτέρω επί βασιλείας Τραϊανού: ο Δίων συναριθμήθηκε στους *amici principis* και πιθανότατα συνόδευσε τον αυτοκράτορα ως συνοδός (*comes*) στον Δακικό πόλεμο το 102 μ.Χ.⁸.

Η ανάγνωση του τέταρτου *Περὶ Βασιλείας* λόγου επιβεβαιώνει τα πολλαπλά επίπεδα στα οποία λειτουργούσαν οι ρητορικές επιδείξεις των εκπροσώπων της δευτέρας σοφιστικής. Ο σοφιστής χρησιμοποιεί μία σειρά από λογοτεχνικούς κοινούς τόπους και στερεότυπες ρητορικές εκφράσεις προκειμένου να φιλοτεχνήσει, μέσω της χρήσης των προσωπειών του Αλέξανδρου και του Διογένη, τον χαρακτήρα αλλά και τον παραδειγματικό τρόπο διακυβέρνησης του ιδανικού ηγεμόνα. Η σειρά των ηθικών παραινέσεων που απευθύνει ο φιλόσοφος στον Αλέξανδρο υποθέτουμε ότι υπέβαλλε –αν λάβουμε υπόψη το πλαίσιο στο οποίο εκφωνήθηκε ο λόγος– ότι ο τιμώμενος Τραϊανός πληρεί τις προϋποθέσεις του χρηστού βασιλέως ή ακόμα και ότι αποτελεί το κατεξοχήν πρότυπό του (αν και αποουσιάζει από τον λόγο οποιαδήποτε ρητή τέτοια νύξη). Είναι προφανές ότι ο Δίων επιφυλάσσει για τον εαυτό του (όπως και σε άλλους σωζόμενους λόγους του) τον συμβολικό ρόλο του Διογένη, υιοθετώντας μία φιλοσοφική στάση που είχε πιθανόν επιλέξει και στο παρελθόν, στη διάρκεια της εξορίας του⁹, γεγονός που τού επιτρέπει να χρησιμοποιεί μία «αυ-

ο οποίος εκτελέστηκε με την κατηγορία της συνωμοσίας εναντίον του Δομιτιανού. Ο H. Sidebottom (ό.π. σημ. 5) εκφράζει την άποψη ότι επικρατέστερος υποψήφιος είναι ο L. Salvius Otho Cocceianus, ανιψιός του μετέπειτα αυτοκράτορα Νέρβα.

7. *Βίοι Σοφιστών* 488.

8. *Βίοι Σοφιστών* 488, Δίων 40.16, 47.22, καθώς και την αλληλογραφία του Τραϊανού με τον Πλίνιο τον Νεώτερο, *legatus Augusti pro praetore consulari potestate* στην επαρχία Βιθυνίας-Πόντου, Επιστολές 81 και 82 (A.N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966).

9. Πρβλ. όμως και Δίων 32.9, όπου ο σοφιστής επιτίθεται στους κυνικούς φιλοσόφους της Αλεξάνδρειας. Για το περίπλοκο ζήτημα των σχέσεων του Δίωνα με τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής, ιδιαίτερα με την στωική και κυνική φιλοσοφία, βλ. J.L. Moles, «The Career and Conversion of Dio Chrysostom», σελ. 79-100. M. Schofield, *H Στωική Ιδέα της Πόλης* (μτφρ. Χ. Μπάλλα), Αθήνα 1997 (α' αγγλική έκδοση 1991).

στηρή», ενίοτε και «σκληρή» παραινετική γλώσσα –διαμεσολαβημένη ασφαλώς από το προσώπειο του κυνικού φιλοσόφου– η οποία, παρ' όλο που επαναλαμβάνει παγιωμένα ρητορικά σχήματα και τυποποιημένες εικόνες, δεν αποτελεί μία στείρα και κενή περιεχομένου εξύμνηση του προσώπου του Τραϊανού, αλλά συμβάλλει με δεξιοτεχνία στη δημιουργία ενός κλίματος πνευματικής εξουσίας¹⁰. Τα εκφραστικά σχήματα της κλασικής ρητορικής και η σύνδεση με την ελληνική πολιτιστική παράδοση του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα επιτρέπουν στον Δίωνα –όπως και στους υπόλοιπους σοφιστές της περιόδου– να ενσαρκώνει την αυθεντία της ελληνικής παιδείας και να απευθύνεται στον αυτοκράτορα ως παιδαγωγός του¹¹, εκπρόσωπος μίας αυθεντίας που παραμένει, σύμφωνα με τη γνωστή λακανική διάκριση, στο χώρο του Φαντασιακού, αλώβητη από την ρωμαϊκή κυριαρχία που ανήκει στο Πραγματικό.

2.

Στο παραπάνω διαλογικό ρητορικό πλαίσιο, ο Διογένης, σε μία αποστροφή του προς τον Αλέξανδρο, αφού προτρέπει τον βασιλιά να μένει αφοσιωμένος περισσότερο στα αγαθά έργα και στη δικαιοσύνη παρά στη δύναμη των όπλων, τον συμβουλεύει να ενδύεται ταπεινά, φορώντας εξωμίδα (την ενδυμασία των κατώτερων τάξεων, των δούλων αλλά και των κυνικών φιλοσόφων –δηλαδή του Διογένη– και κατ' επέκταση και του Δίωνα) και όχι διάδημα (την κυανή ταινία που φορούσε γύρω από την τιάρα ο βασιλιάς των Περσών και ο ίδιος ο Αλέξανδρος), αν δεν θέλει να περιτριγυρίζεται καταγέλαστος ή, αργότερα, να βγάλει λοφία και τιάρα στο κεφάλι όπως οι πετεινοί (Σὺ δέ, ἔφη, καὶ τὸν θυμὸν ἐν τῇ ψυχῇ

σελ. 77-85, 106-114. P.A. Brunt, «Aspects of the Social Thought of Dio Chrysostom and of the Stoics», *Studies in Greek History and Thought*, Oxford, 1993, σελ. 221 επ.

10. Οι οξείες ρήσεις που αποδίδει ο Δίων στον Διογένη –όταν λ.χ. αποκαλεί τον Αλέξανδρο νόθο (4.18: σὺ ἐκεῖνος εἰ Ἀλέξανδρος, ὃν λέγουσιν ὑποβολιμαῖον), κακό και ανόητο (4.56: σὺ αὐτῷ μάλιστα ἔχθιστος εἰ καὶ πολειμώτατος, μέχρι ἂν ᾗς κακὸς καὶ ἀνόητος) ή καταγέλαστο (4.66: ἀλλὰ περιελεύση διάδημα ἔχων καταγέλαστον)– δεν αποτελούν σύνθεση ανώδυνων σοφιστικών ασκήσεων ή συνονθύλευμα φιλοσοφικών κοινών τόπων, αλλά επιτρέπουν στον Δίωνα να στέκεται ενώπιον του Τραϊανού ως συμβολικός κάτοχος μίας πνευματικής γνώσης που επικρίνει ή/και καθοδηγεί την «απαίδευτη» αυτοκρατορική εξουσία. Ορισμένοι ερευνητές, εντυπωσιασμένοι από τον επιθετικό τόνο του Διογένη, χρονολογούν τον λόγο στη βασιλεία του Δομιτιανού, όταν ο Δίων είναι γνωστό ότι άσκησε ευθεία κριτική στον αυτοκράτορα: P. Desideri, *Dione de Prusa*, σελ. 283, 287-297. Για τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του λόγου, βλ. T. Whitmarsch, *Greek Literature and the Roman Empire*, σελ. 205.

11. Βλ. αντί άλλων, την πρόσφατη ανάλυση του T. Whitmarsch, *Greek Literature and the Roman Empire*, σελ. 190-216. Ειδικά για τον τέταρτο λόγο, σελ. 191-194, 201, 204-205.

φορεῖς ἡκονημένον, χαλεπὸν οὕτω καὶ βίαιον κέντρον. οὐκ ἀπορρίψας ταῦτα ἃ νῦν ἔχεις, ἐξωμίδα λαβὼν λατρεύσεις τοῖς αὐτοῦ κρείττοσιν, ἀλλὰ περιελεύση διάδημα ἔχων καταγέλαστον; μικρῷ δὲ ὕστερον ἴσως λόφον φύσεις καὶ τιάραν, ὥσπερ οἱ ἀλεκτρυόνες;). Στο σημεῖο αὐτό, ο Δίων εἰσάγει, πρὸς ἐπίρρωση των συμβουλῶν του Διογένη, τὴν περιγραφὴ μίας περσικῆς γιορτῆς τὴν ὁποία ὀνομάζει «έορτὴ τῶν Σακῶν» καὶ ἡ ἐπὶ κληση τῆς ὁποίας ἀποσκοπεῖ στο να καταδείξει το οἰκτρὸ τέλος των ηγεμόνων που μόνον σύμφωνα με το αξίωμά τους εἶναι βασιλεῖς, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά φέρονται ἀλαζονικά καὶ ἐλεεινά κατὰ τὴν ἀσκηση τῆς εξουσίας τους:

Οὐκ ἐννεόηκας τὴν τῶν Σακῶν έορτήν, ἣν Πέρσαι ἄγουσιν, οὗ νῦν ὥρμηκας στρατεύεσθαι; καὶ ὅς εὐθύς ἡρώτα, Ποῖαν τινά; ἐβούλετο γὰρ πάντα εἰδέναι τὰ τῶν Περσῶν πράγματα. Λαβόντες, ἔφη, τῶν δεσμωτῶν ἓνα τῶν ἐπὶ θανάτῳ καθίζουσιν εἰς τὸν θρόνον τὸν τοῦ βασιλέως καὶ τὴν ἐσθῆτα διδόασιν αὐτῷ τὴν βασιλικὴν καὶ προστάττειν ἐῷσι καὶ πίνειν καὶ τρυφᾶν καὶ ταῖς παλλακαῖς χρῆσθαι τὰς ἡμέρας ἐκείνας ταῖς βασιλέως, καὶ οὐδεὶς οὐδὲν αὐτὸν κωλύει ποιεῖν ὧν βούλεται. μετὰ δὲ ταῦτα ἀποδύσαντες καὶ μαστιγώσαντες ἐκρέμασαν¹².

Ἡ ιστορικὴ αξιοπιστία των έργων του Δίωνα Χρυσοστόμου ἔχει πολυάπλως επικυρωθεῖ τουλάχιστον ὅσον ἀφορὰ τις ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πληροφορίες που διασώζουν γιὰ τὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ζωὴ των ἐλληνικῶν πόλεων των ἀνατολικῶν ρωμαϊκῶν επαρχιῶν -ιδιαιτέρως τῆς Βιθυνίας καὶ Πόντου (Προύσα, Νικομήδεια, Νίκαια), τῆς Κιλικίας (Ταρσός), τῆς Λυκίας καὶ Παμφυλίας (Ρόδος) ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Αἰγύπτου- καθὼς καὶ γιὰ τὴν κεντρικὴ καὶ περιφερειακὴ ρωμαϊκὴ διοίκηση στὰ τέλη του 1^{ου} καὶ τις ἀρχές του 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀξιολόγησι, ὁμῶς, τῆς ιστορικότητος ἐνὸς περσικοῦ ἐθίμου, ἡ γενεαλογία του ὁποίου εἶναι δύσκολο να ἐντοπιστεῖ καὶ το περιεχόμενον του ὁποίου ἐγείρει σειρά ἐρωτημάτων καὶ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ιστορίας των θεσμῶν καὶ του δικαίου -ιδιαιτέρως ὅσον ἀφορὰ τὴν ἀναφερόμενη ἀντιστροφή των θεσμῶν, τὴν προσωρινὴ ἐκχώρηση των βασιλικῶν ἐξουσιῶν σε ἓναν καταδικασμένο σε θάνατον καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἐπαναφορά τῆς θεσμικῆς τά-

12. Δίων 4.66-68. Το χωρίο που ἀκολουθεῖ (4.69: οὐκ οὐκ οὐκ τότε, ἐπειδὴν ἄρωςιν τὸν ἄνθρωπον ἐκ των δεσμῶν, εἰκός ἐστι τὸν μὲν ἀνόητον καὶ ἄπειρον τοῦ πράγματος χαῖρειν καὶ μακαρίζειν ἑαυτὸν ἐπὶ τοῖς γινόμενοις, τὸν δὲ εἰδὸτα ὀδυρεσθαι καὶ μὴ ἐθέλειν ἐκόντα συνακολουθεῖν, ἀλλὰ μᾶλλον, ὥσπερ εἶχε, μένειν ἐν ταῖς πέδαις) στο ὁποῖο περιγράφεται ἡ ἀντίδρασι του καταδίκου ὁ ὁποῖος, μόλις ἀντιλαμβάνεται τι πρόκειται να συμβεῖ, ἐπιθυμεῖ να παραμείνει στὰ δεσμά του, ἀποτελεῖ προφανῶς ρητορικὴ ἀνάπτυξη του κεντρικοῦ θέματος, χωρὶς ἀξιώσεις ιστορικῆς μαρτυρίας.

ξης με την εκτέλεση του καταδίκου— απαιτεί μία σύνθετη ερμηνευτική εργασία που υπερβαίνει τα όρια της ιστορίας του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου.

Οι Σάκες, σκυθική νομαδική φυλή ιρανικής καταγωγής, η οποία κατοικούσε στην ευρύτερη περιοχή βόρεια των ασιατικών ακτών του Εύξεινου Πόντου και ανατολικά της Κασπίας, πάνω από το όρος Παροπάμισος (περίπου στο σημερινό Ουζμπεκιστάν)¹³, ηττήθηκαν από τον Κύρο τον Μεγάλο και υποτάχθηκαν οριστικά στο Περσικό κράτος από τον Δαρείο τον Α΄¹⁴. Ο τρόπος με τον οποίο συνέλεξε ο Δίων την περιγραφή της γιορτής των Σακών παραμένει ένα ερώτημα ανοικτό. Είναι πιθανόν να περιήλθαν σε γνώση του σχετικές αφηγήσεις όταν, στη διάρκεια της εξορίας του, ταξίδευσε μέσω της Σκυθίας στους Γέτες και επισκέφθηκε την αρχαία αποικία της Μιλήτου Ολβία ή Βορυσθένης, η οποία βρισκόταν στη δεξιά όχθη του ποταμού Μπουγκ στην Κριμαία, λίγα μόλις χιλιόμετρα πάνω από τη συμβολή του με τον Δνείπερο ή Βορυσθένη¹⁵. Η πόλη ιδρύθηκε το 646-645 π.Χ. και γρήγορα εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Ελλήνων και Σκυθών. Δεν μπορούμε, εξάλλου, να γνωρίζουμε τον ιστορικό ορίζοντα τον οποίον είχε στην αντίληψή του ο Δίων, όταν απέδιδε την υπό συζήτηση περιγραφή στην *persona* του Διογένη. Ο ενεστώτας χρόνος του ρήματος «ἄγουσιν» αναφέρεται στον 4^ο π.Χ. αιώνα όπου διαδραματίζεται ο διάλογος ή στον 2^ο μ.Χ. αιώνα όπου γράφει ο σοφιστής; Το πιθανότερο είναι ότι ο ενεστώτας δεν εξυπηρετεί παρά την ρητορική συνθήκη της αφήγησης, κατά συνέπεια δεν έχει αξιώσεις ιστορικότητας. Από την άλλη πλευρά, η εορτή περιστρέφεται γύρω από τον «βασιλέα τῶν Περσῶν», κατά συνέπεια δεν μπορεί παρά να τοποθετείται, ακριβώς όπως υποβάλλει και η δραματική σκηνοθεσία του λόγου, στην περίοδο πριν την Μακεδονική κατάκτηση, ως την εκτέλεση από τον Αλέξανδρο, τον χειμώνα του 329/8 π.Χ., του Βήσσου, σατράπη των Βακτρίων—ο οποίος, αφού δολοφόνησε τον Δαρείο Γ΄ Κοδομαννό, ανέβηκε για λίγο στο θρόνο ως Αρταξέρξης Δ΄—και την έκλειψη της Περσικής βασιλείας¹⁶. Στο ερώτημα, όμως, αυτό, θα επανέλθουμε αναλυτικά

13. Στράβων 11.8.1-5.

14. Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, 1.1.4-5. Ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι για τους Πέρσες, Σκύθες και Σάκες ήταν ταυτόσημοι και ότι στον Μαραθώνα, τις Θερμοπύλες και τις Πλαταιές, οι Σάκες συμπαράταχθηκαν στο πλευρό των Περσών: 6.112, 7.64, 9.71. Πρβλ. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 3.11.3, όπου συμπαράτασσονται στο πλευρό του Δαρείου στη μάχη των Γαυγαμήλων. Ο Αρριανός, πάντως, προσδιορίζει τη σχέση των Σακών με τον Δαρείο ως «συμμαχία»: 3.8.3.

15. Ηρόδοτος 4.18, Στράβων 7.3.17, Δίων 36.1. H. Von Arnim, *Leben und Werke*, σελ. 482-489. P. Desideri, *Dione de Prusa*, σελ. 318-327, 361-371.

16. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 3.21.1-5, 3.25.3, 3.30.4-5. Για τον θεσμό της

μετά την εξέταση όλων των σχετικών με την εορτή των Σακών πηγών.

Αναλύοντας τα επιμέρους συστατικά στοιχεία του εορτασμού όπως περιγράφονται στο επίμαχο χωρίο, σημειώνουμε, κατ' αρχάς, ότι ο πρωταγωνιστής επιλέγεται ανάμεσα σε φυλακισμένους και ήδη καταδικασμένους σε θάνατο για προηγούμενο ποινικό αδίκημα. Ο κατάδικος α) κάθεται στον βασιλικό θρόνο β) φοράει την βασιλική εσθήτα –συμβολικές κινήσεις ανάληψης της βασιλικής εξουσίας– γ) διατάζει· πίνει· ζει με πολυτέλεια· συνευρίσκεται με τις βασιλικές παλλακίδες και απολαμβάνει, εν προκειμένω, όλα τα μοναδικά βασιλικά προνόμια. Η χρήση του όρου «προσβάλλει» υπογραμμίζει ότι η εξουσία του καταδίκου δεν αποτελεί εικονική μίμηση των εξουσιών ή των διακριτικών γνωρισμάτων του βασιλικού θεσμού. Ο κατάδικος έχει τη δυνατότητα να απευθύνει διαταγές (οι οποίες δεν φαίνονται να περιορίζονται αποκλειστικά στον εορτασμό) και οπωσδήποτε το γεγονός ότι φέρεται να έχει τη δυνατότητα της σεξουαλικής συνεύρεσης με βασιλικές παλλακίδες καθιστά την θέση του ιδιαίτερα προνομιακή. Η φράση με την οποία ολοκληρώνεται η περιγραφή λειτουργεί ακριβώς ως επικύρωση της πραγματικότητας όλων των προηγούμενων προνομίων. Πρόκειται, συνεπώς, για μία πραγματική εξουσία και η απόλυτη ελευθερία την οποία απολαμβάνει ο κατάδικος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του εορτασμού. Στη συνέχεια, του βγάζουν τα βασιλικά ρούχα, τον γυμνώνουν εντελώς, τον μαστιγώνουν και τον θανατώνουν με απαγχονισμό.

Η περιγραφή που προηγήθηκε δεν προσδιορίζει κάθε πότε επαναλαμβάνεται αυτή η διαδικασία. Είναι όμως «έορτη» και εύλογα υποθέτουμε ότι λαμβάνει χώρα μία φορά τον χρόνο. Επιπλέον, δεν διευκρινίζεται η καταγωγική σχέση της εορτής από τους Σάκες ούτε η αιτία ονοματοδότησής της. Σύμφωνα με τον Δίωνα, το έθιμο είναι περσικό και μπορούμε απλώς να πιθανολογήσουμε ότι οι Πέρσες το παρέλαβαν από τους Σάκες. Όσον αφορά τον πυρήνα του εορτασμού, είναι σαφές ότι συνιστά μία απόλυτη αντιστροφή του θεσμικού –πολιτειακού και δικαιοτικού– πλαισίου: ο κατάδικος γίνεται ηγεμόνας και η θεσμική τάξη καταλύεται απολύτως έως ότου επέλθει συμμετρικά η επαναστροφή και η αποκατάστα-

βασιλείας στην Περσία, αλλά και την περσική αντίσταση στον ελληνισμό μετά την κατάκτηση από τον Αλέξανδρο και σε ολόκληρη την ελληνιστική περίοδο, όπως αυτή εκφράστηκε σε θρησκευτικά, αποκαλυπτικά και εσχατολογικά κείμενα της Εγγύς Ανατολής, βλ. αναλυτικά: S.K. Eddy, *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism*, 334-31 B.C., Lincoln, 1961, σελ. 3-36 και ιδιαίτερα σελ. 37-64. Για τον Αλέξανδρο ως βασιλιά μετά την εκτέλεση του Βήσσου, βλ. αντί άλλων, H.J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, (μετάφρ. Α. Χανιώτης, εποπτ. Κ. Μπουραζέλης), Αθήνα, 2000 (α' γερμαν. έκδ. 1991), σελ. 44-55 και 217-219.

ση με τη θανάτωση του καταδίκου, η οποία, πάντως, αποτελεί ταυτόχρονα εκτέλεση προϋπάρχουσας θανατικής καταδίκης.

Η εξιστόρηση του Δίωνα δεν επαναλαμβάνεται σε καμία άλλη αρχαία πηγή· εορτή που ονομάζεται «Σάκαια» μάς είναι όμως γνωστή τόσο από τον Στράβωνα –σύγχρονο του Δίωνα– όσο και από έναν ακόμα σοφιστή, τον Αθήναιο από την Ναύκρατι της Αιγύπτου, ο οποίος έζησε έναν αιώνα αργότερα και στο δέκατο τέταρτο βιβλίο των *Δειπνοσοφιστῶν* μεταφέρει σχετικές πληροφορίες που είχε διαβάσει στον ιστορικό Βηρωσό.

Ο Στράβων παραδίδει δύο διαφορετικές εκδοχές για την καταγωγή μίας εορτής που ονομάζει Σάκαια και τις οποίες ενσωματώνει στο ενδέκατο βιβλίο των *Γεωγραφικῶν*¹⁷. Στην πρώτη, η οποία ανατρέπει στην νίκη των Περσών επί μίας φυλής Σακῶν στην Ποντική Καππαδοκία, ο θρησκευτικός-λατρευτικός πυρήνας είναι έκδηλος. Οι Πέρσες έχτισαν στην περιοχή έναν ναό της Αναΐτιδος και των θεοτήτων που λατρεύονταν μαζί της, όπου και γιορτάζονταν κάθε χρόνο στην περιοχή τα Σάκαια. Ο Στρά-

17. Στράβων 11.8.2. 11.8.4-5: Ἐν ἀριστερᾷ δὲ τούτοις ἀντιπαράκειται τὰ Σκυθικὰ ἔθνη καὶ τὰ νομαδικὰ ἅπαντα ἐκπληροῦντα τὴν βόρειον πλευράν. οἱ μὲν δὴ πλείους τῶν Σκυθῶν ἀπὸ τῆς Κασπίας θαλάττης ἀρξάμενοι Δάαι προσαγορεύονται, τοὺς δὲ προσεφούς τούτων μᾶλλον Μασσαγέτας καὶ Σάκας ὀνομάζουσι, τοὺς δ' ἄλλους κοινῶς μὲν Σκύθας ὀνομάζουσιν ἰδίᾳ δ' ὡς ἐκάστους· ἅπαντες δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νομάδες, μάλιστα δὲ γνώριμοι γεγόνاسι τῶν νομάδων οἱ τοὺς Ἑλλήνας ἀφελόμενοι τὴν Βακτριανήν, Ἀσιοὶ καὶ Πασιανοὶ καὶ Τόχαροι καὶ Σακάραυλοι, ὀρμηθέντες ἀπὸ τῆς περαιᾶς τοῦ Ἰαξάρτου τῆς κατὰ Σάκας καὶ Σογδιανούς, ἣν κατεῖχον Σάκαι. (...) καὶ μέχρι Καππαδόκων καὶ μάλιστα τῶν πρὸς Εὐξείνῳ οὓς Ποντικούς νῦν καλοῦσι, προήλθον, ἐπιθέμενοι δ' αὐτοῖς πανηγυρίζουσιν ἀπὸ τῶν λαφύρων οἱ ταύτη τότε τῶν Περσῶν στρατηγοὶ νύκτωρ ἄρδην αὐτοὺς ἤφάνισαν. ἐν δὲ τῷ πεδίῳ πέτραις τινὰ προσχώματι συμπληρώσαντες εἰς βουνοειδὲς σχῆμα ἐπέθηκαν τείχος καὶ τὸ τῆς Ἀναΐτιδος καὶ τῶν συμβῶμων θεῶν ἱερὸν ἰδρύσαντο, Ὡμανοῦ καὶ Ἀναδάτου Περσικῶν δαιμόνων, ἀπέδειξαν τὲ πανήγυριν κατ' ἔτος ἱεράν, τὰ Σάκαια, ἣν μέχρι νῦν ἐπιτελοῦσιν οἱ τὰ Ζῆλα ἔχοντες· οὕτω γὰρ καλοῦσι τὸν τόπον· ἔστι δὲ ἱεροδουλῶν πόλις καὶ τὸ πλέον. Πομπήιος δὲ προσθεῖς χώραν ἀξιόλογον καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ συνοικίσας εἰς τὸ τείχος μίαν τῶν πόλεων ἀπέφηνεν ὧν διέταξε μετὰ τὴν Μιθριδάτου κατάλυσιν. Οἱ μὲν οὕτω λέγουσι περὶ τῶν Σακῶν, οἱ δ' ὅτι Κύρος ἐπιστρατεύσας τοῖς Σάκαις ἡττηθεὶς τῇ μάχῃ φεύγει, στρατοπεδευσάμενος δ' ἐν ᾧ χωρίῳ τὰς παρασκευὰς ἀποτελοῖται πλήρεις ἀφθονίας ἀπάσης καὶ μάλιστα οἴνου, διαναπαύσας μικρὰ τὴν στρατιάν, ἤλανεν ἅψ' ἐσπέρας ὡς φεύγων, πλήρεις ἀφελὲς τὰς σκηνὰς· προσελθὼν δ' ὅσον ἐδόκει συμφέρειν ἰδρύθη· ἐπιόντες δ' ἐκείνοι καὶ καταλαβόντες ἔρημον ἀνδρῶν τὸ στρατόπεδον τῶν δὲ πρὸς ἀπόλαυσιν μεστὸν, ἀνέδην ἐνεπίμπλαντο· ὁ δ' ὑποστρέφας ἐξοίνους κατέλαβε καὶ παραπλήγας, ὥσθ' οἱ μὲν ἐν κάρῳ κείμενοι καὶ ὕπνῳ κατεκόπτοντο, οἱ δ' ὀρχούμενοι καὶ βακχεύοντες γυμνὸν περιέπιπτον τοῖς τῶν πολεμίων ὅπλοις, ὀλίγου δ' ἀπώλοντο ἅπαντες, ὁ δὲ θεῖον νομίσας τὸ εὐτύχημα, τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀνιερῶσας τῇ πατρίῳ θεῷ προσηγόρευσε Σάκαια· ὅπου δ' ἂν ᾗ τῆς θεοῦ ταύτης ἱερὸν, ἐνταῦθα νομίζεται καὶ ἡ τῶν Σακαίων εορτὴ βακχεῖα τίς μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ, διεσκευασμένων σκυθιστί, πινόντων ἅμα καὶ πληκτιζομένων πρὸς ἀλλήλους ἅμα τὲ καὶ τὰς συμπινοῦσας γυναῖκας.

βων υπογραμμίζει ότι το έθιμο τηρείται ακόμα και στην εποχή του από τους κατοίκους των Ζήλων στον Πόντο, πόλη που αναδιοργάνωσε ο Πομπήιος μετά τη νίκη του επί του Μιθριδάτη το 66 π.Χ. Στην πρώτη αυτή εκδοχή δεν μας δίνεται καμία πληροφορία για το περιεχόμενο των εορτασμών. Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, η οποία ανατρέπει ρητά στην αιματηρή νίκη του Κύρου επί των Σακών, ο Πέρσης ηγεμόνας αφιέρωσε την ημέρα της νίκης του στην Αναΐτιδα και καθιέρωσε να εορτάζονται τα Σάκαια, τα οποία περιγράφονται ως βακχική τελετουργία όπου άνδρες ντυμένοι Σκύθες (Σάκες;) μεθούν και επιδίδονται σε σεξουαλικά όργια με γυναίκες που τους συντροφεύουν στην οينوποσία. Ο Στράβων, σε αντίφαση με την πρώτη εκδοχή, τονίζει ότι τα Σάκαια τελούνται όπου υπάρχει ναός της Αναΐτιδος. Μολονότι, όμως, επιβεβαιώνει τον περσικό χαρακτήρα της γιορτής και παραδίδει μία ευλογοφανή σύνδεσή της με τους Σάκες, η διάσταση με την εκδοχή του Δίωνα είναι σαφής. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για χορήγηση βασιλικών προνομίων σε καταδικασμένο σε θάνατο, πολύ δε περισσότερο για εκτέλεσή του στο πλαίσιο του εορτασμού. Δύο σημεία οδηγούν σε ενδεχόμενη σύγκλιση των εκδοχών Δίωνα και Στράβωνα: α) Το κοινό μοτίβο μεταμφίεσης. Στην περιγραφή του πρώτου, ο κρατούμενος ντύνεται βασιλιάς, στην περιγραφή του δεύτερου οι Πέρσες μεταμφιέζονται σε Σκύθες. β) Τα θεματικά μοτίβα τόσο της μέθης όσο και των σεξουαλικών οργίων: στην πρώτη περίπτωση ο οίνος και οι βασιλικές παλλακίδες, στην δεύτερη οι γυναίκες που συντροφεύουν τους άνδρες στην οينوποσία (αλλά και το γενικότερο βακχικό κλίμα).

Ο σοφιστής Αθήναιος μας παραδίδει, απ' την άλλη πλευρά, μία διαφορετική εκδοχή, για την οποία και παραπέμπει στον ιστορικό Βηρωσσό (περ. 300-240 π.Χ.). Η αξιοπιστία του Βηρωσσού είναι ενισχυμένη, δεδομένου ότι διετέλεσε ιερέας στην Βαβυλώνα και έγραψε στα ελληνικά ένα τρίτομο έργο με τον τίτλο *Βαβυλωνιακά* –που δεν διασώθηκε παρά μόνον σε σπαράγματα– στο οποίο, εκτός από την ιστορία των εθνών της Μεσοποταμίας ως τον θάνατο του Αλέξανδρου, περιέγραφε στους νέους κυρτίους της χώρας περσικές και βαβυλωνιακές γιορτές, αντλώντας πληροφορίες από ιερατικά αρχεία στα οποία είχε άμεση πρόσβαση¹⁸. Την ίδια γιορτή ο Αθήναιος υπογραμμίζει ότι μνημονεύει και ο Κτησίας από την Κνίδα της Μικράς Ασίας, στο δεύτερο βιβλίο των *Περσικών* του –στρατιωτικός γιατρός του Κύρου και αργότερα αιχμάλωτος και γιατρός του Αρταξέρξη, ο οποίος επίσης είχε μελετήσει τα ανακτορικά αρχεία,

18. P. Schnabel, *Berosos*, Leipzig, 1923. G.P. Verbrugghe, *Berosos and Manetho, Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (μετάφρ.: J.M. Wickersham), Michigan, 1997.

μολονότι συνέγραψε τα *Περσικά* μετά την εγκατάστασή-του στη Σπάρτη το 398 π.Χ.¹⁹.

Ο Αθήναιος προσδιορίζει τον εορτασμό χρονολογικά -τον μήνα Λώο, την δέκα έκτη ημέρα- αλλά τον τοποθετεί στη Βαβυλώνα, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με όσα παραδίδουν τόσο ο Δίων όσο και ο Στράβων. Παρ' όλ' αυτά, υπέρ της περσικής καταγωγής συνηγορεί το γεγονός ότι μνημονεύεται από τον Κτησία στο δεύτερο βιβλίο των *Περσικών*. Η εορτή διαρκεί πέντε ημέρες. Στον πυρήνα της βρίσκεται η αλλαγή των ρόλων και των σχέσεων εξουσίας: για πέντε ημέρες οι δούλοι εξουσιάζουν τους κυρίους (πληροφορία από την οποία συνάγεται ότι τα Σάκαια γιορτάζονται στα σπίτια), ένας δούλος μάλιστα, ο οποίος αποκαλείται «ζωγάνης», ενδεδυμένος με στολή η οποία προσομοιάζει με την βασιλική, διοικεί τον οίκο. Παρούσες στο χωρίο του Αθήναιου είναι, συνεπώς, η αντιστροφή των θεσμών και το θεματικό μοτίβο του βασιλιά, μέσω της βασιλικής στολής που φορά ένας δούλος, ο οποίος αναλαμβάνει και καθήκοντα κυρίου του σπιτιού. Δεν συναντούμε όμως ούτε την εορταστική ερωτική ελευθεριότητα ούτε την εμπλοκή ενός καταδίκου και την θανάτωσή του. Ο Αθήναιος συσχετίζει την πληροφορία που συνέλεξε από το έργο του Βηρωσσού με ελληνικές και ρωμαϊκές γιορτές στις οποίες συντελείται η ίδια αντιστροφή των σχέσεων εξουσίας και της κοινωνικής θέσης: οι δούλοι γίνονται κύριοι και οι κύριοι δούλοι. Σημειώνει, τέλος, ότι το έθιμο αυτό απαντά στην Κρήτη, στη γιορτή των Ερμαίων, στην Τροιζήνα τον μήνα Γεραίστιο και κατά κανόνα στα ρωμαϊκά Κρόνια, την εορτή των Σατουρναλίων.

Ο αινιγματικός χαρακτήρας των Σακαίων αλλά και η απουσία συναφών πηγών που θα μπορούσαν να φωτίσουν την βαβυλωνιακή ή περσική καταγωγή τους οδήγησε ορισμένους ερευνητές να συνδέσουν, ή ακόμα και να ταυτίσουν, την γιορτή με τον εορτασμό του Περσικού Νέου

19. Αθήναιος 639 b-c: τοσαῦτα τοῦ Μασουρίου διεξελθόντος περιηγήθησαν ἡμῖν καὶ αἱ δευτέραι καλούμεναι τράπεζαι, πολλάκις ἡμῖν διδόμεναι οὐ μόνον ταῖς τῶν Κρονίων ἡμέραις, ἐν αἷς Ῥωμαίων παισιν <ἔθος ἐστίν> ἐστιᾶν τοὺς οἰκέτας, αὐτοὺς τὰς τῶν οἰκετῶν ἀναδεχομένους λειτουργίας. Ἑλληνικὸν δὲ τοῦτο τὸ ἔθος· ἐν Κρήτῃ γοῦν τῇ τῶν Ῥωμαίων εορτῇ τὸ ὅμοιον γίνεται, ὡς φησι Καρύστιος ἐν Ἱστορικοῖς Ὑπομνήμασιν. εὐωχουμένων γὰρ τῶν οἰκετῶν οἱ δεσπότες ὑπηρετοῦσιν πρὸς τὰς διακονίας. καὶ ἐν Τροιζίνι δὲ μηνὶ Γεραίστιω· πανηγυρις δὲ τότε γίνεται πολυήμερος, ἥς ἐν μίᾳ οἱ δούλοι μετὰ τῶν πολιτῶν κοινῇ τε ἀστραγαλίζουσιν καὶ οἱ κύριοι τοὺς δούλους ἐστιῶσιν, ὡς ὁ αὐτός φησιν Καρύστιος. Βῆρωσος δ' ἐν πρώτῳ Βαβυλωνιακῶν τῷ Λῳ φησὶ μηνὶ ἑκκαίδεκάτῃ ἄγεσθαι εορτὴν Σάκαια προσαγορευομένην ἐν Βαβυλῶνι ἐπὶ ἡμέρας πέντε, ἐν αἷς ἔθος εἶναι ἄρχεσθαι τοὺς δεσπότες ὑπὸ τῶν οἰκετῶν ἀφηγεῖσθαι τε τῆς οἰκίας ἕνα αὐτῶν ἐνδεδυκότα στολὴν ὁμοίαν τῇ βασιλικῇ, ὃν καὶ καλεῖσθαι ζωγάνην. μνημονεύει τῆς εορτῆς καὶ Κτησίας ἐν δευτέρῳ Περσικῶν.

Έτους²⁰. Ο Frazer προσπάθησε ανεπιτυχώς να συνδέσει τον εορτασμό με τελετές θανάτωσης του βασιλιά στη Βαβυλώνα κατά τον εορτασμό του Νέου Έτους, πριν τους ιστορικούς χρόνους, και στο πλαίσιο σχετικών τελετών θανάτωσης του βασιλιά διαφόρων πρωτόγονων φυλών από την Καμπότζη ως τη Χαβάη και από την Αιθιοπία ως την Βεγγάλη²¹. Σε ορισμένες φυλές θανατωνόταν κάποιος θύμα ως υποκατάστατο του βασιλιά. Ο Eddy προχώρησε στην υπόθεση ότι τα Σάκαια συνδέονται ενδεχομένως με την Ασσυρο-βαβυλωνιακή και Περσική εκδοχή του εορτασμού του Νέου Έτους –κατά την οποία ο βασιλιάς έπαιζε τον ρόλο ενός μυθικού ήρωα ο οποίος παλεύει με τέρατα τα οποία συμβολίζουν δυνάμεις του Χάους, η δε βασιλική εξουσία ανανέωνε τις δυνάμεις της μέσω μίας περίπλοκης θυσιαστικής τελετουργίας²²– καθώς και με την ετήσια γιορτή των Μιθρακίων προς τιμήν του Μίθρα κατά τις οποίες ο Πέρσης βασιλιάς μεθούσε και χόρευε έναν πολεμικό χορό²³. Παρ' όλ' αυτά, ούτε η λατρεία του Μίθρα αναφέρεται από τον Στράβωνα, ο δε Βηρωσσός θα επιχειρούσε οπωσδήποτε τη σύνδεση με τον εορτασμό του Νέου Έτους αν οι δύο γιορτές ταυτιζόνταν. Εντούτοις, μία ακόμα μαρτυρία που διασώζεται στο έργο του σκεπτικού φιλοσόφου Σέξτου Εμπειρικού *Πρός Ρήτορας* φωτίζει και αυτή την περσική καταγωγή του εορτασμού. Σύμφωνα με τον Σέξτο Εμπειρικό, όταν πεθαίνει ο Πέρσης βασιλιάς, για τις πέντε επόμενες ημέρες επέρχεται πλήρης κατάλυση των νόμων (με επακόλουθο ανθρώποκτονίες, κλοπές κ.λπ.) ώστε οι πολίτες να αντιληφθούν την αναγκαιότητα της βασιλικής εξουσίας. Ο μυθικός (ή αρχαϊκός;) χαρακτήρας της μαρτυρίας είναι αναμφισβήτητος, ευκρινείς όμως είναι και οι αναλογίες με τα Σάκαια²⁴.

Ιδιαίτερα εύγλωττοι αποδεικνύονται οι συσχετισμοί που πρώτος επιχείρησε ο Αθήναιος ως προς την ενδεχόμενη σύνδεση των Σακαίων με τα Κρόνια και τα ρωμαϊκά Σατουρνάλια. Τα Κρόνια γιορτάζονταν στην Αθήνα την 12^η Εκατομβαιώνος (Ιούλιος/Αύγουστος) –η αρχαιότερη ονομασία του μήνα ήταν Κρονίων, ονομασία που απαντά σε ιωνικές πόλεις στη

20. S. Langdon, "The Babylonian and Persian Sacaea", *JRAS* 1924, σελ. 65-72. S.K. Eddy, *The King is Dead*, σελ. 51-56 και ειδικά σημ. 47. E.O. James, *Myth and Ritual in the Ancient Near East*, London, 1958, σελ. 223-224.

21. J. Frazer, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, Μέρος III, «Dying God», 3η έκδ. London 1911, ανατύπωση 1912, σελ. 113-117.

22. Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, 8.3.9-25, 33-34.

23. Στράβων, 11.14.9. Αθήναιος 10.434e.

24. *Πρός Ρήτορας* 33: έντεϋθεν καὶ οἱ Περσῶν χαρίεντες νόμον ἔχουσι βασιλέως παρ' αὐτοῖς τελευτήσαντος πέντε τὰς ἐφεξῆς ἡμέρας ἀνομίαν ἄγειν, οὐχ ὑπὲρ τοῦ δυστυχεῖν ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ ἔργῳ μαθεῖν ἡλίκον κακὸν ἐστὶν ἡ ἀνομία, σφαγὰς καὶ ἄρπαγὰς καὶ εἰ τι χεῖρον ἐστὶν ἐπάγουσα, ἵνα πιστότεροι τῶν βασιλέων φύλακες γένωνται.

θέση του αττικού Σκιοφοριώνος— και συνέπιπταν με το τέλος των εργασιών του θερισμού. Ο Κρόνος αντιπροσώπευε την περίοδο της χρυσής γενεάς που προηγήθηκε της τάξης που επεβλήθη με τον γιό του Δία — εποχή κατά την οποία όλοι οι άνθρωποι μοιράζονταν από κοινού τα αγαθά της γης και δεν υπήρχαν οι εξαναγκασμοί της καθημερινής εργασίας ούτε οι σχέσεις εξουσίας²⁵. Κατά τη διάρκεια της γιορτής, δούλοι και κύριοι κάθονταν στο ίδιο τραπέζι σε ένα πλούσιο γεύμα και περιφέρονταν στην πόλη φωνάζοντας. Στην Κρήτη επιτρεπόταν ακόμα και η μαστίγωση ελεύθερων από δούλους ενώ σε ανάλογη γιορτή στη Θεσσαλία οι φυλακισμένοι απελευθερώνονταν²⁶. Η γιορτή των Σατουρναλίων ήταν πιθανότατα ετρουσκικής καταγωγής αλλά σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο καθιερώθηκε το 217 π.Χ. και διαρκούσε το διάστημα από 17 ως 23 Δεκεμβρίου κάθε έτους. Πυρήνας των εορτασμών αποτελούσε ακριβώς το γλέντι και η κραιπάλη, ενώ ειδικά προνόμια δίνονταν στους δούλους. Κατά τη διάρκειά τους γιορταζόταν ακριβώς η χρυσή βασιλεία του Saturnus, θεού της σποράς και της γεωργίας ο οποίος είχε βασιλεύσει στην ιταλική χερσόνησο σε μία μυθική ειρηνική εποχή. Οι δούλοι —γενικά οι κατώτερες τάξεις— απολάμβαναν το δικαίωμα να μεθούν και να βρίζουν χωρίς να κινδυνεύουν από τις επιπλήξεις των κυρίων τους ή των αρχόντων· επιπλέον, άλλαζαν θέση στο τραπέζι με τους κυρίους τους οι οποίοι τους φρόντιζαν και έτρωγαν μόνον αφού οι πρώτοι είχαν τελειώσει το φαγητό τους. Κεντρικό ρόλο διαδραμάτιζε ακριβώς η παρωδία του βασιλικού θεσμού και η πομπή με έναν ψεύτικο βασιλιά (σύμβολο του Saturnus ή της ψεύτικης βασιλείας των δούλων) ο οποίος έβγαζε διαταγές εύθυμου χαρακτήρα προς τους προσωρινούς υποτελείς του και μάλιστα με το πέρας των εορτασμών αποκαθλωνόταν (στη σύγχρονη εποχή, ο «Βασιλιάς του Καρνάβαλου»)²⁷.

Οι αναλογίες με τα Σάκαια είναι παραπάνω από εντυπωσιακές και επικεντρώνονται στον ίδιο τον πυρήνα της περσικής γιορτής: την αντιστροφή των θεσμών και των σχέσεων εξουσίας, ιδιαίτερα όπως αυτή προβάλλεται στη σχέση κυρίου και δούλου²⁸, αλλά και στο οργιαστικό

25. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin, 1932, σελ. 152-155. W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία* (μετάφρ. Ν.Π. Μπεζεντάκος, Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993 (α' γερμαν. έκδ. 1977), σελ. 477.

26. F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin/Leiden, 1923-1958, 70 F 29, 268 F 5.

27. Τίτος Λίβιος, 22.1.20. Τάκιτος 13.15. Λουκιανός, *Τὰ Πρὸς Κρόνον*, 2-4.9. Επίκτητος 1.25.8. Σενέκας, *Apocolocyntosis* 8.2. Βλ. αντὶ άλλων, J. Frazer, *The Golden Bough*, Μέρος VI, «The Scapegoat», 3η έκδ. London 1913, σελ. 306-411. Beard M., North, J., Price S., *Religion in Rome*, Cambridge, 1998, I, σελ. 50, 80, 261. II, σελ. 124-126.

28. Παρ' όλο που θα μπορούσε να υποψιαστεί κανείς ότι ο Αθήναιος προσαρμόζει

στοιχείο. Επιπλέον, στα Σατουρνάλια ο ψεύτικος βασιλιάς αναλογεί ευθέως στην αφήγηση του Δίωνα. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο εορτασμός των Κρονίων/Σατουρνάλιων λαμβάνει χώρα αποκλειστικά στο πεδίο του Συμβολικού. Η πλειονότητα των πηγών δεν αναφέρει καμία πραγματική μετάθεση εξουσίας ούτε πραγματική εκτέλεση καταδίκης. Η παραπάνω διαπίστωση εντούτοις κλονίζεται από δύο ανεξάρτητες, και μάλιστα κατά πολύ μεταγενέστερες, μαρτυρίες που συνδέουν απευθείας τα Κρόνια και τα Σατουρνάλια με την γιορτή των Σακών όπως περιγράφεται από τον Δίωνα και όχι από τον Στράβωνα και τον Αθήναιο.

Σε ένα χωρίο του μαθητή και βιογράφου του Πλωτίνου, νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πορφύριου (233/4-αρχές του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα), μαρτυρείται ότι στην Ρόδο, την 6^η Μεταγειτινώνος, κατά τη διάρκεια των Κρονίων, τελούνταν ανθρωποθυσίες στον Κρόνο. Το έθιμο αυτό κάποια στιγμή μεταβλήθηκε και η επιλογή πλέον γινόταν ανάμεσα στους ήδη καταδικασμένους σε θάνατο. Κατά τον εορτασμό, ο κατάδικος οδηγούνταν έξω από την πόλη και αφού τον μεθούσαν με κρασί, τον εκτελούσαν²⁹. Τα κοινά σημεία του τρόπου εορτασμού των Κρονίων στη Ρόδο με τα Σάκαια είναι ακριβώς όσα στοιχεία απουσιάζουν από τις περιγραφές του Στράβωνα και του Αθήναιου αλλά και από τα Κρόνια και τα Σατουρνάλια (εκτός από το στοιχείο του οίνου): η θανατική εκτέλεση και η επιλογή του θύματος από τους ήδη καταδικασμένους σε θάνατο. Όμως η πλέον εντυπωσιακή μαρτυρία συνοψίζει με έναν αναπόδραστο τρόπο όλες τις μέχρι τώρα προαναφερθείσες πληροφορίες συνδέοντάς τις άμεσα με το χωρίο του Δίωνα. Προέρχεται από την περιγραφή του «Μαρτυρίου του Αγίου Δασίου», το οποίο τοποθετείται χρονικά το 303 μ.Χ.³⁰. Σύμφωνα με το μαρτυρολόγιο, επί βασιλείας Μαξιμιανού και Διοκλητιανού, οι ρωμαϊκές λεγεώνες γιόρταζαν τα Σατουρνάλια με ιδιαίτερο ζήλο και μεγαλύτερη επισημότητα απ' ότι τις υπόλοιπες θρησκευτικές γιορτές³¹. Την ημέρα του

κατάλληλα την περιγραφή της γιορτής των Σακών σε όσα ήδη γνωρίζει από τις ελληνικές και ρωμαϊκές γιορτές, αφήνοντας εκτός της αφήγησής του στοιχεία ξένα ή ανοίκεια στη δική του εμπειρία.

29. *De Abstinencia* 2.54-56: ἐθύετο γὰρ καὶ ἐν Ῥόδῳ μηνὶ Μεταγειτινῶν ἕκτη ἰσταμένου ἀνθρώπου τῷ Κρόνῳ. ὃ δὴ ἐπὶ πολὺ κρατήσαν ἔθος μετεβλήθη: ἓνα γὰρ τῶν ἐπὶ θανάτῳ δημοσία κατακριθέντων μέχρι μὲν τῶν Κρονίων συνείχον, ἐνστάσης δὲ τῆς ἐορτῆς προαγαγόντες τὸν ἄνθρωπον ἔξω πυλῶν ἀντικρυς τοῦ Ἀριστοβούλης ἔδους, οἴνου ποτίσαντες ἔσφαττον.

30. F. Cumont, «Les Actes de S. Dasius», *Analecta Bollandiana* XVI, 1897, σελ. 5-16. Του ιδίου, «Le tombeau de S. Dasius de Durostorum», *Analecta Bollandiana* XXVII, 1908, σελ. 369-372. H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford, 1972, σελ. 272-279.

31. Πρβλ. και την αρχαιότερη μαρτυρία του Κικέρωνα, *Ad Atticum*, 5.20.5.

εορτασμού επιλεγόταν με κλήρωση ένας από τους στρατιώτες, ο οποίος στη συνέχεια ντυνόταν με βασιλικό ένδυμα και επί τριάντα ημέρες είχε την εξουσία να περιφέρεται και να πραγματοποιεί με απόλυτη ελευθερία όλες του τις επιθυμίες. Με τη συμπλήρωση των τριάντα ημερών, ο εορτασμός του Κρόνου λάμβανε τέλος και ο άνδρας, ενδεδυμένος ακόμα με το βασιλικό ένδυμα, πρόσφερε τον εαυτό του θυσία στον Θεό³². Σύμφωνα με το μαρτυρολόγιο, ο Δάσιος, χριστιανός στρατιώτης ο οποίος υπηρετούσε στο Durostorum, πόλη της κάτω Μοισίας στη δεξιά όχθη του Δούναβη, μολονότι κληρώθηκε να υποδυθεί τον Κρόνο στο πλαίσιο του εορτασμού, αρνήθηκε να επιτελέσει τις οργιαστικές πράξεις και να ντυθεί την βασιλική στολή και οδηγήθηκε ενώπιον του Bassus, legatus της legio XI Claudia, ο οποίος, αφού τον ανέκρινε, διέταξε τον αποκεφαλισμό του, εξαιτίας της ασέβειας του Δασίου προς τον Θεό και τους αυτοκράτορες. Ο Δάσιος αποκεφαλίστηκε την Παρασκευή, 24^η μέρα της σελήνης του Νοεμβρίου 303 μ.Χ.

Το μαρτυρολόγιο του Αγίου Δασίου αποκαλύπτει την ουσιαστική ταύτιση της αφήγησης του Δίωνα με μία τουλάχιστον εκδοχή του εορτασμού των Σατουρναλίων από τις ρωμαϊκές λεγεώνες και μάλιστα σε προχωρημένο χρονικό σημείο, στις αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα. Τόσο το βασιλικό ένδυμα –σύμβολο, εν προκειμένω, της βασιλείας του Saturnus/Κρόνου– όσο και η δυνατότητα άσκησης εξουσίας και η γενική ελευθεριότητα που είναι επιτρεπτή στο υποψήφιο θύμα, μας οδηγούν κατευθείαν στον πυρήνα του εορτασμού, όπως και η αιματηρή κατάληξή του με τον αμιγώς θυσιαστικό χαρακτήρα (στην εκδοχή του μαρτυρολογίου) και η εκτέλεση του καταδικυ/βασιλιά (στην εκδοχή των Σακαίων). Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην τήρηση των Σατουρναλίων στην περιοχή του Δούναβη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η τέλεσή της από ορισμένη Σακική φυλή που ζούσε νομαδικά στην περιοχή επηρέασε τα τοπικά έθιμα και ε-

32. *Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Δασίου*, 1.1-3: Τῶν ἀθεμίτων ἱεροσύλων βασιλευόντων Μαξιμιανοῦ καὶ Διοκλητιανοῦ, ἦν ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις συνήθεια τοιαύτη ἐν τοῖς τάγμασι τῶν στρατιωτῶν ὥστε καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν τοῦ Κρόνου τὴν ἐπίσημον ἑορτὴν ἐκτελέσαι. καὶ τοῦτο ὡσανεὶ οἰκεῖον καὶ ἐξαίρετον αὐτοῦ τοῦ Κρόνου δῶρον ἡγούντο ἐπὶ τὸ τὴν ἡμέραν αὐτοῦ ἐπιτελέσαι σεμνοτέραν παρὰ τὰς ἄλλας ἡμέρας. ἐπεὶ οὖν ἕκαστος ὡσπερ εὐκατῶν ἱεροσυλῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ αὐτοῦ ἐποίει, ᾧτινι γὰρ ὁ τόπος ἐλάγχανεν, κομιζόμενος βασιλικὸν ἔνδυμα, προΐων κατὰ τὴν αὐτοῦ τοῦ Κρόνου ὁμοιότητα εἰτ' οὖν ἰδέαν δημοσίως ἐπὶ παντὸς τοῦ δήμου μετὰ ἀναιδοῦς καὶ ἀνεπαισχύντου ἀξίας, ἐπεμβαίνων μετὰ πλήθους στρατιωτῶν, ἔχων ἄδειαν συγκεχωρημένην, ἐπὶ ἡμέρας τριάκοντα ἔπραττεν ἀθεμίτους καὶ αἰσχροῦς ἐπιθυμίας καὶ ἐνετρώφα διαβολικαῖς ἡδοναῖς. πληρουμένων δὲ τῶν τριάκοντα ἡμερῶν πέρας ἐδέχετο ἡ ἑορτὴ τοῦ Κρόνου καὶ ὡσανεὶ ἡ εὐκαταία αὐτῇ αὐτῶν ἑορτῇ. τότε αὐτὸς ὁ τὸ βασιλικὸν ἐπιφερόμενος σχῆμα ἐπιτελέσας τὰ κατὰ συνήθειαν ἄσμενα καὶ ἄθεσμα παίγνια, παραχρῆμα τοῖς ἀνωνόμοις καὶ μισαροῖς εἰδώλοις προσεκόμεζεν ἑαυτὸν σπονδὴν ἀναιρούμενος ὑπὸ μαχαίρας.

πέζησε αναμεμιγμένη πλέον με τελετουργίες της ρωμαϊκής θρησκείας. Από την άλλη πλευρά, η εξήγηση αυτή δεν ερμηνεύει ούτε τις περσικές καταβολές των Σακαίων ούτε την ομοιότητα που παρουσιάζει το έθιμο με τον τρόπο εορτασμού των Κρονίων στη Ρόδο, την οποία παραδίδει ο Πορφύριος. Ειδικά όσον αφορά τις πληροφορίες του τελευταίου, είναι σαφές ότι ο τρόπος εκτέλεσης του θύματος, το οποίο οδηγείται έξω από τα τείχη της πόλης, αλλά και το συνολικό πλαίσιο του εορτασμού, μας παραπέμπει κατευθείαν σε τελετουργίες αποδιοπομπαίου τράγου.

Η τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου απαντά κατ' αρχάς σε σημαντικό αριθμό πρωτόγονων κοινωνιών, από τους Αζτέκους ως την Ινδία και από την Ουγκάντα ως την Κίνα. Αφετηρία της είναι η μεταβίβαση των δυνάμεων του κακού σε ένα ζώο ή ένα πρόσωπο το οποίο λειτουργεί ως όργανο εκδίωξης τους (συνήθως μίας αρρώστιας, μίας επιδημίας, ενός λιμού ή, ακόμα, εσωτερικών εντάσεων ή εξωτερικών απειλών) από την κοινότητα. Η δομή της τελετουργίας περιστρέφεται συνήθως γύρω από την αποβολή εκτός των συνόρων της κοινότητας ενός ζώου, συνήθως τράγου ή βουβαλιού³³. Στην Παλαιά Διαθήκη³⁴, ο τράγος εκδιώκεται στολισμένος, μεταμφιεσμένος και με πομπή (αποδιοπομπαίος). Η ανθρωπολογική έρευνα έχει συγκεντρώσει μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν ότι σε ορισμένες πρωτόγονες φυλές, μαζί με το ζώο, η κοινότητα έδιωχνε και ένα ανθρώπινο θύμα, το οποίο συνήθως είχε κάποιο φυσικό ή άλλο ελάττωμα – ήταν, κατά κάποιον τρόπο «σημαδεμένο» από τους Θεούς.

Στην αρχαία ελληνική θρησκεία, ο αποδιοπομπαίος τράγος εμφανίζεται με τη μορφή του *φαρμακοῦ* και πυρήνας των σχετικών τελετουργικών τυπικών είναι ένα αίτημα αγνότητας και ιερότητας σε αντίθεση προς το μίasma που εκπροσωπεί ο *φαρμακός*³⁵. Αρκετές μαρτυρίες περιγράφ-

33. Για τον αποδιοπομπαίο τράγο, βλ. J. Frazer, *The Golden Bough*, Μέρος VI, «The Scapegoat», 3η έκδ. London 1913. R. Girard, *La Violence et le sacré*, Paris, 1972 και ελληνική έκδοση, *Το Εξιλαστήριο Θύμα* (μετάφρ. Κ. Παπαγιώργη), 1991. Hammerton-Kelly, R.G. (έκδ.), *Violent Origins: Walter Burkert, René Girard and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation*, Stanford, 1987, ιδιαίτερα τη συνεισφορά του W. Burkert, «The Problem of Ritual Killing», σελ. 149-176. Στην ψυχαναλυτική θεωρία, η επιθετικότητα που διοχετεύεται στον αποδιοπομπαίο τράγο έχει διπλή προέλευση. Προσλαμβάνει την επιθετικότητα της ομάδας και τις υπερβάσεις του κανόνα, προσλαμβάνει όμως και την επιθετικότητα του κανόνα, του Νόμου, εφόσον η τελετή είναι θεσμοθετημένη. G. Theissen, *Καίρια Χαρακτηριστικά της Κίνησης του Ιησού: Κοινωνιολογική Θεώρηση* (μεταφρ.: Δ. Χαρισσοπούλου, Θ. Σωτηρίου), Αθήνα, 1997 (α' γερμ. έκδ. 1977), σελ. 163-164. Για τον Φρόυντ, όμως, πάντα εκείνο που θυσιάζεται είναι ο πατέρας ή το πατρικό υποκατάστατο. Ο πατέρας είναι και ο θεός: εκείνος που λατρεύεται και εκείνος που θυσιάζεται: S. Freud, *Τοτέμ και Ταμπού*, (μετάφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα, σελ. 56-70, 178-194.

34. Λευιτικόν 16.20-22.

35. L. Deubner, *Attische Feste*, σελ. 179-191, όπου και βρίσκονται συγκεντρωμένες

φουν, περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικά, την τελετή του φαρμακού στην Αθήνα την 6^η και 7^η ημέρα του μηνός Θαρρηλιώνος (Μάιος/Ιούνιος), προς τιμήν του Δηλίου Απόλλωνος και της Αρτέμιδος, στην οποία προσέφεραν καρπούς από την καινούργια σοδειά³⁶. Κατά τη διάρκεια του εορτασμού, δύο άνθρωποι –έναν άνδρα και μία γυναίκα– αποπέμπονταν για να καθαρθεί η πόλη, αφού πρώτα τους είχαν περιφέρει σε πομπή³⁷ και με κρεμασμένα γύρω από το λαιμό τους ξερά σύκα –μαύρα ή άσπρα ανάλογα με το φύλο τους– κατά τη διάρκεια της οποίας τους χτυπούσαν στα γεννητικά όργανα με κλαδιά και άγρια φυτά. Στο τέλος τους οδηγούσαν έξω από τα σύνορα της πόλης. Η επιλογή των θυμάτων γινόταν, σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες, ανάμεσα στους «πιο άσχημους» ή τους «φαιλότερους» ή τους «ευτελέστατους» πολίτες³⁸.

Η μυθική καταγωγική αφήγηση της τελετής ανέτρεχε στη δολοφονία του Ανδρόγεω του Κρητός από τους Αθηναίους, μετά από την οποία η πόλη υπέφερε από λιμό και καθιέρωσε έναν ετήσιο εξιλαστήριο εορτασμό. Μία άλλη μυθική αφήγηση συνέδεε την καθιέρωση της γιορτής με την κλοπή των ιερών φιαλών του Απόλλωνα από τον Φαρμακό (εμφανίζεται ως κύριο όνομα), ο οποίος στη συνέχεια λιθοβολήθηκε μέχρι θανάτου από τους συντρόφους του Αχιλλέα. Και στους δύο μύθους συναντούμε έναν αρχικό φόνο ο οποίος ακολουθείται από την καθιέρωση τελετών εξαγνισμού. Παρ' όλ' αυτά, η πλειονότητα των ερευνητών αμφισβητεί ότι οι

όλες οι σχετικές πηγές. V. Gebhard, *Die Pharmakoi in Ionien und die Sybakchoi in Athen*, München, 1926. J.N. Bremmer, «Scapegoat Rituals in Ancient Greece», *HSPC* 87, 1983, σελ. 299-320. R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford, 1983, σελ. 258-280. D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London, 1991, σελ. 139-165. J.-P. Vernant – P. Vidal-Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1988 (α' γαλλική έκδ. 1972), σελ. 133-153. L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, σελ. 326-328.

36. Σούδα στο λήμμα «φαρμακός» (Αρποκρατίων, παραθέτοντας τον Ίστρο, F. Jakob, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, 334 F50): φαρμακός· Λυσίας ἐν τῷ Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας, εἰ γνήσιος, δύο ἄνδρας Ἀθηναίῃν ἐξήγον καθάρσια ἐσομένους τῆς πόλεως ἐν τοῖς Θαρρηλίῳ, ἓνα μὲν ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν, ἓνα δὲ ὑπὲρ τῶν γυναικῶν, ὅτι δὲ ὄνομα κύριον ἐστὶν ὁ Φαρμακός, ἱερὰς δὲ φιάλας τοῦ Ἀπόλλωνος κλέψας καὶ ἀλοῦς ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Ἀχιλλέα κατελεύσθη καὶ τὰ τοῖς Θαρρηλίῳ ἀγόμενα τούτων ἀπομιμήματά ἐστιν. Ἰστρος ἐν α' τῶν Ἀπόλλωνος Ἐπιφανειῶν εἶρηκεν. Φώτιος, *Βιβλιοθ.* 534α: ἔθος ἦν ἐν Ἀθήναις φαρμάκους ἄγειν δύο, τὸν μὲν ὑπὲρ ἀνδρῶν, τὸν δὲ ὑπὲρ γυναικῶν, πρὸς τὸν καθαρμὸν ἀγομένους. Καὶ ὁ μὲν τῶν ἀνδρῶν μελαίνας ἰσχύδας περὶ τὸν τράχηλον εἶχε, λευκάς δ' ἄτερος. Συβάχκοι δὲ φησὶν ὠνομάζοντο. Τὸ δὲ καθάρσιον τοῦτο λοιμικῶν νόσων ἀποτροπιασμός ἦν, λαβὼν τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Ἀνδρόγεω τοῦ Κρητός, οὗ τεθνηκότος ἐν ταῖς Ἀθήναις παρανόμως τὴν λοιμικὴν ἐνόσησαν οἱ Ἀθηναῖοι νόσον, καὶ ἐκράτει τὸ ἔθος αἰεὶ καθαίρειν τὴν πόλιν τοῖς φαρμακοῖς.

37. Πρβλ. Λυσίας 6.53. Δημοσθένης 25.80.

38. Πρβλ. I. Τζέτζης, *Χιλιάδες* χγ' 726-761.

φαρμακοί, παρά τα όσα υποστηρίζουν μεταγενέστερες πηγές, θανατώνονταν είτε στην Αθήνα είτε σε άλλες ελληνικές πόλεις³⁹. Σε κάθε περίπτωση, τα θύματα δεν είναι κατάδικοι και οι τελετές δεν σχετίζονται σε καμία περίπτωση με εκτέλεση θανατικής ποινής. Παρ' όλ' αυτά, πέρα από το χωρίο του Πορφύριου, που οπωσδήποτε πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο των τελετών αποδιοπομπαίου τράγου, μία μαρτυρία που θέτει εν αμφιβόλω τα παραπάνω συμπεράσματα προέρχεται από την ετήσια τελετή του φαρμακού στην Λευκάδα, όπου ο αποδιοπομπαίος τράγος αφενός είναι κατάδικος καταδικασμένος σε θάνατο, αφετέρου πραγματοποιείται η εικονική εκτέλεσή του με τη ρίψη του από έναν βράχο⁴⁰. Παρ' όλ' αυτά, η ρίψη γίνεται αφού του έχουν φορέσει φτερά για να μετριάσουν την πτώση και Λευκαδίτες με βάρκες περιμένουν στη θάλασσα να τον περιμαζέψουν. Μία ακόμα μαρτυρία από την Μασσαλία περιγράφει μία αντίστοιχη καθαρκτική τελετή κατά την οποία το θύμα ανήκει στους φτωχότερους πολίτες αλλά προσφέρεται εθελοντικά. Επί έναν ολόκληρο χρόνο, το θύμα τρέφεται με δημόσια έξοδα, στο τέλος, όμως, της περιόδου, ενδεδυμένο με ιερά ενδύματα, περιφέρεται σε όλη την πόλη εισπράττοντας τις κατάρες των πολιτών, κατά μία μάλιστα μαρτυρία λιθοβολείται μέχρι θανάτου⁴¹. Όσον αφορά, τέλος, τη συμπλοκή του θέματος της θανάτωσης του βασιλιά ως αποδιοπομπαίου τράγου, ο J.-P. Vernant, αναπτύσσοντας αδημοσίευτες θέσεις του L. Gernet⁴², συνδέει με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο την τραγική πορεία του Οιδίποδα από την βασιλική εξουσία ως την αποβολή του από την πόλη των Θηβών προκειμένου να απομακρυνθεί το μιάσμα, με τον φαρμακό/αποδιοπομπαίο τράγο. Ο βασιλιάς Οιδίπους εί-

39. D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, σελ. 164-165. W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, σελ. 190. Προβλ. όμως την εντυπωσιακή μαρτυρία του Φιλόστρατου. *Τὰ ἐς τὸν Τιανέα Ἀπολλώνιον Δ'*, 10. 147-148, όπου περιγράφεται ενδεχομένως πραγματικό γεγονός.

40. Στράβων, 10.2.9: ἦν δὲ καὶ πάτριον τοῖς Λευκαδίοις κατ' ἐνιαυτὸν ἐν τῇ θυσίᾳ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τῆς σκοπῆς ῥίπτεισθαι τινὰ τῶν ἐν αἰτίαις ὄντων ἀποτροπῆς χάριν, ἐξαπτομένων ἐξ αὐτοῦ παντοδαπῶν πτερῶν καὶ ὀρνέων ἀνακουφίζειν δυναμένων τῇ πτήσει τὸ ἄλμα, ὑποδέχεσθαι δὲ κάτω μικραῖς ἀλίαις κύκλῳ περιεστώτας πολλοὺς καὶ περισώζειν εἰς δύναμιν τῶν ὄρων ἔξω τὸν ἀναληφθέντα. Προβλ. και την απαρίθμηση ἀνάλογων ἀρχαίων πηγῶν: D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, σελ. 160-163.

41. Πετρώνιος *Fr. 1*: Nam Massilienses quotiens pestilentia laborabant, unus se ex pauperibus offerebat alendus anno integro publicis sumptibus et purioribus cibis. Hic postea ornatus verbenis et vestibus sacris circumducebatur per totam civitatem cum execrationibus, ut in ipsum reciderent mala totius civitatis, et sic proiciebatur. Προβλ. Λακτάντιος Πλακίντιος, *Comment. in Stat. Theb.*, 10.793.

42. J.-P. Vernant – P. Vidal-Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 133-154. R. Girard, *Το Εξιλαστήριο Θύμα*, σελ. 117-150, 182-184.

ναι το μίσος της πόλης το οποίο τιμωρείται και εκδιώκεται⁴³.

Ολοκληρώνοντας τον σχολιασμό των πηγών που μπορούν να συσχετισθούν με την περιγραφή των Σακαίων στο υπό συζήτηση χωρίο του Δίωνα, θα πρέπει να επικαλεστούμε και το πιο γνωστό παράδειγμα σύνδεσης του αποδιοπομπαίου τράγου-εξιλαστήριου θύματος, της πραγματικής εκτέλεσης ενός καταδικασμένου σε θάνατο (αλλά και την απελευθέρωση ενός δεσμώτη), του ταπεινωτικού εμπαιγμού και της μαστίγωσής του αλλά και της βασιλικής εξουσίας που αντιποιείται ή την οποία του αποδίδουν: πρόκειται για την αφήγηση των Παθών του Ιησού, η οποία περιλαμβάνει όλα τα παραπάνω στοιχεία ήδη στην προ-μάρχεια εκδοχή της η οποία συγκροτήθηκε τη δεκαετία του 40-50 μ.Χ.⁴⁴. Οι ομοιότητες είναι και εδώ τόσο εντυπωσιακές, ώστε ιστορικοί των χρόνων της Καινής Διαθήκης εξέτασαν το ενδεχόμενο μίας αναγωγής των Παθών στον εορτασμό των Σακαίων, τουλάχιστον όσον αφορά τη σκηνή του εμπαιγμού και των βασανιστηρίων των ρωμαίων στρατιωτών⁴⁵.

3.

Η περιγραφή της γιορτής των Σακών στον τέταρτο περί Βασιλείας λόγο του Δίωνα Χρυσόστομου συμπλέκεται καταφανώς με ένα ευρύτατο πλέγμα θεσμών και τελετουργιών που διατρέχουν ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής. Η εξέταση των συναφών πηγών δεν μπορεί παρά να υποστηρίξει την υπόθεση της κοινής καταγωγής των Σακαίων και των τελετουργιών του αποδιοπομπαίου τράγου, των Κρονίων και των Σατουρναλίων. Η ποικιλομορφία των μαρτυριών και οι μεταξύ τους μεϊζονες ή ελάσσονες αποκλίσεις μπορούν να ερμηνευτούν με όρους γεωγραφικούς (ο εορτασμός σε κάθε περιοχή προσαρμοζόταν στα κατά τόπους έθιμα). Είναι πάντως γεγονός ότι σε ορισμένες περιοχές, α-

43. Πρβλ. και τη σύνδεση του αποδιοπομπαίου τράγου με τον θεσμό του οστρακισμού: εκείνο που «καταλογίζουν στον εξοστρακιζόμενο είναι, βασικά, η ίδια του η υπεροχή που τον ανεβάζει πάνω από το κοινό μέτρο, καθώς και η υπερβολικά μεγάλη τύχη του, που μπορεί να προκαλέσει τη θεική καταδίκη και τιμωρία εναντίον της πόλης. Ο φόβος της τυραννίας συγχέεται με μια βαθύτερη ανησυχία θρησκευτικού χαρακτήρα, απέναντι σε όποιον βάζει σε κίνδυνο όλη την ομάδα». J.-P. Vernant – P. Vidal-Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 146. Για τον φαρμακό, τέλος, βλ. και J. Derrida, *Πλάτωνος Φαρμακεία*, (μεταφρ. Χ. Λάζος), Αθήνα, 1990 (α' γαλλ. έκδ. 1998), σελ. 165-175.

44. Μάρκος 15.16-20. Ο Ιησούς ως αποδιοπομπαίος τράγος: Μάρκος 10.45, 14.24. Α' Κορινθ. 15.3. G. Theissen, *The Gospels in Context. Social and Political History in the Synoptic Tradition* (μετάφρ. L.M. Maloney), Edinburgh, 1992, σελ. 166-199.

45. R.E. Brown, *The Death of the Messiah*, New York, 1994, σελ. 876-877. Όλη η σχετική βιβλιογραφία στις σελ. 674-675.

κόμα και τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, διασώζονταν αρχαιότερες μορφές τέλεσης του εορτασμού οι οποίες περιλάμβαναν και ανθρωποθυσίες.

Ο αρχικός πυρήνας του εορτασμού εντοπίζεται, αφενός στην αντιστροφή των σχέσεων εξουσίας, αφετέρου στην θανάτωση του προσώπου που ανερχόταν σε ανώτερη ιεραρχικά βαθμίδα, προς ικανοποίηση των θεϊκών δυνάμεων που προσβάλλονταν από την είσοδο ενός παρείσακτου στο χώρο του Ιερού. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο εορτασμός αποτελεί θεσμική συμβολοποίηση μίας πραγματικής κρίσης που αντιμετώπισε στο απώτατο παρελθόν η αρχαϊκή κοινότητα και από την οποία εξήλθε δια της θανατώσεως ενός θύματος, φερόμενου ως αίτιου της κρίσης. Τόσο τα Σάκαια στην εκδοχή του Δίωνα όσο και οι ελληνικές και ρωμαϊκές γιορτές που εξετάσαμε, διαρθρώνονται, αφενός ως ανάκληση της αρχικής αυτής κρίσης (κατάργηση των νομικών διακρίσεων, άρση των απαγορεύσεων, σεξουαλική σύμμιξη, μέθη κ.λπ.), αφετέρου ως εκδίωξη ή συμβολική –ή και πραγματική– θανάτωση ενός εξιλαστήριου θύματος. Προφανώς οι γιορτές ανακαλούν στη συλλογική μνήμη μία προ-θεσμική, προ-δικαιική περίοδο κατά την οποία, ελλείψει οργανωμένου ποινικού συστήματος, η εμφύλια βία των πρωτόγονων κοινωνιών, η οποία ερμηνευόταν ως θεία κατάρα ή τιμωρία, εκτονωνόταν μέσω της θανάτωσης ενός υποκατάστατου θύματος. Η ανάμνηση της εμφύλιας αυτής βίας είναι παραπάνω από αισθητή στο προαναφερθέν χωρίο του Σέξτου Εμπειρικού. Αυτή ακριβώς η βία και η *άνομία* μετουσιώνονται σταδιακά στη βία του Υπερεγώ, δηλαδή στην εξουσία των θεσμών και του δικαίου.

Η είσοδος και οργάνωση ενός ποινικού συστήματος θα πρέπει να οδήγησε στην εξάλειψη του στοιχείου της ανθρωποθυσίας, παρ' όλο που κατάλοιπά της μαρτυρούνται στον μεσογειακό κόσμο ως την ύστερη αρχαιότητα (Ρόδος, Κάτω Μοισία). Ο Louis Gernet υποστήριξε ότι στην Αρχαία Ελλάδα, και η είσοδος της θανατικής ποινής συνδέεται με τον αποδιοπομπαίο τράγο ακριβώς επειδή λειτουργεί ως μέσο για να καθαρθεί ένα μίasma⁴⁶. Από την άλλη, ο ίδιος ο φαρμακός, παρατηρεί ο Gernet, περιβάλλεται με ένα είδος ιερότητας, και για αυτό του αποδίδουν ιδιαίτερες τιμές, σχεδόν «βασιλικές». Παρά το γεγονός ότι, στην περίπτωση του φαρμακού στην Αθήνα, δεν υπάρχει πραγματικός φόνος, ο Gernet υποστηρίζει ότι εφόσον εγκαταλείπεται στις θείες δυνάμεις υπάρχει, εν πάση περιπτώσει, ευχή θανάτου⁴⁷. Ο René Girard⁴⁸ υποστήριξε ότι αφε-

46. L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, «Quelques rapports entre la pénalité et la religion dans la Grèce ancienne», σελ. 288-301. «Sur l'exécution capitale: À propos d'un ouvrage récent» σελ. 302-329.

47. L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, σελ. 327.

48. Στο *Εξιλαστήριο Θύμα*. Βλ. ακόμα, R. Girard *Κεκρυμμένα από καταβολής* (μετάφρ. Κ. Γκότσης), Αθήνα, 1994, (α' γαλλική έκδ. 1978).

τηρία ολόκληρου του δικαστικού συστήματος είναι ακριβώς η βίαιη ομοφυχία τη στιγμή της εκτέλεσης ενός αθώου θύματος, η οποία αποκαθιστά αυτόματα την ειρήνη και, μέσω του θύματος, προσδίδει στην αταραξία αυτή μια θρησκευτική, θεϊκή σημασία. Το θύμα χρειάζεται να παραμείνει ζωντανό, μια και ανασυνθέτει την κοινότητα αφού πρώτα την καταστρέψει. Είναι προφανώς αθάνατο και άρα θεϊκό.

Η περιγραφή των Σακαίων που διασώζεται στο χωρίο του Δίωνα μπορούμε να πούμε ότι συνθέτει στοιχεία τόσο αρχαϊκά –εφόσον η εκτέλεση φέρεται ως πραγματική– όσο και ύστερα –εφόσον υπάρχει πλέον θεσμοθετημένο ποινικό σύστημα και το θύμα δεν είναι «αθώο» αλλά επιλέγεται ανάμεσα στους καταδικασμένους σε θάνατο. Η περιγραφή του Δίωνα συλλαμβάνει το πέρασμα από το προ-δίκαιο στο δίκαιο, όπως και η μαρτυρία του Πορφύριου για την ανθρωποθυσία στη Ρόδο, όπου ρητά αναφέρονται η διάκριση σε «παλιό» και «καινούργιο» έθιμο και το πέρασμα από την ανθρωποθυσία στην τελετή του αποδιοπομπαίου τράγου, αλλά και το έθιμο της προστατευόμενης ρίψης του καταδίκου στη Λευκάδα, εφόσον πλέον η πόλις επιχειρεί να διασώσει το θύμα, και οπωσδήποτε η πενθήμερη *άνομία* την οποία διαδέχεται η ενθρόνιση του νέου Πέρση βασιλιά στο χωρίο του Σέξτου Εμπειρικού. Το μαρτυρολόγιο του Αγίου Δασίου αποτελεί, από την άλλη πλευρά, διαφωτιστική όσο και τρομακτική εξαίρεση στην προϊούσα άμβλυνση των αρχαϊκών θυσιαστικών στοιχείων –ήδη απόντα από τις Αθηναϊκές τελετές αλλά και από τα Κρόνια/Σατουρνάλια– ενώ το γεγονός ότι τοποθετείται κοντά στον παραδοσιακό γεωγραφικό χώρο επιρροής των Σακών δεν μπορεί παρά να υποβάλλει ότι η σύνδεση με την σκυθική φυλή που μεταφέρει στο έργο του ο Προυσαίος σοφιστής του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα είναι και αυτή ακριβής.

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ελληνικές ιατρικές-φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο

Η επίδραση ελληνικών ιατρικών αντιλήψεων επί των νομικών κειμένων της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου εντοπίζεται κυρίως στο ιδιωτικό δίκαιο, όπου θεμελιώδεις ιατρικές δογματικές θέσεις και πορίσματα συνέβαλαν στη διαμόρφωση γενικών δικαϊκών αρχών (ύπαρξη και τέλος της φυσικής προσωπικότητας) καθώς και στη ρύθμιση ποικίλων ζητημάτων που έχουν καθοριστική έννομη σημασία. Ενδείξεις των επιδράσεων αυτών αποτελούν π.χ. ο προσδιορισμός της εννοίας του ζώντος, μετά την τελείωση του τοκετού, τέκνου και η συναφής διάκρισή της από την έννοια του τέρατος¹, η καθιέρωση του πενθίμου ενιαυτού ως κωλύματος

* Οι παραπομπές στα έργα του Γαληνού γίνονται, εκτός αν ορίζεται διαφορετικά, στην έκδοση C. G. Kühn, *Κλαυδίου Γαληνοῦ Ἄπαντα (Claudii Galeni Opera Omnia)*, [Medicorum Graecorum Opera quae exstant, I-XXIII], Lipsiae 1821-1833 (ανατύπ. Hildesheim-Zürich-New York 1997).

1. Paul.(Sent.) 4.9.1/3/6 [= I. Baviera - I. Furlani, *Sententiarum receptarum libri V, Fontes Juris Romani Antejustiniani*, (=FIRA), II (Auctores), Florentiae 1940]· Inst.(Iust.) 2.13.1 (=Th. Mommsen - P. Krüger, *Corpus Juris Civilis, I. Iustiniani Institutiones*, Hildesheim 2000)· C.J. 6.29.3 (=P. Krüger, *Corpus Juris Civilis, II. Codex Iustinianus*, Hildesheim 1997)· D.1.5.14 (=Th. Mommsen - P. Krüger, *Corpus Juris Civilis, I. Iustiniani Digesta*, Hildesheim 2000)· D.28.2.12 pr./1·D.50.16.38· D.50.16.135· D.29.2.30.4· D.37.9.1.27· B.2.2.130 (=H. J. Scheltema - N. van der Wal - D. Holwerda, *Basilicorum Libri LX, Series A, Textus*, Groningen 1955-1988)· B.35.8.12. Πρβλ. B. W. Leist, *Graeco-italische Rechtsgeschichte*, Jena 1884, 37· W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934, 344 σημ. 5· Ambrosino, "Il requisito della vitalità per l'acquisto della capacità giuridica in diritto romano", *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche*, 14 (1940), 1 επ.· G. Impallomeni, "In tema di vitalità e forma umana come requisiti essenziali alla personalità", *Jura* 22 (1971), 99-120.

γάμου για τις χήρες συζύγους προς αποφυγή της συγχύσεως της γονής², η διαμόρφωση του μαχητού τεκμηρίου περί γεγνήσεως νομίμου τέκνου εξ αντιδιαστολής με την έννοια του νόθου³, χωρίς να παραβλέπεται και η συμβολή της ιατρικής στη διαπίστωση των ποικίλων αποκλίσεων από την φυσιολογική κατάσταση του σώματος και του πνεύματος που επιφέρουν σημαντικότερες έννομες συνέπειες (ανικανότητα προς ορισμένες δικαιοπραξίες ή υπηρεσίες, παροχή συγγνώμης για κάποια πλάνη ή παράλειψη, απαλλαγή από νόμιμες υποχρεώσεις, ιδιαίτερη επιμέλεια του προσώπου του πάσχοντος κ.λπ.).

Πέρα όμως των ανωτέρω, στοιχεία ιατρικών επιδράσεων απαντούν και επί του αγορανομικού δόγματος περί πωλήσεων, όπου η διαμόρφωση της εννοίας των σωματικών ασθενειών και ελαττωμάτων (*morbi vitiiue corporis*) των εκποιουμένων *res mancipi se moventes* (δούλων, υποζυγίων και θρεμμάτων) που θεωρούνταν ικανές να επιφέρουν αναστροφή της πωλήσεως, άσκησε ουσιαστική επίδραση στη θεμελίωση της έννομης προστασίας του αγοραστή.

Ειδικότερα, η θεσμοθέτηση ειδικής ηυξημένης ευθύνης των πωλητών δούλων και υποζυγίων απετέλεσε, -ήδη από το πρώτο ήμισυ του 2ου αι. π.Χ.⁴,- αντικείμενο διαδοχικών ρυθμίσεων των διαταγμάτων που εξέδι-

2. Aul. Gell. III.16 [= J. C. Rolfe, *The Attic Nights of Aulus Gellius*, I, (The Loeb Classical Library 1961)]· D.3.2.11.

3. Ἰπποκράτους, *Περὶ ὀκταμήνου* 10 [= É. Littré, *Oeuvres complètes d' Hippocrate*, 7, Paris 1849 (ανατύπ. Amsterdam 1979)]· Πλάτωνος, *Πολιτεία*, V, 461d [= J. Burnet, *Platonis Opera*, (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, IV), 1962]· Aul. Gell. III.10.7-9· III.16.1· Paul. (Sent.) 4.9.5, όπου σχετική αναφορά στον Πυθαγόρα· D.1.5.12· D.38.16.3.11/12· D.28.2.29· B.45.1.16.10/12 όπου και σχ. Ἐναντιοφανοῦς (=H. J. Scheltema - D. Holwerda - N. van der Wal, *Basilicorum Libri LX, Series B, Scholia*, Groningen 1953-1985)· D.46.1.9. Επί του θέματος βλ. ενδεικτικώς J. Roussier, "La durée normale de la grossesse," [*Mélanges H. Lévy-Bruhl. Publications de l' Institut de droit romain de l' Université de Paris*, XVII], Paris 1959, 245-256.

4. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, βασισθείσα στις πληροφορίες που παρέχουν σχετικά χωρία του κωμικού T. M. Plautus [*Mercator*, II.3.418-419 (= P. Nixon, *Plautus. The Merchant*, III, (The Loeb Classical Library 1963)], του Aulus Gellius (XVII. 6), αλλά και η διάταξη του Πανδέκτη 21.1.10.1 [όπου ο Ulpianus αναφέρεται σε σχολιασμό της εννοίας *morbus* από τον Cato [αμφίβολο άν του "Censorius" (234-149 π.Χ.) ή Licinianus (-152 π.Χ.)], οι ρυθμίσεις του αρχικά εκδοθέντος διατάγματος των *aedilium* που αφορούσε στις εκποιήσεις ανδραπόδων ανάγονται τουλάχιστον περί το 159 π.Χ. (A. de Senarclens, "L' extension de l' édit des édiles aux ventes de toute espèce de choses", *RHD*, 6e année (1927), 396-399 (= Extension de l' édit des édiles)· M. Voigt, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1892, 220 σημ. 10 (= RR)· O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, II, Leipzig 1901, 1288-1301 (= RR)· F. Haymann, *Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Kaufsache*, Berlin 1912, 23 (=Haftung des Verkäufers)· É.

δαν, εντός της ειδικής τους δικαιοδοσίας (*jurisdictio inter privatos*), οι ρωμαίοι *aediles curules*⁵. Αρχικός σκοπός της διαμορφώσεως του αγορανομικού δόγματος υπήρξε η αποφυγή της καταδολιεύσεως των αγοραστών

Cuq, *Manuel des Institutions juridiques des Romains*, Paris 1928, 468 σημ. 5 (= *Manuel*). R. Monier, *La garantie contre les vices cachés dans la vente romaine*, Paris 1930, 19-27 (= *Garantie*). Του ιδίου, *Manuel élémentaire de droit romain*, II, Paris 1947, 159-160 (= *Manuel élémentaire*). A. Watson, "The Imperatives of the Aedilician Edict", [*Studies in Roman Private Law*], London 1991, 342-343· πρβλ. όμως και A. Bechmann, *Der Kauf nach gemeinem Recht*, Erlangen 1884, I, 396 (= *Der Kauf*). G. Hanausek, *Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Waare*, I, Berlin 1883, 20 (= *Haftung*). H. Vincent, *Le Droit des édiles: étude historique et économique des prescriptions édiliciennes sur la vente et la garantie*, Paris 1922, 122-131 (= *Droit des édiles*). F. Girard, *Mélanges de droit romain. III. Droit privé et procédure*, Paris 1923, 126-127 (= *Mélanges de droit romain*). Του ιδίου, *Manuel élémentaire de droit romain*⁶, Paris 1929, 600 σημ. 2 (= *Manuel*). Μεταγενέστερο θεωρείται το *edictum de jumentis vendundis* του οποίου οι διατάξεις σταδιακά επεκτάθηκαν, δια της διασταλτικής ερμηνείας των νομομαθών, και στις εκποιήσεις γενικώτερα των θρεμμάτων (Aul. Gell., IV.2.8· D.21.1.38 pr./1/2/5/4/7· B.19.10.38, 3-7· πρβλ. H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the study of Roman Law*, Cambridge 1952, 307 (= *Historical introduction*). R. Monier, *Le "tignum junctum"*, Paris 1922, 6-9· Του ιδίου, *Garantie*, 46-48· Του ιδίου *Manuel élémentaire*, II, 160, 162· M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, [*Rechtsgeschichte des Altertums, Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3*], II, München 1971, § 264 V2, σημ. 6 (= *RPR*).

5. Πρβλ. Gai. (*Inst.*) I.2.6 [=I. Baviera - I. Furlani, *Gai Institutionum Commentarii IV, FIRA*, II (*Auctores*), Florentiae 1940]. *Const. Omnem*, §4· *Const. Tanta* (Δέδωκεν), §5· Θεοφίλου Ἀντικλήνσορος τὰ Ἰνστιτούτα I.2.8 [=Ιω. και Π. Ζέπων, Θεοφίλου Ἀντικλήνσορος τὰ Ἰνστιτούτα (*Theophili antecessoris Institutiones*), (*Jus Graecoromanum*, III), ex ed. Ferrini, Αθήναι 1931]. Περί των ρωμαίων αυτών αρχόντων και της δικαιοδοσίας τους βλ. ενδεικτικώς Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, 156-157· Του ιδίου, *Römisches Staatsrecht*, 2 II, 1, Graz 1952, 480 επ. (= *Staatsrecht*). G. Humbert, *DAGR* II, s.v. *Aediles (curules)*, 96-99· P. F. Girard, *Histoire de l'organisation judiciaire des Romains*, 1901, 218-232 (= *Histoire de l'organisation*). E. Jobbé - Duval, "Les decreta des magistrats pourvus de la *jurisdictio contentiosa inter privatos*", [*Studi in onore di P. Bonfante*, III], Pavia 1929, 187-189· G. Impallomeni, *L'editto degli edili curuli*, [*Pubblicazioni della facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Padova*], Padova 1955, 109 επ. [πρβλ. και τις σχετικές βιβλιοκρισίες των Ph. Meylan εις *Labeo* 2 (1956), 117-122 και A. Pezzana εις *Jura* 7 (1956), 240-262]. Του ιδίου, *NDI*, VI (1960), 372-374 [= *Mélanges G. Impallomeni. Scritti di diritto romano e tradizione romanistica*, Padova 1996, 73-80]. E. Volterra, "Intorno al' editto degli edili curuli", [*Scritti della Facoltà Giuridica di Bologna in onore di U. Borsi*], Padova 1955, 3-19· M. Kaser, "Die Jurisdiction der Kurulischen Ädilen", [*Mélanges Ph. Meylan. I. Droit Romain*], Lausanne 1963, 173-191 (= *Jurisdiction der Kurulischen Ädilen*). Του ιδίου, *Das Römische Zivilprozess-Recht*, München 1966, 126 σημ. 26, 259 σημ. 27, 260 σημ. 29· J.-Cl. Richard, "Édilité plebeienne et édilité curule: A propos de Denys d' Halicarnasse. Antiquités romaines. VI.95.4", *Athenaeum* 55 (1977), 428-434· W. Kunkel - R. Wittmann, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republic. 2: Die Magistratur*, [*Rechtsgeschichte des Altertums, Handbuch der Altertumswissenschaft, X. 3. 2*], München 1995, 472 επ. και κυρίως 477-481, 500 σημ. 104, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

κατά τις εκποιήσεις ανδραπόδων και κτηνών που διενεργούνταν στις δημόσιες αγορές της Ρώμης⁶. Σταδιακά μάλιστα, όπως έχει υποστηριχθεί, οι προβλεπόμενες ρυθμίσεις επεκτάθηκαν γενικότερα στις πωλήσεις ανεξαρτήτως του τόπου τελέσεως της δικαιοπραξίας⁷ καθώς και στις ανταλλαγές⁸. Επειδή δε ακριβώς τη δικαιολογητική βάση των διαταγμάτων αυτών απετέλεσε η αποτροπή των κρουσμάτων απάτης σε βάρος των αγοραστών, ορίζεται ότι ο πωλητής απαλλασσόταν από την ευθύνη, εάν το ελάττωμα ήταν πρόδηλο, εάν δηλαδή ο αγοραστής το εγνώριζε ή ήταν σε θέση να το γνωρίζει⁹.

6. Aul. Cell. IV.2.1· D.21.1.1. 2· D.21.1.23. 4. Πρβλ. Hanausek, *Haftung*, 20 σημ. 4, 24 σημ. 19· W. W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, 39 επ.· Girard, *Mélanges de droit romain*, II, 123-124· G. Boyer, *Recherches historiques sur la résolution des contrats*, Paris 1924, 150-151 (= *Résolution des contrats*)· M. Kurylowicz, "Zur Marktpolizei der römischen Aedilen", [*Mélanges de droit romain offerts à W. Wolodkiewicz*, I], Warszawa 2000, 439-456.

7. Cuj. Manuel, 470· Monier, *Garantie*, 45· Jolowicz, *Historical Introduction* 308· F. De Zulueta, *The Institutes of Gaius*, II, Commentary, Oxford 1963, 20. Ωστόσο, κατά τον Gaius [Gai. (Inst.) I.2.6], είναι ιδιαίτερα αμφίβολη η εφαρμογή των διαταγμάτων των aediles curules στις αυτοκρατορικές επαρχίες. Εξάλλου, εξαίρεση στη γενική εφαρμογή των διατάξεων περί αγορανομικής ευθύνης των πωλητών, απετέλεσαν οι εκποιήσεις που διενεργούσε το *fiscus* (D.21.1.1.3· B.19.10.1.6· SBM A' 12.1 [= Iω. και Π. Ζέπων, *Synopsis Basilicorum (major)* (Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν), ex ed. C. E. Zachariae A. Lingenthal, (*Jus Graecoromanum*, V), Αθήνα 1931, A' 12, «Περὶ ἀναλύσεως πράξεως, καὶ ἐκ ποίων παθῶν καὶ αἰτίων ἀναστρέφεται τὸ πραθὲν ἀνδράποδον ἢ ἕτερον ζῶον ἢ μειοῦται ἢ τούτου τιμῆ...») και οι περιπτώσεις των *venditiorum simpliarium*, δηλαδή των εκποιήσεων όπου είχε ρητώς αποκλεισθεί η ευθύνη του πωλητού για ελαττώματα του πράγματος (D.21.1.48.8· B.19.10.48.8· SBM A' 12.10· *Hexabiblos* 3.3.65 [= G. E. Heimbach, *Const. Harmenopuli, Manuale Legum sive Hexabiblos*, Lipsiae 1851]). Πρβλ. σχετικά Monier, *Manuel élémentaire*, II, 160 σημ. 5· P. Apathy, "Wandlung bei geringfügigen Mängeln", [*Ars boni et aequi. Festschrift für W. Waldstein zum 65. Geburtstag*], Stuttgart 1993, 23 σημ. 27 (= Wandlung bei geringfügigen Mängeln) όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

8. D.19.4.2· D.21.1.19. 5· B.19.10.19.5· Peira AH' 32 [= Iω. και Π. Ζέπων, *Practica ex actis Eustathii Romani. Epitome legum* (Πείρα, ἡγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου), ex ed. C. E. Zachariae A. Lingenthal, (*Jus Graecoromanum*, IV), Αθήνα 1931, Τίτλος AH', «Περὶ πράξεως καὶ ἀγορασίων»], Πρβλ. Monier, *Garantie*, 43.

9. Πρβλ. και Πλάτωνος, *Νόμοι*, XI, 916a [= I. Burnet, *Platonis Opera*, (*Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*, V), 1907 (1959)]: «... ἡ καὶ ἐτέρω τινὶ ἀδῆλῳ τοῖς πολλοῖς νοσήματι...». Για τον λόγο άλλωστε αυτό ο Πλάτων καθιερώνει τεκμήριο γνώσης του αγοραστή, εάν αυτός διαθέτει την ιδιότητα του ιατροῦ ή του γυμναστή. Στις συγκεκριμένες αυτές περιπτώσεις δεν παρέχεται δυνατότητα ἀναγωγῆς ἀκόμα και εάν ο πωλητής έχει δηλώσει την ασθένεια του εκποιηθέντος (βλ. στο ίδιο χωρίο, ὅπ.π. «ἐὰν μὲν ἱατρῶ τις ἢ γυμναστῇ, μὴ ἀναγωγῆς ἔστω τούτῳ πρὸς τὸν τοιοῦτον τυγχάνειν, μηδ' ἐὰν τάλῃθές τις προσιπὼν ἀποδῶται τῷ». Πάντως οι γνώμες των ρωμαίων νομομαθῶν δεν διακρίνονται για την ομοφωνία τους ἐπὶ τοῦ θέματος (Monier, *Garantie*, 41). Χαρα-

Το αγορανομικό σύστημα ευθύνης του πωλητή ίσχυε: α) όταν ο πωλητής είχε αποσιωπήσει υπάρχοντα ελαττώματα του πράγματος ή είχε αποκρύψει την έλλειψη των ιδιοτήτων εκείνων ένεκα των οποίων αγοράσθηκε το πράγμα¹⁰ και β) όταν ο πωλητής είχε ρητώς προδιαβεβαιώσει (*dicta*) ή υποσχεθεί (*promissa*) στον αγοραστή, είτε ότι ελλείπουν συγκεκριμένα ελαττώματα ή ασθένειες του εκποιουμένου δούλου ή υποζυγίου, είτε ότι τούτο διαθέτει ιδιότητες οι οποίες στην πραγματικότητα ήσαν ανύπαρκτες¹¹. Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις η ευθύνη του πωλητή ίσχυε ακόμα και αν ο ίδιος αγνοούσε τα υπάρχοντα ελαττώματα ή ασθένειες ή δεν εγνώριζε την έλλειψη των κρίσιμων για την πώληση ιδιοτήτων του εκποιηθέντος πράγματος¹². Η αποτελεσματική προστασία του αγο-

κτηριστικές είναι εν προκειμένω οι απόψεις των Ofilius, Cato, Labeo, Ulpianus (Aul. Gell. IV.2.6· D.21.1.10 pr./1/2) οι οποίοι, αποφαινόμενοι επί συγκεκριμένων ελαττωμάτων, προδήλων κατά την εκποίηση, αντιτίθενται στη θέση που εξέφρασε ο Caelius Sabinus (D.21.1.14.10), ο Pomponius (D.21.1.48.4), ο Papinianus (D.21.1.55), αλλά και ο Ulpianus (D.21.1.1.6) ότι ο πωλητής απαλλάσσεται της ευθύνης, εάν η νόσος είναι πασιδηλός· πρβλ. και B.19.10.1.6-7: «Τὰ προφανή πάθη καὶ αἷτια προλέγειν οὐκ ἔστιν ἀναγκαῖον»· B.19.10.14.10· SBM A' 12.3· Peira, AH' 21/25.

10. Cic., *De off.*, 3.17.71 (= W. Miller, *Cicero. De officiis*, (The Loeb Classical Library 1961)· D.21.1.1.2· D.21.1.18/19/20· πρβλ. και B.19.10.1.1· B.19.10.18/19/20· SBM A' 12 1· *Hexabiblos* 3.3.61.

11. C.J.4.49.14· D.21.1.1.1· D.21.1.17.20· D.21.1.18· D.21.1.19· D.21.1.28· D.21.1.38 pr./10· D.21.2.16, 2· D.21.2.31 pr· D.21.2.32, 1· D.45.1.5 pr. Οι απαρχές της ευθύνης του πωλητή αναζητήθηκαν σε ποικίλες μορφές εγγυητικών επερωτήσεων (*stipulatio rem habere (recte) licere, stipulatio duplae*) των οποίων η εμφάνιση τοποθετείται πολύ πριν το τέλος της δημοκρατικής περιόδου [Varron, *De re rustica*, II, 2. 5-6· II, 3. 5 (= Ch. Guiraud, Varron, *Économie rurale*, II, Collection des Universités de France, 1985), όπου γίνεται αναφορά στις *Actiones* του Manilius, έργο του 2ου αι. π.Χ.]. Πιθανολογείται ότι οι ανωτέρω επερωτήσεις αναφέρονταν αρχικά στην έλλειψη συγκεκριμένων ελαττωμάτων ή ασθενειών, αργότερα όμως γενικεύθηκαν, επεκταθείσες σε οποιοδήποτε ελάττωμα ή ασθένεια έφερε το εκποιούμενο ανδράποδο ή υποζύγιο. Αδιευκρίνιστος ωστόσο παραμένει ο ακριβής χρόνος της διαμορφώσεως της λεγομένης *stipulatio ex edicto aedilium*, δηλ. της ενσωματώσεως του προφορικού συμφώνου περί ελλείψεως συγκεκριμένων ελαττωμάτων του εκποιουμένου πράγματος στο διάταγμα των *aedilium curulum* (Girard, *Mélanges de droit romain*, II, 65-68, 88-89, 115· Monier, *Garantie*, 10 επ., 50-52, 87 επ.). Πρβλ. και E. Jakab, "Die aedilischen Stipulationen", [*Quarante cinquième Session de la Société Intern. "Fernard de Visscher" pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Questions de Responsabilité*, 14-22 Sept. 1991], 1993, 167-178.

12. D.21.1.1. 2· B.19.10.1.2-5)· SBM A' 12.1· πρβλ. όμως και D.2.14.31. Περί της καθιερωθείσης δια των διαταγμάτων των *aed. cur.* αντικειμενικής ευθύνης του πωλητή βλ. ειδικότερα Girard, *Mélanges de droit romain*, II, 125-126 (όπου και η σχετική θεμελίωση της *stipulatio duplae*, επιβαλλομένης μόνο σε περιπτώσεις πωλήσεως ανδραπόδων)· Monier, *Garantie*, 27, 39-41· B. Nicholas, "Dicta promissave", [*Studies in Roman law of Sale to the memory of F. De Zulueta*], Oxford 1959, 98 επ. (= *Dicta promissave*). Ανιγματική πάντως θεωρείται, η τελευταία φράση του πρώτου εδαφίου της D.21.1.1.1 («Ulpianus libro primo

ραστή επιτυγχάνετο με τη συνδρομή δύο ενδίκων βοηθημάτων, της αγωγής περί αναστροφής της πωλήσεως (*actio redhibitoria*) και της αγωγής περί μειώσεως του τιμήματος ή διατιμητικής (*actio quanti minoris* ή *aestimatoria*). Η αναστρεπτική αγωγή είχε ως επακόλουθο ένα είδος *restitutio in integrum*, δηλαδή αποκαταστάσεως των πραγμάτων στην προτέρα τους κατάσταση¹³, ενώ με τη διατιμητική ο αγοραστής αποσκοπούσε στη μείωση του τιμήματος της πωλήσεως, η οποία και προσδιοριζόταν ανάλογα με το μέγεθος της μειωμένης αξίας του εκποιηθέντος¹⁴.

ad ed. aed. cur., ... hoc amplius si quis adversus ea sciens dolo malo vendidisse dicitur, iudicium dabimus», όπου προβλέπεται ειδικώς η παροχή ειδικού *iudicium* σε περίπτωση δόλου του πωλητού. Περί του θέματος βλ. Cuq, *Manuel* 469 σημ. 7 και αναλυτικότερα Monier, *Garantie*, 40, 57-58, 66-71. Του ιδίου, *Manuel élémentaire*, II, 162, προβλ. και κατωτέρω σημ. 22.

13. C.Th.3.4.1 (=Th. Mommsen - P. M. Meyer, *Codicis Theodosianis Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, I-II, Dublin-Zürich 1970-71)· C.J. 4.58.5· D.21.1.1.1· D.21.1.19.6· D.21.1.20· D.21.1.21· D.21.1.23· D.21.1.24· D.21.1.25· D.21.1.31.22/23· D.21.1.38 pr· D.21.1.48.2· B.19.10.1· B.19.10.19· B.19.10.23.7-8· B.19.10.31· B.19.10.60· SBM A' 12.1· Eisag. (*Epanag.*) auct. KA' 35 (= Iω. και Π. Ζέπων, *Epanagoge Aucta* (Hύξημένη Έπαναγωγή), ex ed. C. E. Zachariae A. Lingenthal, *(Jus Graecoromanum. VI)*, Αθήναι 1931, Τίτλος KA', «Περί πράξεως και αγορασίας»]· *Peira* ΛΗ' 22-23, 34 επ. Η πλήρης αποκατάσταση επήρχετο δια της παραδόσεως του ελαττωματικού ανδραπόδου ή υποζυγίου στον πωλητή έναντι επιστροφής του τιμήματος της πωλήσεως, συνυπολογιζομένων και των προσαυξήσεων καθώς και των τυχόν φθορών ή βλαβών του εκποιηθέντος κατά τα διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ εκποιήσεως και αναστροφής. Περί του ενδίκου αυτού μέσου από την εκτενή βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικώς Hanausek, *Haftung* I, 21 επ· M. Biondo-Biondi, *Studi sulle "actiones arbitrarie" e l' arbitrium iudicis*, I, 1913, 119-150 (= *Actiones arbitrarie*)· M. Levy, "Zur Lehre von der sog. actiones arbitrarie", *ZS RA* 36 (1915), 53-54· Vincent, *Droit des édiles*, 25 επ· Monier, *Garantie*, 59-87· A. de Senarclens, "La duplex condemnatio de l' action réhibitoire", [*Studi Bonfante III*], Milano 1930, 93-127 (= *Duplex condemnatio*)· Kaser, *Jurisdiction der Kurulischen Ädilen*, 177 επ· F. Pringsheim, "The Decisive Moment for Aedilician Liability", *Archives d'Histoire du Droit Oriental et Revue Internationale du Droit de l'Antiquité*, 1(1952), 545-556· E. Albertario, "D.21.1.35. Ulpianus L.1 ad edictum aedilium curulium", [*Studi Riccobono. II*], Aalen 1974, 641-651· Apathy, *Wandlung bei geringfügigen Mängeln*, 19-30· W. Ernst, "Neues zur Sachmängelgewährleistung aufgrund des Ädilenedikts", *SZ RA* 116 (1999), 217 επ, όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές. Σύντομη αναφορά στις ανωτέρω αγωγές, όπως εμφανίζονται στα Βασιλικά βλ. στον Α. Pezzana, "Azioni in garantia per vizi della cosa in diritto romano", [*Synthese V. Arangio-Ruiz. II*], Napoli 1964, 648-652.

14. Aul. Gell. IV.2.5· C.J.4.58.2· D.21.1.4· D.21.1.18 pr· D.21.1.38 pr· D.21.1.43.6· D.21.1.44.2· D.21.1.48.2· D.21.2.16.2· D.44.2.25.1· B.19.10.4· B.19.10.18.1· B.19.10.38.1-2· B.19.10.43.6· B.19.10.48, 2-3· B.19.10.67· SBM A' 12.10· SBM A' 12.2· *Peira* ΛΗ' 22-23. Περί της *actio quanti minoris* βλ. προχείρως Vincent, *Droit des édiles*, κυρίως 206-216, 263· Cuq, *Manuel*, 469· A. Giffard, "L' action édilicienne 'quanti minoris' (Dig.21.1.38 pr.13 et 14)", *RHD*, 10e année (1931), 682-688· F. Pringsheim, "Das Alter der aedilischen *actio quanti minoris*", *ZS RA* 69 (1952), 234-301· Monier, *Garantie*, 168 επ· Kaser, *RPR*, κυρίως §131 II.4 σημ. 50-51 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφο-

Οι απαρχές της ευρύτατης αυτής νομικής κατοχύρωσης του αγοραστή στις περιπτώσεις εκποίησης ελαττωματικών ανδραπόδων ή υποζυγίων αναζητήθηκαν από ορισμένους μελετητές στη διαχρονική εξέλιξη των συνοδευτικών της πώλησεως προφορικών επερωτήσεων (*stipulationum*) και στη διασταλτική ερμηνεία της καλής πίστεως (*bonae fidei*)¹⁵, ενώ, κατ' άλλους, προηγήθηκαν σαφώς της διαδικασίας των *formulae*¹⁶. Αναμφισβήτητα όμως ερείσματα που εδράζονται στις πηγές συγκεντρώνει η άποψη ότι το ένδικο μέσο της αναστροφής της πώλησεως οφείλεται σε επιδράσεις

ρές. Την κρατούσα άποψη περί ισχύος της διατιμητικής αγωγής κατά την κλασική περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου αμφισβήτησε ο R. Monier, σύμφωνα με τον οποίο δεν υπήρξε ποτέ διατιμητική αγωγή προβλεπόμενη από τα ήδικτα των αγορανόμων, η δε σχετική αγωγή που αναφέρεται στα κείμενα του Πανδέκτη αποτελεί είδος αγωγής *ex stipulatu* που απορροφάται, κατά την ιουστινιάνειο πλέον περίοδο, από την *actio empti* (*Garantie*, 59, 168 επ., *Manuel élémentaire*, II, 161, 163).

15. Πρβλ. Haymann, *Haftung*, 23-24· W. W. Buckland, *A text-book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1921, 489· Girard, *Mélanges de droit romain*, II, 29 σημ. 3, 54 σημ. 1, 55-57, 65-68, 88-89, 100-105, 113 επ.· Του ιδίου, *Histoire de l'organisation*, 220-221· Του ιδίου, *Manuel*, 600· Jolowicz, *Historical Introduction*, 305-308· Kaser, *Die Jurisdiction der Kurulischen Ädilen*, 181-182· A. Watson, "Seller's Liability for Defects. Aedilician Edict and Praetorian Law", *Jura* 38 (1987), 170-173 (=Seller's Liability), όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Πρβλ. όμως αντιθέτως τον Monier, κατά τον οποίο οι απαρχές της ευρείας νομικής κατοχύρωσης του αγοραστή σε περιπτώσεις αποσιωπήσεως ελαττωμάτων του εκποιηθέντος πράγματος θα πρέπει να αναζητηθούν στην αγοραπωλησία δια *mancipatio* όπου, υπό τη νομική μορφή της *nuncupatio* (πανηγυρικής δηλώσεως συνοδευτικής της *mancipatio*) δηλώνονται ειδικές, νομικά δεσμευτικές, ρήτρες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και εγγύηση για την έλλειψη ελαττωμάτων του πράγματος (Cic., *De off.*, III, 16, 65-66· Paul., *Sent.*, 1, 19, 1· Monier *Garantie*, 4-31· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 159 όπου και η σχετική αναλυτική τεκμηρίωση της ανωτέρω απόψεως· πρβλ. επίσης Karlowa, *RR*, II, 372· Ch. Appleton, "L' Hypecritique", *Revue Générale du Droit*, 1921, 5-28· F. de Zulueta, *The Roman Law of Sale*, Oxford 1945, 49 σημ. 5).

16. Κατά τον Monier η προστασία του αγοραστή έναντι κεκρυμμένων ελαττωμάτων του εκποιηθέντος που παρείχαν οι διατάξεις του *edictum aedilium de mancipiis*, συνοπτήρχε χρονικά με την αντίστοιχη των ρυθμίσεων των επερωτήσεων που αναφέρονται σε σχετικά χωρία του Varro (*De re rustica*, II, 2, 6· II, 3, 5· II, 5, 11) και οι οποίες, όπως ρητώς αναφέρουν, ανάγονται σε προγενέστερη *formula* («*prisca formula*») του 2ου αι. π.Χ. Το γεγονός ότι ο Varro δεν αναφέρεται στις αγορανομικές διατάξεις των *aedilium curulium* αλλά μόνο στις επερωτήσεις δεν σημαίνει, —όπως διατείνεται ο Girard,— ότι το *edictum aedilium* είναι μεταγενέστερο των εγγυητικών επερωτήσεων, διότι οι ρυθμίσεις του απέβλεπαν στην προστασία των αγοραστών έναντι πωλητών που δεν κατείχαν την ρωμαϊκή ιδιότητα και συνεπώς παρείχαν προστασία σε περιπτώσεις αγοραπωλησιών που δεν εκάλυπτε το *jus civile*. Εξάλλου η αναστροφή της πώλησεως που θεσμοθετεί το ήδικο των *aedilium*, αποτελούσα είδος *restitutio in integrum*, δεν προβλέπεται στα πλαίσια της διαδικασίας της *formulae*, που εισήχθη αρχικά δια της *Lex Aebutia* περί το 149-126 π.Χ. (Monier, *Garantie*, 10-16, 24, 30-31).

αναλόγων θεσμών των αρχαίων ελληνικών δικαίων¹⁷ που είχαν ήδη διαμορφωθεί κάτω από την πίεση παρεμφερών οικονομικών και συναλλακτικών αναγκών¹⁸. Οι επιρροές δε αυτές αναφέρονται, όχι μόνο στη θεσμοθέτηση της αγωγής περί αναστροφής της πωλήσεως, αλλά και σε ειδικότερες παραμέτρους της ασκήσεώς της, όπως λ. χ. η επιστροφή του διπλασίου του τιμήματος της πωλήσεως, εάν ο πωλητής αγνώριζε την ασθένεια του εκπαιθέντος, η βραχεία περιοριστική προθεσμία ασκήσεως της αναστροφής, η θέσπιση αντικειμενικής ευθύνης του πωλητή, καθώς και το κεκρυμμένον (ἄδηλον) του ελαττώματος, το οποίο και αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την παροχή έννομης προστασίας στον αγοραστή¹⁹.

17. Πρβλ. Ὑπερίδους, Κατ' Ἀθηνογένους, 14-15 [= G. Colin, *Hypéride, Discours*, (Collection des Universités de France 1968)]· Νόμος της Γόρτυνος, VII, 11-15 (=R. E. Willetts, *The Law Code of Gortyn*, Berlin 1967)· Λυσίας, Κατηγορία πρὸς τοὺς συνουσιαστὰς κακολογῶν, 10 (=L. Gernet – M. Bizos, *Lysias, Discours*, I, (Collection des Universités de France 1974)]· Πλάτωνος, Νόμοι, XI, 916a-d· Ἀριστ., Ἀθηναίων Πολ., 52.2-3 [= F. G. Kenyon, *Aristotelis, Atheniensium Respublica*, (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis 1958)]· Suda, s. v. ἐναγωγή οἰκέτου (=A. Adler, *Lexicographi Graeci*, I, *Suidae Lexicon*, Pars II, Stuttgart 1967, 267 no 1096). Βλ. και λοιπές γραμματειακές και επιγραφικές πηγές στους I. Triantaphyllopoulos, "Les vices cachés de la chose vendue d' après les droits grecs à l' exception des Papyrus", [Studi in onore di E. Volterra, V], Milano 1971, 698-699 (= Vices cachés) και E. Jakab, *Praedicere und cavere beim Marktkauf. Sachmängel im griechischen und römischen Recht*, München 1997, 55 επ. (= Marktkauf).

18. Πρβλ. F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar 1950, 472 επ. (=Greek Law of Sale)· I. Triantaphyllopoulos, Vices cachés, 704-70, 718-7195· Jakab, Marktkauf, κυρίως 96, 307· βλ. όμως και τις παρατηρήσεις του Finley, "Some problems of Greek Law. A Consideration of Pringsheim on Sale", *Seminar* 9 (1951), 72 επ. (=Problems of Greek Law)· P. Millett, "Sale, credit and exchange in Athenian law and society", [Nomos, *Essays in Athenian law, politics and society*], Cambridge 1990, 167-194, κυρίως 172-173.

19. Περί των αναλογιών μεταξύ της ρωμαϊκής *actio redhibitoria* και της δίκης ἀναγωγής (ή δίκης βλάβης ή δίκης ἀνδραπόδων) του αττικού δικαίου βλ. R. Dareste, *La science du droit en Grèce*, Paris 1893, 112-113 (= Science du droit)· Hitzig, "Zum griechischen-attischen Recht", *ZS RA* 18 (1897), 187· E. Caillemer, *DAGR* II, s.v. *anagōgēs dike*, 260b· Ferrini, "Sull' origine del contratto di vendita in Roma", [Memorie delle R. Accademie di Modena, II, vol. IX], 1893, 77-78 (= Origine del contratto di vendita)· Girard, *Mélanges de droit romain*, II, 127· Του ιδίου, *Histoire de l' organisation*, 221· Biondo-Biondi, *Actiones arbitraiae*, 134· Monier, *Garantie*, xii-xv, 70· Pringsheim, *Greek Law of Sale*, 472 επ· R. Taubenschlag, *The law of greco-roman Egypt in the light of the papyri (332 B.C.-640 A.D.)*, Warszawa 1955, 332-336· Triantaphyllopoulos, Vices cachés, 697-719, κυρίως 703 σημ. 16, 704, 705 σημ. 22, 713, 718· Jakab, Marktkauf, 53-96, κυρίως 82 επ. όπου και συναφείς βιβλιογραφικές αναφορές· πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις του L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République athénienne*, IV, *Le droit des obligations*, Paris 1897 (ανατ. Amsterdam 1969), 151 επ. (= Histoire du droit privé). Περί των συναφών θεσμών των αγορανόμων και άστυνόμων της αθηναϊκής πολιτείας βλ. Πλάτωνος, Νόμοι, XI, 917ε· Ἀριστ., Ἀθηναίων Πολιτεία, 51.1· Dion. Hal., VI, 90 [= E. Cary (Ed. Spelman), *Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιολογίας* (The Roman Antiquities of Dionysius of

Με την ενσωμάτωση του θεσμού στο *Corpus Juris Civilis* και δι' αυτού στα κείμενα της βυζαντινής νομοθεσίας, επισημοποιήθηκε πλέον η επέκταση της εφαρμογής του συστήματος ευθύνης που καθιέρωσαν τα ήδικα των ρωμαίων αγορανόμων επί των πωλήσεων όλων αδιακρίτως των κινητών και ακινήτων (*res se moventes, res mobiles, res soli*)²⁰. Επιπρόσθετα πιθανολογείται ότι, κατά την ιουστινιάνειο πλέον περίοδο, η μεν αγωγή της αναστροφής της πωλήσεως συνυπάρχει, η δε διατιμητική αγωγή λει-

Halicarnassus) IV, (*The Loeb Classical Library* 1950)], όπου αναφέρεται: «λαβόντες δὲ καὶ τοῦτο τὸ συγχώρημα παρὰ τῆς βουλῆς ἀποδεικνύουσιν ἄνδρας οὓς ὑπέρετας τῶν δημάρχων καὶ συνάρχοντας καὶ δικαστὰς ἐκάλουν. νῦν μέντοι κατὰ τὴν ἐπιχώριον γλῶτταν ἄφ' ἐνὸς ὧν πράττουσιν ἔργων ἱερῶν τόπων ἐπιμελεῖται καλοῦνται καὶ τὴν ἐξουσίαν οὐκέθ' ὑπηρετικὴν ἐτέρων ἔχουσιν, ὥς πρότερον, ἐπιτέτραπται δ' αὐτοῖς πολλὰ καὶ μεγάλα, καὶ σχεδὸν εἰκόασί πως κατὰ τὰ πλεῖστα τοῖς παρ' Ἑλλήσιν ἀγορανόμοις». Dareste, *Science du droit*, 114· J. Partch, "Die griechische Publizität der Grundstücksverträge im Ptolemärrechte", [*Festschrift für O. Lenel*], Leipzig 1921, 86-87· P. Vinogradoff, *Outlines of historical jurisprudence*, II. *The jurisprudence of the Greek City*, Oxford 1922, 264· U. Kahrstedt, *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen*, [*Geisteswissenschaftliche Forschungen (Göttinger Forschungen)* herausgegeben von W. Mittherlich, 4], Aalen 1969, I, 44-46/II, 30 σημ., 6, 84 σημ., 3, 72, 213-214, 233· A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, II, *Procedure*, London 1998, 25· P. V. Stanley, "Agoranomoι and Metronomoι. Athenian Market Officials and Regulations", *Ancient World* 2 (1979), 13-19 (=Agoranomoι and Metronomoι). Συγκριτική παρουσίαση των αγορανόμων και των *aedilium curulum* βλ. στους Mommsen, *Staatsrecht*, II.1, 1952, 497 σημ. 1· Voigt, *RR*, I, 220 σημ., 10· Girard, *Histoire de l'organisation*, 218 σημ., 1, 225, 231· Ferrini, *Origine del contratto di venditi*, 78 σημ., 2· C. Furkiotis, "Aus dem attischen Recht die ΔΙΚΗ ΑΝΑΓΩΓΗΣ", [*Studi in onore di U. E. Paoli*], Firenze 1956, 323-331.

20. D.21.1.1 pr., D.21.1.63· πρβλ. και B.19.10.1.1· SBM A' 12.1. Πρβλ. De Senarclens, *Extension de l'édit des édiles*, 395-417· Monier, *Garantie*, 162 επ., 196· Kaser, *RPR*, § 264 V.2. Πρόκειται, κατά την επικρατέστερη εκδοχή, περί μετακλασικής εξέλιξης της οποίας οι απαρχές θα πρέπει να αναζητηθούν στις ερμηνείες των "κλασικών" ρωμαίων νομικών. Για τον λόγο άλλωστε αυτό οι διατάξεις του C.J.C. που αναφέρονται στην εφαρμογή των σχετικών ρυθμίσεων των διαταγμάτων των *aedilium curulum* σε όλες αδιακρίτως τις πωλήσεις κινητών και ακινήτων πραγμάτων (C.J.4.48.4, D.21.1.1 pr., D.21.1.48.6, D.21.1.49, D.21.1.33 pr.) θεωρήθηκαν, ομόφωνα σχεδόν, παρεμβλήματα (Monier, *Garantie*, 49 σημ. 2, 162 σημ., 1, 166 σημ., 5· Του ιδίου, *Manuel élémentaire*, II, 164 σημ., 5 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές). Επιπλέον υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η μετακλασική αυτή εξέλιξη είχε ως πρότυπο προϊσχύσασες ρυθμίσεις του αττικού δικαίου (Πλάτωνος, *Νόμοι*, XI, 916d· Ἀριστ., *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 51.1· Dio Pr., *Oratio* 10 (9), 14 (= J. De Arnim, *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant Omnia*, Berolini 1972)· E. Caillemier, *DAGR*, II, s. v. *Anagōgēs dike*, 260-261· Monier, *Garantie*, x, xv· Triantaphyllopoulos, *Vices cachés*, 705-706 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές· Stanley, *Agoranomoι and metronomoι*, 17· πρβλ. όμως και J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren mit Benutzung des attischen Processes*, Leipzig 1915, 745 σημ., 252· Beauchet, *Histoire du droit privé*, 155-156.

τουργεί ως ειδικότερη μορφή της *actio empti* (*agere quanti minoris*)²¹. Δυστάμενες παραμένουν ωστόσο οι απόψεις των μελετητών όσον αφορά στην εισαγωγή ή στην κατάργηση κατά την περίοδο αυτή της διπλής καταδίκης (*condemnatio duplex*), δηλαδή της επιστροφής του διπλασίου του τιμήματος της πωλήσεως, σε περίπτωση που τελικώς εγίνετο αποδεκτό το αίτημα της αναστροφής²².

Η ακριβής οριοθέτηση της ευθύνης του πωλητή για τα κεκρυμμένα πραγματικά ελαττώματα του εκποιηθέντος είχε, –μεταξύ άλλων–, άμεση σχέση με τον, κατά περίπτωση, χαρακτηρισμό του εκποιουμένου ως *morbosus* (ασθενούς) ή *vitiosus* (ελαττωματικού). Τούτο προκύπτει με σα-

21. Κατά τον Monier (*Garantie*, 170 επ., 185 επ.), η *actio quanti minoris* αποτελεί δημιούργημα των συμπλητών της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης και υποκαθιστά την *actio ex stipulatu* του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Η διαφορά της με την γενική *actio empti* έγκειται στο γεγονός ότι, αφενός μεν ο αγοραστής δεν είναι αναγκαίο να επικαλεσθεί την κακή πίστη του πωλητή, αφετέρου δε ότι επιφέρει απλώς τη μείωση του τιμήματος της πωλήσεως, ενώ η *actio empti*, σε περίπτωση κακοπιστίας του πωλητή, την πλήρη επανόρθωση της ζημίας του αγοραστή. Πρβλ. Cuq, *Manuel*, 470· Zulueta, *Roman Law of Sale*, 47· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 165 επ.· Kaser, *RPR*, II, § 264 V.2. Πλέον ριζοσπαστική η άποψη του Watson, ο οποίος θεωρεί ότι η επικάλυψη της αγωγής περί αναστροφής και της διατιμητικής από την *actio ex emptio* είχε ήδη επέλθει κατά την κλασική περίοδο, λόγω της γενικότητας στη διατύπωση της *formulae ex empto* και της ευρύτητας των ρητρών *ex fide bona* (Seller's Liability, 170-178 όπου και συνακόλουθη ερμηνεία της εννοίας *oportere* στη D.21.1.1, 1).

22. Κατά τους G. Boyer και R. Monier, η *condemnatio duplex* σε περίπτωση αναστροφής (D.21.1.45, *Gaius libro primo ad. ed. aed. cur.*), συνδέεται αποκλειστικά με το τελευταίο εδάφιο της D. 21.1.1 (βλ. και ανωτέρω σημ. 12) και ως εκ τούτου ήταν επιβεβλημένη κατά το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, μόνο στη περίπτωση όπου συνέτρεχε δόλος του πωλητή. Η ρύθμιση αυτή καταργείται πλέον στο ιουστινιάνειο δίκαιο (Boyer, *Résolution des contrats*, 155-156· Monier, *Garantie*, 67 επ., 204· πρβλ. και W. W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, 64-65). Αντιθέτως, κατά τον A. de Senarclens (*Duplex condemnatio*, 93-127), η λεγόμενη “διπλή καταδίκη” εισήχθη από τους συμπλητές της κωδικοποίησης ειδικώς για να ρυθμίσει την περίπτωση της μη συμμορφώσεως του πωλητή προς το *arbitrium iudicis* περί αναστροφής. Ως εκ τούτου η μοναδική διάταξη του Πανδέκτη όπου αυτή αναφέρεται, δηλαδή η D.21.1.45 αποτελεί παρέμβλημα· πρβλ. και F. Schulz, “Scientia, dolus und Error bei der Stellvertretung nach klassischem römischem Recht”, *SZ RA* 33 (1912), 59 σημ.4· Biondo-Biondi, *Actiones arbitrarie*, 120 επ.). Βλ. ωστόσο και τις παλαιότερες απόψεις των ρωμαϊστών, μεταξύ των οποίων οι O. Lenel (*Das edictum perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*², Leipzig 1907, 531), Bechmann (*Der Kauf*, I, 403), Karlowa (*RR*, II, 1295-1296), Cuq (*Manuel*, 469), Girard (*Mélanges de droit romain*, II, 118, 124) κ.ά. που υπεστήριξαν την ισχύ της *condemnatio duplae* σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του πωλητή και στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, λόγω του ποινικού χαρακτήρος της *actio redhibitoria*. Πρβλ. και B.19.10.45· SBM A' 12.1.

φήνεια τόσο από τον XXI.1 Τίτλο του Πανδέκτη, όσο και από τις αντιστοιχίες διατάξεις του Τίτλου 10 του XIX Βιβλίου των Βασιλικών, του Στοιχείου Α' 12 της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν καθώς και του Τίτλου ΚΑ' της Είσαγωγῆς (Επαναγωγῆς). Έχει δε υποστηριχθεί ότι ο προσδιορισμός της ακριβούς εννοίας του *morbosus* ή *vitiosus mancipium*, συνδέθηκε αποκλειστικά με την ερμηνευτική προσέγγιση και εφαρμογή των διατάξεων του διατάγματος *De mancipiis vendundis* και δεν απέτελεσε προγενέστερα αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας του *juris civilis*, στα πλαίσια εγγυητικών υπέρ του αγοραστή επερωτήσεων²³.

Παρά το γεγονός ότι η διατύπωση του κειμένου του διατάγματος, όπως τούτο αναφέρεται από τον Ulpianus στο χωρίο D.21.1.1 pr. δεν φαίνεται να διακρίνει μεταξύ *morbi-vitii* («... *quid morbi vitiique cuique sit*»)²⁴, η εκτενής αναφορά σε ειδικές περιπτώσεις ασθενειών δυναμένων (ή μη) να αναστρέψουν την πώληση, αλλά και συγκεκριμένες διατάξεις παρέχουσες τα κριτήρια της διακρίσεως αυτής, αποκαλύπτουν τη σημασία της για τη θεμελίωση του σχετικού δικαιώματος του αγοραστή περί αναστροφής²⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω το τελευταίο εδάφιο του χωρίου D.21.1.1,7 όπου ο Ulpianus, παραπέμποντας σε σχετική άποψη του C. Sabinus²⁶, επισημαίνει ότι το ελάττωμα διαφέρει σημαντικά από την ασθένεια («*vitiumque a morbo multum differre, ut puta si quis balbus sit, nam hunc vitiosum magis esse quam morbosum.*»)²⁷. Μάλιστα η ανωτέρω άποψη περί διακρίσεως μεταξύ *morbosus* και *vitium* εκφράζεται και σε

23. Πρβλ. Aul. Gell. IV.2.2 όπου, ακριβώς μετά την παράθεση του αρχικού κειμένου του διατάγματος που όριζε την υποχρέωση του πωλητού να δηλώσει τα σωματικά ελαττώματα ή ασθένειες του ανδραπόδου και σε πλήρη συνάφεια με το ανωτέρω κείμενο, αναφέρεται: «*Propterea quaesierunt jure consulti veteres quod "mancipium morbosum" quodve "vitiosum" recte diceretur; quantumque "morbosus" a "vitio" differret*». Επί του θέματος βλ. De Senarclens, «La date de l'édit des édiles "de mancipiis vendundis"», RHD 4(1923), 391· Cuq, Manuel, 468 σημ. 5· Monier, Garantie, 24-26 όπου και συνακόλουθη ερμηνεία του πολυσυζητημένου χωρίου Cic., De off., II.17.69.

24. Για τις ατέλειες που παρουσιάζει το εν λόγω κείμενο βλ. Nicholas, Dicta promissave, 91-95.

25. Πρβλ. D. 21.1.3 (= B.19.10.3)· D.21.1.4.6· D.21.1.6 (= B.19.10.6)· D.21.1.7 (B.19.10.7)· D.21.1.8 (= B.19.10.8)· D.21.1.9 (= B.19.10.9)· D.21.1.10 (= B.19.10.10)· D.21.1.11 (= B.19.10.11)· D.21.1.12 (= B.19.10.12)· D.21.1.13 (= B.19.10.13)· D.21.1.14 (= B.19.10.14).

26. Περί της πατρότητας της απόψεως αυτής βλ. κατωτέρω σ. 46.

27. Πρβλ. και τη διάκριση μεταξύ *morbosus-vitium* που επιχειρεί ο Cicero, κατά τον οποίο *morbosus* σημαίνει ανατροπή, ανισορροπία που αφορά το σώμα στο σύνολό του, ενώ *vitium* δυσαρμονία ορισμένων μελών του σώματος, παραμόρφωση [Tusculanes, IV.13.28: «*Morbum appellant totius corporis corruptionem,.... vitium, cum partes corporis inter se dissident, ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas*» (= G. Fohlen - J. Humbert, Cicéron, Tusculanes, II, (Collection des Universités de France), Paris 1960)].

σχόλιο (i) επί της διατάξεως της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν, Α' 12.1, όπου τονίζεται ὅτι: «πολλή γὰρ διαφορὰ βιτίου καὶ νόσου. καὶ γὰρ τὸν ψελλὸν βιτίοσον ἂν τις καλέσῃ, καὶ οὐ νοσῶδῃ».

Σε σχέση ὡστόσο με τὸ προαναφερθέν ἐδάφιο τῆς D.21.1.1,7 τίθεται τὸ εὐλόγο ἐρώτημα· ἐφόσον, σύμφωνα με τὴν ἐκφραζόμενη ἐδῶ ἀποψη τοῦ C. Sabinus, ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διάκριση μεταξύ ἐλαττώματος καὶ ἀσθενείας γιατί τὸ κείμενο τοῦ αγορανομικοῦ διατάγματος *De mancipiis vendundis*, ὅπως τοῦτο ἀναφέρεται στὴ D.21.1.1,1, χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως καὶ τοὺς δύο ὅρους καὶ μάλιστα συνδεομένους παρατακτικῶς; Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ulpianus²⁸ πρόκειται περὶ μίας ἀπλῆς ταυτολογίας ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἄρση τῶν ἀμφιβολιῶν ποὺ ἐνδεχομένως προκύπτουν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση (D.21.1.1,7–8: «ego puto aediles tollendae dubitationis gratia bis κατὰ τοῦ αὐτοῦ²⁹ idem dixisse, ne qua dubitatio superes-set»). Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει δὲν εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ ὁρολογία (*morbis* ἢ *vitium*), ἀλλὰ ὁ σαφὴς προσδιορισμὸς τῆς ἐννοίας τῆς ἀσθενείας (*morbis*) ποὺ δύναται νὰ ἀναστρέφει τὴν πῶλησιν³⁰.

Τὰ ἀκριβῆ κριτήρια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ *morbis* παρέχει τὸ πρῶτο ἐδάφιο τῆς διατάξεως τοῦ Πανδέκτη 21.1.1,7 ὅπου ὁ Ulpianus ἀναφερόμενος στὴν ἐννοία τῆς ἀσθενείας κατὰ τὸν Sabinus, ἀπαριθμεῖ τὰ ἀπαραίτητα ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴν ἐννοία τῆς

28. Σύμφωνα με τὸν F. Schulz (*Einführung in das Studium der Digesten*, Tübingen 1916, 22) τὸ ἐλληνικὸ χωρίο «κατὰ τοῦ αὐτοῦ» καὶ τὸ λατινικὸ «ne qua dubitatio superes-set» ἀποτελοῦν παρεμβλήματα. Ἐπίσης κατὰ τὸν G. Beseler (*Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen*, IV, Tübingen 1920, 315) ὅλη ἡ τελευταία φράση («ego puto aediles tollendae dubitationis gratia bis κατὰ τοῦ αὐτοῦ idem dixisse, ne qua dubitatio superes-set») ἀποτελεῖ παρέμβλημα τῶν συμπλητῶν τῆς κωδικοποίησης. Πρβλ. ὅμως καὶ R. Monier, «La position de Labéon vis à vis de l'expression «morbis vitii» de l'Édit des édiles», *Eos* 48.3 (=Symbolae Taubenschlag), 1956, 443 ἐπ. (=Position de Labéon).

29. Κατὰ + γεν. (=ὡς πρὸς τι, περὶ τίνος, ἐν σχέσει πρὸς τι) βλ. Liddell-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon*, s.v. κατὰ (A II 7).

30. Πρβλ. ἀντιθέτως τὴ σχετικὴ ἐρμηνεία τοῦ P. Petot (*Le défaut in iudicio dans la procédure ordinaire romaine*, Paris 1912, 81 σημ. 3 (=Défaut in iudicio) κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ τελευταῖο ἐδάφιο τῆς D.21.1.1,7 βρίσκεται σε σχέση ἀντίφρασης με τὸν ὀρισμὸ τοῦ *morbis* ποὺ παρέχει στὴν ἰδίᾳ διάταξιν ὁ Sabinus καὶ δηλώνει τὴν «ἀμύχανη» στάση τοῦ Ulpianus καὶ γενικώτερα τῶν «κλασικῶν» νομικῶν ἐναντι τοῦ ἀφηρημένου προσδιορισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς ἀσθενείας. Θεωροῦμε ὅτι ἡ περιπτώσιολογία τῶν ἀσθενειῶν ποὺ ἀκολουθεῖ στὶς ἐπόμενες διατάξεις τοῦ Πανδέκτη, καθὼς καὶ στὶς ἀντίστοιχες διατάξεις τῶν βυζαντινῶν νομοθετημάτων, συνηγορεῖ μᾶλλον ὑπὲρ τῆς υιοθέτησης τῆς ἀνωτέρω definitio καθὼς χρησιμοποιεῖται, κατὰ περίπτωσιν, τόσο τὸ καθαρὸ ἐννοιοκεντρικὸ κριτήριον τῆς «παρὰ φύσιν» ἀσθενείας, ὅσο καὶ τὸ πραγματιστικὸ κριτήριον τῆς παρεμπόδισης δραστηριότητος ποὺ ἐμπεριέχονται ἀμφότερα στὸν ὀρισμὸ τῶν Sabinus-Labeo.

ασθενείας: «*morbum* (αναφέρει) *apud Sabinum sic definitum esse habitum cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius ad id facit deteriore, cuius causa natura nobis eius corporis sanitatem dedit: id autem alias in toto corpore, alias in parte accidere ...*»³¹. Σύμφωνα λοιπόν με την ανωτέρω διάταξη η ασθένεια που δύναται να αναστρέψει την πώληση θα πρέπει απαραίτητως να συγκεντρώνει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: i) να επιφέρει χειροτέρευση της σωματικής υγείας, η οποία δύναται να αφορά, είτε στο σύνολο του σώματος, είτε σε μέρος αυτού και δύναται να έχει κατά περίπτωση, είτε μόνιμο, είτε προσωρινό χαρακτήρα³², ii) η χειροτέρευση της υγείας θα πρέπει να είναι «*παρά τὴν φύσιν*» (*contra naturam*) και μάλιστα να προσβάλει την ειδικότερη εκείνη σωματική λειτουργία για την εξυπηρέτηση της οποίας μας έδωσε η φύση την υγεία του νοσούντος μέλους ή οργάνου, και κυρίως iii) να παρεμποδίζει τη χρήση και υπηρεσία του εκποιθέντος ανδραπόδου και συνεπώς να το καθιστά άχρηστο για τον αγοραστή. Το τελευταίο αυτό αλλά και πλέον σημαντικό, από νομική άποψη, κριτήριο αναφέρεται και στην αμέσως ακολουθούσα διάταξη του Πανδέκτη 21.1.1.8, όπου ο Ulpianus συμπληρώνοντας την επιχειρηματολογία του τελευταίου εδαφίου της D.21.1.1.7 επισημαίνει τα ακόλουθα: «*Proinde si quid tale fuerit vitii sive morbi, quod usum ministeriumque hominis impediat, si dabit redhibitioni locum, ...*»³³.

Τα ανωτέρω επαναλαμβάνονται και στις διατάξεις των βυζαντινών νομοθετικών κειμένων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη σχετική διάταξη των Βασιλικών 19.10.1.7: «*Πάθος ἐστὶν σχέσις παρὰ φύσιν τοῦ σώματος χείρονα ποιούσα τὴν φυσικὴν αὐτοῦ χρῆσιν ...*». Απολύτως δε συναφές είναι και το σχετικό σχόλιο (i) ἐπὶ της διατάξεως της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν Α' 12.1 όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Νόσος ἐστὶ σωματικὴ κατάστασις παρὰ τὴν φύσιν ἡμῖν προσγινομένη, χρήσεώς τινος ἀναιρετική, ἥς ἔνεκα φύσις ἡμῖν τὴν ὑγίειαν ἐχαρίσατο*». Εξάλλου την παρεμπόδιση της «*χρήσεως ἢ ὑπουργίας*» του ασθενούς ανδραπόδου ή ζώου θέτουν ως απαραίτητη προϋπόθεση για την θεμελίωση της αναστροφής και τα βυζαντινά νομοθετήματα. Συγκεκριμένα, τόσο η διάταξη των Βασιλικῶν 19.10.1.8-9, όσο και η διάταξη Α' 12.1 της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν αναφέρουν σχετικά: «*Τὸ τῇ χρήσει ἢ ὑπουργίᾳ ἐμποδίζον πάθος ἢ αἴτιον εἰσάγει τὴν ἀναστρέφουσαν τὸ πραθὲν ἀγωγὴν, οὐ μὴν τὸ τυχόν τε*

31. Πρβλ. ομοίως Cic., *Tusculanes*. IV.13.30: «*Est enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se e quibus constamus, sanitas, ...*».

32. Βλ. κατωτέρω σημ. 37.

33. Πρβλ. και Aul. Gell. IV.2.15, όπου παρατίθεται η σχετική άποψη του M. Sabinus: «*Verba Masuri Sabini apposui ex libro Juris civilis secundo: "Furiosus mutusve cuive quod membrum lacerum laesumque est aut obest quo ipse minus aptus sit, morbosus sunt ..."*».

καὶ ἐλαφρόν, ὡς ἐλαφρὸς πυρετὸς ἢ παλαιὸς τεταρταῖος ἢ τὸ μικρόν τραῦμα· ταῦτα γὰρ οὕτε δεῖ προλέγειν ὡς εὐκαταφρόνητα». Το ανωτέρω επαναλαμβάνεται και σε σχετική διάταξη της Πείρας Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, ΛΗ' 22: «σωματικὰ πάθη εἰσὶ τὰ φαινόμενα, ὡς ἡ τύφλωσις, ἡ φθίσις καὶ τὰ ἐμποδίζοντα τῇ χρήσει καὶ τῇ ὑπουργίᾳ». Τέλος η περιπτωσιολογία αρκετῶν ασθενειῶν και ελαττωμάτων, που περιλαμβάνεται σε ορισμένες διατάξεις του Πανδέκτη, καθὼς και στις ἀντίστοιχες των Βασιλικῶν, της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν και της Εἰσαγωγῆς (Επαναγωγῆς), δεικνύει ὅτι μόνο ασθένειες που ἐμποδίζουν ουσιαστικά τὴ δραστηριότητα του ἐκποιηθέντος ἀνδραπόδου, δύνανται να ἀναστρέψουν τὴν πώληση. Τοῦτο ἀναλυτικότερα προκύπτει: α) ἀπὸ το χωρίο D.21.1.14,6 ὅπου θεωρεῖται υγιῆς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἔχει συνενωμένους δακτύλους, εἰάν δεν ἐμποδίζεται στὴ δραστηριότητά του ἀπὸ τὴν ὁργανική αὐτὴ ἀνωμαλία, β) ἀπὸ το χωρίο D.21.12,1 ὅπου, σύμφωνα με σχετικὴ γνώμη του Pedius στὴν ὁποία και παραπέμπει ὁ Ulpianus, ἡ ἀνισότητα των σιαγόνων ἢ των ὀφθαλμῶν ἢ των βραχιόνων δεν θεωροῦνται ἐλαττώματα ἀναστρέφοντα τὴν πώληση, εἰάν δεν παρακωλύουν τὴν παροχὴ των υπηρεσιῶν του δούλου, γ) ἀπὸ το χωρίο D.21.1.10 pr./1 [=B.19.10.10,1· *Eisag. (Epanag.) auct.* ΚΑ' 39] ὅπου, σύμφωνα με τὴς σχετικὲς ἀπόψεις του Ofilius και του Cato στους ὁποῖους παραπέμπει ὁ Ulpianus, ἡ ἀποκοπὴ δακτύλου ἢ ὁ ἀκρωτηριασμός μέλους του σώματος ἀποτελεῖ ἐλάττωμα ἀναστρεπτικό τῆς πωλήσεως, μόνον εἰάν ἐμποδίζεται ἡ χρῆση του μέλους αὐτοῦς και συνεπῶς παρακωλύεται ἡ δραστηριότητα του δούλου, δ) ἀπὸ το χωρίο D.21.1.10,2 [=B.19.10.10,2-3· *Eisag. (Epanag.) auct.* ΚΑ' 40] ὅπου ὀρίζεται ὅτι τὸ πλεόνασμα (ἢ ἡ ἔλλειψη) δακτύλων δεν ἀποτελεῖ ἐλάττωμα εἰάν δεν παρακωλύεται ἡ δραστηριότητα λόγω τῆς ὁργανικῆς αὐτῆς ἀνωμαλίας, και τέλος ε) ἀπὸ το χωρίο D.21.1.4,3 ὅπου, σύμφωνα με σχετικὴ γνώμη του Pomponius, ὀρίζεται ὅτι ἡ μωρία του δούλου ἐπιφέρει ἀναστροφή μόνον εἰάν εἶναι σε τέτοιο βαθμὸ ὥστε να τον καθιστᾷ ἀχρηστο³⁴. Ἀντιθέτως ασθένειες, ὅπως λ.χ. ἐλαφρὸς πυρετός, παλαιὸς τεταρταῖος πυρετός, μέτριον τραῦμα, ἐλαφρὸς πόνος ὀδόντος ἢ ὠτός, ἐλαφρά πάθηση ὀφθαλμοῦ, ἐλαφρὸ ἔλκος, ἀπλὴ δυσχέρεια ἢ ἀσάφεια ὡς προς τὴν ομιλία, βραδεία ομιλία κ. ἄ., οἱ ὁποῖες δεν καθιστοῦν ἀχρηστο στο ἐκποιηθέν, δύνανται μόνον να θεμελιώσουν τὴν *actio ex emptio*³⁵.

34. Πρβλ. και D.21.1.4.1 (Ulpianus, libro primo ad edictum aedilium curulium) ὅπου ὀρίζεται ὅτι εἰάν τὸ σωματικὸ ἐλάττωμα διαπερνᾷ μέχρι τὴν ψυχὴ ἀναστρέφει τὴν πώληση. Ομοίως και B.19.10.4.4-5. «Ἐὰν μὲν οὖν ψυχικόν ἐστὶ τὸ αἷτιον, οὐκ ἔχει χώραν ἡ ἀναστρέφουσα τὸ πραθὲν ἀγωγή... εἰ δὲ σωματικόν ἐστὶν ἡ κοινὸν ψυχῆς καὶ σώματος, χώρα τῷ ἀναστραφῆναι τὸ πραθὲν» SBM A' 12.2 και σχόλιον (k)· *Eisag. (Epanag.) auct.* ΚΑ' 31· Peira ΛΗ' 23· Hexabiblos 3.3.63.

35. D.21.1.4.6: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium, Idem ait (Pomponius) non omnem morbum dare locum redhibitioni, ut puta levis lippitudo aut levis dentis auriculae

Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ulpianus σε σχόλιο του επί του *edictum aedilium* (D.21.1.4,5) παραπέμποντας στη σχετική άποψη του Pomponius, το γεγονός ότι το διάταγμα δεν αναφέρει περί βαρείας ασθeneίας, αλλά απλώς και μόνον περί ασθeneίας δεν αποτελεί κάτι αξιοπερίεργο, καθώς στην περίπτωση της βαρείας ασθeneίας, λόγω ακριβώς της ιδιάζουσας βαρύτητάς της, δεν τίθεται καν το ζήτημα εάν παρεμποδίζει ή όχι τη δραστηριότητα του εκποιηθέντος («*nihil enim ibi agitur de ea re, cui hic ipse morbus (sonticus) obstat*»).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τις διατάξεις του Πανδέκτη (D.21.1.1,7), των Βασιλικών (B.19.10.1,7) και της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν Α' 12.1, κριτήριο του προσδιορισμού της εννοίας της αναστρεπτικής της πωλήσεως ασθeneίας δεν αποτελεί η προσβολή μέρους ή του όλου του σώματος³⁶. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι, τόσο τα ρωμαϊκά, όσο και τα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα, δεν παρουσιάζουν ομοφωνία σχετικά με την υιοθέτηση της χρονικής διάρκειας της ασθeneίας, ως κριτηρίου της διακρίσεως μεταξύ βαρείας ή μη ασθeneίας. Έτσι, το μεν χωρίο D.21.1.6 (όπου ο Ulpianus αναφέρεται στη σχετική άποψη του Pomponius), τονίζει ότι το αγορανομικό διάταγμα δεν διακρίνει μεταξύ προσκαίρων ή διηνεκῶν ασθeneιών³⁷, το δε χωρίο D.21.1.65,1 (όπου ο Venuleius παραπέμπει σε σχετική γνώμη του Cassius) θεωρεί ως βαρεία (*morbus sonticus*) μόνον τη διηνεκή ασθένεια η οποία βλάπτει τη δραστηριότητα³⁸. Προς τη δεύτε-

dolor aut mediocre ulcus: non denique febriculam quantulamlibet ab causam huius edicti pertinere» D.21.1.4· D.21.1.1.8: «Ulpianus, libro primo ad edictum aedilium curulium, ... id dabit redhibitioni locum, dummodo meminerimus non utique quodlibet quam levissimum efficere, ut morbosus vitiosusque habeatur»· B.19.10.4.6: «Οὐ πᾶσα νόσος εἰσάγει τὸ ἀναστραφῆναι τὸ πραθέν, τυχὸν μικρὰ ὀφθαλμία ἢ ὀλίγη νόσος ὁδόντων ἢ ὠτων ...»· SBM Α' 12.1· Eisag. (Epanag.) auct. ΚΑ' 35. Ωστόσο οι διατάξεις των βυζαντινῶν νομοθετημάτων ορίζουν ότι στις περιπτώσεις ελαφριῶν ασθeneiῶν παρέχεται, ἀντὶ τῆς ἀναστρέφουσας, ἡ ἀγωγή περὶ μειώσεως τοῦ τιμήματος· πρβλ. B.19.10.4· Eisag. (Epanag.) auct. ΚΑ' 33: «ἐφ' οἷς αἰτίοις οὐ δίδεται ἡ ἀναστρέφουσα ἀγωγή, μειοῦσα δὲ τὸ τίμημα ἀγωγή ἀρμόζει».

36. «*id autem alias in toto corpore, alias in parte accidere (namque totius corporis morbus est puta phthisis febris, partis veluta caecitas, licet homo itaque natus ait): vitiumque a morbo multum differre*» (D.21.1.1.7). Επίσης B.19.10.1.7: «καὶ ἔσθ' ὅτε μὲν ὅλῳ τῷ σώματι συμβαίνει, ἔσθ' ὅτε δὲ μέρει· ὅλῳ μὲν, ὡς ἡ φθίσις καὶ ὁ πυρετός, μέρει δέ, ὡς ἡ τύφλωσις, καὶ ἐγγενὴς εἶη». Ομοίως καὶ SBM Α' 12.1 σχ. (i): «αὕτη δὲ ἡ παρὰ φύσιν κατάστασις πῶς μὲν κατὰ παντὸς ἐρῶν τοῦ σώματος, ὡς ἡ φθίσις καὶ ὁ πυρετός· πῶς δὲ κατὰ μέρος τοῦ σώματος, ὥσπερ ἡ τύφλωσις». Πρβλ. καὶ Aul. Cell., IV.2.4: «*Sed "morbum" alias in toto corpore accidere dicit, alias in parte corporis. Totius corporis "morbum" esse, veluti sit phthisis aut febris, partis autem, veluti sit caecitas aut pedis debilitas*».

37. D. 21.1.6 pr.-1: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium, Pomponius recte ait non tantum ad perpetuos morbos, verum ad temperarios quoque hoc edictum pertinere».

38. Σπεύδει δὲ ἀμέσως νὰ προσθέσει ὅτι ὡς *morbus sonticus* ὀρίζεται ἡ ασθένεια ἡ

ρη αυτή άποψη συντάσσεται και η διάταξη των Βασιλικών 19.10.4,5, κατά την οποία: «Οὐκ ἐπιζητοῦμεν ὀλέθριον εἶναι τὸ πάθος, ἀλλὰ τὸ οἰωδῆποτε πράγματι διηνεκῶς ἐμποδίζον πάθος», ενώ αντιθέτως, στη σχετική διατύπωση της διατάξεως Α' 12.2 της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν ἀλλὰ και της διατάξεως 3.3.63 της Ἐξαβιβλου του Ἀρμενοπούλου ἔχει παραλειφθεῖ το διηνεκές της ασθeneίας, ως στοιχείο του «πάθους» που θεμελιώνει, κατά περίπτωση, την αναστροφή της πωλήσεως ἢ την αγωγή περί μειώσεως του τιμήματος³⁹. Σε ὅλες δε τις ανωτέρω διατάξεις επισημαίνεται ὅτι το αναστρέφον την

οποία ἐπῆλθε στον δούλο μετά τη γέννησή του (D.21.1.65.1, *Venuleius libro quinto actionum*, «... Quotiens morbus sonticus nominatur, eum significari Cassius ait, qui nocet: nocere autem illegi, qui perpetuus est, non qui tempore finiatur: sed morbum sonticum eum videri, qui incidit in hominem postquam in natus sit: sontes enim nocentes dici»). Ειδικότερα η D.21.1.65.1, η οποία συνιστά απόσπασμα ειλημμένο από το 5ο βιβλίο των *Actionum* του Venuleius, αποτελεί συνέχεια του προοιμίου της D.21.1.65, όπου παρατίθενται από τον ίδιο νομικό παραδείγματα ψυχικῶν ασθeneiῶν (*vitii animi*), μη δυναμένων να αναστρέψουν την πώληση. Κατά την ερμηνεία της διατάξεως που ἐπεχείρησε ο Petot (*Défaut in iudicio*, 83-84), η έννοια της βαρείας ασθeneίας ταυτίζεται στη συγκεκριμένη διάταξη με την ασθeneia που βλάπτει τη δραστηριότητα και μόνον. Θεωρούμε ὅτι η ερμηνεία αυτή παραβλέπει τα πρόσθετα κριτήρια που αναφέρει ἐδῶ ο Venuleius και τα οποία είναι το διηνεκές της ασθeneίας και το γεγονός ὅτι θα πρέπει να μην προέρχεται ἐκ φύσεως ἀλλὰ να ἔχει ἐμφανισθεῖ μετά τη γέννηση του δούλου. Πρβλ. και τις ταυτόσημες με τον Venuleius απόψεις του Cicero (*Tusculanes*, IV.13.30, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Vitia enim adfectiones sunt manentes, perturbationes autem moventes, ut non possint adfectionum manentium partes esse*»), καθώς και του Modestinus στη D.50.16.101.2, σύμφωνα με τον οποίο, νόσος (*morbus*) είναι η πρόσκαιρος ασθeneia του σώματος, ενώ πάθος (*vitium*) το διηνεκές του σώματος ἐμπόδιο (*Modestinus libro nono differentiarum*, «... Verum est morbum esse temporalem corporis inbecillitatem, vitium vero perpetuum corporis impedimentum, veluti si talum excussit: nam et luscus utique vitiosus est»). Στις ταυτόσημες απόψεις των *veterum jurisperitorum*, παραπέμπει και ο Gellius, που σπεύδει ὁμως να προσθέσει ὅτι οι θέσεις αυτές προσκρούουν στις απόψεις του Labeo (*Aul. Gell.*, IV.2.13-14, «*Non praetereundum est id quoque in libris veterum jurisperitorum scriptum esse, "morbum" et "vitium" distare, quod "vitium" perpetuum, "morbus" cum accessu decessuque sit. Sed hoc si ita est, neque caecus neque eunuchus morbosus est, contra Labeonis quam supra dixi sententiam*»). Πρβλ. επίσης και τον ορισμό του *morbus sonticus* που δίδει, με βάση το χωρίο 21.1.65.1 του Πανδέκτη και την αντίστοιχη διάταξη των Βασιλικῶν, η βυζαντινή glossa nomica *Lexicon Μαγρίπιον* [= B. H. Stolte, "The Lexicon Μαγρίπιον", (*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, 17. *Fontes Minores VIII. Lexica Juridica Byzantina*, Frankfurt am Main 1990, 357): «Μόρβους σόντικους· νόσος βλαπτική εἶτ' οὖν ἢ ἐπιγενομένη μετά τὸ τεχθῆναι διηνεκῆς νόσος, ως βι. τῶν Διγ. κα' τιτ.α' διγ. ξε' θεμ. ζ', τῶν δὲ Βασιλικῶν βι. νθ' τιτ. ι' κεφ. νθ' θεμ. γ'», ενώ ως *morbus* ὀρίζεται στο ίδιο λεξικό, με βάση το χωρίο των Βασιλικῶν 2.2.98.2, που αποδίδει τη διάκριση του Modestinus μεταξύ νόσου και πάθους (D.50.16.101.2), η πρόσκαιρος ασθeneia.

39. SBM Α' 12.2: «Οὐκ ἐπιζητοῦμεν ὀλέθριον εἶναι τὸ πάθος, ἀλλὰ τὸ οἰοδῆποτε τῷ πράγματι ἐμποδίζον πάθος, οὐ διαφερόμεθα γὰρ ποῖω πράγματι τὸ πάθος ἐναντιοῦται»· ὁμοίως και Hexabiblos 3.3.63.

πώληση «πάθος» δεν είναι αναγκαίο να είναι «δoléθριον», δηλ. καταστροφικό για τον οργανισμό⁴⁰. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι η έννοια της βαρείας ασθενείας, όπως τίθεται από τον Ulpianus στις προαναφερθείσες διατάξεις του Πανδέκτη, συμπίπτει με την αντίστοιχη την αναφερόμενη στο χωρίο D.42.1.60 (Iulianus, libro quinto digestorum), ως νόμιμο λόγο αναβολής της δίκης κατά τη διαδικασία ενώπιον του iudex. Κατά την άποψη που εκφράζει εδώ ο Iulianus παράδειγμα βαρείας ασθενείας (*morbus soticus*) που συνιστά νόμιμο λόγο αναβολής της δίκης, σε περίπτωση μη προσελεύσεως ενός των διαδίκων μερών κατά την προκαθορισθείσα ημέρα της δικασίμου, αποτελεί ο πυρετός, οριζόμενος ως ή έναντίον της φύσεως συγκίνησις τοῦ σώματος («*motus corporis contra naturam*»)⁴¹.

40. B.19.10.4· SBM A' 12.2· Hexabiblos 3.3.63. Παρατηρούμε ότι η ιατρικώς εννομένη, ιδιάζουσα βαρύτητα της ασθενείας δεν έχει ουσιαστική σημασία για την εφαρμογή των διατάξεων του αγορανομικού δόγματος περί αναστροφής. Ενδιαφέρον όμως είναι να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Ιω. Τριανταφυλλόπουλου επί του κειμένου διασωθείσας επιγραφής των Αβδέρων (M. Feyel, "Nouvelles inscriptions d' Abdère et de Maronée", BCH, 66-67 (1943), 180 επ., no 2· J. και L. Robert, BE 1943, no 341· 1968, no 434) που χρονολογείται περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (Triantaphyllopoulos, Vices cachés, 708-712), κατά τα αρχαία ελληνικά δίκαια και δη το αττικό, η βαρύτητα του νοσήματος από το οποίο έπασχε το εκποιηθέν είχε ουσιαστικότερη νομική σημασία. Και τούτο διότι, οι συγκεκριμένες προσθεσμίες εντός των οποίων έπρεπε να ασκηθεί η άναγωγή καθορίζονταν κατά περίπτωση ανάλογα με τη σοβαρότητα της ασθενείας έτσι ώστε να παρέχεται στον αγοραστή ένα διάστημα περισυλλογής συναρτώμενο με τη δυνατότητα θεραπείας του συγκεκριμένου νοσήματος. Ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι ρήτρες συμβολαίων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου με τις οποίες συνηθίζεται να απαλλάσσεται ο πωλητής από την ευθύνη εάν συντρέχει οποιαδήποτε ασθένεια («όμολογῶ πεπραχέναι... τούτον τοιοῦτον ἀναπόριφον»), με εξαίρεση όμως την περίπτωση της «*ιερᾶς νόσου*» όπου η ευθύνη του πωλητή δεν δύναται να αποκλεισθεί δια της συμφωνίας των συμβαλλομένων (Pringsheim, Greek Law of Sale, 481 επ.). Πρβλ. επίσης Πλάτωνος, Νόμοι, 916a («*εάν τις ἀνδράποδον ἀποδῶται κάμνον φθόη ἢ λιθῶν ἢ στραγγουριῶν ἢ τῇ καλουμένῃ ἱερᾷ νόσῳ ἢ καὶ ἑτέρῳ τινὶ ἀδήλῳ τοῖς πολλοῖς νοσήματι μακρῶ καὶ δυσίατῳ κατὰ τὸ σῶμα ἢ κατὰ τὴν διάνοιαν ... ὁ πριάμενος ... ἀναγέτω*»), όπου άναγωγή παρέχεται μόνον για τις μη προφανείς στον αγοραστή, μακρές και δυσίατες, ψυχικές ή σωματικές, ασθένειες, μεταξύ των οποίων ως πλέον βαρείες αναφέρονται η φθίσις (φθόη), η δυσουρία (στραγγουρία), η λιθίασις και η επιληψία (ιερὰ νόσος).

41. Πρβλ. XII T II.2 [= M. H. Crawford, Roman Statutes II, (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Suppl. 64), London 1996, 622-623]. Πρβλ. όμως εν προκειμένῳ και το σχετικό χωρίο του Gellius (Aul. Gell. XX.1.27), όπου ο νομομαθής Sextus Caecilius (πιθανόν Africanus) απαντώντας σε σχετική δυσμενή κριτική του φιλοσόφου Favorinus επί του ανωτέρω κειμένου του Δωδεκαδέλτου (Aul. Gell., XX.1.11), επισημαίνει ότι *morbus*, κατά την έννοια του νόμου αυτού, σημαίνει οποιαδήποτε αδυναμία ή νοσηρή διάθεση του οργανισμού («... *vitium aliquod inbecillitatis atque invalentiae demonstratur*»), έστω και αν δεν συνεπάγεται σοβαρό κίνδυνο για τη ζωή του νοσοῦντος διαδίκου. Αντιθέτως, η

Όπως έχει ήδη εκτεθεί ανωτέρω, η αναφερόμενη στην έννοια του *morbus* διάταξη D.21.1.1.7 παραπέμπει στο έργο του (Caelius) Sabinus⁴², *De Edicto Aedilium Curulium*. Η πατρότητα ωστόσο της *definitio* της ασθενείας αποδίδεται, κατά την πληροφορία που παρέχει σχετικό χωρίο του Aulus Gellius (*Nuits attiques*, IV.2.3), στον M. Antistius Labeo (27 π.Χ.-14 μ.Χ.): «Caelius Sabinus in libro, quem De Edicto Aedilium Curulium composuit, Labeonem refert quid esset "morbus" hisce verbis definisse: "Morbus est habitus cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius facit deteriore"»⁴³. Η προσπάθεια του Labeo να διαμορφώσει την αφηρημένη έννοια του *morbus* και να εξάγει από αυτήν έννομες συνέπειες θεωρήθηκε ιδιαίτερα προοδευτική, καθώς αντιπαρατίθεται στην καθαρά πραγματιστική προσέγγιση του νομικού αυτού ζητήματος από προγενέστερους του νομικούς (Servius Sulpicius Rufus, C. Trebatius Testa)⁴⁴ ή και μεταγενέστερους (Masurius Sabinus)⁴⁵. Πέρα από τις όποιες αμφιβολίες σχετικά με την ένταξη της *definitio* του *morbus* στα πλαίσια της υποτιθέμενης ευρύτερης δογματικής διαμάχης μεταξύ Προκουλιανών και Σαβινιανών νομομαθών⁴⁶, είναι εμφανές ότι η θεωρητική σύλληψη της νομικά βαρύνουσας ασθενείας, ως ενός πραγματικού γεγονότος *contra naturam*, απηχεί την ιδιαίτερη εξοικείωση του Labeo με τον φιλοσοφικό στοχασμό, τη γραμματική καθώς και τη

πλέον σοβαρά νοσηρή κατάσταση αποκαλείται "*morbus santicus*" («Nam morbus in lege ista non febriculosus neque nimium gravis, sed vitium aliquod inbecillitatis atque invalentie demonstratur, non periculum vitae, ostenditur. Ceteroqui morbum vehementiorum, vim graviter nocendi habentem, legum istarum scriptores alio in loco, non per se "morbum", sed "morbum santicum" appellant»). Πρβλ. και Petot, *Défaut in iudicio*, 85 σημ. 3 και 88 σημ. 2 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές υπέρ της ταυτίσεως του όρου *morbus santicus* με την έννοια της ασθενείας που έχει ιδιόχουσα βαρύτητα.

42. Κατά τον R. Monier (*Garantie*, 33) ο Ulpianus αναφέρεται στο συγκεκριμένο χωρίο στον Masurius Sabinus (14-37 μ.Χ.) και όχι στον Caelius τον οποίο συνηθίζει να μνημονεύει ως Caelius και όχι ως Sabinus· πρβλ. όμως και την αντίθετη γνώμη του F. Schulz που θεωρεί βαρύνουσα τη μαρτυρία του Gellius (*History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, 190).

43. Περί του ορισμού αυτού πρβλ. V. Arangio-Ruiz, *La compravendita in diritto romano*, II, Napoli 1954, 363 επ. και κυρίως Monier, *Position de Labéon*, 443-446.

44. Aul. Gell., IV.2.12.

45. Κατά τη σχετική μνεία του Aulus Gellius (*Nuits Attiques*, IV.2.15), ο Masurius Sabinus στο 2ο βιβλίο των σχολίων του στο *jus civile* αποφεύγει την διατύπωση γενικού ορισμού περί της ασθενείας και αρκείται στην απαρίθμηση μεμονωμένων περιπτώσεων. Πρβλ. και P. Huvelin, *Études sur le furtum dans le très ancien droit romain*, I, Les sources, Paris 1915, 776 σημ. 3· H. Vincent, *Droit des édiles*, 38-43· Monier, *Garantie*, 35· Του ιδίου, *Position de Labéon*, 446.

46. Πρβλ. προχείρως H. J. Roby, *Introduction to the study of Justinian's Digest*, Cambridge 1886, cxxix, cxxx· A. A. Schiller, *Roman Law. Mechanisms of Development*, Paris-New York 1978, 327-330 (=Mechanisms of Development) και τις εκεί αναφερόμενες βιβλιογραφικές παραπομπές.

διαλεκτική μεθοδολογία⁴⁷. Εξάλλου, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω, η θέση αυτή δεν απέτελεσε μία θεωρητική σύλληψη χωρίς επακόλουθα στην εξέλιξη του δικαίου. Έτυχε της ευρύτερης αποδοχής, έστω και με ελαφρές διαφοροποιήσεις⁴⁸, «κλασικών» ρωμαίων νομικών, όπως οι S. Pedius, S. Pomponius, I. Paulus και D. Ulpianus⁴⁹, για να υιοθετηθεί στη συνέχεια και από τις διατάξεις των βυζαντινών νομοθετημάτων, όπου επίσης η φιλοσοφική έννοια της «παρά φύσιν» ασθενείας χρησιμοποιείται για την ορθότερη προσέγγιση της νομικής της εννοίας.

Περαιτέρω όμως η ειδική αναφορά του Paulus στην ελληνική διάκριση μεταξύ «κακοήθους» ελαττώματος και «πάθους» ή «νόσου» ή «άρρωστίας», που απαντάται μόνον στο χωρίο D.21.1.5⁵⁰, καθώς και η ειδική από τον Ulpianus μνεία της ασθενείας, ως καταστάσεως του σώματος που χειροτερεύει εναντίον της φύσεως τη χρήση του, σε σχέση με τη συγκεκριμένη λειτουργία για την οποία η φύση μας έδωσε την υγεία του

47. Πρβλ. Aul. Gell., XIII.10.1· D.1.2.2, 47· Schanz, "Die Analogisten und Anomalisten im römischen Recht", *Philologus* 42 (1883), 309-318· M. Villey, *Recherches sur la littérature didactique du droit romain* (à propos d'un texte de Cicéron De oratore 1-188 à 190) Paris, 1945, 64 επ· W. Waldstein, "Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (=ANRW), II, *Principat*, 15 (1976), 44-46· B. Schmidlin, "Horoi, pithana und regulae. Zum Einfluss der Rhetorik und Dialektik auf die juristische Regelbildung", *ANRW*, II, *Principat*, 15 (1976), 111-117· Schiller, *Mechanismes of Development*, 295, 319 σημ. 5 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Περί της εφαρμογής των ιδεών των αναλογιστών (ειδικότερα της *ratio* και της *proportio*) που δίδει ο Labeo και της εισαγωγής του αρχετύπου των *regulae juris* βλ. P. Stein, *Regulae juris. From Juristic rules to Legal Maxims*, Edinburgh 1966, 63-67 όπου πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές. Βλ. επίσης και τις απόψεις του D. Daube, κατά τον οποίο, η ερμηνεία του *morbus* από τον Labeo θεωρείται ως ένδειξη πρακτικής εφαρμογής της *reductio ad absurdum* στο δίκαιο (Roman Law, *Linguistic, Social and Philosophical Aspects*, Edinburgh 1969, 187)· πρβλ. όμως και τις απόψεις των A. Carcatterra, *Le definizioni dei giuristi romani. Metodo, mezzi e fini*, Naples 1966, 39 επ· R. Martini, *Le definizioni dei giuristi romani*, Milano 1966, 137 επ., κυρίως 144, 153 (=Definizioni).

48. Πρβλ. την άποψη του Monier (*Garantie*, 34-35· Του ιδίου, *Position de Labéon*, 443-444), κατά τον οποίο η διάκριση των εννοιών *morbus-vitium* είναι σαφέστερη στον Ulpianus και στους συμπαίχτες της κωδικοποίησης έναντι της αντίστοιχης του Labeo που θεωρεί την έννοια *vitium* σαφώς ευρύτερη και, συνεπώς, εμπεριέχουσα εκείνη του *morbus*. Πρβλ. Aul. Gell. IV.2.5.

49. Πρβλ. D.21.1.4.3· D.21.1.12.4· D.21.1.14· D.21.1.14.3· D.21.1.14.4· D.21.1.14.6· D.21.1.14.8.

50. Στη διάταξη αυτή, η οποία και δεν επαναλαμβάνεται στα βυζαντινά νομοθετήματα, ο Paulus αναφέρει ότι η διαφορά που υφίσταται μεταξύ των λατινικών όρων ελαττώμα (*vitium*) και ασθένεια (*morbus*) είναι η ίδια ακριβώς με εκείνη που έχει καθιερωθεί στην ελληνική ορολογία μεταξύ ελαττωμάτων, τα οποία οι Έλληνες ονομάζουν κακοήθη, και του πάθους ή νόσου ή άρρωστίας, λόγω της οποίας είναι κανείς ολιγώτερο χρήσιμος. Περί της διατάξεως αυτής πρβλ. και κατωτέρω σ. 58.

σώματος (D.21.1.1,7=B.19.10.1,7), παραπέμπει, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω, στον προσδιορισμό της εννοίας της ασθενείας από τον σύγχρονό τους Έλληνα ιατρο-φιλόσοφο και ανατόμο Γαληνό (129 μ.Χ.–το ενωρίτερον 210 μ.Χ.)⁵¹. Άλλωστε, τόσο ο D. Ulpianus όσο και ο Γαληνός φέρονται να διαμένουν στη Ρώμη κατά την περίοδο της ηγεμονίας του Septimius Severus (193-211 μ.Χ.)⁵² περιλαμβανόμενοι στα μέλη του πνευματικού κύκλου της “αυτοκρατείας-φιλοσόφου” και δευτέρας συζύγου του Septimius Severus, Julia Domna⁵³. Πιθανόν η φιλοσοφική τους παράλληλη πορεία αφήνεται να εννοηθεί και στους «Δειπνοσοφιστάς» του Ἀθήναιου⁵⁴, όπου κάποιος Ούλπιανός και ο ιατρός Γαληνός παρευρίσκονται σε δείπνο ετυμολογικού ενδιαφέροντος που παραθέτει ο P. Livius Larensis, pontifex minor, καταγόμενος και αυτός, όπως και ο Γαληνός, από την Πέργαμο. Παρά τις γενικότερες επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις που έχουν

51. Παρά την πληροφορία που παρέχει το εγκυκλοπαιδικό λεξικό του 10ου αι. μ.Χ. Suda, s.v. Γαληνός, 506 no 32 (Adler, ό.π. Pars I) ότι ο Γαληνός πέθανε σε ηλικία 70 ετών, δηλ. περί το 200 μ.Χ., νεώτερες έρευνες μεταθέτουν τη χρονολογία του θανάτου του μετά το έτος 210 μ.Χ. [V. Nutton, “Galen in the eyes of his contemporaries”, *Bull. Hist. Med.* 58 (1984), 323-324 όπου και η σχετική τεκμηρίωση της απόψεως (= Galen in the eyes of his contemporaries)]. Σχετικά με την ευρύτατη φιλοσοφική και ιατρική παιδεία του Γαληνού από την εκτενέστατη βιβλιογραφία βλ. προχείρως P. Moraux, “Galien comme philosophe: la philosophie de la nature”, [*Galen: Problems and Prospects*], London 1981, 87-116· V. Nutton, “Galen’s Philosophical Testament: “On my own opinions”», [*Aristoteles. Werk und Wirkung*], Berlin 1985, 27-51 (= Galen’s Philosophical Testament)· R. J. Hankinson, *Galen. On the Therapeutic Method. Books I-II*, Oxford 1991, xix επ. (= *Galen. On the Therapeutic Method*)· L. Garcia-Ballester, “Galen’s medical works in the context of his biography”, [*Variorum Collected Studies Series. Galen and Galenism. Theory and medical Practice from Antiquity to the European Renaissance*], 2002, 1-46 (=Galen’s medical works)· B. Joly – L. Bescond, “Les références philosophiques dans la Systématisation de la médecine”, [*Galien. Systématisation de la médecine*], Presses Universitaires du Septentrion 2003, 48-62· S.H. Schlage, *Die römische Gesellschaft bei Galen: Biographie und Sozialgeschichte*, [*Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, 65], Berlin 2003, xx-373 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

52. Βλ. A. Guarino, “Gli Specialisti e il diritto romano”, *Labeo* 16 (1970), 327 επ.· A. Carcaterra, “Dialettica e giurisprudenza”, *SDHJ* 38 (1972), 313 επ.· G. Grifò, “Ulpiano. Esperienze e responsabilità del giurista”, *ANWR, Principat* II.15 (1976), 716-717 σημ. 44, 735-736. κυρίως σημ. 170-172, 176 (= Ulpiano)· T. Honoré, *Ulpian*, Oxford 1982, 29 σημ. 11 (= Ulpian)· Garcia-Ballester, *Galen’s medical works*, 34, 45-46 όπου και επιπλέον βιβλιογραφικές αναφορές.

53. Πρβλ. Cass. Dio 86.15.6-7 [= E. Cary, *Dio’s Roman History*, IX, (*The Loeb Classical Library*), London 1961].

54. Μεταξύ των πολλών κριτικών εκδόσεων του έργου βλ. ενδεικτικώς G. Kaibel, *Athenaei Naucratis Dipnosophistarum: libri XV*, (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), Lipsiae 1887-1890. Το έργο είναι πιθανώς μεταγενέστερο του θανάτου του Commodus τον οποίο και σατυρίζει (Honoré, *Ulpian*, 12).

διατυπωθεί σχετικά με την ταύτιση του Ούλπιανού των Δειπνοσοφιστών με τον γνωστό νομικό Ulpianus⁵⁵, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο ο Γαληνός όσο και ο Ulpianus αναφέρονται συχνότατα στην ορθή χρήση των ελληνικών γλωσσικών στοιχείων και στη γενικότερη αξία της ετυμολογίας και της χρήσεως ελληνικών όρων στην ιατρική και στο δίκαιο αντιστοίχως⁵⁶. Επιπλέον είναι πολύ πιθανόν ότι οι φυσιοκρατικές αντιλήψεις του Γαληνού⁵⁷, ο φιλοσοφικός εκλεκτικισμός του, υπό την έννοια της επιλεκτικής χρήσης φιλοσοφικών ιδεών στην ιατρική τέχνη⁵⁸, αλλά και η γενική του θεώρηση περί των «τεχνών», ως ολοκληρωμένων νοητικών συστημάτων παραγομένων από πλείονες εμπειρικές ιδέες μέσω της εφαρμογής των αρχών της λογικής⁵⁹, δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον Ulpianus. Προς την άποψη αυτή συνηγορούν, τόσο η η ευρύτατη φιλοσοφική παιδεία του ρωμαίου νομοδιδασκάλου και κυρίως η νεοπλατωνική του θέση

55. Πρβλ. P. Noialles, "Tipucitus", *Mélanges de droit romain dédiés à G. Cornil*, Paris 1926, 182· L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2] Wien 1953, 232 σημ. 114· A. Berger, "Tipukeitos. The Origin of a Name", *Traditio* 3 (1945), 399 σημ. 34· W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, [Forschungen zum römischen Recht, 4], Weimar 1952, 249-251· Honoré, Ulpian, 13-14· αντίθετη άποψη υπεστήριξαν οι G. Kaibel, *Athenaei Dipnosophistorum*, Leipzig 1887, I, 6 επ.· K. Mengis, *Die schriftstellerische Technik im Sophistenmahl des Athenaios*, Paderborn 1920, 23 επ.· Grifò, Ulpiano, 721-722, 734.

56. Πρβλ. Γαληνού, *Περί διαφοράς σφυγμών* (K. VIII, *De differentia pulsuum*, 585-586)· Γαληνού, «Περί τῶν ἐαυτῷ δοκοούντων», 1, στιχ. 19-21 (=V. Nutton, Galen, *On my own opinions*, [Corpus Medicorum Graecorum, V 3.2], Berlin 1999, 56-57)· D.43.21.1.2: «Ulpianus libro septuagensimo ad edictum, Ait ergo praetor "rivum specus", rivus est locus per longitudinem depressus, quo aqua edecurrat, cui nomen est ἀπὸ τοῦ ῥεῖν». Ειδικώς ἐπὶ τῆς χρήσεως τῆς ετυμολογίας καὶ τῶν definitionum ἀπὸ τῶν Ulpianus βλ. L. Ceci, *Le etimologie dei giuristi romani*, Torino 1892, 157· Martini, *Definizioni*, 293 επ.· Crifò, Ulpiano, 729 σημ. 132 ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφικὲς αναφορές.

57. Βλ. κατωτέρω σ. 52.

58. Garcia-Ballester, Galen's medical works, 4· R. J. Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", *ANRW* II, 36.5 (1992), 3505-3522 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ τεκμηρίωση (=Galen's Philosophical Eclecticism).

59. Γαληνού, *Προτρεπτικός ἐπὶ Ἱατρικὴν* (K. I, *Protrepticus*, 14): «...ἀλλὰ διττῆς οὐσῆς διαφορᾶς τῆς πρώτης ἐν ταῖς τέχναις (ἐνταῦθα μὲν γὰρ αὐτῶν λογικαί τ' εἰσὶ καὶ σεμναί, τινὲς δ' εὐκαταφρόνητοι καὶ διὰ τῶν τοῦ σώματος πόνων, ἃς δὲ βαναύσους τε καὶ χειρωνακτικὰς ὀνομάζουσιν)... εἰσὶ δ' ἐκ τοῦ προτέρου γένους ἱατρικὴ τε καὶ ῥητορικὴ καὶ μουσικὴ, γεωμετρία τε καὶ ἀριθμητικὴ καὶ λογιστικὴ, καὶ ἀστρονομία καὶ γραμματικὴ καὶ νομικὴ...». Πρβλ. καὶ D. Nörr, "Jurisperitos sacerdos", [Xenion, *Festschrift für P. J. Zepos*, 1], Athen-Freiburg-Köln 1973, 558, 568-569 σημ. 80 (=Jurisperitos sacerdos)· C. Dalimier, J.-P. Levet, P. Pellegrin (εἰσαγωγή P. Pellegrin), *Galien. Traités Philosophiques et Logiques*, Paris 1998, 26 επ. (=Galien, *Traité Philosophiques et Logiques*)· L. Garcia-Ballester, "Galen as a clinician. His Methods in Diagnosis", [Variorum Collected Studies Series, *Galen and Galenism*], 2002, 1644-1645.

περί της φύσεως των πραγμάτων⁶⁰, όσο και η επιλεκτική προσαρμογή των φιλοσοφικών δογμάτων στο δίκαιο⁶¹, καθώς επίσης και η εξοικείωσή του με τα πορίσματα της ιατρικής που είναι έκδηλη σε σωρεία διατάξεων του Πανδέκτη⁶². Αλλά, και αν ακόμα υιοθετηθούν οι απόψεις που υποστηρίζουν τη νόθευση, από τους νομικούς της μετακλασικής περιόδου ή τους συμπλητές της ιουστιανείας κωδικοποίησης, των διατάξεων D.21.1.1,7 και 8⁶³, η επιρροή ιατρικών-φιλοσοφικών δογματικών θέσεων επί της διαμορφώσεως της εννοίας της ασθενείας δεν δύναται και πάλι να αποκλεισθεί. Η παραβολή των σχετικών χωρίων του Γαληνού με τα κείμενα του Πανδέκτη και τα αντίστοιχα των βυζαντινών νομοθετημάτων που ακολουθεί τεκμηριώνει τις ελληνικές ιατρικές επιδράσεις στην ποικίλη περιπτώσιολογία που αναφέρεται στις πωλήσεις δούλων και υποζυγίων.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Γαληνό, ασθένεια αποτελεί αλλοίωση διαχωρίζουσα τον οργανισμό από την έν δυνάμει ικανότητά του να επιτελέσει τις ζωτικές του λειτουργίες που εναρμονίζονται με τη φύση [Γαληνού, *Περί τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς* (Κ, VII, *De symptomatum differentiis*, 47): «οὕτω δὲ καὶ νόσος, ἢ παρὰ φύσιν κατασκευὴ τοῦ σώματος, καὶ αἰτία τοῦ βεβλάσθαι τὴν ἐνέργειαν. ἢ συντομώτερον οὕτως, νόσος ἐστὶ διάθεσις παρὰ φύσιν, ἐνεργείας ἐμποδιστική.»⁶⁴. Αξιοσημείωτη είναι εν προκει-

60. Πρβλ. P. Frezza, "La cultura di Ulpiano", *SDHJ* 34 (1968), 366 επ.; J. Modrzejewski, "Ulpian et la nature des animaux", [*Accademia Nazionale dei Lincei*, II], Roma 1976, 177 επ.; Honoré, *Ulpian*, 31 σημ. 231-233.

61. Πρβλ. Nörr, *Jurisperitos sacerdos*, 568.

62. Πρβλ. D.1.1.1.1, D.38.16.3.12, D.50.13.1.4, D.21.1.17, D.21.1.10.4, D.21.1.14.8. Βλ. επίσης και D.50.13.1.3 όπου ο Ulpianus, εξετάζοντας το ζήτημα του εύρους της έκτακτης δικαιοδοσίας των διοικητών επαρχιών αναφορικά με τους μισθούς των διδασκάλων ελευθερίων σπουδών, περιλαμβάνει στην κατηγορία των *studiorum liberalium* και τους ιατρούς, εξαιρεί όμως τους απατεώνες θεραπευτές, οι οποίοι μετέρχονται εξορκισμούς, διότι «non sunt ista medicinae genera». Την ίδια ακριβώς απέχθεια εκδηλώνει και ο Γαληνός, όταν διακρίνει τον πραγματικό ιατρό, ο οποίος χρησιμοποιεί τις αρχές της λογικής ως αφετηρία για την επιλογή της ενδεδειγμένης ιατρικής αγωγής, από το ανάξιο και πανούργο πλήθος των «εὐδοκιμούντων ἰατρῶν» που συνέρρεαν την περίοδο εκείνη στη Ρώμη [*Περί τοῦ προγινώσκειν. Πρὸς Ἐπιγένην* (Κ, XIV, *De praenotione ad Posthumum (Epigenem)*, 621-623)]. Πρβλ. Garcia-Ballester, *Galen's medical works*, 25.

63. Πρβλ. E. Albertario, *Delictum e crimen nel diritto romano calassico e nella legislazione giustiniana*, Milano 1923, 42 και ανωτέρω σημ. 28.

64. Πρβλ. Garcia-Ballester, *Galen's medical works*, 38-39. Του ιδίου, "Soul and body, Disease of the Soul and Disease of the Body in Galen's Medical Thought", [*Variorum Collected Studies Series, Galen and Galenism*], 2002, 121. Πρβλ. επίσης και Γαληνού, *Θεραπευτικὴς μεθόδου*, Β (Κ, X, *De methodo medendi*, 116): «... ὑποθέμενοι δὲ καλεῖσθαι νόσημα διάθεσιν παρὰ φύσιν ἐνέργεια βλάπτουσιν»· επίσης, όπ.π., Β (Κ, X, 81): «ἡ μὲν δὴ τὴν ἐνέργειαν ἐμποδίζουσα διάθεσις ὀνομαζέσθω νόσος ...». Του ιδίου, *Υγιεινά, Λόγος Α'*, 5, στιχ. 80-83 (= Δαμ. Τσεκουράκη, *Γαληνός, Υγιεινά, Α'*, Αθήνα 2002, 92): «οὐ γὰρ ἡ τελεία μόνον ἥτις ἐστὶν ἄτμητος ὑγεία λέγεται τε καὶ ἔστιν, ἀλλὰ καὶ ἡ τῆσδε

μένω η πανομοιότυπη σχεδόν διατύπωση του σχετικού σχολίου (i) επί της διατάξεως Α' 12.1 της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν: «*Νόσος ἐστὶ σωματικὴ κατάστασις παρὰ τὴν φύσιν ἡμῖν προσγινομένη, χρήσεώς τινος ἀναιρετική, ἧς ἔνεκα φύσις ἡμῖν τὴν ὑγίαν ἐχαρίσατο*». Επιπλέον ὁμως, ὅπως αναφέρεται σε ειδικό σχετικό χωρίο του ὠριμου ἔργου του Γαληνοῦ «*Θεραπευτικῆς μεθόδου*», «*νόσημα*» δεν θεωρεῖται «*ἅπανσα ἢ παρὰ φύσιν διάθεσις*», ἀλλὰ μόνον εκείνη «*ἣτις ἂν ἐνέργειαν βλάβη*». Συνεπῶς ἐκεῖνο το οποίο «*ἂν παρὰ φύσιν μὲν ἦ, μὴ μέντοι βλάβη γ' ἐνέργειαν*», δεν θα πρέπει να ἀποκαλεῖται «*νόσος*», ἀλλὰ «*σύμπτωμα νοσήματος*»⁶⁵. Μάλιστα σε ἄλλο σημεῖο του ἀνωτέρω χωρίου ο Γαληνὸς ἐκφράζει το αἷτημα πρὸς τοὺς «*σοικίζοντες*» οπαδοὺς των διαφόρων ιατρικῶν «*αἰρέσεων*» τῆς εποχῆς του (ἐμπειριστῆς, δογματιστῆς καὶ κυρίως μεθοδιστῆς)⁶⁶, —τις θέσεις των οποίων προτίθεται να ἀνατρέψει στὴ συνέχεια,— να του ἐπιτρέψουν να κάνει χρῆση τῆς ἐννοίας τῆς υγείας, ὅπως ἀκριβῶς αὐτὴ ἔχει καθιερωθεῖ στὴν ἐλληνικὴ ιατρικὴ ορολογία⁶⁷. Ὅπως δε ἐιδικότερα α-

μὲν ἀποδέουσα, μὴδέπω δὲ τῆς χρείας ἐκπεπτωκυῖα». Επίσης, 5. στιχ. 135-141 (Τσεκουράκη, ὅπ.π., 96): «*οὐκ οὐκ ἀπλῶς γε τῶν ἐνεργειῶν εὐρωστία τε καὶ ἀρρωστία κριτέον ἐστὶ τοὺς ὑγιαίνοντάς τε καὶ νοσοῦντας, ἀλλὰ τὸ κατὰ φύσιν μὲν τοῖς ὑγιαίνουσιν, τὸ παρὰ φύσιν δὲ τοῖς νοσοῦσι προσθετέον, ὥς εἶναι τὴν μὲν ὑγίαν διάθεσιν παρὰ φύσιν ἐνεργείας ποιητικὴν, τὴν δὲ νόσον διάθεσιν παρὰ φύσιν ἐνεργείας βλαπτικὴν*», καὶ 5. στιχ. 199-201 (Τσεκουράκη, ὅπ.π., 98): «*ὥσαύτως δὲ καὶ τὴν τῆς ἐνεργείας βλάβην ἐκάστου τῶν βεβλαμμένων παρὰ τὸ κατὰ φύσιν, ὅταν εἰς αἰσθητὸν ἦκῃ μέγεθος, ἥδη νόσον ἡμῖν εἶναι νομιστέον...*» Του ἰδίου, «*Ὅροι ἱατρικοὶ* (Κ, XIX, *Definitiones medicae*, 386, ρλγ'): «*Νόσος ἐστὶ... ἐκτροπὴ τοῦ σώματος ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν εἰς τὸ παρὰ φύσιν*». Του ἰδίου, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων* (Κ, VIII, *De locis affectis*, 32): «*... νόσημα παρὰ φύσιν οὐσα δηλονότι διάθεσις*».

65. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ, X, 71).

66. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ, X, 71): «*κἀκεῖνους ἡμῖν συγχωρεῖν Ἑλληνοῖς τε χρῆσθαι καὶ παλαιοῖς ἢ δεινὸν ἂν εἴη σοικίζεῖν μὲν ἐκείνοις ἐξεῖναι καθάπερ τυράννοις, Ἑλληνίζεῖν δ' ἡμῖν οὐκ ἐξεῖναι*...». Περὶ των βασικῶν αὐτῶν σχολῶν ἡ τάσεων τῆς ιατρικῆς, των οποίων οἱ δογματικὲς θέσεις δεν διακρίνονται γὰ τὴ σαφῆ τους οριοθέτηση βλ. ἐνδεικτικῶς Hankinson, Galen, *On the Therapeutic Method*, xxvi ἐπ.: D. Gourevitch, «*The Paths of Knowledge: Medicine in the Roman World*», [M. D. Grmek-B. Fantini (μετ. Α. Shugaar), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*], London 1998, κυρίως 104-121· Dalimier-Levet-Pellegrin, Galien, *Traité Philosophiques et Logiques*, 32-56. Βλ. ἐπίσης τὶς σχετικὲς μελέτες των J. Pigeaud, D. Gourevitch, F. Stok, U. Capitani, A. Thivel, S. Sconocchia, F. Lopez κ. ἄ. που περιλαμβάνονται στὸν συλλογικὸ τόμο *Actes du 2e Colloque International sur les textes médicaux latins antiques*, Lausanne, Septembre 1986, Genève 1991.

67. Περὶ τῆς κυριαρχίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας σε ζητήματα ιατρικῆς ορολογίας κατὰ τὰ τέλη τῆς δημοκρατικῆς περιόδου καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου τῆς Ἡγεμονίας βλ. ἐιδικότερα J. Kaimio, *The Romans and the Greek language*, [Commentationes Humanarum Litterarum, 64], Helsinki 1979, κυρίως 256-257, 267-271 ὅπου πηγές καὶ ἐιδικότερες βιβλιογραφικὲς ἀναφορές. Χρῆση ἐλληνικῆς ιατρικῆς ορολογίας ἀπαντᾶται καὶ στὶς δια-

ναφέρει, οι Έλληνες δεν θεωρούν ως υγεία την «ευστάθεια τῶν ἐνεργειῶν», αλλά τη «διάθεσί τε καὶ κατασκευὴ τῶν μοριῶν, ἀφ' ἧς κατὰ φύσιν ἐνεργουμένων»⁶⁸. Λογικό δε επακολούθημα τούτου είναι ὅτι ὡς νόσος δεν θεωρεῖται ἡ «βλάβη ἐνεργείας», ἀλλὰ ἡ «παρὰ φύσιν διάθεσις»⁶⁹.

Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Φύσις, κατὰ τὸν Γαληνό, εἶναι ἡ ἀνώτερη ἐκείνη δύναμη ἡ ὁποία διαμόρφωσε τὰ ὄργανα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ μάλιστα κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἐπιτελοῦν συγκεκριμένες ζωτικές λειτουργίες. Τούτο δηλώνεται, κατὰ τρόπο χαρακτηριστικό, σε σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ ευρύτατα γνωστοῦ στὴ Ρώμη ἔργου τοῦ *Περὶ χρείας*

τάξεις τοῦ 21ου τίτλου τοῦ Πανδέκτη D.21.1.17, D.21.1.10, 4, D.21.1.14.8 ὅπου ὁ Ulpianus ἀναφέρει με ἐλληνικούς ἱατρικούς ὅρους ἐιδικές περιπτώσεις ἀσθενείας, ὅπως ἡ φθίσις (φυματίωση), οἱ ἀντιάδες (ἀδένες ἐντὸς τοῦ λαμποῦ ἐκατέρωθεν τῆς υπογλωττίδος) καὶ ἡ νυκταλωπία. Πρβλ. καὶ Ν. Π. Δημητρακόπουλο, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἱατρικῆς. Ἱατρικαὶ ἀντιλήψεις τῶν ρωμαίων νομοδιδασκάλων». *Νομικαὶ Ἑνασχολήσεις* 4 (1926), 338, 351, 358 (= Ἱατρικαὶ ἀντιλήψεις τῶν ρωμαίων νομοδιδασκάλων).

68. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 71). Πρβλ. καὶ Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 41-42): «...καὶ ὑγιαίνων οὗτος ὀνομάζεται παρ' αὐτοῖς ὃ πάντα τοῦ σώματος τὰ μόρια κατὰ φύσιν ἐνεργεῖ, καὶ νοσῶν ὃ βέβλαπται· καὶ οὐδεὶς ὅλως Ἑλλήνων οὐτ' ὀνόμασεν ἄλλως οὐτ' ἐπ' ἄλλο τι πρᾶγμα φέρει τῶν εἰρημένων ὀνομάτων ἕκαστον, ὡς ἐπὶ πλείστον ἐδείξαμεν ἐν τῇ τῶν ἱατρικῶν ὀνομάτων ἐξηγήσει, καὶ αὐτοῦ γε τούτου μὲν μοι διὰ παντὸς τοῦ λόγου μάλιστα, διότι τὰς μὲν τῶν ὀνομάτων ἐξηγήσεις ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων συνηθείας ποιησόμεθα, καθότι κἀν τοῖς περὶ τῆς ἀποδείξεως ὑπομνήμασιν ἐλέγετο». Ἐπίσης, Γαληνοῦ, *Περὶ τέχνης ἱατρικῆς* (Κ. Ι. *Ars Medica*, 309): «ὕγιενόν ἐστιν ἀπλῶς σῶμα τό ἐκ γενετῆς εὐκρατον μὲν ὑπάρχον τοῖς ἀπλοῖς καὶ πρώτοις μορίοις· σύμμετρον δὲ τοῖς ἐκ τούτων συγκειμένοις ὀργανοῖς». Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀσθενείας στὸν Γαληνό που θεωρεῖται –λόγω τῆς προσθήκης τῶν ἀνατομικῶν κριτηρίων– μετεξέλιξη τῆς ἱποκρατικῆς καὶ προσωκρατικῆς θεωρήσεώς τῆς ὡς διαταράξεως (δυσκρασίας) τῆς ἀρμονικῆς ἰσορροπίας (εὐκρασίας καὶ συμμετρίας) μεταξὺ τῶν βασικῶν υγρῶν στοιχείων τοῦ σώματος (χυμῶν) βλ. ἐνδεικτικῶς R. E. Siegel, *Galen's System of Physiology and Medicine*, Basel-New York 1968· O. Temkin, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca and London 1973· M. G. Grmek, "The Concept of Disease", [M. D. Grmek – B. Fantini (μετ. Α. Shugaar), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*], London 1998, 247-253, κυρίως σμμ. 44· J. Joanna – C. Magdelaine, *Hippocrate, L'art de la medecine*, Paris 1999, 25 σμμ. 61, 30 σμμ. 67-6· Garcia-Ballester, *Galen as a Clinician*, 1637 σμμ. 5 ὅπου καὶ ἐιδικότερες βιβλιογραφικές ἀναφορές.

69. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 52): «εἰδ' ἦτοι διάθεσις τις ἢ κατασκευὴ κατὰ φύσιν ἢ υγεία ἐστὶ, καὶ ἡ νόσος ἐξ ἀνάγκης ἔσται διάθεσις τις ἢ κατασκευὴ παρὰ φύσιν». Ἐπίσης, Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 71): «καὶ τοῦτο θέμενοι τὴν υγείαν (οἱ Ἕλληνες), ὅμως τὴν νόσον οὐκ ἐνεργείας βλάβην, ἀλλὰ παρὰ φύσιν ἡγείσθωσαν εἶναι διάθεσιν». Βλ. καὶ Γαληνοῦ, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Β (Κ. Χ. 116): «ὑποθέμενοι δὲ καλεῖσθαι νόσημα διάθεσιν παρὰ φύσιν ἐνέργειαν βλάπτουσαν...».

των ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων⁷⁰ («καὶ γίγνεται τοῦτο ὑπὸ τῆς φύσεως, ἢν' ἐκάστου τῶν οὕτως κινουμένων ὀργάνων οἷον διπλῇ τις ἀρχὴ κινήσεως ὑπάρχῃ πρὸς τὸ, καὶ ἢ ἑτέρα ποτὲ πάθῃ, τὴν γοῦν λοιπὴν αὐτοῖς ὑπηρετεῖν...»)⁷¹, καθὼς ἐπίσης καὶ σε πλείστα ἄλλα χωρία τῶν ἐργῶν του⁷². Οὐστόσο, ὅπως αναφέρει στὴ Θεραπευτικὴ μέθοδο, ἀσθένεια δὲν ἀποτελεῖ οἰαδῆποτε «παρὰ φύσιν διάθεσις», παρὰ μόνον ἐκεῖνη ἡ ὁποία ἐπιφέρει βλάβη σε κάποια συγκεκριμένη δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος⁷³. Συνεπῶς ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τοῦ νοσήματος ἀποτελοῦν κατὰ τὸν Γαληνό: 1) ἡ «παρὰ φύσιν» διάθεσις τοῦ σώματος καὶ 2) διάθεσις ἡ ὁποία βλάπτει συγκεκριμένη σωματικὴ δραστηριότητα⁷⁴. Εἶναι

70. Για τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐργου αὐτοῦ, το ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε ἀπὸ ἀρχῆς ἀκόμα καὶ στα τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., σε χριστιανικοὺς θεολογικοὺς κύκλους βλ. Nutton, Galen on the eyes of his contemporaries, 317. Στὴ μελέτη αὐτὴ γίνεται ἀναφορὰ στὴ θέση τοῦ R. M. Grant [“Paul, Galen and Origen”, *J. Theological Studies*, 34 (1983), 533-536] ὅτι ὁ Ὀριγένης, στὸ χωρίο II. 2 τῶν *Fragmenta in Jeremiam e Philocalia*, ὅπου ἐξυμνεῖ τὴ Θεία Πρόνοια σε σχέση με τὴν λειτουργία τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ἀναφέρεται ἐιδικῶς στὸ *Περὶ χρῆσεως τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων* τοῦ Γαληνοῦ. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ὀριγένης εἶναι ὡς ἐξῆς: «εἰ δὲ βούλει καὶ δευτέρου ἀκοῦσαι εἰς τοῦτο παραδείγματος, ἕκαστον μέρος τοῦ σώματος ἡμῶν ἐπὶ τινὶ ἔργῳ ὑπὸ τοῦ τεχνίτου Θεοῦ γεγνηται· ἀλλ' οὐ πάντων ἐστὶν εἰδέναι τίς ἢ ἐκάστου τῶν μελῶν μέχρι τῶν τυχόντων δυνάμεις καὶ χρῆσις. οἱ γὰρ περὶ τὰς ἀνατομὰς πραγματευσάμενοι τῶν ἱατρῶν δύνανται λέγειν ἕκαστον καὶ τὸ ἐλάχιστον μόριον, εἰς τί χρησίμιον ὑπὸ τῆς προνοίας γεγέννηται».

71. Γαληνοῦ, *Περὶ χρῆσεως τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων*, Γ (Κ, III, *De usu partium*, 224 επ.).

72. Γαληνοῦ, *Περὶ μελαίνης χολῆς* (Κ V, *De Atra Bile*, 114): «... γινωσκόντων δὲ ἡμῶν ἅπαντα τὴν διοικοῦσαν τὸ σῶμα φύσιν ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ ζώου πράττειν»· Γαληνοῦ, *Περὶ κρίσεως ἡμερῶν*, Β (Κ, IX, *De diebus decretoriis*, 843), «φυσικὸν εἶναι χρὴ τὸν ταῦτα κρινόντα καὶ πεπεισμένον ἀκριβῶς ὅτι φύσις ἐξαρκεῖ παντάπασιν καὶ ὡς προνοεῖται τοῦ σώματος ἡμῶν ἄκραν τινὰ πρόνοιαν, ὅτι τε ταῖς οἰκείαις κινήσεσιν, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, τεταγμέναις οὕτως καὶ ἡ φύσις χρῆται. τούτων δὲ τὰ μὲν ἐκ τῶν περὶ χρῆσεως μορίων ἐνεστὶ συλλογίσασθαι»· Γαληνοῦ, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*, IX (Κ, V, *De Placitis Hippocratis et Platonis*, 8) ὅπου παραπέμπει στὴν ἱπποκρατικὴ ἐννοια τῆς φύσεως ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπέρτατο δημιουργικὸν αἷτιον, ἀντιστοιχοῦσα στὴν πλατωνικὴ ἐννοια τοῦ Δημιουργοῦ («ὃς τις ὕλη θεωρίας ἢ περὶ τῆς εἰς ἡμᾶς προνοίας τοῦ δημιουργοῦ τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ σώματος ποιησαμένου ...»). Περὶ τῆς ἀναδομήσεως τῶν ἱπποκρατικῶν δογμάτων ἀπὸ τὸν Γαληνό πρβλ. καὶ Hankinson, Galen's Philosophical Eclecticism, 3507· Garcia-Ballester, Galen's medical works 9, 34-35, ὅπου καὶ περαιτέρω πηγὲς σχετιζόμενες με τὴν κοσμολογία τοῦ.

73. Πρβλ. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικὴς μεθόδου*, Α (Κ, X, 71): «ὥς οὖν ἡμεῖς ἐκεῖνους μὴδ' Ἑλληνιστὶ μῆτε διαλεκτικῶς ὀνομάζοντας οὐ κωλύομεν, οὕτω καὶ ἐκεῖνοι συγχωρεῖσιν ἡμῖν Ἑλληνιστὶ τε ἅμα καὶ διαλεκτικῶς οὐχ ἅπασαν τὴν παρὰ φύσιν διάθεσιν, ἀλλ' ἣντις ἂν ἐνέργειαν βλάβη νόσημα προσαγορεύειν».

74. Γαληνοῦ, *Θεραπευτικὴς μεθόδου*, Γ (Κ, X, 157): «Εἴπερ οὖν, ὦ Ἱέρων, ἢ ἐνδεῖξις ἐκ τῆς τοῦ πράγματος φύσεως ὀρρωμένη τὸ δέον ἐξευρίσκει, τὴν ἀρχὴν τῆς τῶν ἰαμάτων εὐρέσεως ἐκ τῆς τῶν νοσημάτων αὐτῶν ἀνάγκη γίνεσθαι».

δε χωρίς ουσιαστική σημασία, όπως ακριβώς αναφέρει και ο Ulpianus παραπέμποντας στον Pomponius (D. 21.1.6)⁷⁵, εάν ο χαρακτήρας της ασθeneίας είναι μόνιμος ή προσωρινός⁷⁶. Μάλιστα, το δεύτερο στοιχείο της ασθeneίας, «τὸ βλάπτειν ἐνέργειαν», είναι η ειδοποιός, κατά Γαληνό, διαφορά μεταξύ νοσήματος, αἰτίας και συμπτώματος, τα οποία όλα έχουν ως κοινό γνώρισμα το «παρὰ φύσιν»⁷⁷. Η δε προσβολή συγκεκριμένης δραστηριότητας αποτελεί, όπως επισημαίνει, το πρωταρχικό στοιχείο, τον θεμέλιο λίθο της θεραπευτικής μεθόδου⁷⁸.

Επακολούθημα των ανωτέρω αποτελεί η άποψη του Γαληνού ότι είναι αδύνατον να καθορισθεί ο ακριβής αριθμός των νοσημάτων, εάν προηγουμένως δεν προσδιορισθούν τα αίτια της ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι σύμφωνη με τη φύση. Η θέση αυτή, την οποία ανευρίσκουμε επίσης σε χωρίο της «Θεραπευτικῆς μεθόδου»⁷⁹, απεικονίζεται και σε ορι-

75. Βλ. ανωτ. σημ. 37.

76. Γαληνού, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, A (Κ, Χ, 72): «αὐθις δ' ὥσπερ ἐκεῖνοι τὸ ἐπίμονον προστιθέασιν, οὐ δηλοῦντες ἄχρι πόσων ὥρων ἢ παρὰ φύσιν αὕτη διάθεσις παραμείνασα νόσος ἐστίν, οὕτως ἡμῖν συγχωρεῖτωσαν ἀφαιρεῖν τὸ ἐπίμονον».

77. Γαληνού, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, B (Κ, Χ, 90): «κοινὸν μὲν δὴ τούτων ἀπάντων τὸ παρὰ φύσιν καὶ τῶν αἰτίων καὶ τῶν νοσημάτων καὶ τῶν συμπτωμάτων· ἴδιον δὲ τῶν μὲν νοσημάτων τὸ βλάπτειν ἐνέργειαν, τῶν δὲ συμπτωμάτων τὸ τούτοις ἐπεσθαι, τῶν δὲ αἰτίων τὸ προηγέσθαι». Κατά τον Γαληνό υπάρχουν τέσσερα συνεκτικά στοιχεία της ασθeneίας δηλαδή: α) ἡ παρὰ φύσιν τῶν σωμάτων διάθεσις, β) ἡ βλάβη τῆς ἐνεργείας ἢ ἐξαίρετον σύμπτωμα νοσήματος, γ) τα απλά συμπτώματα, τα οποία δύναται να διακριθούν σε ἐξαίρετα συμπτώματα νοσημάτων (εκείνα τα οποία επιφέρουν βλάβη σε κάποια δραστηριότητα) και τα συμπίπτοντα κατά τινα τύχην και δ) τα αίτια τῶν νοσῶδων, από τα οποία, άλλα ανευρίσκονται ἐντὸς τοῦ σώματος, και άλλα απαντώνται στο εξωτερικό περιβάλλον (Γαληνού, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, A (Κ, Χ, 65). Ειδικώς περί των εξωτερικῶν αἰτίων των νοσημάτων, των ἐξί "μη φυσικῶν" στοιχείων ἐπὶ των οποίων στηρίζεται ὅλο το γαληνικό δόγμα της πρόληψης βλ. αναλυτικά L. Garcia-Ballester, "On the origin of the 'six non-natural things' in Galen", (*Variorum Collected Studies, Galen and Galenism*), 2002, 105-115 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

78. Γαληνού, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, A (Κ, Χ, 62): «ἐπεταὶ γὰρ ἐξ ἀνάγκης ταύτη κατὰ φύσιν μὲν ἐχούση κατὰ φύσιν ἐνεργεῖν, ἐξισταμένη δὲ τοῦ κατὰ φύσιν εὐθύς καὶ τὴν ἐνέργειαν εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐκτρέπειν. ἐν τούτῳ δὲ τὸ πᾶν ἐστίν, καὶ τοῦτο ἀρχὴ καὶ οἶον στοιχεῖόν τι πρῶτον ἀπάσης τῆς θεραπευτικῆς ὑπάρχει μεθόδου».

79. Γαληνού, *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, B (Κ, Χ, 93-94): «Ἐμοὶ μὲν οὖν εἴρηται τὸ πᾶν, καὶ δεδεικται σαφῶς τοῖς γε δυναμένοις ἐπεσθαι λόγοις ἀληθέσιν, ὥς οὐκ ἐγχωρεῖ ὅποσα τὰ πάντ' ἐστὶ νοσήματα, μεθόδῳ περιλαβεῖν, εἰ μὴ τις εἰδέη ὅποσα τὰ πάντ' ἐστὶν ὑπάρχοντα κατὰ φύσιν ἔχοντι τῷ σώματι τῆς ἐνεργείας αἷτια». Πρβλ. και Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 64d επ. [=J. Burnet, *Platonis Opera*, (*Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*), IV, *Timaeus*, 1902 (1962)] «... τὸ μὲν παρὰ φύσιν καὶ βίαιον γιγνόμενον ἄθρόον παρ' ἡμῖν πάθος ἀλγεῖν, τὸ δ' εἰς φύσιν ἀπὸν πάλιν ἄθρόον ἡδύ ...». Πλάτωνος, *Φίλητος*, 31d (= J. Burnet, *Platonis Opera*, (*Scriptorum Classicorum Bibliotheca*

σμένες διατάξεις του Πανδέκτη, των Βασιλικῶν, της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν και της Εἰσαγωγῆς (Ἐπαναγωγῆς), ὅπου το (παθολογικό) αἷτιο της ελαττωματικῆς λειτουργίας του οργανισμοῦ υιοθετεῖται ὡς επιπρόσθετο κριτήριον γιὰ τον προσδιορισμό της νομικῶς βαρύνουσας ἀσθενείας⁸⁰. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐιδικότερα: 1) τὸ χωρίο D.21.1.14,14 pr. καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῶν Βασιλικῶν 19.10.14, 3-4 καὶ της Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν Α' 12.3 ὅπου τονίζεται ὅτι ἡ ἐκ γενετῆς στειρότητα της γυναίκας δούλης, ὡς ἐκ φύσεως προερχομένη, δὲν ἀποτελεῖ νομικῶς βαρύνουσα ἀσθένεια κατὰ τὴν ἐννοία του ἀγορανομικοῦ δόγματος σὲ ἀντίθεση με τὴν παθογενῆ στειρότητα, ἡ ὁποία συνιστᾷ νόσον⁸¹, 2) τὸ χωρίο D.21.1.14 pr. [= B.19.10.14,1· Eīsaγ. (Epanag.) auct. ΚΑ'44] ὅπου ὁ Ulpianus σὲ σχόλιό του στο ἡδίκτο τῶν ἀγορανόμων παραπέμπει σὲ σχετικὴ γνώμη του Sabinus, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γυναίκα δούλη ἡ ὁποία πάντοτε γεννᾷ νεκρά ἐμβρυα εἶναι ἀσθενής

(Oxonienis), II, Philebus, 1901 (1957)): «Σωκράτης). Λέγω τοῖνυν τῆς ἁρμοῖας μὲν λυομένης ἡμῖν ἐν τοῖς ὥροις ἅμα λύσιν τῆς φύσεως καὶ γένεσιν ἀλγηδόνων ἐν τῷ τότε γίνεσθαι χρόνῳ». Περὶ τῆς ἐιδικῆς ἐνασχολήσεως τοῦ Γαληνοῦ με τὴν κατάρτιση σχολίων καὶ περιλήψεων ἐπὶ συγχεκριμένων ἔργων τοῦ Πλάτωνος, μετὰξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνετο ὁ Τίμαιος καὶ ὁ Φῆδρος βλ. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων (Κ. XIX, De libris propriis, 13)· H. O. Schroeder – P. Kahle, Galeni in Platonis Timaeus commentarii fragmenta, [Corpus Medicorum Graecorum, Suppl. I], Leipzig-Berlin 1934· Ph. de Lacy, "Galen's Platonism", American Journal of Philology 93 (1972), 30-31 (= Galen's Platonism).

80. Πρβλ. καὶ τὸν ὁρισμό τοῦ morbus soticus ποὺ δίδει τὸ βυζαντινὸ Lexicon Μαγχίπιου, σύμφωνα με τὸν ὁποῖον μόνον ἡ ἐπιγενομένη μετὰ τὸ τεχθῆναι διηνεκῆς νόσος ἀποτελεῖ μὀρβους σόντικους (Lexicon Μαγχίπιου, s.v. μὀρβους σόντικους, 357). Βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 38.

81. D. 21.1.14,3-4: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium, De sterili Caelius distinguere Trebatium dicit, ut, si natura sterilis sit, sana sit, si vitio corporis, contra»· B.19.10.14 (=SBM Α' 12.3): «Ἡ ἔγκυος καὶ ἡ λεχὺς ὑγυῆς ἐστίν, εἰ μὴ τι συμβᾷ ἐξῶθεν ἐνεποίησε νόσον, καὶ ἡ κατὰ φύσιν, οὐ μὴν ἀπὸ πάθους στείρα». Προγενέστερα βλ. καὶ Aul. Gell., IV.2.9-10, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ σχετικὴ διαμάχη τῶν Labeo-Trebatius σχετικὰ με τὸ ζήτημα εἰ ἡ στειρότητα της γυναίκας ἀποτελεῖ νομικῶς βαρύνουσα ἀσθένεια ποὺ δύναται νὰ θεμελιώσῃ δικαίωμα ἀναστροφῆς της πωλήσεως τοῦ ἀγοραστή. Σὲ ἀντίθεση με τὸν Labeo, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ στειρότητα λόγῳ ἀναστροφῆς της πωλήσεως, ὁ C. Trebatius Testa διακρίνει ἀνάμεσα σὴν ἐκ γενετῆς στειρότητα, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὡς ἐκ φύσεως προερχομένη, καὶ τὴν ἐπιγενομένη στειρότητα, δηλ. ἐκεῖνη ποὺ προήλθε ἀπὸ ἀσθένεια καὶ ἡ ὁποία μόνον ἀποτελεῖ νομικῶς βαρύνουσα ἀσθένεια κατὰ τὴν ἐννοία τοῦ διατάγματος. Τὴν τελευταία δὲ αὐτὴ ἀπόφῃ υιοθετοῦν, ὅπως προεκτέθηκε, ὁ Πανδέκτης καὶ τὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα. Πρβλ. ἐπίσης Aul. Gell., IV.2.11 ὅπου ἀναφέρονται οἱ διαμετρικὰ ἀντίθετοι ἀπόψεις τῶν νομικῶν σχετικὰ με τὸ ζήτημα εἰ ἡ μὴ εἰδικὴ περίπτωση μυωπίας, ἡ νυκταλωπία (luscitiosus myopis), συνιστᾷ λόγῳ ἀναστροφῆς της πωλήσεως. Τελικῶς ἡ διάταξη τοῦ Πανδέκτη 21.1.10.4 υιοθετεῖ τὴν ἀπόφῃ ὅτι ὁ νυκτάλωψ εἶναι πάντοτε νόσων, ἀδιακρίτως εἰ ἂν πρόκειται περὶ νυκταλωπίας ἐκ φύσεως ἢ ἐπιγενομένης («Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium, Sed et νυκτάλωψ morbosum esse constat, id est ubi homo neque matutino tempore videt neque vespertino, quod genus morbi Graeci vocant νυκτάλωπα.»).

μόνον όταν τούτο οφείλεται σε παθολογικό νόσημα της μήτρας⁸², 3) το χωρίο D.21.1.12,2, [= B.19.10.12,2· *Eisag.* (*Epanag.*) auct. KA' 43] όπου ορίζεται ότι η *ἐκ φύσεως* βρογχοκήλη ή οι προεξέχοντες οφθαλμοί δεν εκλαμβάνονται ως νόσος⁸³, 4) το χωρίο D.21.1.12,4 [= B.19.10.12,4· *Eisag.* (*Epanag.*) auct. KA' 43] όπου προαπαιτείται το παθολογικό αίτιο της οζοστομίας προκειμένου να θεωρηθεί ως ασθένεια ικανή να επιφέρει αναστροφή της πωλήσεως⁸⁴, 5) το χωρίο D.21.1.14,4 (=B.19.10.14,4) περί δυσλειτουργίας της ουροδόχου κύστεως, όπου επισημαίνεται ότι μόνον η νοσηρά κύστις αναστρέφεται⁸⁵, και 6) το χωρίο D.21.1.14,8 (=B.19.10.14,9), όπου αναφέρεται ότι μόνο οι πεπαλαιωμένες και μη δυνάμενες να διαλυθούν «ἀντιάδες» θεωρούνται ελάττωμα αναστρέφον την πώληση⁸⁶.

Η τοποθέτηση αυτή του Γαληνού έρχεται σε σαφή αντίθεση με την κρατούσα, στην ιατρική επιστήμη της εποχής του, άποψη, σύμφωνα με την οποία ο καθορισμός της ενδεδειγμένης ιατρικής αγωγής προϋποθέτει την εξαντλητική απαρίθμηση των ασθενειών. Κατά τον Γαληνό ένα τέτοιο εγχείρημα ενέχει σοβαρούς κινδύνους καθώς γίνεται συχνότατα με αυθαίρετα, μη επιστημονικά, κριτήρια⁸⁷. Με δεδομένο τον φιλοσοφικό «εκλεκτικισμό» του έναντι των διαδεδομένων φιλοσοφικών και ιατρικών ρευμάτων

82. D.21.1.14 pr.: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium. Quaeritur de ea muliere, quae semper mortuos parit, an morbosa sit: et ait Sabinus, si vulvae vitio hoc contigit, morbosam esse»· B.19.10.14.1 [= *Eisag.* (*Epanag.*) auct. KA' 44]: «ή άεί νεκροτοκούσα από πάθους τής μήτρας (νοσώδης έστί)».

83. D. 21.1.12,2: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium.... Si quis natura gutturosus sit aut oculos eminentes habeat, sanus videtur.»· B.19.10.12,2 [= *Eisag.* (*Epanag.*) auct. KA' 43]: «Υγιής έστιν ό μέγα περί τόν λαιμόν έχων κάρουν και ό τούς όφθαλμούς έχων προκύπτοντας...».

84. D. 21.1.12,4: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium. Is cui os oleat an sanus sit quaesitum est. Trebatius ait non esse morbosum ... si tamen ex corporis vitio id accidit, veluti quod iecur, quod pulmo aut aliu quid similiter dolet, morbosus est.»· B.19.10.12,4 [= *Eisag.* (*Epanag.*) auct. KA' 43]: «Ούτε ό όζόστομος (άσθενής έστιν), εί μή από πάθους του πνεύμονος ή του ήπατος ή τοιούτου τινός πάθους όζοστομέι».

85. D. 21.1.14,4: «Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium. Item de eo qui urinam facit quaeritur. et Pedius ait non ob eam rem sanum non esse, quod in lecto somno vinoque pressus aut etiam pigritia surgendi urinam faciat: sin autem vitio vesicae collectum umorem continere non potest, non quia urinam in lecto facit, sed quia vitiosam vesicam habet, redhiberi posse: et verius est quod Pedius»· B.19.10.14,3-4: «και ό έν τή κοίτη ούρών έχ του ένυπνιάζεσθαι ή όκνεϊν ή από οίνου· ό μέντοι τήν κύστιν έμπαθής αναστρέφεται».

86. D. 21.1.14,8 (Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium, «Si quis ἀντιάδας habeat, an redhiberi quasi vitiosus possit, quaeritur. et si ἀντιάδες hae sunt quas existimo, id est inveteratas, et qui iam discuti non possint faucium tumores, qui ἀντιάδας habet vitiosus est.»· B.19.10.14,9: «Ό έχων χοιράδας παλαιάς ἀνιάτους έμπαθής έστι».

87. Πρβλ. Γαληνού, Θεραπευτικής μεθόδου, Α (Κ. Χ. 270).

της εποχής του⁸⁸, ο Γαληνός ακολουθεί για τη θεωρητική θεμελίωση της κατάλληλης θεραπευτικής μεθόδου εντελώς διαφορετική νοητική πορεία⁸⁹. Αναζητώντας, κατά την πλατωνική παραγωγική μέθοδο, την ενότητα εντός της πολλαπλότητας των ειδών⁹⁰, θεωρεί προαπαιτούμενο τον επακριβή καθορισμό της αφηρημένης εννοίας της ασθενείας, την οποία θεωρεί ως *infimae species*, ένα είδος δηλαδή αναποδείκτου προτάσεως, για την περαιτέρω ανάπτυξη της μεθοδολογίας του⁹¹. Η απόδοση των ασθενειών με συγκεκριμένους ιατρικούς όρους, χωρίς προηγουμένως να έχουν διαγνωσθεί τα «παρά την φύσιν» αίτια που τις προκαλούν, δεν αποτελεί, όπως αποδεικνύει στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου της *Θεραπευτικής μεθόδου*, αξιόπιστη επιστημονική μέθοδο για την υπόδειξη της κατάλληλης θεραπευτικής αγωγής. Και τούτο διότι τα κριτήρια που

88. Βλ. κυρίως Γαληνού, *Θεραπευτικής μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 1-29). Πρβλ. και Hankinson, Galen. *On the Therapeutic Method*, xxii-xxiii, xxiv.

89. Περί της συλλογιστικής του μεθόδου και των βασικών συνιστωσών αυτής βλ. ενδεικτικώς J. Boulogne, "L'apport de Galien à la méthode médicale", *REG*, 110 (1997), 133-141.

90. Γαληνού, *Θεραπευτικής μεθόδου*, Β (Κ. Χ. 137-138): «... ἔτι δὲ τούτων ἔμπροσθεν αὐτοῦ τοῦ χάκεινους ὑψηλοῦσιν τὴν τοιαύτην διαστολὴν τῶν σημειωμένων ἐπακοῦσαι λέγοντος, ὡς οὐδὲν θαυμαστόν ἐστιν ἐν εἶναι τὰ πολλὰ καὶ τὰ πολλὰ ἐν, οὕτω γὰρ σαφῶς ἅπαντα τοῦτον τὸν λόγον ὁ Πλάτων διήλθεν ἐν ἀρχῇ τοῦ Φιλήβου». Οι πλατωνικές επιρροές στο έργο του Γαληνού ανευρίσκονται κυρίως στην φιλοσοφική φυσιολογία και στην τελεολογία του. Από την εκτενέστατη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικώς Ph. de Lacy, Galen's Platonism, 27-39· L. Garcia-Ballester, "La utilización de Platón y Aristóteles en los escritos tardios de Galeno", *Episteme*, 2 (1971), 112-120· Hankinson, Galen. *On the Therapeutic Method*, XXIII· Του ιδίου, Galen's Philosophical Eclecticism, κυρίως 3508-3511, 3514-3515· P. N. Singer, "Aspects of Galen's Platonism", [*Galenos: obra, pensamiento e influencia*, Coll. Intern.cel. en Madrid (22-25/3/1988)], Madrid 1991, 41-55.

91. Γαληνού, *Θεραπευτικής μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 27): «ἐχρὴν μὲν οὖν κἀνταῦθα τί ποτέ ἐστιν νόσημα καὶ τί σύμπτωμα καὶ τί πάθος ἀκριβῶς εἰπόντα, καὶ διορισάμενον ὅπῃ ταῦτόν ἐστιν ἕκαστον τῶν εἰρημένων καὶ ὅπῃ μὴ ταῦτόν, οὕτως ἤδη πειρᾶσθαι τέμνειν εἰς τὰς οἰκείας διαφορὰς αὐτά, καθ' ἣν ἐδίδαξαν ἡμᾶς οἱ φιλόσοφοι μέθοδον». Επίσης, πιο κάτω, «αἱ δὲ οὐκ ἐξ ἄλλων, οὐδὲ δι' ἀποδείξεως, ἀλλ' ἐξ ἑαυτῶν ἔχουσι τὴν πίστιν, οὕτως, οἶμαι, καὶ τῶν τὴν ἱατρικὴν τέχνην ἀποδεικνυμένων ἀπάντων εἰς πρώτας τινὰς ἀναποδείκτους προτάσεις καὶ ἐξ ἑαυτῶν πιστὰς ἀνάγεσθαι χρῆναι πάντα» (Γαληνού, *Θεραπευτικής μεθόδου*, Α (Κ. Χ. 33-34). Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VI, 510b. «... τὸ δ' αὖ ἕτερον, ἐπ' ἀρχὴν ἀνυπόθετον, ἐξ ὑποθέσεως ἰοῦσα καὶ ἄνευ ὧν περ ἐκεῖνο εἰκόνων, αὐτοῖς εἶδει δι' αὐτῶν τὴν μέθοδο ποιομένην» καὶ 511a: «Τὸ τοῖνον ἕτερον μάνθανε τμήμα τοῦ νοητοῦ λέγοντά με τοῦτο οὐ αὐτὸς ὁ λόγος ἄπτεται τῇ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει, τὰς ὑποθέσεις ποιοῦμενος οὐκ ἀρχάς, ἀλλὰ τῶ ὄντι ὑποθέσεις, οἷον ἐπιβάσεις τε καὶ ὁρμάς, ἵνα μέχρη τοῦ ἀνυποθέτου ἐπὶ τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν ἰών, ἀψάμενος αὐτῆς, πάλιν αὖ ἐχόμενος τῶν ἐκείνης ἐχομένων, οὕτως ἐπὶ τελευτὴν καταβαίῃ, αἰσθητῶ παντάπασι οὐδενὶ προσχρώμενος, ἀλλ' εἶδεν αὐτοῖς δι' αὐτῶν εἰς αὐτά, καὶ τελευτᾷ εἰς εἶδον».

χρησιμοποιούνται (ονοματοδοσία σύμφωνα με το μέρος του σώματος που έχει προσβληθεί από την ασθένεια ή ανάλογα με το σύμπτωμα ή σε σχέση με την ομοιότητα με ποικίλα εξωτερικά στοιχεία) είναι ιδιαίτερα επισημάνει⁹². Λόγω λοιπόν της «άνωμαλίας των ονομάτων, ἃ κατὰ τῶν νοσημάτων ἐπήνεγκαν οἱ πρῶτοι θέμενοι»⁹³, «πειρᾶσθαι ... χρή παντὶ τρόπῳ τὸν τῆς ἀληθείας αὐτῆς ὀρεγόμενον ἀποχωρεῖν μὲν τοῦ προσδοξαζομένου τοῖς ὀνόμασιν, ἐπὶ δὲ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων αὐτὴν ἰέναι καὶ ταύτην ἐπισκέπτεσθαι καὶ ζητεῖν, ὅποσα τὰ σύμπαντ' ἐστὶ νοσήματά τε καὶ συμπτώματα, καὶ προσέτι τὰ προηγούμενα τούτων αἷτια»⁹⁴. Τους αναλυόμενους στη Θεραπευτική Μέθοδο του Γαληνοῦ δύο βασικούς θεωρητικούς προσανατολισμούς της ιατρικῆς της εποχῆς του, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἕνας προϋποθέτει τὴν ἐξαντλητικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἀσθενειῶν, ὁ δὲ ἕτερος τὴ διαμόρφωση μίας ἀφηρημένης ἐννοίας τῆς ἀσθενείας γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς κατάλληλης ιατρικῆς θεραπευτικῆς ἀγωγῆς, δύναται κανεὶς νὰ διακρίνει καὶ στὸ ΧΧΙο Τίτλο τοῦ Πανδέκτη, ὅπου γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἐννοία τῆς βαρύνουσας νομικῆς ἀσθενείας ἀκολουθεῖται σὲ ἄλλες διατάξεις μίᾳ ἐξαντλητικῆς περιπτωσιολογίᾳ⁹⁵, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἕνας γενικὸς ὀρισμὸς ταυτιζόμενος με τὸν ἀντίστοιχο γαληνικό. Τέλος δὲν εἶναι ἀσκοπο νὰ προστεθεῖ ὅτι καὶ ἡ διάκριση μεταξὺ *morbus* καὶ *vitium* ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Paulus σὲ σχόλιο τοῦ ἐπὶ τῶν *Libri ad Sabinum* στὸ χωρίο D.21.1.5 («*Et quantum interest inter haec vitia quae Graeci κακοήθειαν dicunt interque πάθος aut νόσον aut ἄρρωστίαν, tantum inter talia vitia et eum morbum, ex quo quis minus aptus usui sit, differt*») ἐμφανίζει ὁμοιότητες με χωρίο ἐλημμένο ἀπὸ τὸ 2ο βιβλίο τῆς «Θεραπευτικῆς μεθόδου» τοῦ Γαληνοῦ (Κ, Χ, 91), ὅπου καὶ ἀναφέρεται σχετικῶς: «... τὸ πάθος ὄνομα καὶ κατὰ τοῦ νοσήματος ἐπιφέρουσιν οἱ παλαιοί»⁹⁶, καθάπερ καὶ τὴν ἄρρωστίαν καὶ τὴν ἀσθένειαν, ἐπιδέδεικται καὶ τοῦτ' ἐν τοῖς περὶ τῶν ἱατρικῶν ὀνομάτων, καὶ ὥς οὐδὲν διαφέρει λέγειν ἄρρωστίαν ἢ ἀρρώστημα»⁹⁷.

92. Γαληνοῦ. Θεραπευτικῆς μεθόδου. Β (Κ, Χ, 81-85).

93. Γαληνοῦ. Θεραπευτικῆς μεθόδου. Β (Κ, Χ, 81).

94. Γαληνοῦ. Θεραπευτικῆς μεθόδου. Β (Κ, Χ, 84-85).

95. Τὴν πλήρη παρουσίαση τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἀσθενειῶν καὶ τῶν ἐιδικότερων διακρίσεων τοὺς, ὅπως ἀπαντῶνται στὰ κείμενα τῶν ρωμαίων νομοδιδασκάλων καὶ στὰ Βασιλικά, καθὼς καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἱατρικῶν ἐπιρροῶν ἐπὶ τῆς διαμορφωθείσας λατινικῆς ορολογίας συγκεκριμένων ἀσθενειῶν βλ. στὸν Δημητρακόπουλο, *Ιατρικαὶ ἀντιλήψεις τῶν ρωμαίων νομοδιδασκάλων*, 328-363.

96. Κατὰ τὸν Hankinson ἡ ἀναφορά τοῦ Γαληνοῦ στοὺς παλαίους παραπέμπει κατὰ κανόνα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἱατροὺς καὶ φιλοσόφους καὶ ἔχει σαφῶς κολακευτικὸ χαρακτήρα, σὲ ἀντίθεση με τὸν ὅρο *νέωτερος* τὸν ὁποῖο ὁ Γαληνὸς χρησιμοποιεῖ με υποτιμητικὴ χροιά (Hankinson, Galen. *On the Therapeutic Method*, xxiii).

97. Περὶ τῆς ταυτίσεως τῶν ὀρων *πάθος*, *ἄρρωστία*, *νόσος*, *νόσημα*, *ἀπαθής*, *ἀνοσος* στὰ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας (Ηρόδοτος, Ἱπποκράτης, Δημοσθέ-

Από τα ανωτέρω εκτεθέντα προκύπτει ότι, τόσο η *definitio* της ασθeneίας που δίδεται στο χωρίο D.21.1.1,7 και απαντά επίσης στα Βασιλικά (B. 19.10.1,7-8) καθώς και στη διάταξη Α' 12.1 της *Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν*, όσο και το νοσολογικό δόγμα που αναπτύσσει ο Γαληνός στην *Θεραπευτική* του, συμπίπτουν ως προς τις δύο βασικές υιοθετούμενες παραμέτρους: την ιδεαλιστική-εννοιοκεντρική και την πραγματιστική-λειτούργική, οι οποίες βεβαίως προσαρμόζονται στις σκοπιμότητες της επιστήμης του δικαίου. Επιπλέον, —όπως δεικνύει η αντιπαραβολή των νομικών κειμένων της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου με τα συναφή κείμενα των έργων του Γαληνού,— επιμέρους κριτήρια, τα οποία επικουρικόως χρησιμοποιούνται για τη θεωρητική προσέγγιση της εννοίας της ασθeneίας, τόσο στην ιατρική όσο και στη νομική, όπως το κριτήριο της προσβολής μέρους ή του συνόλου του σώματος, το κριτήριο της μονιμότητας ή της προσωρινότητας της ασθeneίας, το κριτήριο της παθολογικής προελεύσεως κάποιας οργανικής ανωμαλίας παρουσιάζουν εμφανέστατες ομοιότητες. Έτσι, —παρά το γεγονός ότι κυρίαρχο κριτήριο για τη θεμελίωση της αγωγής περί αναστροφής της πωλήσεως παραμένει η ανικανότητα του εκποιθέντος (δούλου ή υποζυγίου) να επιτελέσει συγκεκριμένο έργο ή δραστηριότητα,— δεν δύναται να παροραθεί ότι οι σχετικές ρυθμίσεις, οι αναφερόμενες στον καθορισμό των ελαττωμάτων των πωλουμένων πραγμάτων, μορφοποιήθηκαν υπό την επίδραση ιατρικών-φιλοσοφικών στοχασμών.

νης) βλ. N. Van Brock, *Recherches sur le Vocabulaire Médical du Grec Ancien. Soins et Guérison*, Paris 1961, 179-182, 273· πρβλ. και τον σχετικό σχολιασμό του D. Whitehead (*Hypereides. The Forensic Speeches*, Oxford 2000, 311) επί του σχετικού με την αναστροφή της πωλήσεως χωρίου του Ύπερείδους, Κατά Άθηνογέτους, 14-15: «ἕτερος νόμος ἐστὶ περὶ ὧν ὁμολογοῦντες ἀλλήλοις συμβάλλουσιν, ὅταν τις πωλῇ ἀνδράποδον προλέγειν ἐάν τι ἔχῃ ἄρρωσθημα, εἰ δὲ μὴ ἀναγωγὴ τούτου ἐστίν».

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Consilium Principis - Consistorium Principis

Το συμβούλιο του αυτοκράτορα από τον Αύγουστο
(*consilium principis*) έως και τον Ιουστινιανό (*consistorium principis*)

I. Γενικά (1) *arma et leges* (2) Ο αυτοκράτωρ ως νομοθέτης και ερμηνευτής του νόμου (3) *consistorium principis, proximi, consilarii* II. Εξέλιξη του θεσμού A. *Consilium Principis* 1α. Το συμβούλιο του αυτοκράτορα από τον Αύγουστο έως τον Αδριανό (*amici — comites, comes Augusti, consilarii*) 1β. Το *consilium principis* ως τακτικό δικαστικό σώμα. Η αναδιοργάνωση επί Αδριανού. Οι *praefecti praetorio* 1γ. Διαδικασία. B. *Consistorium principis* 1α. Το συμβούλιο επί Διοκλητιανού 1β. Η αναδιοργάνωση επί Κωνσταντίνου (*Comites Consistoriani*) 1γ. Οι αξιωματούχοι: *Praefectus praetorio, magistri militum, magister officiorum* [*scrinium a memoria, ab epistulis, a libellis, advocati, notarii*], *quaestor sacri palatii, comes sacrarum largitionum, comes rerum privatarum, comes domesticorum, duces — militares, praepositus sacri cubiculi*, έκτακτοι *comites consistoriani* 1δ. Προνόμια 2α *amici, proximi*. Η θέση των πολιτικών φιλοσόφων στο *consistorium principis* (Δίων Προύσσης, Λιβάνιος, Θεμίστιος) 2β. Φαύλοι σύμβουλοι. 3. Το *consistorium principis* ως θεσμός περιοριστικός της αυτοκρατορικής εξουσίας. 4. Το *consistorium principis* ως Ανώτατο Δικαστήριο. 5. Δικαστική αρμοδιότητα του Αυτοκράτορα - Συμβουλίου (Ανάμιξη επί υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου) A. Ο αυτοκράτωρ (*appellationes, supplicatio, rescripta*) B. Το συμβούλιο (*silentium cum conventu*) Γ. Συμβολή του *consistorium principis* στην θέσπιση νομοθετικών κειμένων. 6. Αρμοδιότητες του *consistorium principis*. Παρεμβάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα. Η θέση των αυτοκρατορικών επιτρόπων κατά τις συνεδρίες των Συνόδων. 7. Ο ρόλος της αυτοκρατείας. 8. Η ισχύς του *consistorium principis*. III. Γενικές παρατηρήσεις.

I. Γενικά

1) *arma et leges*

Οι δύο βασικοί συντελεστές, οι οποίοι ανέδειξαν την βυζαντινή αυτοκρατορία σε παγκόσμια αρχή, υπήρξαν τα όπλα και οι νόμοι. Η αρχή *arma et leges*¹ απετέλεσε *expressis verbis* τον ακρογωνιαίο λίθο στην αντιμετώπιση των περίπλοκων προβλημάτων της διατηρήσεως και επιβιώσεως της αυτοκρατορίας από την Ιουστινιάνειο περίοδο και εφεξής στα πλαίσια μιας πολυεθνικής οικουμένης. Εξαγγέλεται δε το έτος 529 μ.Χ. από τον Ιουστινιανό στην εισαγωγή του *Codex Novus*². Ωστόσο όμως η αυτή πολιτειακή αρχή είχε ήδη αναφερθεί το έτος 438 στο πρωτόκολλο δημοσιεύσεως του Θεοδοσιανού Κώδικα³, ενώ και ενωρίτερα ο Κλαυδιανός στους πανηγυρικούς του λόγους εγκωμιάζει τη Ρώμη ως μητέρα και γενέτειρα των όπλων και των νόμων⁴. *Arma et jura, arma et leges* ανέδειξαν την βυζαντινή αυτοκρατορία ως παγκόσμια συνεκτική δύναμη, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της οποίας έγκειτο στο γεγονός ότι υπήρξε κράτος προτού γίνει έθνος.

2) Ο αυτοκράτωρ ως νομοθέτης και ερμηνευτής του νόμου

Από τις απαρχές της εξέλιξης του ρωμαϊκού δικαίου καθιερώθηκε η θέση του αυτοκράτορα ως πηγής και ερμηνευτή του νόμου και θεμελιώθηκαν οι νομικές και πολιτικές βάσεις της απολυταρχίας. Μόνος αρμόδιος να νομοθετεί και να τροποποιεί την προϋπάρχουσα νομοθεσία ο αυτοκράτωρ, θεωρήθηκε ότι ασκεί στα πλαίσια της εξουσίας του νομοθετική εξουσία απόλυτη και ανεξέλεγκτη. Η εξουσία αυτή ασκείται από τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα με την έκδοση των αυτοκρατορικών διατάξεων (*constitutiones principum*)⁵, στον δε τρίτο μ.Χ. αιώνα ο Ουλπιανός αποφαίνεται ότι οι α-

1. Η αρχή *arma et leges* απετέλεσε για τους σύγχρονους του Ιουστινιανού το μέσον για την ανασύσταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (R. Dannerbring, "Über die Justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigenen Zeit", *Acta Classica* (Capetown) 15 1972 113 επ.). Όπως τα όπλα, τα οποία έφερε ο ρωμαϊκός στρατός επανέκτησαν την Δύση και εγγυήθηκαν την ασφάλεια της αυτοκρατορίας από τους εχθρούς, έτσι και οι νόμοι, ως πνευματικά όπλα θα εγγυώντο την ασφάλεια και της σταθερότητας της ρωμαϊκής πολιτείας του "κοινού των Ρωμαίων" (*res publica*). [Βλ. Pieler, "Ανακάθαρσις" 75 (= P. E. Pieler, "Ανακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und Makedonische Renaissance", *Subseciva Groningana* 3 (1988) 61-77)].

2. *De Justiniano Codice Confirmatio: Summa rei publicae de stirpe duarum rerum armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens felix Romanorum genus omnibus anteponi nationibus omnibusque dominari.*

3. *Gesta Senatus Romani De Theodosiano Publicando* a. 438.

4. *armorum legumque parens*: Claud. *De cons. Stil III* (XXIV) 136-137 (= W. Heimann, *Claudian*, I, II Cambridge, Mass. 1963).

ποφάσεις του ηγεμόνα έχουν ισχύ νόμου⁶ και ότι ο ίδιος δεν δεσμεύεται από αυτές⁷. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο αυτοκράτωρ ασκεί εξουσία απόλυτη και ανεξέλεγκτη, ούτε ότι νομοθετεί κατά το δοκούν. Όταν η πλήρης κατάρχηση του αυτοκράτορα επί του νόμου και της διοικήσεως έγινε γνώριμο φαινόμενο, οι νομικοί αναγνώρισαν την πολιτειακή του ισχύ διατυπώνοντας τον επίσημο ορισμό του ηγεμονικού του ρόλου.

Στο προαναφερθέν κείμενο των Πανδεκτών [D. 1.4. 1] δηλώνεται για πρώτη φορά ότι ο αυτοκράτωρ είναι ο αποκλειστικός νομοθέτης του κράτους. Για πρώτη φορά επίσης διακηρύσσεται επίσημα ότι η αυτοκρατορική διάταξις θεωρείται και τυπικά νόμος⁸. Είτε ο αυτοκράτωρ λαμβάνει αποφάσεις προδικαστικές (*quod Imperator de plano interlocutus est*)⁹, είτε οριστικές (*quod cognoscens decrevit*), αυτές έχουν ισχύ νόμου¹⁰. Στον Ιουστινιάνειο κώδικα καταγράφονται τρεις προδικαστικές αποφάσεις (*interlocutiones de plano*), μία του Καρακάλλα¹¹ και δύο του Διοκλητιανού¹². Σε διάταξη δε του Διοκλητιανού¹³ αναγράφεται για πρώτη φορά ο όρος *consistorium*, όρος, ο οποίος αφορά στο ιδιαίτερο συμβούλιο του αυτοκράτορα κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας (284-565), το οποίο επικουρεί

5. Ήδη πριν να αποκτήσει νομοθετική εξουσίαν ο ηγεμών επιδρούσε στη διάπλαση του δικαίου με την έκδοση διαφόρων διοικητικών πράξεων Gai Inst. 1. 5: *Constitutio principis est quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit* (= Gai Institutiones, FIRA II· D 1. 4. 1 §1 Ουλπιανός). Ο όρος *constitutiones* πρωτοεμφανίζεται τον πρώτο μ.Χ. αιώνα και γενικεύεται τον δεύτερον. Από τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία ο ηγεμών περιεβλήθη απόλυτο νομοθετική εξουσία, οι *constitutiones* απέκτησαν γενική και καθολική ισχύ νόμου [Πετρόπουλος, Εισηγήσεις 121, 122 (=Γ. Πετρόπουλου, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, 1943)].

6. D. 1. 4. 1: *quod principi placuit legis habet vigorem*.

7. D. 1. 3. 31: *Princeps legibus solutus est*.

8. D. 1. 4. 1: *Quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit, legem esse constat*. – “Οι αυτοκρατορικές διατάξεις αποτελούν την κυριότερη πηγή του δικαίου κατά την περίοδο της Δεσποτείας, ο δε αυτοκράτωρ αποτελεί το κατ’ εξοχήν νομοθετικό όργανο αυτής της περιόδου. Οι *leges generales* και *rescripta*, ενώ ο αριθμός των *mandata* και των *decreta* της περιόδου της Ηγεμονίας είναι περιορισμένος” [Γκόφα, Εισηγήσεις Ια 146 (=Δ. Γκόφα, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου (I-VI), Κομοτηνή 1986)].

9. Nörr Dieter, “Zu einem fast vergessenen Konstitutionentyp: “interlogui de plano”. *Studi in onore di Cesare Sanfilippo* 3. 521 - 43 (1983).

10. D 1. 4. 1· D. 40. 5. 38. – Βλ. Heumann, *Quellen* [= Heumann, *Quellen des Römischen Rechts*, Jena 1879].

11. C.J. 9. 51. 1.

12. C.J. 9. 47. 12 και 10. 48. 2. – Βλ. Honore, *Lawyers* 28, 29 (= T. Honore, *Emperors and Lawyers*, Oxford 1994).

13. C.J. 9. 47. 12.

και ελέγχει τον αυτοκράτορα κατά την άσκηση των νομοθετικών, δικαστικών και διοικητικών καθηκόντων του.

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα κείμενα των Πανδεκτών¹⁴, ο αυτοκράτωρ ταυτίζεται με την απόλυτη αξία της δικαιοσύνης, αξία η οποία υπάρχει πέραν του θετικού δικαίου και αποτελεί το μέτρο κρίσης των κανόνων δικαίου ως δικαίων και αδικών. Ως “έννομος επιστασία”¹⁵ η αρχή του ηγεμόνα ανάγεται στο φυσικό δίκαιο, στην ύψιστη έννοια της δικαιοσύνης. Ως “έμφυχος νόμος” (*lex animata*)¹⁶ ο ηγεμών δεν τίθεται υπεράνω νόμου και δικαίου, ούτε καταστρατηγεί σαφείς διατάξεις της νομοθεσίας¹⁷. Η έννοια του βασιλέως ως *lex animata* αφορά στην χάραξη των ορίων, τα οποία ο καλός μονάρχης δεν μπορεί να υπερβεί, στην υιοθέτηση ηθικών κανόνων ως κανόνων δικαίου, δεσμευτικών για τον αυτοκράτορα. Στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου η έννοια αυτή σχετίζεται με τη δέσμευση του αυτοκράτορα από τον νόμο και την ανάγκη εξεύρεσης νομικών επιχειρημάτων για την τεκμηρίωση των απαιτήσεών του. Στον χώρο του δημοσίου δικαίου ειδικότερα η έννοια αυτή αναφέρεται στην ένταξή του ηγεμόνα σε ένα πολιτειακό σύστημα, το οποίο καθορίζει τις εξουσίες του και τις νομοθετικές και δικαστικές του αρμοδιότητες.

Ό,τι επομένως ο αυτοκράτωρ αποφασίζει με την έννομη ιδιότητά του δικαστή και του νομοθέτη, αφού προηγουμένους συσχεφθεί με τους συμβούλους του, αποκτά ισχύν νόμου. Την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας κύριος ρυθμιστής των πάντων δεν είναι η ανεξέλεγκτη βούληση του αυτοκράτορα· ο αυτοκράτωρ κατά την συγκεκριμένη περίοδο αυτοπεριορίζεται από το φυσικό δίκαιο και την ηθική, τη διδασκαλία της Εκκλησίας, την ελληνική πνευματική παράδοση και το ρωμαϊκό δίκαιο. Αντίρροπες δε πολιτικές δυνάμεις αναπτύσσονται παράλληλα, οι οποίες επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις και περιορίζουν τις υπερβάσεις της εξουσίας. Οι απαρχές δε των νομικών και πολιτικών φραγμών της απολυταρχίας του αυτοκράτορα αναζητώνται στα προαναφερθέντα και άλλα κείμενα των ρωμαίων νομικών της περιόδου της Ηγεμονίας.

14. D. 1. 4. 1: *quod principis placuit, legis habet vigorem* και D. 1. 3. 31: *princeps legibus solutus est*.

15. JGR I N. J. 20.

16. Για το θέμα αυτό βλ.: D. Simon, “*Princeps legibus solutus*. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz” (*Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel*, Frankfurt am Main 1984 449-492. – G. J. D. Aalders, “*Νόμος έμφυχος*” [*Palingenesia* 4 (1969) 315-329]. – W. Enßlin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, München 1943. – H. Hunger, *Ideologie und Systemstabilisierung im byzantinischen Staat* (*Acta Ant. Accad. Scient. Hungar* 27 (1979) 263-272. – H. Hunger, “*Proimion*”. *Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* (*Wiener Byz. St.* 1. Wien 1964). – J. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1964. – F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine political Philosophy*, vol. II, Washington 1966.

3) *Consistorium principis, proximi, consilarii*

Η εργασία αυτή δεν αναφέρεται στους πολιτικούς φραγμούς στην απολυταρχία του αυτοκράτορα όπως είναι η σύγκλητος, οι δήμοι, η εκκλησία και ο στρατός, ούτε στους ηθικούς και πνευματικούς φραγμούς, όπως το φυσικό δίκαιο, η ηθική, η διδασκαλία της εκκλησίας, η ελληνική και η ελληνιστική παράδοση, ούτε επίσης στις απόψεις των νομικών, οι οποίες οριοθετούν νομικά την θέση του αυτοκράτορα. Αφορά στη λειτουργία του *consistorium principis*, του ιδιαίτερου συμβουλίου του αυτοκράτορα κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, διάδοχου συλλογικού σώματος του αντίστοιχου *consilium principis*¹⁸ της περιόδου της Ηγεμονίας (27-283), το οποίο ασκεί δικαιοδοσία κατ' έφεση, ενίοτε και σε πρώτο βαθμό, συμβουλεύει τον αυτοκράτορα επί διοικητικών θεμάτων και αποτελείται από εξέχοντες νομικούς, οι οποίοι επεξεργάζονται τις υπό έκδοση αυτοκρατορικές διατάξεις. Ναι μεν ο αυτοκράτωρ αποτελεί την κυριότερη πηγή δικαίου, προσδιορίζει την φορολογική επιβάρυνση των υπηκόων του, είναι ο υπέρτατος αρχηγός του στρατού και της διοίκησης και ασκεί την εξωτερική πολιτική, ωστόσο ο συγκεντρωτισμός αυτός της περιόδου της Δεσποτείας (282-305) είναι αυτός, ο οποίος εξηγεί την εξέχουσα θέση, την οποία κατέχει κατά την περίοδο αυτή το άμεσο περιβάλλον του αυτοκράτορα, οι ανώτατοι αυλικοί, τα μέλη του *consistorium principis*, οι *proximi* ανάμεσα σε αυτούς και οι πολιτικοί φιλόσοφοι της ύστερης αρχαιότητας ως σύμβουλοι (*consilarii*) και φίλοι (*amici*) του αυτοκράτορα.

17. C.J. 1. 22. 6: *Omnes cuicumque maioris vel minoris administrationis universae nostrae rei publicae iudices monemus, ut nullum rescriptum, nullam pragmaticam sanctionem, nullam sacram adnotationem, quae generali iuri vel utilitati publicae adversa esse videatur, in disceptatione cuiuslibet litigii patiantur proferri, sed generales sacras constitutiones modis omnibus non dubitent observandas.*

18. Για το *consilium principis* βλ. Mommsen *Staatsrecht* II 988 επ. (=Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* I-III, Tübingen 1952)· Crook, *Consilium principis*, 1955· βλ. Kunkel *SZ* 72 (1955) 463· Cuq, *Memoire sur le consprinc. d'Auguste à Diocletien* (1884)· Hitzig, *Die Asssoren der röm. Magistrate u. Richter* (1893)· Checchini II 3 επ. (AVen. 68. 2 (1908/1909)· Cicogna, *Il consilium dei magistrati e il consilium principis* (1910)· Orestano, *Il potere normativo degli imperatori* 1962· Liebenam, *Consilium RE* IV, 1 920 επ.· Wenger, *SZ* 47(1927) 502 επ. [για την βιβλιογραφία βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 33 (= M. Kaser, *Das Römische Zivilprozessrecht*, München 1966)].

II. Εξέλιξη του θεσμού

A. *Consilium Principis*

1α. Το συμβούλιο του αυτοκράτορα από τον Αύγουστο έως τον Αδριανό

Κάθε ρωμαίος αξιωματούχος επεφύλασσε στον εαυτό του το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα τα μέλη του συμβουλίου του (*consilium*), τα οποία τον επηρέαζαν στην λήψη των αποφάσεών του¹⁹. Πρώτος ο Αύγουστος προκειμένου να αντικαταστήσει την σύγκλητο στο ρόλο της ως συμβουλευτικού οργάνου κατά τη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής πολιτικής, συγκρότησε ένα σώμα από μέλη της συγκλήτου²⁰. Έτσι κληρώνονταν ανά εξάμηνο 15

19. Η πάγια τακτική των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, και των δικαστών ήταν να συμβουλευόνται τακτικά συγκροτημένα σώματα, ακόμα και ομάδες φίλων τους [Βλ. Liebenam, "Consilium" RE IV, 1 915-922, όπου γίνεται διεξοδική αναφορά στα *consilia*]. Ο Liebenam αναφέρεται στην αρμοδιότητα των συμβουλίων (*consilia*) κατά την εκδίκαση υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου, όπως επίσης στον γνωμοδοτικό τους ρόλο επί ζητημάτων δημοσίου δικαίου. Η σύγκλητος αν και *consilium publicum* διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα *consilia* των αξιωματούχων, των υπάτων, του διοικητή της επαρχίας, του πραιτόρα, των κλησέων, των ταμίων (*aediles*), των *praefecti urbi, praetorio, vigilum, subpraefecti classis*, των *decemviri agris dandis adsignandis*, του *curator rei publicae* κ. ά. ως μόνιμο τακτικά συγκροτημένο σώμα με συγκεκριμένο αριθμό μελών.

Αναφορικά με τα *consilia*, τα οποία συγκαλούνταν από τους δικαστές κατά την εκδίκαση των υποθέσεων (*cognitio extra ordinem*) βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 367 σημ. 48: *cum consilio collocutus* Bruns Nr. 186 Z. 11· Nr. 187 Z. 8· Nr. 188 Z. 24· NR. 71 a Z 23 (= *Fontes iuris Romani antiqui I: Leges et Negotia*, ed. C.G. Bruns, septimum editit O. Gradenwitz Tübingen 1909, Neudr. Aalen 1958).

20. Σύμφωνα με τον Cuq, ο Αύγουστος προέβλεψε την λειτουργία ενός συλλογικού οργάνου, το οποίο θα αντικαθιστούσε την σύγκλητο ως προς τον συμβουλευτικό της ρόλο επί των δημοσίων υποθέσεων στο πλευρό του αυτοκράτορα. Το συλλογικό αυτό όργανο (*consilium*) ξεκίνησε ως επιτροπή μέσα από την σύγκλητο για να συνεχίσει ως συμβουλευτικό σώμα επί των διαδόχων του Αυγούστου περιλαμβάνοντας και άτομα από την τάξη των ιππέων. Το όργανο αυτό απετέλεσε το επίσημο νομοθετικό και δικαστικό όργανο επί βασιλείας Αδριανού και το προσωπικό συμβούλιο του αυτοκράτορα επί Σεπτιμίου Σεβήρου [Cuq, *Mem. div. savants Acad. Inscript.* 9. 2 (1884) 311-504 στον Schiller, *Roman Law* 470 (= A. A. Schiller, *Roman Law*, N. York 1978)]. - Ο Mommsen *Staatsrecht* II (2) 902-904 και 988-992 συμφώνησε με τον Cuq ότι το συμβούλιο αυτό, το οποίο συγκρότησε ο Αύγουστος και το οποίο προήλθε από τους κόλπους της συγκλήτου, είχε καθαρά συμβουλευτικό ρόλο, θεώρησε ωστόσο ότι διατηρήθηκε έως την περίοδο της ηγεμονίας του Τιβερίου. Κατά την γνώμη του η λειτουργία ενός *consilium principis*, ως δικαστικού σώματος, έπρεπε να αποσυνδεθεί από το συμβουλευτικό όργανο, το οποίο είχε θεσπίσει ο Αύγουστος. Ο Crook συμφώνησε με τον Mommsen ότι δεν έπρεπε να συνδεθεί η λειτουργία ενός συμβουλίου επί Αυγούστου, το οποίο προήλθε από τη σύγκλητο με τα *consilia principum* επί των διαδόχων του. Υποστήριξε την ύπαρξη ενός συμβουλίου, το οποίο συγκροτείται από *amici principis* και άλλους προσωρινούς ή μη συμβούλους, η δικαιοδοσία των οποίων επεκτείνεται σε όλους τους τομείς και αρνήθηκε την

συγκλητικοί για να σχηματίσουν το συμβούλιο του αυτοκράτορα, στους οποίους προστίθεντο οι εκάστοτε ύπατοι και οι αντιπρόσωποι των χαμηλότερων υπαλληλικών βαθμίδων (ένας από κάθε υπαλληλική βαθμίδα)²¹. Με το πρόσχημα ότι οι δραστηριότητες του σώματος αυτού ήσαν υπό την εποπτεία της συγκλήτου, ο Αύγουστος συνεκρότησε σταδιακά ένα ανεξάρτητο συμβουλευτικό σώμα. Το σώμα αυτό δεν είχε αυστηρά καθορισμένη σύνθεση, τα δε μέλη του δεν έφεραν συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Οι σύμβουλοι αυτοί παρίσταντο, όταν δικαιοδοτούσε ο αυτοκράτωρ και εξέφραζαν την γνώμη τους. Ωστόσο, οι σημαντικότερες αποφάσεις του αυτοκράτορα παραπέμπονταν για τελική κρίση στην ολομέλεια της συγκλήτου²². Παρά ταύτα το συμβούλιο αυτό ίσχυσε ως πολιτειακός θεσμός, ο δε αυτοκράτωρ επικαλείτο στα Ήδικτα²³ την κρίση του συμβουλίου²⁴. Ειδικότερα από την εποχή που οι αποφάσεις του συμβουλίου απέκτησαν ισχύ συγκλητικού δόγματος²⁵, η διάρκεια των εργασιών του συμβουλίου παρατά-

ύπαρξη ενός αυτόνομου δικαστικού σώματος (βλ. Crook, *Consilium* στον Schiller, *Roman Law* 471). Εν αντιθέσει προς τον Crook, ο Kunkel ["Die Funktion des Konsiliums ... im Kaisergericht", *SZ* 85 (1968) 253-329 και Nachträge zum RAC *Consilium Consistorium*, *Jahrb. AC* 11/12 (1968/69) 230-48] δέχθηκε την ύπαρξη ενός συμβουλευτικού - δικαστικού σώματος επί Αυγούστου, το οποίο απετέλεσε το πρότυπο για την διαμόρφωση των δικαστικών συμβουλίων (*consilia principis*) επί των διαδόχων του αυτοκράτορα. Το μόνιμο δικαστικό αυτό συμβούλιο στην Ρώμη, το οποίο είχε ως πρότυπό του την σύγκλητο διαφοροποιείται τόσο από το σώμα των *amici principis*, όσο και από το συμβούλιο, το οποίο συνόδευε τον αυτοκράτορα στα ταξίδια του. Οι αρμοδιότητές του επεκτείνονταν σε υποθέσεις ποινικού, ιδιωτικού και διοικητικού δικαίου (Schiller, *Roman Law* 472). Στα πλαίσια αυτά η ανάλυση του *consilium*, της *Tabula Banasitana*, την οποία επεξεργάστηκε ο Schiller δεν απέδειξε τίποτα περισσότερο από το ότι το συγκεκριμένο συμβούλιο των δώδεκα ανδρών δεν λειτούργησε ως *consilium principis* αλλά ως επιτροπή, η οποία ενέκρινε την έκδοση εγγράφων, τα οποία τόνιζαν την δόξα και την γενναιοδωρία της Ρώμης. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Ρωμαίοι εξασφάλιζαν την πίστη και την υποστήριξη των γειτονικών φυλών των Βεδουίνων (Schiller, "The Diplomats of the Tabula Banasitana" *Festschrift Seidl* (1975) 143-60 στον Schiller, *Roman Law* 474).

21. Cass. Dio 53. 21 4-5 (= Ph. U. Boissvain I-V, 1895-1931). – Πρβλ. Suet. Aug. 35 (= M. Ihm, *Suetonius*, Leipzig 1908).

22. Cass. Dio 53. 21. 4-5· Suet. Aug. 35. – Πρβλ. επίσης Cass. Dio 54. 3.3.

23. Τα Ήδικτα των Ηγεμόνων ήσαν ορισμοί γενικού περιεχομένου, οι οποίοι αφορούσαν είτε ολόκληρη την επικράτεια είτε μία συγκεκριμένη επαρχία της. Αρχικά ίσχυαν για το διάστημα εκείνο που ήταν εν ζωή ο Ηγεμών. Από τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα τα Ήδικτα ίσχυαν και μετά τον θάνατό του Ηγεμόνα, εκτός εάν είχαν καταργηθεί ρητά ή σιωπηρά [Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ia118].

24. Joseph. *ant. Iud.* XVI 163: ἐδοξέ μοι καὶ τῷ ἐμῷ συμβουλίῳ μετὰ ὀρκωμοσίας [= A. Naber, *Flavii Josephi, Opera Omnia Antiq.* XVI 163, Leipzig 1886-97 (1893) Seeck, "Consistorium", *RE IV I* 926].

25. Όταν ο Αύγουστος σε μεγάλη ηλικία αδυνατούσε να παρίσταται στις συνεδριάσεις της συγκλήτου, οι αποφάσεις του συμβουλίου του απέκτησαν ισχύ συγκλητικού

θηκε στον ένα χρόνο, η δε σύνθεση του διαφοροποιήθηκε. Στο μέλλον θα αποτελείτο από 20 μέλη, τα οποία κληρώνονταν. Στα άτομα αυτά προστέθηκαν οι πρίγκιπες²⁶ και οι ύπατοι, ενώ οι χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι, εφ' όσον δεν είχαν κληρωθεί, δεν συμμετείχαν στις εργασίες του συμβουλίου²⁷. Το σημαντικότερο είναι ότι ο Αύγουστος εξασφάλισε κατ' αυτόν τον τρόπο για τον εαυτό του το προνόμιο να καλεί σε κάθε συνεδρίαση του συμβουλίου του έκτακτα μέλη²⁸, τα οποία είχαν πλήρες δικαίωμα ψήφου²⁹. Άλλωστε το συμβούλιο του αυτοκράτορα δεν συνεκαλείτο πάντα σε ολομέλεια αλλά κατ' επιλογήν των ατόμων, τα οποία θα συμμετείχαν στις εργασίες του³⁰. Έτσι ο Αύγουστος όριζε τη πλειοψηφία του συμβουλίου του για κάθε ζήτημα ξεχωριστά³¹.

Τα βήματα του Αυγούστου ακολούθησε ο Τιβέριος (14-37)³². Ο Τιβέριος όμως διαφοροποίησε τη δομή του συμβουλίου. Έτσι η σύγκλητος παραχώρησε στον ηγεμόνα 20 συμβούλους, οι οποίοι δεν προέρχοντο από κλήρωση αλλά από επιλογή της συγκλήτου (*e numero principium civitatis*). Διατηρούσαν την θέση αυτή εφ' όρου ζωής και συμμετείχαν σταθερά στις εργασίες του συμβουλίου. Κατά την διάρκεια της ενδεκάχρονης παραμονής όμως του Τιβερίου στο Κάπρι, περίοδο κατά την οποία τα μέλη του συμβουλίου παρέμειναν στη Ρώμη, οι δραστηριότητές του συμβουλίου ατόνησαν. Επί Κλαυδίου (41-54) η λειτουργία του συμβουλίου ανανεώθηκε³³, επί Νέρωνος (54-68) παρήκμασε. Ειδικότερα την περίοδο αυτή, οι δραστηριότητες του συμβουλίου διακόπτοντο συχνά και οι αρμοδιότητες

δόγματος (*senatus consultum*) (Seeck, "Consistorium". RE IV 1926). Τα συγκλητικά δόγματα απετέλεσαν την περίοδο της Ηγεμονίας πηγή δικαίου. Κατά τον πρώτο μ.Χ. αιώνα δεν περιείχαν ακόμα κύρωση, ο πραιτωρ, προς τον οποίο απευθύνονταν, εισήγγεε σχετική ρήτρα στο Ήδικτό του (βλ. την ένσταση, την οποία παρείχε ο πραιτωρ στις γυναίκες με βάση το *senatus consultum Velleianum* του 46 μ. Χ. - D 16. 1. 2. 1. Η εξίσωση των *senatus consulta* με τους νόμους πραγματοποιήθηκε κατά τους χρόνους του Αδριανού (*senatus consultum Tertulianum* - Inst. 1. 3. 2) [Γκόφας, Εισηγήσεις Ια 119].

26. Ο Drusus επί Τιβερίου (Dio Cass. 57. 7), ο Titus επί Βεσπασιανού (Suet. Tit. 7) [Mommson Staatsrecht. II (2) 990 σημ. 2].

27. Seeck, "Consistorium" RE IV. 1 926.

28. Honore, *Lawyers* 17: C.J. 9. 51. 1· Dio Cass 52. 33. 3· 69. 77. 1· Dmeir inscr. (Roussel-de Visscher 1942/3: 173).

29. Cass. Dio 56. 28. 2.3.

30. Tac. Ann. III 10 [= E. Koestermann, *Cornelius Tacitus Annalen*, Bd. 1 (Buch 1-3). Heidelberg 1963].

31. Ένα αντίστοιχο προσωπικό συμβούλιο με εκείνο του Αυγούστου ήταν σε ισχύ και επί ηγεμονίας Αλεξάνδρου Σευήρου SHA vit. Alex. 15. 6-16.1 (= E. Hohl, *Scriptores Historiae Augustae* I, II Lipsiae 1965) Schiller, *Roman Law* 470 σημ. 6.

32. Cass. Dio 62 7. 2. (Seeck, "Consistorium" RE IV. 1 927).

33. Cass. Dio 60 4. 3 (Seeck, "Consistorium" RE IV. 1 927).

των μελών του συμβουλίου δεν ήταν σαφώς καθορισμένες. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα, το *consilium principis* να μην διαφοροποιείται από οποιοδήποτε άλλο συμβούλιο άλλης αρχής ή σπονδίας σημασίας.

Amici - comites – Comes Augusti

Η πολιτική των αυτοκρατόρων ήταν να καλούν τους έμπιστους (*amici*- φίλους)³⁴ και τους ακολούθους τους (*comites*)³⁵ και να τους συμβουλευούνται σε ζητήματα εξουσίας³⁶. Ο αυτοκράτωρ στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες ήταν εκτός των ορίων της Ρώμης, συνοδευόταν από τον *Comes Augusti*, αξιωματούχο, του οποίου οι αρμοδιότητες ήταν αντίστοιχες εκείνων του *Adiutor* των άλλων αρχών³⁷. Ενώ εντός των ορίων της Ρώμης ο αυτοκράτωρ είχε τη

34. Η έννοια της *amicitia* στην ρωμαϊκή κοινωνική πραγματικότητα και τα ιδεώδη, τα οποία την καθόριζαν κατά τις διάφορες περιόδους του ρωμαϊκού κράτους, οι κατηγορίες των *amici principis* και ο ρόλος, τον οποίο διεδραμάτιζαν στην αυτοκρατορική αυλή και στις ανώτερες βαθμίδες της ρωμαϊκής κοινωνίας, δεν αφορούν στην παρούσα μελέτη.

35. Κόμιτας δὲ τοὺς φίλους καὶ συνεκδήμους Ἰταλοὶ λέγουσιν, καὶ κομιτᾶτον ἀπλῶς τὴν βασιλέως συνοδίαν [Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* II 62 (= R. Wünsch, *Ioannis Lydi de Magistratibus populi Romani, libri tres*, Leipzig 1903 (1927))]. – Ο ὅρος *comes* προσδιορίζει κατ' ἀρχάς ἕναν φίλο τοῦ αυτοκράτορα, ὁ οποίος τὸν συνοδεύει σε ἕνα ἢ περισσότερα ταξίδια (βλ. περιγραφή τοῦ ὀρου Heumann, *Quellen* 84). Ἡ ἐλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ *comes* ἦταν συναπόδημος [OGI 196, 5 (= W. Dittenberger, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*)]. Dessau 8830: Ἀντωνειανὸν Οὐρηριανόν ... πρεσβευτὴν καὶ συναπόδημον τοῦ μεγίστου αὐτοκράτορος Μ. Αὐρηλίου/ Ἀντωνεῖνου (=Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1892-1916) καὶ συνέκδημος (OGI 494, 13).

36. Βλ. Mommsen, *Staatsrecht* II 902-904, 988-92· Schiller, *Roman Law* 470. – Ὅταν π.χ. ὁ Κλαύδιος πληροφορήθηκε τὴν ὑπαρξὴ γαιῶν, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ περιέλθουν στὸν *Fiscus*, ἔστειλε ἐπιτόπου τὸν Iulius Planta, *amicum et comitem meum* νὰ γνωματεύσει ἐπὶ τοῦ θέματος (Dessau, 206) [Seeck, "Comites Augusti", *RE* IV, 1 626. – Πρὸ βλ. Seeck, "Consistorium" *RE* IV, 1 927; SHA Pius 6, 11· Marcus 22, 3.4. Εφόσον οἱ ἐμπιστοὶ ἐνὸς αυτοκράτορα ἐξασφάλιζαν τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ διαδόχου τοῦ καὶ ἀπεδείκνυναν τὴν ικανότητά τους, διατηροῦσαν τὴν θέση τους (Suet. Tit. 7). Βλ. Crook, *Consilium Principis* 54, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Τραϊανὸς διατήρησε στὸ συμβούλιο τοῦ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμβούλους τοῦ προκατόχου τοῦ Δομιτιανού.

37. D. 1. 22· C.J. 50, 14, 1.3· Suidae: Παμπρέπιος: σύμβουλόν τε αὐτὸν καὶ σύνοικον ποιεῖται καὶ ἦν γὰρ πολιτικῆς συνέσεως ἔμπλεως, καὶ τὰ τῆς ἀρχῆς αὐτῶ, πρὸς ἃ μὴ σχολὴν ἦγε, διοικεῖν ἐπέτρεπεν (= A. Adler, *Suidae Lexicon*, Stuttgart 1971. – Ὁ *Adiutor* μαρτυρεῖται ὡς πάρεδρος [Λιβάνιος, *ep.* 227, 351 (= R. Förster *Epistulae* 1-839, Leipzig 1921)· *or.* II 104.120, (= R. Förster, *Orationes*, Leipzig 1903-1908)]· Ζώσιμος, *Ιστορία*, V 30, 4 (= F. Paschoud, *Zosime Histoire Nouvelle*, Tome III, 1re partie (Livre V), Paris 1986)· παρεδρεύων (Λιβάνιος *ep.* 1443· *or.* III 249), συνεδρεύων (Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν*, III 11), συγκαθέδρος [Σωκρ. VII 20 (= *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία* PG 67 30-842). Το ἀξίωμα μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ μέσα τοῦ πρώτου αἰῶνα [Senec. *Trag. an.* 3.4 (= L. D. Reynolds, *L. Annaei Senecae, Dialogorum Libri Duodecim*, Oxford 1977)· Suet. Galb. 14] καὶ ἀπαντᾷ ἐως καὶ τὴν

δυνατότητα να απευθύνεται σε ικανό αριθμό νομικών για την επίλυση των νομικών υποθέσεων, κατά την διάρκεια των ταξιδιών του το πρόβλημα ήταν οξύ, αφού δεν ήταν σίγουρο ότι θα μπορούσε σε δεδομένο χρόνο να εξασφαλίσει κάποιο διακεκριμένο νομομαθή για την επίλυση των υποθέσεων αυτών. Αυτός ήταν ο λόγος, για τον οποίο θεσπίσθηκε το αξίωμα του *Comes Augusti*³⁸ επί Κλαυδίου (41-54). Στην δικαιοδοσία του αξιωματούχου αυτού ανήκε η διευθέτηση των νομικών ζητημάτων, τα οποία ανέκυπταν κατά την παραμονή του αυτοκράτορα εκτός ορίων Ρώμης. Ο αξιωματούχος αυτός αποτελούσε επομένως μόνιμο μέλος της συνοδείας του αυτοκράτορα³⁹.

Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και κατά την παραμονή του αυτοκράτορα εκτός των ορίων της Ρώμης τα μέλη της ακολουθίας του ήσαν πολυάριθμα⁴⁰. Οπωσδήποτε είναι πολύ πρώιμο να θεωρήσουμε ότι όλα τα μέλη της συνοδείας του αυτοκράτορα (*cohors amicorum*) εδικαιούντο να φέρουν τον τίτλο *Comes Augusti*. Μέχρι τον θάνατο του Πίου (Antoninus Pius 138-161) από τους αξιωματούχους εκείνους, οι οποίοι ήσαν *in comitatu principis*⁴¹, επτά μόνον άτομα (σύμφωνα με τις μαρτυρίες των επιγραφών) έφεραν τον τίτλο αυτό επισήμως⁴².

βασιλεία του Ιουστινιανού. Η θέση αυτή του *adsector* ήταν μόνιμη. Όταν τα *consilia* έπαυσαν να υπάρχουν, η έννοια *adsidere* εντοπίσθηκε στους *assessore*s, νομομαθείς συμβούλους υψηλόβαθμων και μή αξιωματούχων (D. 1. 22. C.J. 1. 51). – Επιγραφές στην Όστια μας πληροφορούν για την καριέρα του Volusius Maecianus: [CIL 14. 5347, 5348, 6174 9 (= *Corpus Inscriptionum Latinarum Supplementum*, edita iussu Instituti archaeologici Romani Berolini, 1 1872-9, 1903, 1913)] (Honore, *Lawyers* 14 σημ 81). – Την περίοδο των Σεβήρων ο Aemilius Papinianus υπήρξε *assessor* του *pr. pr.* (D. 221. 3. 3) και εν συνεχεία *a libellis* του Σεπτίμιου Σεβήρου. Ο Ουλπιανός, όπως επίσης ο Ιούλιος Παύλος υπήρξαν *assessore*s του Παπινιανού (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio" RE XXII, 2. 2398). – Ο Fl. E. Tatianus (PLRE I, Fl. Eutolmius Tatianus 5 *ppo* Orientis 388-39, *cos.* 391) ξεκίνησε την σταδιοδρομία του ως *assessor* ενός *praeses*. Ως *assessor* συνέχισε να υπηρετεί πλησίον ενός *vicarius*, ενός *proconsul* και δύο *praefecti* (Seeck, "Adsector" RE I, 1423-424). – Ο Αυρηλιανός ύπατος το 400, *pr. pr.* Orientis στην διάρκεια των ετών 414 έως 416 (PLRE I, Auerelianus 3 *cos.* 400, *pr. pr.* or. II 414-416) υπηρέτησε ως *assessor* υπό την εξουσία διαφόρων *duces*: εὐθύς ἀφ' ἧβης συνεστρατήγει τοῖς ἀποδεδειγμένοις οὐπω μὲν ὄπλα διδόντος τοῖς τηλικόσδε τοῦ νόμου, γυνώμης δὲ ἄρχων οἶονει νοῦς ὧν, καὶ τοῖς στρατηγοῖς χερσὶ χρώμενος [Συνέσιος, *Περὶ Προνοίας* 91D-92A (= N. Terzaghi, Synesii Cyrenensis *Hymni et Opuscula* II/1, Rome 1944)]. – Ο Τριβωνιανός υπήρξε πάρεδρος του Βελισαρίου κατά την εκστρατεία του στρατηγού στην Αφρική [Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* III 12. 3 (= J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* IV, Lipsiae 1964)].

38. Dessau, 206. 986.

39. Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 928.

40. Honore, *Lawyers* 17.

41. D. 29.1. 43. – Πρβλ. Λυδός, *Περὶ Αρχών* II 7: "καὶ κοιμητῶτον ἀπλῶς τὴν βασιλέως συνοδίαν".

42. Dessau, 206. 308. 986. 1019. 1068. 1069. CIL X 1258) (Seeck, "Comites Augusti", RE IV, 1 626).

Οι *Comites Augusti* προέρχονταν από την τάξη των συγκλητικών. Όταν ο Τιβέριος (14-37) αποτραβήχθηκε στο Κάπρι, ζήτησε να παραμείνει κοντά του ο συγκλητικός Cocceius Nerva, ο οποίος αν και δεν έφερε τον τίτλο αυτό επισήμως, είχε ωστόσο τις αρμοδιότητες του *comes et adsector*⁴³. Στο συμβούλιο του Δομιτιανού (81-96) παρίστατο ο συγκλητικός Pegasus⁴⁴. Καθώς όμως η νομική παιδεία των συμβούλων του αυτοκράτορα αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση συμμετοχής στο *consilium principis*, οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα δύναντο να προέρχονται από όλες τις τάξεις. Ειδικότερα από την εποχή του Δομιτιανού (81-96) στο συμβούλιο του αυτοκράτορα εντάχθηκαν και αξιωματούχοι προερχόμενοι από την τάξη των ιππέων⁴⁵.

Consiliarii

Επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180) τα μέλη του *consilium principis* διαχωρίστηκαν από τους *comites*⁴⁶, έφεραν δε κατά το διάστημα αυτό τον τίτλο

43. Tac. ann. IV 58 unus senator consulatu functus, Cocceius Nerva, cui legum peritia. VI 26. Dessau, 1986: legato et comiti Claudii Caesaris. 1019: comiti Imp. Caesaris Nervae Traiani Augusti Germanici Dacici, dum exercitus suos circumit. 308: quaestori imperatoris Traiani et comiti expeditionis Dacicae 1068: comiti divi Hadriani in Oriente (Seeck, "Comites Augusti", RE IV, 1 626).

44. Σύμφωνα με Iuven. IV 77 Pegasus attonitae positus modo vilicus urbi (= I. Willis, D. Iunii Iuvenalis Saturae sedecim, Lipsiae 1997) ο Pegasus υπήρξε Praefectus Urbi (consularis, επομένως συγκλητικός) επί Δομιτιανού· πρβλ. D. I 2. 2 53, όπου σύμφωνα με αναφορά του Pomponius το αξίωμα αυτό το κατείχε επί Βεσπασιανού (Berger, "Pegasus" RE XIX, 1 64-65). – Βλ. στο συμβούλιο, το οποίο συνεκάλεσε ο αυτοκράτωρ Κλαύδιος (41-54) στη δίκη του βασιλέα Αγρίππα την αριθμητικώς ευρεία συμμετοχή των συγκλητικών: συνκαλέσας συμβούλειον ... , συγκλητικών είκοσι πέντε, έν τούτοις ύπατικών δέκα έξ, παρούσης Άγριππίνης Σεβαστής μετά τών ματρωνών. (Berli. ägypt. Urk. n. 511· Wilcken Hermes 30, 481 επ.). – Βλ. Seeck, "Comites Augusti", RE IV, 1 627.

45. Δομιτιανός CIL IX 5420: adhibitis utriusque ordinis splendidis viris στον Mommsen Staatsrecht II 2 990 σημ. 4· πρβλ. Cass. Dio 52 33, 3.

46. Κατ' αντιστοιχίαν των assessores οι οποίοι, ενώ ασκούσαν συμβουλευτικό ρόλο επί των νομικών υποθέσεων, παράλληλα ανέπτυσαν στα πλαίσια της δικαιοδοσίας τους και άλλες δραστηριότητες (σύμβουλοι π.χ. στο πολεμικό συμβούλιο του αυτοκράτορα), έτσι και οι *comites* παράλληλα με τον συμβουλευτικό τους ρόλο ασκούσαν και στρατιωτικά καθήκοντα. Επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180) οι *comites* εντάχθηκαν στο ευρύτερο επιτελείο του αυτοκράτορα και απέκτησαν έκτοτε αποκλειστικά στρατιωτικά καθήκοντα (Λυδός, Περὶ Αρχών II 62: οἱ μὲν γὰρ λεγόμενοι στρατηλάται τὴν τῶν κομίτων ἔχουσιν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος καὶ μόνην τιμὴν· ταύτη καὶ κομιτιανούς τοὺς δευτεροστρατηλατιανούς ἢ παλαιότης οἶδε). Αἰτία τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς ἦταν ἡ ἀμφισβήτηση τῶν στρατιωτικῶν ικανοτήτων τοῦ συμβασιλέα τοῦ αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου L. Verus. Ἐτσι, ὅταν ὁ L. Verus ἀνέλαβε τὸν πόλεμο κατὰ τῶν Πάρθων ἕνας ικανὸς ἀριθμὸς *comitorum*, οι οποίοι διέθεταν στρατιωτικές ικανότητες ἀλλὰ ὄχι νομικές γνώσεις (ἡ νομικὴ παιδεία, ὡς προσόν, δὲν χαρακτηρίζε τοὺς κύκλους τῆς ἀριστοκρατίας) στάθηκε στο πλεονέκτημά του. Ἐκτοτε τῇ νομικῇ καθοδήγησῇ τοῦ αυτοκράτορα ἀνέλαβαν οἱ *consiliarii*

των *consilarii*⁴⁷. Ήσαν αξιωματούχοι με νομικές γνώσεις και παιδεία⁴⁸, οι οποίοι έναντι αμοιβής⁴⁹ συμμετείχαν στις εργασίες του *consilium principis* με εξαίρεση δε τον πρώτο *consiliarius*⁵⁰, ο οποίος ήταν συγκλητικός⁵¹, οι υπόλοιποι ανήκαν στην τάξη των ιππέων. Το αξίωμα αυτό καταργήθηκε πιθανότατα επί ηγεμονίας Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211), όταν το αξίωμα του *praefectus praetorio* κατείχαν πλέον διακεκριμένοι νομικοί. Άλλωστε η συνύπαρξη των *consilarii* με τους *praefecti praetorio* θα απέβαινε περιττή⁵². Επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180) οι *praefecti praetorio* συνεργάστηκαν για πρώτη φορά και κατά την νομοθετική διαδικασία με τον αυτοκράτορα⁵³.

Ιβ. Το *consilium principis* ως τακτικό δικαστικό σώμα. Η αναδιοργάνωση επί Αδριανού. Οι *praefecti praetorio*

Ο Πλίνιος αναφέρει ότι επί Τραιανού (98-117) το *consilium principis*, ως δικαστικό σώμα, δεν έχει αποκτήσει ακόμα σταθερή σύνθεση και ότι οι αυτοκρατορικοί σύμβουλοι συγκαλούνται κατά περίπτωση⁵⁴, ο ίδιος άλ-

και οι *comites* αποδεσμεύθηκαν από τον ρόλο των συμβούλων του αυτοκράτορα (Seeck, "Comites" RE IV, 1 628).

47. Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 97· Mommsen, *Strafrecht* 266, 267· SHA De Vit. Hadr. 18. – Οι *consilarii* συμμετείχαν μόνιμα στο συμβούλιο του αυτοκράτορα (*adsumptus in consilium* (D. 27. 1. 30· Dessau, 1455)· δουκηνάριος επί συμβουλίου του Σεβαστού (Bull. hell VII 1883, 16)· *consiliarius Augustorum* ή *Augusti* (Dessau, 1423, 1455)· σύμβουλος του Σεβαστού CIGr III 5895 (= *Corpus Inscriptionum Graecarum* Berlin) ή απλώς *consiliarius* (D. 4. 4. 11 § 2). Ο τίτλος αυτός απενεμήθη σε μεμονωμένες περιπτώσεις συμβούλων του αυτοκράτορα και ως εκ τούτου απαντά μόνον επί ηγεμονίας Marcus (CIL VI 1518) και Commodus (Dessau, 1455). Ειδικότερα επιγραφές με αναφορά στους αυτοκρατορικούς *consilarii* – φέρονται ως *adsores* – έχουμε μόνον από την εποχή του Commodus (176-192) και του Severus (D. 4. 4. 11 § 2· 27. 1. 30).

48. D. 27. 1. 30· 4. 4. 11 § 2· Dessau, 1455 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 929).

49. Οι *consilarii* αμείβονταν κατ' αναλογία των μισθολογικών βαθμίδων του *ducenarius* (Bull. hell. VII 1883, 16), του *centenarius* και του *sexagenarius* [(Dessau, 1455) [Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 929)]. – Βλ. επίσης Honore, *Lawyers* 13.

50. Στον *consiliarius* αντιστοιχεί ο ξύμβουλος (D. 1. 22. 1. 5· C.J. 1. 51. 13. 14).

51. Ο πρώτος κάτοχος του τίτλου *consiliarius* επί ηγεμονίας L. Veri (161-172) ήταν ένας νεαρός συγκλητικός: *in consilio imperatoris caesaris L. Veri Augusti* (CIL VI 1518) (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 928).

52. C.J. 9. 51.1: *Imp. Antoninus A cum salutatus ab Oclatinio Advento et Opellio Macrino praefectis praetorio clarissimis viris, item amicis et principalibus officiorum et utriusque ordinis viris et processisset, oblatus est ei Iulianus Antoninus Augustus dixit* (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 929).

53. SHA, Marcus Antoninus XI 10 *habuit secum praefectos, quorum et auctoritate et periculo semper iura dictavit* (Schiller, *Roman Law* 468).

54. Tac. Ann. XIV 62· Suet Nero 15· CIL IX 5420· Iuven IV 72· Plin. ep. IV 22. 1· VI 22. 2. 31, 1[= A. M. Guillemin, *Pline le Jeune, Lettres* II (IV-VI), Paris 1962]· SHA

λωστε συμμετέχει στο *consilium principis* ως *amicus* του αυτοκράτορα. Παράλληλα μας δίνει πληροφορίες για την απονομή της δικαιοσύνης. Ο Τραιανός εκδικάζει τις υποθέσεις ο ίδιος χωρίς την συμμετοχή του *consilium*. Σε μία όμως υπόθεση πλαστής διαθήκης ζητά ευθέως τη γνώμη των συμβούλων του, την οποία και ακολουθεί (*Dein conversus ad nos: 'Επιστήσατε· quid facere debeamus· isti enim queri volunt, quod sibi licuerit non accusari. Tum ex consilio sententia iussit denuntiari heredibus omnibus aut agerent aut singuli adprobarent causas non agendi· alioqui se vel de calumnia pronuntiaturum'*⁵⁵).

Η μεγάλη τομή στη δομή και λειτουργία του *consilium principis* θεωρήθηκε ότι έγινε επί Αδριανού (117-138)⁵⁶. Σύμφωνα με μία πρώτη μαρτυρία των *Scriptorum Historiae Augustae* ο Αδριανός κατά την εκδίκαση των υποθέσεων καλούσε στο συμβούλιό του τόσο συγχλητικούς, όσο και άτομα προερχόμενα από την τάξη των ιππέων, εξέδιδε δε την ετυμηγορία του αφού προηγουμένως είχε συμβουλευθεί τα μέλη του συμβουλίου του⁵⁷.

Hadr. 8, 8, 22, 11 Alex Sev. 16· D. 37.14, 17· Cass. Dio 52 33, 3· 69, 7, 1· Lact. de mort. pers. 11, 5, 6 [=]. Moreau Lactance, *De la mort des persecuteurs* (=Sources chretiennes, Nr. 39), Paris 1954) (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 927, 930). – Πρβλ. Demandt, *Spätantike* 199. Η επιλογή των μελών του αυτοκρατορικού συμβουλίου γινόταν ad hoc. Σύμφωνα με μαρτυρία των *Scriptorum Historiae Augustae* ο αυτοκράτωρ Αλέξανδρος Σεβήρος απεφάσισε, αφού είχε προηγουμένως συμβουλευθεί 20 διακεκριμένους νομικούς και 50 σοφούς τουλάχιστον (SHA De vit. Alex 15, 6.- 16, 1). – Πρβλ. επίσης την μαρτυρία ότι κατά την έκδοση της απόφασης του βασιλέα Ηρώδη, η οποία αφορούσε ιδιωτική υπόθεση κλήθηκαν 150 άτομα, μέλη της βασιλικής οικογένειας και ανώτατοι ρωμαίοι αξιωματούχοι Joseph. ant. Iud. XVI 361-372 (Bλ. Liebenam, "Consilium" RE IV, 1 915-922).

55. Plinius (ep. 6.31, 12)· Th. Mommsen, *Strafrecht* 266 (= Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899)· Staatsrecht. II 988. – Πρβλ. την πληροφορία ότι κατά την διάρκεια της συνεδρίας του *consilium* του Romulus εγέρθηκε εναντίον του κατηγορία: "ότι την δίκην αυτός μόνον δικάσας" Διον. Άλικ. II 56= G. P. Goold, *Dionysius of Halicarnassus* (The Loeb Classical Library) 1985] (Liebenam, "Consilium" RE IV, 1 915-922).

56. Η μεταρρυθμιστική πολιτική του Αδριανού, όσον αφορά το *consilium principis* υπερτονίστηκε όχι μόνον από τον Mommsen αλλά και από τον Cuq. Οι θέσεις των Mommsen και Cuq. έγιναν ευρέως αποδεκτές. Jolowicz, *Introducti* 351· Krüger, *Geschichte* 116· Arangio - Ruiz, *Storia* 246 [Schiller, *Roman Law* 471].

57. Η αρχή αυτή να μετέχουν στο συμβούλιο του αυτοκράτορα τόσο άτομα από την τάξη των ιππέων, όσο και συγχλητικοί, τέθηκε σε ισχύ επί Αδριανού [SHA Spartianus, *De Vita Hadriani* 18, 1 (Schiller, *Roman Law* 468)]. Ωστόσο, επί ηγεμονίας Αδριανού μαρτυρείται ότι κατά την εκδίκαση αγωγής κατά συγχλητικού άτομα προερχόμενα από την τάξη των ιππέων αποκλείστηκαν από τις εργασίες του συμβουλίου. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος, για τον οποίο στους SHA vit. Hadr. 22 δεν κατονομάζονται άτομα προερχόμενα από την τάξη των ιππέων: *causas Romae atque in provinciis frequentur auditur adhibitis in consilio suo consilibus atque praetoribus et optimis senatoribus* πρβλ. 8: *optimos quosque senatores in contubernium imperatoriae maiestatis adscivit* (Mommsen *Staatsrecht* II 2 991 σημ 2· Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 927. – Αντίθετα ίσχυσαν επί Μάρκου Αυρηλίου. Οι *praefecti praetorio*, οι οποίοι προήρχοντο από την τάξη των ιππέων, συμμετείχαν στο συμβούλιο του (SHA, Capitolinus, Marcus Antoninus 11, 10) (Schiller, *Roman Law* 468).

Σύμφωνα με μία άλλη μαρτυρία των *Scriptorum Historiae Augustae* ο Αδριανός αναδιοργάνωσε το *consilium principis* με τη συμμετοχή νομικών, οι οποίοι ασκούσαν την νομική επιστήμη κατ' επάγγελμα⁵⁸. Το ότι επί Αδριανού συμμετείχαν στο συμβούλιο του αυτοκράτορα συγκλητικοί, όπως και άτομα από την τάξη των ιππέων είναι γεγονός. Άλλωστε το αυτοκρατορικό περιβάλλον προτιμούσε για την επάνδρωση της γραμματείας *ab epistulis* σε κάθε περίπτωση μορφωμένους αξιωματούχους από την τάξη των ιππέων⁵⁹. Κατ' εξαίρεση επί ηγεμονίας Μάρκου Αυρηλίου προτιμήθηκαν απελεύθεροι⁶⁰. Γεγονός επίσης είναι ότι ανέκαθεν οι αυτοκράτορες καλούσαν νομικούς να συμμετέχουν στις συνελεύσεις των συμβουλίου των και να γνωματεύουν επί διαφόρων ζητημάτων. Ο Τιβέριος π.χ. συμβουλευόταν τον Cocceius Nerva συγκλητικό και διαπρεπή νομικό⁶¹. Η μαρτυρία όμως των *Scriptorum Historiae Augustae* ότι επί ηγεμονίας Αδριανού η Σύγκλητος ενέκρινε τα μέλη του συμβουλίου δείχνει ότι ο Αδριανός επέλεγε άτομα, τα οποία δεν ήταν στους συγκλητικούς ανεπιθύμητα⁶². Για εκλογή ή ακόμα και έγκριση των ατόμων, τα οποία παρίσταντο στο συμβούλιο από την σύγκλητο δεν μπορεί να γίνει λόγος, αφού η σύνθεση του συμβουλίου έως την εποχή του Διοκλητιανού δεν είναι ακόμα σταθερή⁶³.

Οι *praefecti praetorio*

Επί Αδριανού παράλληλα με τους νομομαθείς συμβούλους του αυτοκράτορα στις εργασίες του *consilium principis* συμμετείχαν και οι *praefecti*

58. SHA Spartianus, De Vit. Hadr. 18. 1: *cum iudicaret, in consilio habuit non amicos suos aut comites solum, sed iuris consultos, et praecipue Iulium Celsum, Salvium Iulianum, Naeratium Priscum aliosque, quos tamen senatus omnes probasset* (Schiller, *Roman Law* 468). – Πρβλ. Wenger, *Institutes* §6 σημ. 27 (= Wenger, *Institutes of the Roman Law of civil Procedure*, N. York 1940). Honore, *Lawyers* 14 σημ. 82. – Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 97: Η παρουσία των νομικών στο συμβούλιο συνέβαλε στη διαμόρφωση της νομοθετικής πολιτικής των Ηγεμόνων. Άλλωστε με *rescriptum* του Αδριανού (Gai I. 7) οι επίσημες γνωμοδοτήσεις των νομικών, οι οποίες εκδίδονταν στα πλαίσια του *jus respondendi*, αποκτούσαν ισχύ νόμου, εφόσον ήσαν ομόφωνες.

59. SHA, Vit. Hadr. 22.

60. Rostowzew, "ab epistulis". RE VI, 214.

61. Tac. Ann. IV 58· VI 26.

62. SHA, Spartianus, De Vita Hadriani 18. 1 (Schiller, *Roman Law* 468).

63. Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 928. – Πρβλ. Honore, *Lawyers* 27 σημ. 15: Αν και τα στοιχεία είναι ασαφή η σύγκλητος πρέπει να είχε λόγο στην επιλογή των μελών του συμβουλίου του Αλεξάνδρου Σεβήρου [Herodian 6.1.2· 7.1.3 (= C. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci*, Stuttgart 19670). – Πρβλ. Schiller, *Roman Law* 470, όπου αμφισβητείται το κατά πόσον το σώμα αυτό συνέθετε το *consilium principis* ή μία ομάδα ατόμων, υπό την κηδεμονία των οποίων τελούσε ο αυτοκράτωρ.

*praetorio*⁶⁴. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι οι *praefecti praetorio*, οι οποίοι ανήκαν στην τάξη των ιππέων⁶⁵ συμμετείχαν αρχικά στο *consilium principis* ως έμπιστοι του αυτοκράτορα κατά την εκδίκαση υποθέσεων υφίστης σημασίας⁶⁶. Ως βασικό όργανο απονομής της δικαιοσύνης ο *pr. pr.* εκδικάζει αυτοπροσώπως υποθέσεις σε τελικό βαθμό μόλις επί Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211)⁶⁷. Δικαστική εξουσία ωστόσο ασκεί στην Ιταλία προ της ηγεμονίας του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211)⁶⁸. Πρώτος ο αυτοκράτωρ Τιβέριος (14-37) εκχώρησε δικαστικές αρμοδιότητες στον *pr. pr.* Aelius Seianus αντ' αυτού (*vice principis*)⁶⁹. Μετά την πτώση δε του Seianus ανακρίσεις κατ' εντολήν του αυτοκράτορα διενεργούσε σύμφωνα με τα κατα-

64. Επί Αδριανού οι *praefecti praetorio* συγκαταλέγονται μεταξύ των μελών του συμβουλίου. Έτσι συμμετέχουν στην έκδοση των δικαστικών αποφάσεων (Seneca, *de clem.* 2, 1 (Mommsen, *Strafrecht* 267)). Σε κάθε περίπτωση ωστόσο την περίοδο αυτή το *consilium principis* δεν δικαιοδοτεί αντί του αυτοκράτορα. Ο Dio Cassius [Dio Cass. 52, 24] θεωρεί τους *praefecti praetorio* απλούς αξιωματούχους, η δικαιοδοσία των οποίων επεκτείνεται αυστηρά και μόνον στις στρατιωτικές μονάδες, επί των οποίων είναι επικεφαλής και στο προσωπικό (εργατικό και υπηρετικό) των ανακτόρων (Caesariani). Το αυτοκρατορικό δικαστήριο την περίοδο αυτή αποτελεί "προσωπικό" δικαστήριο του αυτοκράτορα, οι δε *praefecti praetorio* έχουν στο δικαστήριο αυτό από τυπικής απόψεως την θέση των *consilarii* Mommsen, *Staatsrecht* II 971 επ.· πρβλ. 865· πρβλ. 1113 επ.

65. Όπως οι *consilarii*, έτσι και οι *praefecti praetorio* προέρχοντο από την τάξη των ιππέων. Από τους Φλαβίους δε και εφεξής η υπαρχία ήταν η υψηλότερη θέση, την οποία κατελάμβαναν κατά την σταδιοδρομία τους αξιωματούχοι, οι οποίοι ανήκαν στην τάξη των ιππέων (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", *RE* XX, 2 2397).

66. Suet. Tib. 55 (Seianus επί Τιβερίου)· βλ. για τη συμμετοχή των *praefecti praetorio* στο *consilium principis* επί Δομιτιανού (81-96) Juven sat IV· βλ. επίσης *CIL* IX 5420 *adhibitiis utriusque ordinis splendidis viris*· βλ. Cass. Dio 52 33, 3· βλ. *SHA De vita Hadriani* 8, 9 (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", *RE* XX, 2 2397).

67. Ulpian *D.* 32, 1, 4: *a praefectis vero praetorio vel eo qui vice praefectorum ex mandatis principis cognoscet, item a praefectos urbis deportatos (quia eique epistula divi Severi et imperatoris nostri ius deportandi datum est. – Ulp. de off. procons. sub titulo ad legem Fabiam [Coll. leg. Mos. 14, 3, 2: ut Romae quidem praefectus urbis solus super ea re cognosceret, si intra miliarium centesimum sit iniuria commissa]· enimvero si ultra centesimum praefectorum praetorio erit cognitio (=Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum FIRA II 577)]*· πρβλ. *D.* 3, 2, 21· Cass. Dio 76.10, 7. Όπως προκύπτει από υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου την περίοδο των Σεβήρων (193-211) οι *pr. pr.* δικαιοδοτούν σε τελικό βαθμό. Βλ. για την δίκη δανείου ενώπιον του *pr. pr.* Papinianus (Paul. *D.* 12, 1.40· πρβλ. 29, 2, 97 βλ. επίσης *C.I.* 1, 26, 1 (βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 388 σημ. 44, όπου η συγκεκριμένη διάταξη δεν αφορά στην *litis contestatio*)· και *D.* 1.11, η οποία επίσης αφορά τα όρια της δικαιοδοσίας του *pr. pr.* (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", *RE* XX, 2 2415).

68. *CIL* IX 2438· Bruns *Fontes* 242, 71 (168) (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio" *RE* XX, 2 2413 2397).

69. Seeck, "Consistorium" *RE* IV, 1 927.

τεθέντα στη σύγκλητο πρωτόκολλα ο *pr. pr. Macro*⁷⁰. Κατ' εντολήν του αυτοκράτορα ανακρίσεις διενεργεί επίσης ο *pr. pr. Tigillinus* στην εικονική δίκη κατά της Οκταβίας και ο *pr. pr. Perennis* για την διαλεύκανση της συνωμοσίας της Lucilla κατά του Κόμμοδου (176-192)⁷¹.

Οπωσδήποτε η συμμετοχή των *praefecti praetorio* στο *consilium* δεν επιτρέπει σε καμμία περίπτωση να υποθέσουμε ότι οι αξιωματούχοι αυτοί αντικαθιστούν την περίοδο της Ηγεμονίας τον Ηγεμόνα στα δικαστικά του καθήκοντα⁷². Η παρουσία του Βασσαίου στο πλευρό του Μάρκου Αυρηλίου (161-181) και η εκφώνηση της θανατικής ποινής κατά του Ηρώδου του Αττικού δεν συνεπάγεται την αντικατάσταση του αυτοκράτορα από τον ύπαρχο στην άσκηση των δικαστικών του καθηκόντων⁷³. Ο ρόλος των *pr. pr.* εξακολουθεί την περίοδο αυτή να είναι συμβουλευτικός επί υποθέσεων, επί των οποίων ο αυτοκράτωρ έχει δικαιοδοσία σε έσχατο βαθμό⁷⁴. Ωστόσο σε δίκη για αισχροκέρδεια ο Αδριανός (117-138) ορίζει τον *praefectus praetorio* ως δικαστή με την εντολή η δικαστική απόφαση, η οποία θα εκδοθεί να κοινοποιηθεί εγγράφως στον αυτοκράτορα⁷⁵. Επί Κομμόδου (176-192) τον μετέπειτα αυτοκράτορα Σεβήρο απαλλάσσουν δικαστικά οι *praefecti praetorio*⁷⁶. Επί Καρακάλλα (198-217) παραπέμπεται να δικασθεί ενώπιον του *praefectus praetorio* στη Ρώμη με την κατηγορία του φόνου άτομο, προερχόμενο από την τάξη των ιππέων⁷⁷. Επί Αλεξάνδρου Σεβήρου επίσης παραπέμπεται στον *praefectus praetorio* από διοικητή επαρχίας άτομο για την εκδίκαση της υποθέσεως του⁷⁸. Άλλωστε επί Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235) το αξίωμα των *pr. pr.* αναβαθμίζεται, καθώς απονέμεται στους αξιωματούχους αυτούς ο τίτλος του συγκλητικού⁷⁹.

70. Tac. Ann. VI 47· Cass. Dio 58 21, 3. 24, 2 (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio" RE XX, 2 2412).

71. Herodian I 8, 8 (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio" RE XX, 2 2412).

72. Ο ισχυρισμός αυτός του Mommsen δεν ευσταθεί (Mommsen, Staatsrecht II, 2 990).

73. Philostr. Vita soph. II 1, 11 (C. L. Kayser, Flavii Philostrati Opera I, II, Lipsiae 1970).

74. SHA. Capitolinus, Marcus Antoninus XI 10 (W. Enßlin, "Praefectus Praetorio" RE XX, 2 2414).

75. Corp. Gloss. Lat. III 388 επ.: Hadrianus dixit eminentissimus vir praefectus meus de hoc iudicabit et renuntiabit mihi per libellum [G. Goetz, Corpus Glossariorum Latinorum I-VII, Hermeneumata Pseudodositheana, Amsterdam 1965].

76. SHA. vita Severi 4.4: praefecti praetorio, quibus audiendus datus fuerat.

77. Philostr. Vita soph. II 31.

78. C.J. 4. 65, 4 [Βλ. όσον αφορά στην δικαιοδοσία του praefectus praetorio W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", RE XX, 2 2415].

79. Βλ. Mommsen, Staatsrecht, II 2 866 σημ. 6: SHA. Vita Alaxandri 21: praefectis praetorii suis senatoriam addidit dignitatem ut viri clarissimi et essent et dicerentur, quod antea vel

Σε κάθε περίπτωση η ανάθεση της κατ' έφεσιν εκδίκασης των υποθέσεων στον *pr. pr.* από Σεπτίμιου Σεβήρου και εφεξής⁸⁰ γίνεται κατ' εντολήν του αυτοκράτορα⁸¹. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι *pr. pr.* εκδικάζουν υποθέσεις αντ' αυτού (*vice principis*) και τούτο έως την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου, οπότε και δικαιοδοτούν στη θέση του αυτοκράτορα⁸².

1γ. Διαδικασία

Οι σοβαρότερες υποθέσεις ιδιωτικού και ποινικού δικαίου, ιδιαίτερα δε τα εγκλήματα καθοσιώσεως⁸³ εκδικάζονται σε τελικό βαθμό στο δικαστήριο του αυτοκράτορα με την συμμετοχή του *consilium principis*⁸⁴. Ο ηγεμών

raro fuerat, vel omnino diu non fuerat. Cuq. *Le conseil des Empereurs d'Auguste à Dioclétien* (Paris 1884). Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten* (1905) 339 επ. στο Wenger, *Institutes* §6 σημ. 27.

80. Η συμμετοχή των *praefecti praetorio* κατά την διάρκεια του τρίτου αιώνα στο *consilium principis* είναι δεδομένη, αν και δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες (W. Enblin, "Praefectus Praetorio", *RE* XX, 2 2414).

81. C. I. 9. 2. 6 (243). 7. 35. 2 (286) και I 19. 1 (290) (W. Enblin, "Praefectus Praetorio" *RE* XX, 2 2415).

82. C. Th. 11. 30. 16: *qui soli vice sacra cognoscere vere dicendi sunt*. – Η αυτοπρόσωπη εκδίκαση υποθέσεων από τον *Praefectus Praetorio* καθιερώθηκε με την προαναφερθείσα διάταξη από την περίοδο του Μ. Κωνσταντίνου και εφεξής παρότι στην πρακτική ετηρείτο και παλαιότερα (Kaser, *Zivilprozessrecht* 428 σημ. 35. Stein *Unters.* 46. *Geschichte* I 179. Enblin "Praefectus Praetorio", *RE* XX, 2 2416. 2469).

83. Σε περίπτωση τέλεσης εγκλήματος καθοσιώσεως (D. 48. 4. 1. 1: *maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur*· πρβλ. D. 48. 4. 3: *Lex duodecim tabularum iubet eum, qui hostem concitaverit quive civem hosti tradiderit, capite puniri*.) οι ανώτατες αρχές, οι ύπατοι (την περίοδο της Δημοκρατίας) και αργότερα ο ίδιος ο αυτοκράτορας (την περίοδο της Ηγεμονίας) επέβαλλαν την ποινή του θανάτου, αφού προηγουμένως είχε τηρηθεί η διαδικασία εν ολίγοις ανάκριση και υπεράσπιση των κατηγορουμένων (βλ. Mommsen, *Strafrecht* 256 σημ. 2 και St. R. III 1249 σημ. 4, όπου αναφέρεται ότι στους οπαδούς των Γράκων επιτράπη κατά την εκδίκαση της υποθέσεως να παρουσιασθούν στα δικαστήρια ως μάρτυρες υπεράσπισης). Στο V Lupicini 11 (= MGH (scr. Rer. Mer. III 149) μαρτυρείται ότι ο Agrippinus [PLRE II Agrippinus (MUM per Galiae 452/456/7 (II) c. 461)] καταδικάσθηκε από τον αυτοκράτορα και την σύγκλητο χωρίς προηγούμενη απολογία.

84. Κατά την εκδίκαση των υποθέσεων η δημοσιότητα τηρείται, βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* §84 I. σημ. 4, όπου παραθεση πηγών). Οι υποθέσεις εκδικάζονται κυρίως το πρωί μετά την *salutatio Ant.* C. 9. 51. 1 *inscr.*· Gell. 20. 1. 2. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο αυτοκράτορας εκδικάζει υποθέσεις έως αργά τη νύχτα (Suet. Aug. 33. 1· Dio 71. 6. 1 Kaser, *Zivilprozessrecht* 351 σημ. 25). Οι υποθέσεις εκδικάζονται στη λατινική γλώσσα. Το αντίθετο ισχύει στις ανατολικές επαρχίες [βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 351 σημ. 26: Επиграφή από το Dmeir]. – Σύμφωνα με τον M. A. von Bethmann – Hollweg, [*Der römische Zivilprozess* (Bonn 1866·Aalen 1959) 99] χωριστές συνεδρίες λαμβάνουν χώρα για διοικητικής φύσεως υποθέσεις, χωριστές για δικαστικές· στα πλαίσια δε αυτά λει-

εκδίδει έως τον τρίτο αιώνα την απόφασή του είτε στα ανάκτορα, σε ειδικά διαμορφωμένη για τις περιστάσεις αίθουσα, το επονομαζόμενο *auditorium*⁸⁵, είτε και σε κάποιο άλλο δημόσιο χώρο⁸⁶. Το δικαστήριο αυτό θα αποτελέσει τον δεύτερο και τρίτο μ.Χ. αιώνα το Ανώτατο Δικαστήριο, όσον αφορά στην απονομή της δικαιοσύνης στο αχανές ρωμαϊκό κράτος.

Ο ρόλος του *consilium principis* είναι καθαρά συμβουλευτικός και συνεπώς δεν δεσμεύει τον ηγεμόνα στην τελική λήψη των αποφάσεων του⁸⁷, ω-

τουργούν χωριστές γραμματείες (στον Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 13). Κατά κανόνα όμως στο δικαστήριο του αυτοκράτορα εκδικάζονται αστικές και ποινικές διαφορές. Ωστόσο και κατά την εκδίκαση διοικητικών υποθέσεων πρέπει να ακολουθείτο η ίδια διαδικασία (Schiller, *Roman Law* 472).

85. Th. Mommsen, *Strafrecht* 266: D. 4. 4. 18. 1. 2. 36. 1. 23 pr. C.Th. 11. 36. 3. Πρβλ. Dio 76. 11: ἐς τὰς ὀροφὰς τῶν οἰκῶν τῶν ἐν τῷ παλατίῳ, ἐν οἷς ἐδίκαζεν· *Auditorium majus* D. 42. 1. 54. 1 σε αντιδιαστολή προς το *auditorium* του *praefecti praetorio*. Ειδικότερα η ονομασία *auditorium* μαρτυρείται επί Μάρκου Αυρηλίου, όταν στα ανάκτορα διαμορφώθηκε ως αίθουσα δικαστηρίου, ειδική αίθουσα, το *auditorium* [(Scaev. – Ulp. D. 36. 1. 23 pr.): *Scaevola divum marcum in auditorio de huiusmodi specie iudicasse refert* – Bλ. Wenger, *Institutes* §6 26· D. 49. 9. 1 Kaser, *Zivilprozessrecht* 351 σημ. 22)]. Η αίθουσα αυτή, το *auditorium*, από τους Σεβήρους και εφεξής είναι η επίσημη αίθουσα δικαστηρίου (Sev. Ant – Ulp. D. 4. 4. 18. 1 Kaser, *Zivilprozessrecht* 351 σημ. 23). C.J. 7. 62.37. 2 (529)· 39 pr. (530). Πρβλ. N. 23. 2.

86. Bλ. Sueton. Oct. 33: *Ipse ius dixit assidue et in noctem nonnumquam: si parum corpore valeret, lectica pro tribunali collocata vel etiam domi cubans*. – Dio Cass. 69. 7: ἐδίκαζε (Αδριανός) τότε μὲν ἐν τῷ παλατίῳ, τότε δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ τῷ τε πανθεῖῳ καὶ ἄλλοτε. Εκδικάζουν τις υποθέσεις *pro tribunali*, στο *Forum* [Suet. Aug. 33. 1· Dio 57. 7. 2 (Tiber.)· 60. 4. 3 (Claudius)· 65. 10. 5 (Vespas.)· Suet. Dom 8. 1 (Domitian)· Dio 69. 7. 1 (Hadrian)· *Pro tribunali* Suet. Aug. Dom. 11]· (Kaser, *Zivilprozessrecht*, 351 σημ. 19· Mommsen, *Staatsrecht* II 2 983)], σε εξαιρετικές δε περιπτώσεις στον οίκο τους. Ο Αύγουστος π.Χ. εκδικάζει υποθέσεις στον οίκο του σε μεγάλη ηλικία (Dio 55. 33. 5) και όταν ασθενεί (Suet. Aug. 33. 1) (Kaser, *Zivilprozessrecht* σελ. 351 σημ. 21). – Πρβλ. Plin. ep. 6. 31 1/15 (Traj.), ο οποίος αναφέρεται σε εκδίκαση υποθέσεων στην *villa*. Στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες ο αυτοκράτωρ βρίσκεται εκτός ορίων Ρώμης, εκδικάζει τις υποθέσεις σε δημόσιο χώρο [Suet. Aug. 72. 2 *in porticibus Herculis templi*· Kaser, *Zivilprozessrecht* σελ. 351 σημ. 20]. Σε κάθε περίπτωση όμως οι συνεδριάσεις λαμβάνουν χώρα σε ιερούς και καθαγιασμένους χώρους (ναός του Απόλλωνα Joseph ant. Iud XVII 301· bell. Iud. II 81).

87. Mommsen, *Strafrecht* 268 σημ. 1: Μια εικόνα της λειτουργίας του αυτοκρατορικού δικαστηρίου μας δίνει ο Παύλος επί Σεβήρου: Τα μέλη του συμβουλίου Papinianus, Tryphoninus, Paulus εκφράζουν την άποψή τους, ο αυτοκράτωρ όμως αποφασίζει (D. 14. 5. 8: *dicebamur ... sententiam conservavit imperator* D. 32. 27.1: *mihi ... videbatur, placuit humanius interpretari*). – Bλ. διεξοδική συζήτηση για το δικαστήριο του αυτοκράτορα στους (Schiller, *Roman law* 470· Kaser, *Zivilprozessrecht* 349· Jolowicz – Nicholas, *Introduction* 395 επ.· Jones, *Courts* 91-96). – Bλ. Γκόφας, *Εισηγήσεις* I α 97. – Bλ. επίσης C.J. 9. 23. 1 (5 Sept 212): *quamquam ita interpretentur iuris periti... tamen perinde habebitur*, όπου ο Καρακάλλας αποφασίζει παρά την αντίθετη γνώμοδότηση των νομικών (Honore, *Lawyers* 25). – Πρβλ. A. N. Sherwin, *Letters of Pliny* 300, ο οποίος θεωρεί ότι σε καμία περίπτωση ο αυτοκράτορας δεν δεσμεύετο από την γνώμη της πλειοψηφίας του συμβουλίου του.

στόσο, λόγω του κύρους που έχαιρε το σώμα αυτό⁸⁸, ο ηγεμών δεν εναντιώνεται εμφανώς στις αποφάσεις της πλειοψηφίας του συμβουλίου του⁸⁹. Τούτο ισχύει κυρίως στις ποινικές υποθέσεις⁹⁰. Από τις πηγές δεν προκύπτει, εάν οι Ηγεμόνες εκδίκαζαν υποθέσεις (*cognoscere*) ποινικές ή αστικές⁹¹ σε α' ή β' βαθμό⁹². Άλλωστε σε ελάχιστες των περιπτώσεων εκδίκαζαν οι ίδιοι τις αγωγές, οι οποίες κατατίθεντο στο δικαστήριό τους. Όριζαν κατά κανόνα εντεταλμένους δικαστές (*iudices dare*), οι οποίοι εκδίκαζαν την υπόθεση, σε ορισμένες περιπτώσεις παρέπεμπαν την υπόθεση στα αρμόδια δικαστήρια.

Το έναυσμα για την έναρξη της διαδικασίας σε α' ή β' βαθμό επί ιδιωτικών υποθέσεων αποτελούσε σχετική αίτηση του ενάγοντα⁹³. Η γραμματεία *a cognitionibus*⁹⁴ συγκέντρωνε τις αγωγές, τις οποίες προωθούσε κατά σειρά

88. D. 4. 4. 38. Dio Cass. 76. 17 (Σεπτίμιος Σεβήρος): καὶ ἡμῖν τοῖς συνδικάζουσιν παρρησίαν πολλὴν ἐδίδου (Wenger, *Institutes* § 6 σημ. 28).

89. Ο Νέρων προκειμένου να μην έρχεται σε αντιπαράθεση με την πλειοψηφία του συμβουλίου του, υποχρέωνε τα μέλη του συμβουλίου του να γράφουν την γνώμη τους σε πινακίδια, και στη συνέχεια απεφάσιζε ο ίδιος [Suet. Nero 15: *Quotiens autem ad consultandum secederet, neque in commune quicquam nec propalam deliberabat, sed et conscriptas ab uno quoque sententias tacitus ac secreto legens quod ipsi libuisset perinde atque pluribus idem videretur pronuntiabat*]. – Μία αντίστοιχη διαδικασία περιγράφει και ο Dion Cass. 52. 33.

90. Honore, *Lawyers* 17: Dio 57.7. 2 - 6. SHA. Marcus 22.4. Στην δίκη κατά του Piso [W. Kierdorf, "C. Piso, Cn" *Kl. Pauly* 2 946] για έγκλημα καθοσιώσεως (*crimen maiestatis*) ο Τιβέριος δεν δεσμεύεται από την γνώμη των μελών του *consilium principis* [Tac. Ann. 3. 10 (Mommsen, *Staatsrecht* II 2 965)] αλλά παραπέμπει την υπόθεση για εκδίκαση στη Σύγκλητο. Η παραπομπή των υποθέσεων από τον αυτοκράτορα στη σύγκλητο (*ad senatum remittit*) ήταν δικαίωμα του αυτοκράτορα [*Lex de imp. Vesp.* 5. Pl. ep. 4. 9. 1 (Mommsen, *Staatsrecht* II 2 900)].

91. Οι σύμβουλοι, οι οποίοι μετείχαν στην εκδίκαση των αστικών υποθέσεων αναφέρονται ως *assessores* (σύμβουλοι, σύνεδροι βλ. και σημ. *assessores*) και όχι ως δικαστές.

92. Suet. Aug. 33. 1. 72. 2. 97. 3. Traj. Plin. ep. 6. 31. 8 (Kaser, *Zivilprozessrecht* 350 σημ. 10).

93. *Supplicare*: C.J. 1. 19. 2. 41. C.J. 2. 4. 10. C.J. 3. 1. *Supplicatio*: C.J. 1. 21. 3. 1. C.J. 9. 42. 15. C.J. 12. 19 (Heumann, *Quellen des römischen Rechts* 565). – Ο όρος *supplicare* δηλώνει την περίοδο της Ηγεμονίας τις αιτήσεις των ιδιωτών προς τον αυτοκράτορα (D. 28. 5. 93. Ulp. D. 49. 5. 4. 1 Kaser, *Zivilprozessrecht*, 352 σημ. 27).

94. Το γραφείο (*a cognitionibus*) ιδρύθηκε πιθανότατα την εποχή του Κλαυδίου (41-54) και υπεστήριζε τον αυτοκράτορα κατά την διαδικασία της *cognitio* [D. 28. 5. 92: *Pactumeia magna supplicavit imperatores nostros et cognitione suscepta, licet modus institutioni contineretur, quia falsus non solet obesse, tamen ex voluntate testantis putavit imperator ei subveniendum* D. 49.1. 22: *Ad principem remissa cognitio ab eo circumduci potest*. (Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 29)]. Εν αντιθέσει προς τον Kaser (*Zivilprozessrecht* 352 σημ. 29), ο οποίος θεωρεί ότι το γραφείο *a cognitionibus* ιδρύθηκε επί Κλαυδίου οι Mommsen, *Staatsrecht* 965 σημ. 2 και v. Premmerstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 220 υπεστήριξαν την άποψη ότι το συγκεκριμένο γραφείο υπήρχε από ιδρύσεως της αυτοκρατορίας. Καθώς μάλιστα το αυτοκρατορικό δικαστήριο δεν είχε μόνιμη έδρα του την Ρώμη ο

προτεραιότητας. Η ειδικότερη διαδικασία, η οποία ετηρείτο κατά την εκδίκαση συγκεκριμένης υποθέσεως, προσδιορίζεται με ειδικό αυτοκρατορικό *rescriptum*, το οποίο και εγνωστοποιείται στα διάδικα μέρη⁹⁵. Για τον ορισμό της διαδικασίας⁹⁶ δεν απαιτείται η σύμφωνη γνώμη των μελών του *consilium principis*⁹⁷. Οι διάδικοι εκλητεύονται⁹⁸ και ελέγχονται οι προϋποθέσεις του παραδεκτού της αγωγής⁹⁹. Οι ενάγοντες, οι εναγόμενοι όπως και οι δικηγόροι τους ανέπυσσαν τα επιχειρήματά τους επί της υποθέσεως¹⁰⁰, παράλληλα

Mommsen (*Staatrecht* II 3 966) θεώρησε ότι τον αυτοκράτορα συνόδευσαν στα ταξίδια του οι *cognitionibus* και όχι το *consilium principis* [CIL VI 8635 και Philostr. *Vit. soph.* II 32].

Έως την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου η γραμματεία (*a cognitionibus*) επανδρωνόταν από απελεύθερους (CIL VI 8628= Dessau, 1679). Από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου και εφεξής ο επικεφαλής του γραφείου *a cognitionibus* προήρχετο από την τάξη των ιππέων (Dio Cass. 70. 33. 5: εκ των ιππέων). Επί Διοκλητιανού ιδρύθηκε το γραφείο του *magister sacrarum cognitionum*, ο οποίος ήταν *vir perfectissimus*. Αργότερα καθώς ο αριθμός των υποθέσεων, οι οποίες εκδικάζονταν από τον αυτοκράτορα σε πρώτο βαθμό μειώθηκε, ιδρύθηκε το αξίωμα του *magister libellorum et cognitionum sacrarum* CIL VI 510 (376)· *Not. dign. or.* 19. 10 (occ. 17. 13): *magister libellorum cognitiones et preces tractat.* (V. Premierstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 222).

95. Κελεύει τὸν ἐπιτεταγμένον ταῖς δίκαις προειπεῖν οἱ τὸ μὴ δι' ἐτέρου, δι' ἑαυτοῦ δὲ ἀγωνίσασθαι (Philostr. *vit. soph.* II 3 Caracallas A. V. Premierstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 222).

96. Σε γενικές γραμμές πάντως ετηρούντο οι σύνθησις διαδικαστικοί κανόνες σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις (βλ. D. 28. 4. 3, όπου περιγράφεται εκδίκαση δημοσιονομικής υποθέσεως (Fiscalprozess) του έτους 166 μ.Χ. Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 929).

97. A. V. Premierstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 222.

98. Τα αντίδικα μέρη κλητεύονται από το γραφείο *a cognitionibus*. Τις κλητεύσεις και τις δικαστικές προθεσμίες ορίζει ο ηγεμών, παράλληλα φροντίζει να τηρήται το τυπικό. Σύμφωνα με την επιγραφή CIL VI 8634, η κλήση κοινοποιείται από τον *invitator*. Στην περίπτωση εκείνη, κατά την οποία ο ένας εκ των διαδίκων αρνείτο να παραστεί ήταν δυνατό για την προσαγωγή του να χρησιμοποιηθεί βία (Philostrat. *vit. soph.* II 320 (Caracallas): ὁ τὰς δίκας ἐσκαλὼν ... παρήγαγεν αὐτὸν εἰς τὰ δικαστήρια ἄκοντα· πρβλ. Philostrat. *Apoll* VII 29. 31 V. Premierstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 222. Στην περίπτωση, κατά την οποία ο εναγόμενος, δεν εμφανίζετο, εκδικάζετο ερήμην (*cantumacia*, ερμολογία) βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 28.

99. Όπως η αρμοδιότητα (*Zuständigkeit*, *Competence*: D. V, 1: *de iudiciis: ubi quisque agere vel conveniri debeat*: C.I. III 13: *de iurisdictione omnium iudicum et de foro competentendi* (Wenger, *Institutes* §4 σ. 44). – Η επιγραφή από το Dmeir, περιέχει το πρωτόκολλο της διαδικασίας ενώπιον του Καρακάλλα το έτος 216 μ.Χ. (βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 349 σημ. 1, όπου βιβλιογραφία).

100. Paul. *Decr. D.* 26. 5. 28: *Romanus Appulus ab iudice appellaverat dicens se non debuisse dari in tutela collegam ei, quem ipse, cum magistratus esse nominasset suo periculo, ne in una tutela duplex periculum sustineret...* 10. 2. 41: *Quaedam mulier an ab iudice appellaverat, quod diceret eum de dividenda hereditate inter se et coheredem non tantum res, sed et liberos divisisse et alimenta, quae dari testator certis liberis iussisset* 37. 14. 24· 32. 97· Επιγραφή από Dmeir. βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 31. – Σύμφωνα με τον Crook (*Consilium*) οι υποθέ-

προσκόμιζαν τα αποδεικτικά στοιχεία¹⁰¹. Εν συνεχεία ο ηγεμών απεφάσισε¹⁰², αφού συνδιασκέπτετο με το συμβούλιό του (*deliberare, perrogare*) και εξέδιδε την απόφαση (*decretum*)¹⁰³. Για την έκδοση δε της απόφασης οι σύμβουλοι ψήφιζαν επί της υποθέσεως γραπτά ή προφορικά¹⁰⁴. Τα μέλη του *consilium principis* εξέφραζαν την άποψή τους κατά ιεραρχική σειρά¹⁰⁵. Επί της διαδικασίας ετηρούντο πρακτικά (*acta*)¹⁰⁶. Το γραφείο *a cognitionibus* με την βοήθεια γραμματέων¹⁰⁷ συνέτασσε την απόφαση του αυτοκρά-

σεις εκδικάζοντο από τον αυτοκράτορα και το συμβούλιό του με τη συμμετοχή αυστηρά και μόνον των αντίδικων μερών, των δικηγόρων τους, και των μαρτύρων.

101. D. 22. 5. 3. 3: *Idem divus Hadrianus Iunio Rufino proconsuli Macedoniae rescripsit testibus se, non testimoniis crediturum*. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 32.

102. Ο αυτοκράτωρ, ο οποίος δεν ήταν πάντα παρών αποφάσιζε είτε αμέσως είτε αργότερα N. 62.1. 2 (537) κυρίως C.J. 1. 14. 12 pr. (529) (Kaser, *Zivilprozessrecht* 434 σημ. 25). – Ο Dio (Dio Cass. 77. 17. 3) επικρίνει τον Καρακάλλα, ο οποίος άλλοτε προίσταται και άλλοτε όχι του δικαστηρίου του (Honore, *Lawyers* 25).

103. Τα *decreta* ήταν δικαστικές αποφάσεις (προδικαστικές είτε οριστικές) του ηγεμόνα, οι οποίες απαγγέλλονταν είτε σε πρώτο βαθμό είτε κατ' έφεση (Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 118). Εφόσον καταγράφονταν στα αυτοκρατορικά *commentarii* (Premerstein, "Commentarii" RE IV, 1 740), εκδίδονταν. Εν συνεχεία αντιγράφονταν από τους *apparitores* και κατέληγαν υπό μορφή ιδιωτικών συλλογών στα χέρια των δικηγόρων. Υπόθεση, η οποία εκδικάσθηκε σύμφωνα με τον Ροδίων νόμο, αποτέλεσε ενδιαφέρον παράδειγμα διεθνούς δικαίου [Wenger, *Quellen* 427 σημ. 25 και 463 επ. (= L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953)].

104. SHA Marc. 22. 4. – Το συμβούλιο του ηγεμόνα ψήφισε προφορικά, όπως άλλωστε και η σύγκλητος [Plin. Ep. IV 22.3: *Cum sententiae perrogarentur, dixit Iunius Mauricus, quo viro nihil firmius nihil verius, non esse restituendum Viennensibus agona: adiecit 'Vellem etiam Romae tolli posset'* Constanter, inquis et fortiter... *Idem apud imperatorem Nervam non minus fortiter Seeck*. "Consistorium" RE IV, 1 929]. – D. 28. 4. 3: Philo. leg. ad Gai 350 (= M. Smallwood, *Philonis Alexandrini, Legatio ad Gaium*, Leiden 1961) Plin. Ep. 4. 22. 3: 6. 22. 5: 6. 31. 12: Dio Cass. 76. 17. 1. Για το τυπικό, το οποίο ετηρείτο κατά τις συσκέψεις του αυτοκράτορα με το συμβούλιο του βλ. Marcell. D. 28. 4. 3: D. 4. 4. 38 προοιμ. ε-πίσης SHA De vit. Hadr. 18. 1: D 27.1 30 πρβλ. επίσης επιγραφές στον Mommsen. Για την διαδικασία ψηφοφορίας, η οποία ακολουθείτο σε υποθέσεις ποινικού δικαίου βλ. Suet. Aug. 33. 2: Nero 15. 1 Kunkel "Quaestio" RE XXIV 783 επ. Διαφορετικά SHA Alex. Sev. 16. 2 (Kaser, *Zivilprozessrecht* 352).

105. N. 62. 2 pr. (537). Για τον *ordo dignitatum* βλ. CTh. 6 5: C.J. 12. 8 (Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 23).

106. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ. 36. Τα πρακτικά πρωτοκολλούνταν, αντίγραφο απεστέλλετο στους διαδίκους CT. 11. 39. 5 (362): 1. 22. 4 (383): 4. 20. 3 (386) = C.J. 7. 71. 6: CT 8.15. 1 Kaser, *Zivilprozessrecht* 434 σημ. 26.

107. *Notarii* ή *exceptores* κατέγραφαν κατά γράμμα τις συζητήσεις, οι οποίες διημέβοντο στο αυτοκρατορικό δικαστήριο κατά την εκδίκαση των υποθέσεων. Στους υπομνηματισμούς οι συζητήσεις αυτές καταχωρούνταν αποσπασματικά [Premerstein "Commentarii" RE IV, 1 749: Mommsen, *Strafrecht* 516 σημ. 1: Philostrat. *Apoll* VII 29. 31 V. Premerstein, "a cognitionibus" RE IV, 1 222. – Βλ. Λυδός, *Περί Αρχών* III 26: τοῖς ταχυγράφοις τῆς ἀρχῆς συνηρίθησεν.

τορα¹⁰⁸, την οποία καταχωρούσε μαζί με τα πρακτικά στα *commentarii* (υπομνήματα, ύπομνηματισμοί)¹⁰⁹. Οι διάδικοι εδικαιούντο με αίτημα προς τον αυτοκράτορα να ζητήσουν την κοινοποίηση της γνωμάτευσης του επί της υποθέσεως των¹¹⁰. Η κοινοποίηση της απόφασης (*rescriptum*) του αυτοκράτορα είχε την μορφή γράμματος (*epistula*)¹¹¹.

B. *Consistorium principis*

1α. Το συμβούλιο επί Διοκλητιανού

Το *consilium principis*, το συμβούλιο του αυτοκράτορα από την περίοδο της Ηγεμονίας, μετωνομάσθηκε την εποχή του Διοκλητιανού (282-305), σε *consistorium principis*. Το *consistorium principis* αποτελεί ουσιαστικά εξέλιξη του *consilium principis*, όπως αυτό διαμορφώθηκε σε μόνιμο σώμα από τα μέσα του δεύτερου μ.Χ. αιώνα. Στην ελληνική γλώσσα αποδόθηκε ως “θεῖον συνέδριον”¹¹². Πρόκειται για ένα συμβούλιο, στο οποίο μετέχουν α-

108. Κατ' αρχάς η δικαστική απόφαση συντάσσεται υπό την μορφή προσχέδιου (*periculum*) [C. J. 7. 44: *De sententiis ex periculo recitandis*. C. Th. 4.17. 2 *ex periculo promatur sententia*. Mommsen *Strafrecht* 268, 1. 516, 1. 517, 2. SHA Marc. 11. 10 *habuit secum praefectos, quorum et auctoritate et periculo semper iura dictavit*], το οποίο υπεβάλλετο στον αυτοκράτορα για διόρθωση και έγκριση (SHA Alex. Sev. 31. 1). Από το *periculum* συντάσσεται εν συνεχεία το τελικό κείμενο, η *forma* [Heuman, *Quellen* 226: κανών, ορισμός, διάταξη D 2.14.10: *formam a divo Marco datam divum Pium...* D. 42.1. 31: *forma quam div. Pius rescipit*], η οποία επικυρωνόταν ιδιοχείρως από τον αυτοκράτορα (*rescripti recognovi*) και αποτελούσε τη βάση για την έκδοση της απόφασης, η οποία θα κοινοποιείτο στα διάδικα μέρη [Premenstein, “*Commentarii RE IV*, 1 738-739].

109. Σκοπός της τήρησης των πρακτικών (*acta*) ήταν η εξασφάλιση του δεδικασμένου έναντι ενδεχομένων μελλοντικών αμφισβητήσεων. Η τήρηση ωστόσο των υπομνημάτων (*commentarii*) απέβλεπε στην διαφύλαξη των λεπτομερειών της εκδικασθείσας υποθέσεως, ώστε να αποτελέσουν νομικό υλικό στο μέλλον (Premenstein “*Commentarii RE IV*, 1 748).

110. Στην επιγραφή της Σμύρνης (CIL III 411= Dessau 338) ο αιτών ζητά από τον αυτοκράτορα Αντωνίνο το έτος 139 την έκδοση αντιγράφου απόφασης του Αδριανού από τα *commentarii* χάριν των Συμυρναίων: “κελεύσαι δοθῆναι μοι τὰ ἀντίγραφα τῶν ὑπομνημάτων, ὡς καὶ ὁ θεὸς πατὴρ συνεχώρησεν”. Στο τέλος του *libellus* υπάρχει η έγκριση του αυτοκράτορα υπό την μορφή *rescriptum*: *sententiam divi patris mei, si quid pro sententia dixit, describere tibi permitto me tamen significationem rescripti recognovi* και τον αριθμό *undevicensimus*. Ακολουθεί επικυρωμένο αντίγραφο της διάταξης από τα *commentarii*. Η εισαγωγή του αντιγράφου περιέχει τις σφραγίδες των μαρτύρων μαζί με το αίτημα έκδοσης αντιγράφου προς δύο υπαλλήλους του αρχείου: *Stasime, Dapeni edite ex forma sententiam vel constitutionem*. Συλλογές διατάξεων αναφέρονται και για τους μετέπειτα αυτοκράτορες (βλ. D. 28. 1. 6§8: ἐν ταῖς τοῦ βασιλέως Κομμόδου διατάξεσιν. N. 25. 6: τὸ τῶν θεῶν ἡμῶν διατάξεων βιβλίον. 26. 5: τὸ τῶν νόμων βιβλίον).

111. Kaser, *Zivilprozessrecht* 352 σημ 39. Η διαδικασία αυτή θεσπίζεται επί Αδριανού.

112. *Corpus legum* 253 (= G. Haenel, *Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Justinianum latarum*, Leipzig 1857) βλ. Seeck, “*Consistorium*”, *RE IV*, 1. 926.

νώτατοι κρατικοί λειτουργοί, των οποίων ο αριθμός κυμαίνεται. Όπως το *consilium* παλαιότερα, έτσι και το *consistorium* δεν αποτελείται από κλειστό και συγκεκριμένο αριθμό μελών. Στην αυλή του Βαλεντινιανού γ' μαρτυρούνται περισσότερα από 20 άτομα¹¹³. Επί Θεοδοσίου β' (Μικρού) εκτός από τους τέσσερεις *illustres* αναφέρονται άλλα επτά άτομα, τα οποία συμμετείχαν στην κωδικοποίηση του δικαίου¹¹⁴. Όμως πολλά περισσότερα πρέπει να ήταν τα άτομα εκείνα, στα οποία απονέμετο η *comitiva consistoriana* ως τίτλος χωρίς να μπορούν να συμμετέχουν στο συμβούλιο του αυτοκράτορα¹¹⁵. Άλλωστε τον πέμπτο μ.Χ. αιώνα η *comitiva consistoriana* απονέμεται και ως απλός τίτλος με το πέρασ της ενεργού υπηρεσίας στους *proximi scriniorum*, *comites dispositionum*¹¹⁶ και στους *advocati fisci*, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στο δικαστήριο του *praefectus praetorio*¹¹⁷.

Κατά την περίοδο της βασιλείας του Διοκλητιανού εκτός από την αλλαγή του ονόματος (από *consilium* σε *consistorium*) δεν παρατηρήθηκε καμία άλλη αλλαγή στη λειτουργία του συμβουλίου του αυτοκράτορα. Ο όρος, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά στον Ιουστινιάνειο κώδικα, στην προαναφερθείσα διάταξη του Διοκλητιανού "*Decurionum filii non debent bestiis subici*"¹¹⁸ περιγράφει πρωταρχικά την *aula regia*¹¹⁹, την αίθουσα

113. N. Val. 6. 3. 1 (Seeck, "Comes consistorianus", RE IV, 1 646).

114. C.Th. I. 1. 6 (20 Δεκεμβρίου 435). Οι Eron [PLRE II, Comes consistorianus (East) 435] και Sperantius [PLRE II, Comes consistorianus (East) 435-438] αναφέρονται ως *spectabiles comites consistoriani*. Συμμετείχαν στην δεύτερη επιτροπή σύνταξης του Θεοδοσιανού Κώδικα. – Πρβλ. N. Theod. I (438).

115. C. Th. 22. 8 § 1 (Seeck, "Comes consistorianus", RE IV, 1 646).

116. C.J. 12. 8. 9.

117. C.J. 2. 7. 8.

118. C.J. 9. 47.12. – Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 930: Το *consistorium* αναφέρεται ήδη στον Τερτουλιανό [De resurr. carnis 26 (= C. Micaelli, De resurrectione carnis 1990)· Ad uxor II 6 (= Ch. Munier, Ad Uxorem 1980) και χαρακτηρίζει τον χώρο, πάνω στον οποίο κάτι ή κάποιος στέκεται. Αργότερα, με αυτή την ονομασία χαρακτηρίζονται μικρά δωμάτια σε κατοικίες ιδιωτών, όπου ένα και μόνον άτομο μπορούσε να στέκεται όρθιο [Apoll. Sid. epist. II 2. 13 (= A. Loyen, Sidoine Apollinaire II, III Lettres I-IX, Paris 1970)]. Τον έκτο μ. Χ. αιώνα, *consistorium* ονομάσθηκε η αίθουσα των ανακτόρων, όπου συσκέπτετο το αυτοκρατορικό συμβούλιο (C.J. 1. 2. 22. 14. 12· 2. 55. 4), παλαιότερα ο χώρος αυτός έφερε την ονομασία *sacrarium*. Η ονομασία αυτή μαρτυρείται για πρώτη φορά το 290 [Eumen. paneg. III 11: Item eiusdem Eumenii viri perfectissimi magistri memoriae et rhetoris latinis genethliacus Maximiani Augusti (= F. Puteolanus, Milan 1482 Seeck, "Eumenius" RE VI, 1 1113)]. – Βλ. επίσης C. Th. 9. 40. 11· 12. 12. 8. 16· Gesta de recip. cod. Theod. σελ. 85 Haenel]. Αφορούσε στον ιερό εκείνο χώρο δίπλα από το θεοποιημένο πρόσωπο του αυτοκράτορα, όπου μπορούσαν να στέκονται οι έμπιστοι σύμβουλοί του (πρβλ. nostra altaria C. Th. 11. 29. 6· Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 930).

119. Winterling Aloys, Aula Caesaris, München 1999. – Σύμφωνα με τον Mommsen (Staatsrecht II, 2 989 σημ. 2) το ότι η διάταξη C.J. 9. 47. 12 επιγράφεται "*Impp. Diocletianus et Maximianus AA. in consistorio dixerunt*", δεν σημαίνει και ότι η ονομασία

του θρόνου¹²⁰. Ο Διοκλητιανός σε αντίθεση με τον Αύγουστο, ο οποίος περιέβαλε την εξουσία του με δημοκρατικό ένδυμα¹²¹, προσπάθησε να διαχωρίσει τον αυτοκράτορα από τους υπόλοιπους θνητούς με την καθιέρωση των αυτοκρατορικών εμβλημάτων και την εγκαθίδρυση αυστηρής αυλικής εθιμοτυπίας. Στα πλαίσια αυτά έδωσε στον επιφανή κύκλο των συμβούλων του, οι οποίοι τον επηρέαζαν στην λήψη των θείων αποφάσεων του την ονομασία *consistorium*¹²². Η δεύτερη παλαιότερη μαρτυρία για την ονομασία *consistorium* προέρχεται από την εποχή του Κωνσταντίου β¹²³.

consistorium ανάγεται στην εποχή του Διοκλητιανού (284-305). Ο όρος *consistorium* μαρτυρείται για πρώτη φορά κατά τα μέσα του τέταρτου αιώνα (Orelli 3184, 3185), κατά την μετά τον Διοκλητιανό περίοδο. Σύμφωνα με τον Mommsen το *consistorium* ταυτίστηκε με την αίθουσα, η οποία παραχωρείτο στα μέλη του συμβουλίου του αυτοκράτορα, προκειμένου να συνεδριάσουν. Άλλωστε αυτό υποδηλώνει το *contubernium* αναφορικά με τον Αδριανό (117-138) [Cass. Dio 52, 33· *Vita Hadriani* 8: *optimos quosque senatores in contubernium imperatoriae maiestatis adscivit* (= Ph. U. Boissevain I-V, 1895-1931)], και η διατύπωση *circa latus principum agere, circa principem occupatum esse* των Papinianus (D. 27.1. 30) και Ulpianus (D. 4. 4. 11. 2). Από το *contubernium*, το οποίο υποδηλώνει ότι οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα ήσαν και "σύνοικοι" του αυτοκράτορα, φαίνεται ότι προήλθε ο όρος *consistorium*.

120. Βλ. Demandt, *Spätantike* 199 (= A. Demandt, *Geschichte der Spätantike, Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565n. Chr.*).

121. Το 27 π.Χ. ο Οκτάβιος παρουσιάστηκε ενώπιον της συγκλήτου και προσφέρθηκε να θέσει τη ρωμαϊκή πολιτεία [Res Gestae div. Aug. 25, 2 (= H. Volkmann, *Res Gestae divi Augusti* 1969)] στη διάθεση της συγκλήτου και του ρωμαϊκού λαού καταθέτοντας κάθε αρχή, την οποία κατείχε (Res Gestae div. Aug. 34: *per consensum universorum potitus rerum omnium rem publicam in senatus populi que romani arbitrium transuli*). Η πρόταση αυτή του Οκταβίου, η οποία βεβαίως δεν έγινε με σοβαρή πρόθεση εκ μέρους του να καταθέσει την αρχή, δεν έγινε δεκτή. Άλλωστε με την χειρονομία αυτή ο Οκτάβιος θέλησε να νομιμοποιήσει την άσκηση της απόλυτης εξουσίας, η οποία βρισκόταν de facto στα χέρια του (Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 89).

122. Amm. Marc. XV 5 18 (= W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus, Res gestae* I, II, Leipzig 1978): *Diocletianus enim Augustus omnium primus, externo et regio more instituit adorari, cum semper antea ad similitudinem iudicum salutatos principes legerimus...* – Επί Οκταβίου οι αξιωματούχοι ελάμβαναν θέση δίπλα στον αυτοκράτορα. Αν και όλα τα μέλη του συμβουλίου του δεν έφεραν την ονομασία *adseorsores*, έφεραν ωστόσο από κοινού το δικαίωμα *adsidere*. Επί Διοκλητιανού, σύμφωνα με την εθιμοτυπία της αυλής, όποιος πλησίαζε τον αυτοκράτορα έπρεπε να προσκυνήσει, να φιλήσει την δαντέλα του πορφυρένιου μανδύα του και κατά την διάρκεια της ακρόασης να παραμένει όρθιος. Το ίδιο ίσχυε και κατά την έναρξη των συνεδριών του συμβουλίου, όπου τα μέλη του παρατάσσονταν ενώπιον του αυτοκράτορα. Η έννοια του *adsidere* επομένως, αντικαταστάθηκε την περίοδο αυτή από την έννοια του *adstare* [C. Th. 11. 39. 5· C.J. 10. 48. 2· Ambros. ep. 24. 3 (= Migne L. 16. 1036)]. Από το γεγονός δε αυτό η συνάθροιση αυτή έλαβε την ονομασία *consistorium* (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 930).

123. Dessau, 1243 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 930).

1β. Η αναδιοργάνωση επί Κωνσταντίνου

Comites Consistoriani

Το έτος 312 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις στον διοικητικό τομέα. Συγκεκριμένα στο διάστημα των ετών 312-324 επέφερε αλλαγές στο αξίωμα *comes (comitiva)*¹²⁴, οι οποίες ωστόσο οδήγησαν το έτος 325 μ.Χ. στην υποβάθμιση του¹²⁵. Ειδικότερα, το έτος 318 μ.Χ. διαχωρίστηκαν επισήμως οι αξιωματούχοι, οι οποίοι είχαν στρατιωτικές αρμοδιότητες από εκείνους, οι οποίοι είχαν πολιτικές¹²⁶. Αποτέλεσμα της ρύθ-

124. Ειδικότερα οι αλλαγές, οι οποίες είχαν επέλθει στον τίτλο *Comes* πριν από το έτος 325 μ.Χ. ήταν οι ακόλουθες: Επί Κωνσταντίνου, το έτος 312 μ.Χ. ο τίτλος, τον οποίο φέρουν οι αξιωματούχοι είναι *Comes domini nostri Constantini Augusti* (Dessau, 1213, 1214, 1216). Η περίοδος αυτή λήγει με τον πόλεμο κατά του Λικινίου το έτος 314 μ.Χ. Την δεύτερη περίοδο, κατά την διακυβέρνηση του ανατολικού κράτους από τον Κωνσταντίνο και του δυτικού από τον Λικίνιο (315-317), ο τίτλος είναι *comes Augustorum nostrorum* (Dessau, 1217). Την τρίτη περίοδο, την περίοδο δηλαδή μετά την αναγόρευση των υιών των Κωνσταντίνου και Λικινίου στο αξίωμα του Καίσαρα (317-324), ο τίτλος ήταν *comes dominorum nostrorum Augusti et Caesarum*, μετά την πτώση δε του Λικινίου (324) ο τίτλος είναι *comes dominorum nostrorum Augusti et Caesarum* (Dessau, 1223) ή *comes Flavianalis* (Dessau, 1224). Την περίοδο αυτή, η οποία φαίνεται να λήγει περίπου το 325 μ.Χ., οι κάτοχοι του αξιώματος αυτού αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες στον διοικητικό οργανισμό της Αυτοκρατορίας, πράγμα το οποίο εν συνεχεία θα ανατραπεί, καθώς ο Κωνσταντίνος θα απονέμει αδιάκριτα τον τίτλο σε διάφορους αξιωματούχους [Seeck, "Comites" RE IV, 1 630, 631].

125. Μετά την νίκη του Κωνσταντίνου επί του Λικινίου το έτος 324 μ.Χ. ο τίτλος *comes* υποβαθμίστηκε, καθώς ο αυτοκράτωρ τον απένειμε αδιακρίτως σε διάφορους αξιωματούχους [Ευσέβιος vit. Const. IV 1 (= Winkelmann, *Eusebius Werke* 1, 1 *Das Leben des Kaisers Konstantins*, Die griechischen Schriftsteller, Berlin Akademie Verlag 1975 3-151)]. Επιγραφές μαρτυρούν ότι την εποχή αυτή ο τίτλος του *comes ordinis primi intra consistorium* ή *intra palatium* ή *domesticus* απενεμήθη σε διάφορα άτομα αδιακρίτως, εκ των οποίων αρκετά ασκούσαν ήδη κάποιο αξίωμα [Jones, *Empire* I 334 (A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* 284-602 I, II, III, Oxford 1964)]. Ο τίτλος όμως αυτός δεν εξασφάλιζε στον αξιωματούχο, ο οποίος τον έφερε πρόσβαση στο άμεσο περιβάλλον του αυτοκράτορα. Ουσιαστικά αποτελούσε κενό τίτλο (Codicilli Nr. 5), καθώς οι *comites* στην πλειοψηφία τους ήταν *ex comitibus*. Τούτο σημαίνει ότι τα άτομα αυτά δεν ασκούσαν ενεργά κάποιο αξίωμα, αλλά έφεραν τον τίτλο ως να είχαν ασκήσει το αξίωμα αυτό κάποτε (C.Th. 12, 1, 41 75. 109. CIL III 1987. 4742· VIII 9255· X 1680. 4755· XI 830 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 634)).

126. Ζώσιμος, *Ιστορία* 2, 33, 3. Ο διαχωρισμός αυτός, των πολιτικών από τους στρατιωτικούς αξιωματούχους έγινε το έτος 314 μ.Χ., όταν ο Κωνσταντίνος ίδρυσε το *Magisterium militum*. Μεταξύ ωστόσο των στρατιωτικών και των πολιτικών αξιωματούχων υπήρχε αναλογία και ως προς τον αριθμό των ατόμων (4) και ως προς τον τίτλο τον οποίο έφεραν (*comes*), με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι τα αξιώματα αυτά θεσπίστηκαν παράλληλα. Οι *comites rei militaris*, οι οποίοι αναφέρονται στην *Notitia dignitatum* είναι *duces*, στους οποίους απενεμήθηκε ο τίτλος του *comes* (Seeck, "Comites" RE IV, 1 633, 634). Λυδός, *Περί Αρχών* 2, 10: Οὕτως οὖν ὥσπερ δι' ὑποβάθρων τινῶν καταφερομένης

μισης αυτής ήταν ότι οι *comites*, οι οποίοι συγκροτούσαν το συμβούλιο του αυτοκράτορα, διακρίνονταν τόσο από τους λοιπούς αξιωματούχους, οι οποίοι ήσαν στην αυλή του αυτοκράτορα, όσο και από τη στρατιωτική συνοδεία του αυτοκράτορα. Το έτος 319 μ.Χ. γίνεται αναφορά σε έναν αξιωματούχο σαν *vir perfectissimus comes et amicus noster*¹²⁷, το δε έτος 325 μ.Χ. γίνεται αναφορά σε *comites dominorum nostrorum Augusti et Caesarum*¹²⁸ ή σε *comites Flavialis*¹²⁹ ή σε *comites intra palatium et vice sacra iudicans*¹³⁰. Ειδικότερα το έτος 325 μ.Χ. επί μονοκρατορίας Κωνσταντίνου, μετά τον απαγχονισμό του Λικινίου, δεν γίνεται πλέον λόγος για "εταίρους" του αυτοκράτορα¹³¹. Η αυλή αποκτά την μετέπειτα βυζαντινή όψη και οι ανώτατοι αξιωματούχοι επιτελούν λειτουργίες, οι οποίες περιστρέφονται γύρω από το *sacrum cubiculum*. Από τον τίτλο των *comitorum* απαλείφεται η προσθήκη *Augusti et Caesarum*¹³². Οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα φέρονται ως *comites intra palatium ordinis primi*¹³³. Ωστόσο μέχρι να αποκτήσει το αυτο-

της αρχής τούς μεν στρατιωτικούς καταλόγους έταξεν ή βασιλεία υπό τοίς τότε καλούμενοις κόμισιν και στρατηγοίς, τάς δέ εν τῷ παλατίῳ τάξεις υπό τῷ πρωτεύοντι τῶν δυνάμεων τῆς αὐλῆς (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

127. C. Th. 10 8. 2. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος πρέπει να έφερε τις αρμοδιότητες του μετέπειτα *comes rerum privatarum*.

128. Dessau, 1223.

129. Dessau, 1224.

130. Dessau, 1225.

131. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου μάλλον επί Κωνσταντίου β' γίνεται αναφορά σε έναν *comes Augustorum*. Ενδεχομένως ο Κωνσταντίνος να επιχείρησε να αναδιοργανώσει την *comitiva* στην μορφή την οποία είχε, κατά την περίοδο πριν από την βασιλεία του Κωνσταντίνου (Dessau, 1230) (Seeck, "Comites" RE IV, 1 634).

132. Η προσθήκη *Augusti et Caesarum* ενώ διατηρείται στην επιγραφή Dessau, 1223, παύει να υπάρχει στις επιγραφές Dessau, 1224 και 1225 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 633). – Ειδικότερα όσον αφορά τις αλλαγές, οι οποίες επήλθαν στον τίτλο *Comes* πριν από το έτος 325 μ.Χ. παρατηρούμε ότι: Επί Κωνσταντίνου, το έτος 312 μ.Χ. ο τίτλος, τον οποίο φέρουν οι αξιωματούχοι είναι *Comes domini nostri Constantini Augusti* (Dessau, 1213, 1214, 1216). Η περίοδος αυτή λήγει με τον πόλεμο κατά του Λικινίου το έτος 314 μ.Χ. Την δεύτερη περίοδο, κατά την διακυβέρνηση του ανατολικού κράτους από τον Κωνσταντίνο και του δυτικού από τον Λικίνιο (315-317) ο τίτλος είναι *comes Augustorum nostrorum* (Dessau, 1217). Την τρίτη περίοδο, την περίοδο μετά την αναγόρευση των υιών των Κωνσταντίνου και Λικινίου στο αξίωμα του Καίσαρα (317-324), ο τίτλος ήταν *comes dominorum nostrorum Augusti et Caesarum*, μετά δε την πτώση του Λικινίου (324), ο τίτλος είναι *comes dominorum nostrorum Augusti et Caesarum* (Dessau, 1223) ή *comes Flavialis* (Dessau, 1224). Την περίοδο αυτή, η οποία φαίνεται να λήγει περίπου το 325 μ.Χ., οι κάτοχοι του αξιώματος αυτού αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες στον διοικητικό οργανισμό της αυτοκρατορίας, καθώς ο τίτλος *comes* εξακολουθεί να απονέμεται στους έμπιστους του αυτοκράτορα.

133. Dessau, 1225, 1232, 1240 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 644). Είναι αμφίβολο εάν το αξίωμα αυτό ανάγεται στην εποχή του Διοκλητιανού. Το αξίωμα του *comes intra*

κρατορικό συμβούλιο (*consistorium principis*) σταθερή σύνθεση και ο όρος *comes consistorianus* να αναχθεί σε επίσημο τίτλο των συμβούλων του αυτοκράτορα, χρειάστηκε να παρέλθει ένα χρονικό διάστημα. Άλλωστε ο τίτλος *comes consistorianus* αναφέρεται για πρώτη φορά επισήμως το έτος 379 μ.Χ.¹³⁴. Μεμονωμένες δε περιπτώσεις υψηλόβαθμων αξιωματούχων εμφανίζονται ανάμεσα στους *comites consistoriani* μόλις στα μέσα του πέμπτου αιώνα¹³⁵. Οι τίτλοι, τους οποίους φέρουν κατά καιρούς οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα είναι του *comes domesticus*¹³⁶, *comes intra consistorium*¹³⁷, *comes consistorii*¹³⁸, *sacri consistorii*¹³⁹, κόμης του θείου ήμῶν συνεδρίου¹⁴⁰, ενδεχομένως και του “κόμητος του υψηλού βήματος”¹⁴¹. Ο τίτλος *ex comite nostri sacrarii*, τον οποίο φέρει το έτος 429 μ.Χ. μέλος της πρώτης επιτροπής για την σύνταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα αφορά στον *comes consistorianus*¹⁴².

Οι *comites intra consistorium* ή *comites consistoriani* επίσης *proceres sacri palatii*¹⁴³, *consistorii*, *auditorii*¹⁴⁴ διακρίνονται σε τρεις *ordines*¹⁴⁵. Αρχικά οι *co-*

palatium αναφέρεται για πρώτη φορά στις επιγραφές του υπάτου το 340 (CIL VI, 1690-1695 πρβλ. VI, 1757). Ο αντίστοιχος όρος *comes intra consistorium* (*comes consistorii* αργότερα) αναφέρεται σε μία επιγραφή του υπάτου το 347 (Dessau, 1237), (Mommsen, *Strafrecht* 284 σημ. 2).

134. N. Th. 6. 30. 4. — Ο τίτλος αυτός αφορά τους πολιτικούς αξιωματούχους (C.Th. I. 16§2-6.12. 1. 22, 8§1-7.8. 3-Nov. Val. 6. 3. §1· C.I. 2. 7. 8) και τους αντιδιαστέλλει από τους στρατιωτικούς (Ammian XV 5. 12. 6.1 *militares*). “Comites” RE IV, 1 644, 645).

135. Seeck, “Comites” RE IV, 1 644, 645.

136. Dessau, 1238, 1244.

137. Dessau, 1237, 1243, 1233, 1255, 1283.

138. Dessau, 1254· C. Th. 6. 12 1· 6. 30. 1.

139. Dessau, 128, 2950· Nov. Theod. 1. 7· C. J. 2. 7. 23§1.

140. Haenel, *Corpus legum* 253.

141. C.J. 12. 33. 8§2.

142. *Ioannes ex comite nostri sacrarii* C. Th. I 1. 5 (429) μέλος της πρώτης επιτροπής για την σύνταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα (*comes consistorianus*) [PLRE II, *Ioannes 7 comes consistorianus* (East) 429].

143. N. 62. 1. 2. — Οι *proceres sacri palatii* [(C.J. I. 14. 8. (446)· Πορφυρογέννητος *Περί βασιλείου Τάξεως* I 91-2 (=I. Reiske I-II, *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De caerimoniis Aulae Byzantini libri duo*, Bonn 1829-1830)· Coll. Avell. 141 (= O. Günther, *Collectio Avellana* CSEL 35/1-2, 1895-98)] ήσαν οι αξιωματούχοι εκείνοι, οι οποίοι εισήγούντο τους νόμους. Κατά την εκλογή των Λέοντα, Αναστάσιου και Ιουστίνου αναφέρονται ως μέλη του εκλογικού σώματος. Σε ξεχωριστή συνεδρία και σε συννενοήση με τον Urbicius ήσαν οι αξιωματούχοι εκείνοι, οι οποίοι ανέθεσαν την εκλογή του αυτοκράτορα στην Αριάδνη. Στη συνέχεια συγκλήθηκε το *consistorium* μαζί με την σύγκλητο για την τυπική διαδικασία αναγόρευσης του αυτοκράτορα (Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου Τάξεως* I 92). Βλ. Jones, *Roman Empire* III 338 σημ. 41 (= A.H. M. Jones, *The Later Roman Empire* 284-602 I, II, III Oxford 1964).

144. CT 6. 12· C.J. 12. 10 Seeck, “Comites” RE IV, 1 644 επ. — Ως μέλη του δικαστηρίου αναφέρονται ως *iudices* CJ 1.14. 8 (446)· N 62. 1. 2 (537) Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 14.

145. Ο Κωνσταντίνος αντελήφθη ότι έπρεπε να υπάρξει διάκριση ανάμεσα στους α-

mites consistoriani ανήκαν στην *comitiva secundi* ή *tertii ordinis*. Ο Symmachus έγινε δεκτός στο συμβούλιο του αυτοκράτορα το έτος 369 μ.Χ. ανήκοντας στην *comitiva ordinis tertii*, και ως έφερε το αξίωμα του *corrector Lucaniae et Bruttiorum*¹⁴⁶. Οι Proculus και Orfitus έγιναν *comites ordinis secundi*, αφού διετέλεσαν προηγουμένως *Consulares Siciliae*¹⁴⁷. Τα παραδείγματα αυτά φθάνουν έως τα μέσα του 4ου αιώνα. Άλλωστε, στην αρχή, στον *primus ordo* εντάσσονταν αποκλειστικά και μόνον οι τέσσερις υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, ο *quaestor*, ο *magister officiorum*, ο *comes sacrarum largitionum* και ο *comes rerum privatarum*. Από τους *comites consistoriani* δε εκείνοι, οι οποίοι δεν είχαν ασκήσει ποτέ κάποιο αξίωμα, δύναντο να φέρουν μόνον την *comitiva secundi* ή *tertii ordinis*. Σταδιακά όμως από τα μέσα του 4ου αιώνα στον *primus ordo* εντάχθηκαν όλοι οι *comites consistoriani*¹⁴⁸ με τον τίτλο των *virī spectabiles*¹⁴⁹.

Σύμφωνα με την ιεράρχηση του Βαλεντινιανού α' οι *comites consistoriani* είναι ισότιμοι των *vicarii*, το δε έτος 399 μ.Χ. γίνονται ισότιμοι με τους *proconsules*¹⁵⁰. Σύμφωνα με την απαρίθμηση των τίτλων στον Θεοδοσιανό¹⁵¹ και στον Ιουστινιανό κώδικα¹⁵² εμφανίζονται στην ιεραρχία των αξιωμάτων μετά τους *dignitates illustres*¹⁵³. Επομένως διακεκριμένη θέση μεταξύ

νώτερους και κατώτερους *comites* και ίδρυσε την *comitiva primi, secundi, και tertii ordinis* (Euseb. vit Const. IV 1 (= I.A. Heikel, Vita Constantini (C. Gr. S.Bd. 7= Eusebioswerke Bd.1 1-15. Leipzig 1902)· C. Th 12. 1. 26. 127. 189· 6. 26. 17 §1· Dessau, 1228, 1231· CIL VI 1791 και άλλα παραδείγματα στον Seeck, "Comites" RE IV, 1 635). Η διάκριση αυτή αναφέρεται στις πηγές το έτος 330 μ.Χ. (Dessau, 1227, 1240). Οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις του αυτοκράτορα αντικατοπτρίζουν την νοσταλγία του σε ξεχασμένους θεσμούς του ρωμαϊκού κράτους. Ειδικότερα η διάκριση της *comitiva* σε *primi, secundi, και tertii ordinis* αποτελεί ανάμνηση μάλλον των τριών τάξεων των *amici*, τους οποίους ο Sueton (Tib. 46) αναφέρει στη συνοδεία του Τιβερίου (Seeck, "Comites" RE IV, 1 635). Πρβλ. Demandt, Spätantike 199 (= A. Demandt, Geschichte der Spätantike, München 1988): "Η διάκριση των τριών *ordines* έχει τις ρίζες της στην τελετουργία του πρωινού χαιρετισμού, άλλωστε αναφέρονται τρεις *admissiones*".

146. CJ. 9. 22. 1.

147. Dessau, 1240, 1243.

148. N. Val. 6. 3. 1· Cass. var. VI 12. (= Th. Mommsen, MGH AA 12 1-385) [Seeck, "Comites" RE IV, 1 645].

149. C.Th. 6. 12. 1(399)· C.Th. I 1, 6§2· 6 12· N. Theod. I 7· C.J. 2. 7. 23 §1· 12. 10. 2· N. J. 13. 3). (Seeck, "Comites" RE IV, 1 635).

150. C.Th. 6. 12 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646).

151. C.Th. 6.12 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646).

152. C.J. 12. 10 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646).

153. C.Th. 11. 16. 15. 18· N. 13 3· N. Val. 6. 3.1 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646). — Οι αξιωματούχοι αυτοί έπονται επίσης του *primicerius notariorum* [C.Th. 11.18. 1 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646)], προηγούνται δε ενίοτε του *magistri scriniorum* και άλλοτε έπονται αυτού [C. Th. I 1, 6§2· 11 18. 1· N. Th. I 7· Cassiod. var. VI 12 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 646)].

των *comites consistoriani* έχουν οι τέσσερεις *viri illustres*¹⁵⁴, οι *magister officiorum*¹⁵⁵, *quaestor sacri palatii* και οι επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών και των αυτοκρατορικών γαιών *comes sacrarum largitionum* και *comes rei privatae*¹⁵⁶. Κατά πάσαν πιθανότητα πρέπει να πρόκειται για έναν από τους τέσσερεις αυτούς αξιωματούχους (*viri illustres*), όταν στις επιγραφές δίπλα από τον τίτλο *comes domesticus*, *comes intra palatium* ή *intra consistorium* αναγράφεται *primi ordinis*. Άλλοτε γίνεται αναφορά σε *comiti ordinis primi intra consistorium et quaestori*¹⁵⁷ και άλλοτε σε *magistro officiorum omnium comiti domestico ordinis primis omnibusque palatinis dignitatibus functo*¹⁵⁸. Ακόμα όμως και όταν οι προσθήκες αυτές παραλείπονται, συνάγουμε από τις επιγραφές ότι η *comitiva* προηγείτο ιεραρχικά της πραεφεκτούρας¹⁵⁹ και της υπαρχίας¹⁶⁰. Ενδέχεται ωστόσο μεταξύ της *comitiva* και της πραεφεκτούρας ή της *comitiva* και της υπαρχίας να μεσολαβούσε ένα άλλο υψηλό αξίωμα¹⁶¹. Σε κάθε περίπτωση οι *magister officiorum*, *quaestor sacri palatii* και

154. Τον τίτλο *vir illustris* (*illustrissimus*) έφερε ο μικρός αυτός αριθμός των *comites primi ordinis*· υπό των *illustri* ήσαν οι *viri spectabiles*. Τον τίτλο των *spectabiles* έφεραν περισσότεροι [βλ. NV 6. 3. 1 (444), όπου αναφέρονται 20 άτομα, τα οποία ανήκουν σε τρεις τάξεις (*ordines*) Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 15]. Οι τίτλοι αυτοί απετέλεσαν μη κληρονομικούς συμπληρωματικούς τίτλους στο κληρονομικό αξίωμα του συγκλητικού. Η διάκριση δε των αξιωματούχων σε *clarissimi*, *illustrissimi*, *spectabiles* διατηρήθηκε έως τον Ιουστινιανό, επί βασιλείας του οποίου προστεθήσαν στους τίτλους αυτούς οι τίτλοι των *viri gloriosi* και *viri magnifici* (βλ. Demandt, *Spätantike* 199). (Seeck, "Comites" RE IV, 1 635).

155. Στο κείμενο της *Notitia Dignitatum*, το οποίο αφορά στο ανατολικό τμήμα, όπως και σε εκείνο, το οποίο αφορά στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, ο *magister officiorum* προηγείται ιεραρχικά του *quaestor sacri palatii* σε αντίθεση με την διάταξη C.Th. 6. 9. 1 (372): *ut quaestor atque officiorum magister* 2 (380). Επίσης έπεται αυτού σύμφωνα με την σειρά των τίτλων I. 8 (415): *De officio Quaestoris* και I. 9 (359): *De officio magistri officiorum* στον Θεοδοσιανό κώδικα (438). Δεν είναι σαφές για πόσο χρονικό διάστημα ο *magister officiorum* προηγείτο στην ιεραρχία των αξιωμάτων του *quaestor sacri palatii* (Jones, *Roman Empire* Appendix II: The *Notitia Dignitatum* 350). Γεγονός είναι ότι επί υπατείας Rufinus (392) το αξίωμα αυτό (*magister officiorum*) αναβαθμίστηκε, όπως τουλάχιστον φαίνεται στην ιεραρχική σειρά των αξιωμάτων, την οποία ακολουθεί η *Notitia Dignitatum* [PLRE I, Flavius Rufinus 18 ppo Orientis 392-395, cos 392]. – Βλ. επίσης για την θέση του *magister officiorum* στην ιεραρχία των αξιωμάτων (C.Th. 11.39. 5· Ammian XV 5, 12· Cass. var. VI 6, 2 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

156. C.Th. 6. 30. 1.4· 11 39. 5· Dessau 1255 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931). Στις διατάξεις του C.Th. 7. 8. 3· 6. 30. 1. 4· 9. 14. 3 προίμ. ως *comites consistoriani* φέρονται οι τέσσερεις αυτοί υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι [Seeck, "Comites" RE IV, 1, 2 632].

157. Dessau, 1255 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 645).

158. Dessau, 1244 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 645).

159. Dessau, 1232, 1284.

160. Dessau, 1238, 1240.

161. Dessau, 1237, 1243 (Seeck, "Comites" RE IV, 1 645).

οι επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών και των αυτοκρατορικών γαιών *comes sacrarum largitionum* και *comes rei privatae* υπήγοντο στις ανώτερες βαθμίδες του *cursus honorum*.

1γ. Οι αξιωματούχοι

Praefectus praetorio

Στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκεται ο *praefectus praetorio*¹⁶². Ο αξιωματούχος αυτός, ο οποίος δεν ανήκει στους *comites consistoriani*¹⁶³, ουσιαστικά εκπροσωπεί την πολιτική διοίκηση του κράτους¹⁶⁴. Λόγω της ισχυρότατης θέσης¹⁶⁵,

162. *Not. Dign. Or. I Occ. I* (W. EnBlin, "Praefectus Praetorio", *RE* XXII, 2 2443) Ο αξιωματούχος αυτός φέρει επί Κωνσταντίνου τον τίτλο του *eminentissimus* [*C. Th.* 13. 7. 16. Το έτος 385 μ. Χ. γίνεται ακόμα λόγος για το *officio eminentium potestatum*], ωστόσο απαντά και ο τίτλος *vir clarissimus*. Επί Κωνσταντίου ο *praefectus praetorio* Vulcarius Rufinus αναφέρεται ως *vir clarissimus et inlustris parens amicusque noster* [*C. Th.* 11.1.6 (349). (W. EnBlin, "Praefectus Praetorio" *RE* XXII, 2 2444)]. Επί Βαλεντινιανού α', όπως προκύπτει από την διάταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα *C. Th.* 9. 2. 2 (22 Ιανουαρίου 365) και από τις επιγραφές *inlustris praefectura* (Dessau, 9045), ο τίτλος *inlustris* απονέμεται επισήμως πλέον στους *praefecti praetorio*. Επί Ιουλιανού ο *praefectus praetorio* Martinus αναφέρεται ως *illustis auctoritas tua* (*C. Th.* 11. 30. 31 (363). στη δε διάταξη του *C. J.* 8. 7. 10 αναφέρεται ως *inlustris praesentia tua*. Στην διάρκεια του 5ου αιώνα ο *praefectus praetorio* προσλαμβάνοντας τον τίτλο *magnificus* έφθασε στην ύψιστη βαθμίδα των αξιωμάτων (*CI* 1. 55. 8: *illustres et magnificos viri* (W. EnBlin, "Praefectus Praetorio" *RE* XXII, 2 2444)).

163. Το ότι ο *praefectus praetorio* δεν ανήκε στους *comites consistoriani*, αποδόθηκε στο γεγονός ότι δεν έφερε ποτέ τον τίτλο *comes*. Ο Ammianus άλλωστε δεν αποφαινεται με βεβαιότητα, εάν ο Domitianus συμμετείχε στις εργασίες του συμβουλίου υπό την ιδιότητα του *praefectus praetorio* ή έγινε δεκτός σύμφωνα με το εθιμοτυπικό υποδοχής πρέσβυ (*Amm. Marcel.* 14. 7. 9. 11 "rogatus ad ultimum admissusque in consistorium") [Jones, *Roman Empire* 333 σημ. 27].

164. την όλην άναξωσαμένου των πραγμάτων διοίκησιν Αυδός, *Περί Αρχών* III 36.

165. Η διακυβέρνηση του Αυρηλιανού [*C. Th.* 19. 28· *C. Th.* 8. 12. 8a· *C. Th.* 11 28. 10a· *C. Th.* 7. 4a. x. α. (PLRE I, Aurelianus 3 cos. 400, *praefectus praetorio Orientis* I 1 414-416)] επαινέθηκε ιδιαίτερα από τον Συνέσιο [Συνέσιος, *Περί Προνοίας*. 102D-104C (Seeck, "Aurelianus" *RE* II, 2 2428)]. Υπήρξε *magister officiorum* (Συνέσιος, *Περί Προνοίας* 92 A), *quaestor sacri palatii* (Συνέσιος, *Περί Προνοίας* 92 A) και *praefectus urbi* (393-4). Η σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως αναγνωρίζοντας τις υπηρεσίες του ανήγειρε προς τιμήν του χρυσό αδριάντα [*Anth. Gr.* XVI 73: ούτος ό κοσμήσας ύπάτων θρόνον, όν τρισέπαρχον και πατέρα βασιλῆς έδον καλέσαντο μέγιστοι, χρύσεος έστηκεν Αυρηλιανός· τδ δέ έργον τῆς βουλῆς, ἥς αὐτός έκων κατέπαυσεν άνίας (= H. Beckby, *Anthologia Graeca*, 1-4, 1957-58 (1965-67)]. - Ο Ανθέμιος *praefectus praetorio Orientis* στο διάστημα 405-414 [*C. Th.* 8 10 1a· 10. 10. 24 a· 4. 6. 6a· I 5.14a· 11 30. 63a· I 10. 5a x. α. Πασχάλιον Χρονικόν 406: έπαρχος πραιτωρίων και από ύπάτων (=PG 92, 69-1023)], *mag. off.* το έτος 404 μ. Χ. [*C. Th.* 14. 4 4a· *C. Th.* 6. 27 14 a· *C. Th.* 10 22. 5a PLRE II, Anthemius II pro Orientis 405-414· cos 405· patricius] εργάσθηκε για την βελτίωση των βυζαντινοπερσικών σχέσεων (ός και ύπαρχος ές ύστερον έγεγόνει και ύπατος,

την οποία κατέχει στον διοικητικό οργανισμό¹⁶⁶ μαρτυρείται να έχει συμπράξει και σε ανατροπή του αυτοκράτορα¹⁶⁷. Έχει δικαστική δικαιοδοσία στην περιφέρειά του, οι δε αποφάσεις του δεν εφεσιβάλλονται στο αυτοκρατορικό δικαστήριο· άλλωστε, ο *praefectus praetorio* με διάταξη του Κωνσταντίνου δικάζει από το 331 μ.Χ. στη θέση του αυτοκράτορα¹⁶⁸.

ήνικα πρεσβευτής χειροτονηθείς τήν εἰς Πέρσας ἀποδημίαν ἀνεστείλατο Theod. HR VII= PG 82. 1369]. Ο αξιωματούχος αυτός κυβέρνησε ουσιαστικά την ανατολική αυτοκρατορία [Ἀνθεμίου τοῦ ὑπάρχου τήν διοίκησιν ποιουμένου τῶν ὄλων (Σωκράτης, *Ιστορία* VII 1. 1)]. Ἀν και χριστιανὸς ὑπῆρξε ἀνεκτικὸς πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς (βλ. Al. Cameron. J. Long. *Barbarians and Politics at the court of Arcadius* 1993). Διεκρίνετο γιὰ τὴν σωφροσύνη του και τὴ σύνεση, τὴν ὁποία ἐπεδείκνυε στὴ διαχείριση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ο Συνέσιος τὸν χαρακτηρίζει μέγαν Ep. 49 (A. Garzya. *Synesii Cyrenensis Epistulae*, Rom 1979) και ο Χρυσόστομος ἡμερώτατον, πολλῆς μὲν συνέσεως, πολλῆς δὲ γέμοντα φιλοσοφίας [Ep. 147: ἄλλοι μὲν σου τῇ θαυμασιότητι καὶ τῆς ὑπατείας καὶ τῆς ἐπαρχότητος συνήδονται· ἐγὼ δὲ αὐταῖς ταῖς ἀρχαῖς τῆς σῆς ἔνεκεν μεγαλοπρεπείας. οὐ γὰρ σε κατεκόσμησαν, ἀλλ' ἐκοσμήθησαν παρὰ σοῦ (=Johannis Chrysostomi *Epistulae* PG 52 623-748)]. – Εξαιρετος κρατικὸς λειτουργὸς και φιλόσοφος ο Κύρος (PLRE II Fl. Taurus Seleucus Cyrus 7PUC 426· PUC II et PPO 439-441· cos. 441), σοφώτατος τοῖς πᾶσι (Μαλάλας, 361PG 97. 65-717). ἀνὴρ πιστότατος και σοφός (V. Dan. Styl. 31= H. Delehaye. A. Boll. 32 (1913) 121-229). ἀνὴρ σοφώτατος και ἱκανός (Θεοφάνης AM 5937= De Boor. *Theophanis Chronographia* I. II Leipzig 1883.18885· Κεδρηνός I 598= PG 121. 24-1165·122. 9-368) ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ Πανόπολη ἀνέπτυξε σημαντικὴ δράση ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐπάρχου πόλεως και τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων [Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* II 12= III 42: ἅμα τὴν πολιάρχον ἅμα τὴν τῶν πραιτωρίων ἐπαρχότητα διεῖπεν Κύρος προεβλήθη ἐπαρχος πραιτωρίων καὶ ἐπαρχος πόλεως· *Πασχάλιον Χρονικόν* 450· Μαλάλας 361: προεβάλετο ἐπαρχον πραιτωρίων καὶ ἐπαρχον πόλεως τὸν πατρίκιον Κύρον· Θεοφάνης AM 5937]. Με νόμο ἐπέτρεψε τὴν ἐκδοσὴ τῶν δικαστικῶν αποφάσεων στὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν (Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* II 12: τὰς ψήφους Ἑλλάδι φωνῇ προενεγκόντος).

166. Εἰς Κωνσταντίνου οἱ *Praefecti praetorio* εἶναι τρεῖς τὸν ἀριθμὸ ἐπικεφαλῆς τῶν τριῶν *praefecturae*, στὶς ὁποῖες διαιρέθηκε κατὰ τὴν συγκεκριμένη περίοδο ἡ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια. Ο Διοκλητιανὸς αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν *praefecti praetorio* σε τέσσερις. Ὡστόσο ἡ θεσμοθέτηση τῶν διοικήσεων και κατὰ συνέπεια τοῦ αξιώματος τῶν *vicarii*, οἱ ὁποῖοι τέθηκαν ἐπικεφαλῆς τῶν περιφερειῶν αὐτῶν, ἀποδυνάμωσε τὸ αξίωμα τοῦ *praefectus praetorio*. Ἀλλωστε ἡ δικαιοδοσία τῶν *vicarii* ἐκτείνεται σε ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῆς διοικήσεως. Εἰς τῶν δικαστικῶν τοὺς αποφάσεων δὲν ἀσχεῖτο ἔφεση ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τοῦ αυτοκράτορα. Το γεγονός αὐτὸ υποδηλώνει ὅτι ἡ δικαιοδοσία τοὺς ὑπῆρξε ἀντίστοιχη ἐκείνης τοῦ *praefectus praetorio* (W. Enblin. "Praefectus Praetorio" RE XXII. 2427).

167. Ο Aelianus (PPO Orientis 480) ἐνώνει τὶς δυνάμεις του με ἐκείνες τῶν Illus και Leontius. προκειμένου να ἀνατρέψουν τὸν αυτοκράτορα (Μαλάλας fr 35 Exc. de ins. 165-166).

168. C.Th. 11. 30. 16 (Kaser. *Zivilprozessrecht* 428 σημ. 35)· *vice sacra* σύμφωνα με τὶς διατάξεις C.Th. 1. 15. 7 (377) = C.J. 1. 38. 1· C.J. 3. 13. 4 (331)· πρβλ. Cass. Dio 6. 15. 1 (Kaser. *Zivilprozessrecht* 427 σημ. 24). Ο *praefectus praetorio* δύναται να μεταβιβάσει τὴν ἐντολὴ γιὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης και στὴν θέση του να ὀρίσει ἄλλο δικαστὴ, ὁ ὁποῖος θα ἐκδικάσει τὴν ὑπόθεση ἀντ' αὐτοῦ (D. 49.3. Mommsen *Strafrecht* 269). Ἐν συνεχείᾳ ὁμως ἡ ᔢφεση (Appellatio), ἐκδικάζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν *praefectus praetorio*. [Βλ.

Το έτος 364 μ.Χ. μαρτυρείται ότι οι *praefecti* εξετάζουν τα νομικά αιτήματα των εκπροσώπων των επαρχιών, εκ των οποίων τα σημαντικότερα υποβάλλονται για διευθέτηση στον αυτοκράτορα¹⁶⁹. Το έτος 385 μ.Χ. σύμφωνα με την διάταξη *C.Th.* 12. 12.10 η διαδικασία αλλάζει. Οι *praefecti* εξετάζουν όλα τα νομικά αιτήματα, δεν αποφασίζουν τελεσίδικα αλλά υποβάλλουν σχέδιο απάντησης, το οποίο αναγιγνώσκεται στο *consistorium*: *ita ut deinceps excellentia tua, cum in consistorio mansuetudinis nostrae secundum consuetudinem ex decretis petitionem legatorum de nostris scriniis recitantur, motum proprii arbitrii ratione decursa sententiis, quas pandimus, referat*¹⁷⁰. Παράλληλα μετέχουν ως δικαστές στο αυτοκρατορικό δικαστήριο κατά την εκδίκαση σοβαρών ποινικών υποθέσεων¹⁷¹. Σε υποθέσεις δε αστικού δικαίου εισηγούνται το θέμα στο *consistorium principis*¹⁷².

Magistri militum. Magister equitum praesentalis και magister peditum praesentalis

Ακολουθούν οι στρατιωτικοί αρχηγοί: *magister equitum praesentalis* και *magister peditum praesentalis*¹⁷³. Τα αξιώματα αυτά θεσπίστηκαν επί Κωνσταντίου (337-361) κατά το διάστημα εκείνο, κατά το οποίο αφαιρέθηκαν από το αξίωμα του *praefectus praetorio* οι στρατιωτικές αρμοδιότητες¹⁷⁴. Τα δύο αυτά στρατιωτικά αξιώματα αργότερα ενοποιήθηκαν και στη θέση τους θεσπίσθηκε το αξίωμα του *magister militum*¹⁷⁵. Οι αξιωματούχοι αυτοί

για την *supplicatio* ως έκτακτου ένδικου μέσου κατά των μη εφεσιβαλλόμενων αποφάσεων του *pr. pr.* Kaser, *Zivilprozessrecht* §96 II και για το ένδικο μέσο της *restitutio* κατά των αποφάσεων του *pr. pr.* βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* §79 σημ. 35: *Arc.D.* 1.11. 1. 1/2· *Λυδός, Περί Αρχών* I. 14: ... και δέδοται αὐτῷ μειζων ἢ κατ' ἐκείνων ἰσχύς ... καὶ ἐπαυρῶσθαι ἀπάσης· *Herm.* D. 4. 4. 17].

169. Βλ. για τον ρόλο των *praefecti* κατά την εξέταση των αιτημάτων *C. Th.* 12. 12. 4 (364)· 10 (385).

170. Jones, *Roman Empire* 337 σημ. 35.

171. Ο Αυρηλιανός *praefectus praetorio Orientis* για πρώτη φορά το 399 (*C.Th.* 9. 40. 17a· 2. 8. 23a· 15. 6. 2a) ορίσθηκε ως ένας των δικαστών στην δίκη κατά του Ευτροπίου (Φιλοσόφιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 11 6= J. Bidez 1913) [*PLRE* I. Aurelianus 3 cos. 400. *praefectus praetorio Orientis* I I 414-416)].

172. Βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 *C.Th.* 12. 12. 10 (385)· *Λυδός, Περί Αρχών* 2. 9.

173. Στο κείμενο της *Notitia Dignitatum tam civilium quam militarium*, το οποίο αφορά στο ανατολικό τμήμα οι *magistri militum* έπονται των *praefecti*. Σύμφωνα ωστόσο με την διάταξη *C.Th.* 6. 8. I (422) οι *ex praefectis* και οι *ex magistris militum* είναι ιεραρχικά ισότιμοι και φέρουν τον τίτλο των *illustres*. Η διάταξη του *C.Th.* 7. 8. 3 του έτους 384, η οποία αναφέρεται στους *ex praefectis*, *ex magistris militum*, *ex comitibus constitutorianis* και *ex praepositis sacri cubiculi* περιγράφει την ιεραρχική σειρά των αξιωμάτων, η οποία ίσχυε το έτος 384 μ.Χ. (Jones, *Roman Empire* Appendix II: *The Notitia Dignitatum* 349).

174. Ζώσιμος, *Ιστορία* 2. 33. 3· *Λυδός, Περί Αρχών* 2. 10 (P. Herz, *magister militum*, *Neue Pauly* 7 674).

175. Ο μεγαλοπρεπέστατος και ένδοξότατος κόμης και στρατηγός εκατέρας δυνά-

αρχικά έφεραν τον τίτλο του *clarissimus* και ήσαν *comites primi ordinis*¹⁷⁶. Επί Βαλεντινιανού α' απενεμήθη και σε αυτούς ο τίτλος των *illustrissimi*¹⁷⁷.

Ως μέλη του αυτοκρατορικού συμβουλίου¹⁷⁸ δεν περιορίζονται μόνον στις στρατιωτικές υποθέσεις αλλά εκφράζουν τη γνώμη τους για τις κρατικές υποθέσεις γενικότερα. Στα πλαίσια αυτά λειτουργούν ως ρυθμιστικοί παράγοντες στην πολιτικο-στρατιωτική ζωή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας λόγω της ισχυρότατης θέσης που κατέχουν στον αυτοκρατορικό μηχανισμό¹⁷⁹. Άλλωστε η αυτοκρατορία την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας αποτελούσε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων με ανάγκες ιδιαίτερης διοικητικής οργάνωσης προκειμένου να σταθεροποιηθεί η ειρήνη στις διάφο-

μεως ACO ec. I i. vii σελ. 120 (PLRE I, Fl. Dionysius 11 comes 335). Οι *magistri militum* ήσαν οι ανώτατοι στρατιωτικοί αρχηγοί, οι οποίοι ήσαν αρμόδιοι για την στρατολόγηση και την απονομή δικαιοσύνης επί των *comitatense, limitanei και veterani*.

176. Σύμφωνα με τον Jones, *Roman Empire* 333 σημ. 27 το δικαίωμα συμμετοχής των στρατιωτικών στο *consistorium* υπήρξε απόρροια του τίτλου "*Comes*", τον οποίο έφεραν.

177. Την περίοδο σύνταξης της *Notitia dignitatum* αναφέρονται για το μεν ανατολικό κράτος δύο *magistri equitum et peditum in praesenti* (m.m. praesentales), για το δε δυτικό οι *magister militum in praesenti* και *magister equitum in praesenti* (*praesentalis*). Σε αυτούς συγκαταλέγοντο οι περιφερειακοί, τοπικοί στρατιωτικοί αρχηγοί *per Orientem, per Thracias, per Illyricum* και ο *m. equitum per Gallias* [P. Herz, "magister militum" *Neue Pauly* 7 675].

178. Amm. Marcell. 15. 5. 8 (Arbeto, *magister equitum in praesenti*). Amb. Ep. 57§3 (Bauto Rumoribus) – Το 388 ο Θεοδοσίος όρισε τον Flavius Timasius (PLRE I, Flavius Timasius Mag. Equ. 386, Mag. Equ. et Ped. 388-395, cos. 389) επικεφαλής των πεζικών δυνάμεων, τον δε Flavius Promotus επικεφαλής του ιππικού στον πόλεμο ενάντια στον Μάξιμο (Ζώσιμος *Ιστορία* IV 45.2· Φιλοστόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* X 8). Οι δύο στρατηγοί ηγήθηκαν το έτος 391 μ.Χ. των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά των Γόθων στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης (Ζώσιμος *Ιστορία* IV 50.1: έπιτρέψας τὰ περὶ ταῦτα Προμώτῳ Θεοδοσίος). Το έτος 391 μ.Χ. μετά το πέρας των επιχειρήσεων, καθώς ο Ρουφίνος φρόντισε να αμαυρώσει την εικόνα τους, έπεσαν στην δυσμένεια του αυτοκράτορα. Κατά την διάρκεια μίας συνεδρίας του συμβουλίου (*consistorium*) ο Πρόμοτος φιλονίκησε με τον Ρουφίνο, τον οποίο έπειτα από έντονους διαξιφισμούς προσέβαλλε χαστουκίζοντάς τον ενώπιον των υπολοίπων μελών του συμβουλίου. Αυτό είχε ως συνέπεια ο Πρόμοτος να χάσει την θέση του στο *consistorium*, να μετατεθεί στη Θράκη, όπου και έχασε τη ζωή του σε ενέδρα, την οποία έστησε κατά πάσαν πιθανότητα ο Ρουφίνος.

179. Ο Aegidius (PLRE II, Aegidius comes et MUM militiae 456/457-465) άσχησε ισχυρότατη επιρροή στον αυτοκράτορα Majorian [Πρίσχος fr. 30 (=FHG IV 112-132)], μετά δε την δολοφονία του αυτοκράτορα το έτος 461 αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Libius Severus ως αυτοκράτορα απειλώντας να εισβάλλει στην Ιταλία. Άλλο παράδειγμα εξαιρετικά ισχυρού στρατιωτικού αρχηγού ο Γαινάς [PLRE I *magister utriusque militiae* (*praesentalis*) 399-400], επεβλήθηκε στον αδύναμο αυτοκράτορα Αρκάδιο θέτοντας όρους. Ως *comes rei militaris* δε απήτησε την καταδίκη του Ευτροπίου (Ζώσιμος, *Ιστορία*, V 17. 3-18. 1 και 18 4-7). Υπερίσχυσε του ισχυρότατου Αυρηλιανού (*praefectus praetorio per Orientem*) και αξίωσε από τον αυτοκράτορα, προκειμένου να αναλάβει το ύψιστο αξίωμα του *magister utriusque militiae* να εξορίσει τους Αυρηλιανό, Σατουρνίνο και Ιωάννη (Ζώσιμος, *Ιστορία* V 18 8-9).

ρες νευραλγικές περιφέρειές της¹⁸⁰. Η δύναμη των αξιωματούχων αυτών ωστόσο μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αποβεί απειλή για την αυτοκρατορική εξουσία¹⁸¹.

Magister officiorum

Από τους τέσσερεις αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής επιφανέστερος όλων ήταν ο *magister officiorum*¹⁸². Το αξίωμα αυτό μαρτυρείται για πρώτη φορά επί Κωνσταντίνου το έτος 320¹⁸³. Την περίοδο δε της σύνταξης της *Notitia Dignitatum*¹⁸⁴ υπερείχε του αξιώματος του *quaestor*. Οι κάτοχοι του αξιώματος αυτού ανταγωνίζονταν τον *praefectus praetorio* και τους στρατιωτικούς αρχηγούς, όσον αφορά την επιρροή, την οποία ασκούσαν στην αυτοκρατορική αυλή¹⁸⁵. Το έτος 378 μ.Χ. ο *magister officiorum* φέ-

180. Το αξίωμα των *magistri militum* φέρουν από τα τέλη του τέταρτου αιώνα Γερμανοί, Φράγκοι, Γότθοι και Αλανοί. Η απονομή του αξιώματος του *magister militum* σε γερμανούς υπαγορεύθηκε από την ανάγκη ελέγχου του στρατεύματος, μέρος του οποίου στελεχώνετο από γεμανικά ότση. Στους βαρβάρους συνοδούς του αυτοκράτορα ανεγνωρίζετο κατ' εξαίρεση το δικαίωμα στην παιδεία ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στις συνεδρίες του *consistorium principis* (Amm. Marcell. XV 5, 12, 6, 1 Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

181. Ο Αναστάσιος αναγκάσθηκε να εξορίσει τον Diogenianus [Μαλάλας 411· Πασχάλιον Χρονικό 519 (PLRE II Diogenianus 4 MUM per Orientem 518-520)]. Ο Υπάτιος [Μαλάλας 423· Θεοφάνης AM 6016 (PLRE II Fl. Hypatius 6MUM per Orientem 527-529)] ανακηρύχθηκε από τον όλο της Κωνσταντινούπολης και από μερίδα συγκλητικών κατά την στάση του Νίκα αυτοκράτωρ στη θέση του Ιουστινιανού Προκόπιος Πόλεμοι I I 24, 19 - 31, 42 - 56· Ευάγριος, Εκκλησιαστική Ιστορία IV 13· Ζωναράς XIV 6 23-9 (= L. Dindorf, Epitome Historiarum 1868-1875)· Θεοφάνης AM 6024 κ. ά.

182. Σύμφωνα με τον Λυδό (Περί Αρχών II 10) ο Κωνσταντίνος απέσπασε από τον *praefectus praetorio* τη στρατιωτική δικαιοδοσία και την απέδωσε σε στρατιωτική αρχή. Παράλληλα όρισε αξιωματούχο (*magister officiorum*), προϊστάμενο των "οφφικίων", της πολιτικής διοίκησης της αυτοκρατορίας (Demandt, Spätantike 200).

183. C. Th. 16, 10, 1. : τῇ τοῦ μαγίστρου διέπων ἀρχὴν ὅς ἐπὶ συνέσει καὶ λόγων ἀρετῇ δόξαν ἔχων Μαρκιανοῦ τοῦ βασιλέως τὴν τῶν πραγμάτων ἔλαχεν ἐπιτροπὴν, καὶ πλείστων τῶν εὐ βουλευθέντων ἐκείνων καθηγητὴς ἐγένετο· ὅς καὶ Πρίσκον τὸν συγγραφέα τῶν τῆς ἀρχῆς φροντίδων ἐδέξατο κοινωνόν.

184. Not. dign. or. II· Not. dign. occ. 9.

185. Ο Θεοδωρήτος Ep 58 (= PG 83, 1171-1194) απευθυνόμενος στον Νόμο [PLRE II Nomus I mag. off. (East) 443-446] λέει: "τῶν ὑμετέρων φρενῶν εἰδὼς ἐξηρητημένα τὰ πράγματα καὶ τὰς κοινὰς ὑμῖν ἐπικειμέναις φροντίδας ὁρῶν". Το γεγονός τούτο αποδεικνύει ότι ο Νόμος ήταν ένας από τους συμβούλους του αυτοκράτορα με εξαιρετική δύναμη. - Ο Ἴλλος mag. off. στην Ανατολή την περίοδο 477-481 (PLRE II Illus 1 mag. off. 477-481) απήτησε να εξορισθεί η Αυγούστα Βερίνα στην Ισαυρία μετά την δολοφονική απόπειρα, την οποία εκείνη υποκίνησε εναντίον του [I. Αντιοχεύς fr. 211, 2 (= FHG IV 535-622)· Μαλάλας 386· Ευάγριος, Εκκλησιαστική Ιστορία III 27· Θεοφάνης, AM 5972].

ρει τον τίτλο *spectabilis*, αργότερα αναφέρεται ως *illustris*¹⁸⁶ και από τα τέλη του βου αιώνα φέρει τον τίτλο *gloriosus*.

Ο αξιωματούχος αυτός έχει διπλωματικά καθήκοντα¹⁸⁷: Υποδέχεται τους ξένους αντιπροσώπους¹⁸⁸, εισηγείται στο *consistorium* τα αιτήματα των πρεσβειών όπως και άλλα θέματα διοικητικής φύσης¹⁸⁹, εκδίδει τις άδειες μετακίνησης ενδεχομένως και παραμονής στο εσωτερικό της χώρας και ρυθμίζει τις ανταλλαγές δώρων¹⁹⁰. Υποστηρίζεται στα διπλωματικά του καθήκοντα από το *scrinium barbarorum* και ένα μεταφραστικό γραφείο. Αρμόδιο για την περίθαλψη των αποστολών είναι το *officium admissionum*. Ειδικότερα το γραφείο αυτό ρυθμίζει τις ακροάσεις των διπλωματικών αντιπροσώπων ενώπιον του *consistorium principis* Ο Ammianus Marcellinus θεωρεί ως τις πλέον τιμητικές προσκλήσεις στο *consistorium* (*qui mos est honoratior*) εκείνες, οι οποίες εκπορεύονται από τον *magister admissionum*¹⁹¹.

186. Not. Dign. Or. 11, 40-52 "Officium autem suprascripti viri illustris magistri officiorum de scola argentum in rebus est ita [Karayannopoulos, Finanzwesen 61 (= I. Karayannopoulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958)].

187. Ο Αυδός (Περί Αρχών III 53) αναφέρεται στον ρόλο του Celer [άνηρ μετά λόγου καὶ παιδείας πάσης χάριτος πολλῆς θεοῦ πεπληρωμένος καὶ ἀνδρείος (Θεοφάνης AM 5998)· σοφὸς ἀνὴρ (Μαλάλας 399)· τὴν τοῦ λεγομένου μαγίστρου φροντίδα κοσμίως ἀνῶν (Αυδός, Περί Αρχών III 17) PLRE II, Celer 2 mag. off. (East) 503-518] κατὰ τις διαπραγματεύσεις του ρωμαϊκού κράτους με την Περσία: "ὁ Πέρσης λόγους ἐκίνησε πρὸς Κέλερα, ὃς ἦν μάγιστρος τῶν ὀφικίων τῷ Ἀναστασίῳ, περὶ Βιραπαράχ ... καὶ τῆς κατὰ μόνας ὑπὸ Περσῶν γινομένης περὶ αὐτοῦ δαπάνης". – Ο Ευφήμεος [PLRE II, Euphemius 1 mag. off. (East 456)], σύμβουλος του αυτοκράτορα Μαρκιανού [Πρίσκος fr. 26: τὴν τοῦ μαγίστρου διέπων ἀρχὴν, ὃς ἐπὶ συνέσει καὶ λόγων ἀρετῇ δόξαν ἔχων Μαρκιανῷ τοῦ βασιλέως τὴν τῶν πραγμάτων ἔλαχεν ἐπιτροπὴν, καὶ πλείστον τῶν εὐβουλεύθων ἐκείνων καθηγῆτης ἐγένετο· ὃς καὶ Πρίσκον τὸν συγγραφέα τῶν τῆς ἀρχῆς φροντῖδων ἐδέξατο κοινωνόν] μεσολάβησε το 456 ὥστε να αρθρῇ η διαμάχη ἀνάμεσα στους Ρωμαίους καὶ Λαζούς. – Ο Fl. Rufius Petronius Nicomachus Cethegus [PLRE II Fl. Rufius Petronius Nicomachus Cethegus mag. off. (West E VI patricius 512-558: πατρίκιος ἀνὴρ, ἐς τῶν ὑπάτων τὸν δίφρον ἀναβεβηκώς πολλῶ πρότερον ἐπεὶ καὶ αὐτὸς τοῦτων δὴ ἔνεκεν ἐς Βυζάντιον ἀφικόμενος ἔτυχεν ἑναγχοῦ (Προκόπιος, Πόλεμοι II III 35)] ἀσκήσε την επιτροπὴ του ὥστε ο Ιουστινιανὸς να ἐντείνει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ἰταλία.

188. Αυδός, Περί Αρχών 2, 26: οὐ μόνον γὰρ τὰς τῶν ἐθνῶν πρεσβείας ὑφ' ἑαυτῷ τελοῦσας ὁ μάγιστρος ἔχειν πιστεύεται. – Απόδειξη της δύναμης, την οποία εἶχε ο *magister officiorum*, ἀποτελεῖ το γεγονός ὅτι καὶ κατὰ την ἀπουσία του αυτοκράτορα διευθετοῦσε τὰ θέματα των αντιπροσωπειῶν.

189. Amm. XXVIII 6, 9· Nov. Theod. 24, 5 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 932).

190. Amm. 26, 5, 7· Η μειωμένη αξία των δώρων αντικατόπτριζε την προδιάθεση του ρωμαϊκού κράτους ἐναντί ἄλλων λαῶν. Ὅταν το 365 η Ἀλλαμανική αντιπροσωπεία παρουσιάσθηκε στο Μιλάνο καὶ προσφέρθηκαν τὰ δῶρα στους Γερμανούς, οἱ ἀντιπρόσωποι των Γερμανῶν τὰ θεώρησαν μηδαμινῆς αξίας καὶ ἐπετέθηκαν στο ρωμαϊκὸ κράτος (Demandt, Spätantike 201).

191. Amm. 15, 5, 18: *et per admissionum magistrum – qui mos est honoratior – accito eodem*

Στα καθήκοντα του *magister officiorum* εντάσσεται και η διευθέτηση των διαφορών των αντιπροσωπειών του εσωτερικού με την κεντρική διοίκηση¹⁹². Στην εξουσία του υπόκεινται οι *agentes in rebus*¹⁹³, οι *scholae palatinae*¹⁹⁴ και το προσωπικό της αυτοκρατορικής αυλής (*mensores, decani, stratores, cursores lampadarii, notarii*). Υπεύθυνος από το έτος 390 μ.Χ. για την λειτουργία των στρατιωτικών εργοστασίων (*fabricae*), διενεργεί από το έτος 443 την ετήσια επιθεώρηση των *limitanei*¹⁹⁵. Έχει δικαιοδοσία επί πειθαρχικών υποθέσεων, η οποία εν καιρώ επεκτείνεται και επί άλλων υποθέσεων (*praescriptio fori, ministeriani*)¹⁹⁶. Από το δεύτερο δε μισό του 4ου αιώνα οι αποφάσεις του δεν εφεσιβάλλονται. Στα πλαίσια αυτά ασκεί έκτακτη δικαστική δικαιοδοσία επί των συγκλητικών. Επί Λέοντος α' οι *duces* όπως και οι αξιωματικοί των συνοριακών μονάδων¹⁹⁷ υπόκεινται στη δικαιοδοσία του, ενώ από το 529 μ.Χ. μαζί με τον *quaestor sacri palatii* εκδικάζει τις στρατιωτικές υποθέσεις σε δεύτερο βαθμό¹⁹⁸. Παράλληλα συμμετέχει ως δικαστής στο *consistorium principis* κατά την εκδίκαση σοβαρών υποθέσεων¹⁹⁹.

ingresso consistorium offertur purpura multo quam antea placidius. Όταν ο Ursicinus (*mag. eg.* 349-359, *mag. ped.* 359-360) παρουσιάστηκε στο *consistorium principis* για να του ανατεθεί η καταστολή της επανάστασης του Silvanus, ασπάσθηκε βάσει του τυπικού την αυτοκρατορική πορφύρα. Πρβλ. και σημ. 122.

192. Μαρτυρείται ότι στη μεγάλη εξέγερση της Αντιόχειας το έτος 387 μ.Χ., ο *magister officiorum* μετέβη στην περιοχή για να διερευνήσει την εξέλιξη των γεγονότων (*Demandt, Spätantike* 201).

193. Οι *agentes in rebus* περιέτρεχαν τις αυτοκρατορικές επαρχίες διενεργώντας ετήσιες επιθεωρήσεις. Ήσαν επίσης επικεφαλής γραφείων διαφόρων διοικητικών κλάδων και είχαν την εποπτεία των οικονομικών υπηρεσιών και του κρατικού ταχυδρομείου. Κυρίως όμως απαντούν στις πηγές ως μάρτυρες σε δίκες κατά υψηλών προσώπων για εγκλήματα προδοσίας (*laesa maiestatis Imperatoris C.J. 7. 9. 8*). Εσφαλμένα αποδόθηκαν ως μυστική αστυνομία (*Demandt, Spätantike* 201).

194. Τα τάγματα της ανατορικής φρουράς οι (*scholae palatinae*) ιδρύθηκαν από τον Κωνσταντίνο, μετά την κατάργηση της πραιτωριανής φρουράς το έτος 312 μ.Χ. [*καὶ στρατιωτῶν τῶν ἀμφὶ τὴν βασιλείαν φυλακὴν ὑπ' αὐτὸν ταττομένων*] Πρίσκος, *fr.* 7 *Demandt, Spätantike* 202].

195. *N. Theod.* 24 (Kirsten Groß – Albenhausen, "magister officiorum" *Neue Pauly* 7 678).

196. Συγκεκριμένες κατηγορίες υπαλλήλων, των οποίων οι υποθέσεις εκδικάζονταν από το γραφείο του *magistri officiorum* έπρεπε να πληρώσουν συγκεκριμένα δικαστικά παράβολα: στους *executores* έναν *solidi*, στους δικαστές, οι οποίοι εκδικάζαν την υπόθεση τρεις, για τις έρευνες και ανακρίσεις δύο, τέλος στους *arbitri* μισό *solidus* (βλ. *C.J.* 12. 25. 4 *Karayannopoulos, Finanzwesen* 173).

197. *C.J.* 12.59 8.

198. *C.J.* 7. 62. 38.

199. Ο Florentius (*PLRE* II, Florentius 3 *mag. off.* 359-361) μετείχε ως κατήγορος στην υπόθεση προδοσίας του Silvanus [*Amm.* 15. 5. 12: *Cumque iudices resedissent Florentius Nigriniani filius agens tunc pro magistro officiorum, contemplans diligentius scripta,*

Αρχές του 5ου αιώνα το αξίωμα του *magister officiorum* υποβαθμίσθηκε στη δύση, καθώς με τις γερμανικές επιδρομές αυξήθηκε η δύναμη του *magister militum*. Στην Ανατολή η υποβάθμιση του αξιώματος αυτού καταφάνεται με την αντικατάσταση των *scholae palatinae* από τους *excubitores*²⁰⁰, επί των οποίων εξουσία είχε ο *comes domesticorum*. Έκτοτε η δικαιοδοσία των *magistri officiorum* αφορούσε στα διπλωματικά καθήκοντα²⁰¹.

Scrinium a memoria, ab epistulis, a libellis

Η επεξεργασία των νομοθετικών κειμένων γινόταν από το γραφείο του *magister officiorum*, το οποίο συγκροτείτο από τρία *scrinia*, τις τρεις δηλ. αυτοκρατορικές γραμματείες, οι οποίες ήταν αρμόδιες για την σύνταξη των αποφάσεων του αυτοκράτορα²⁰²: *a memoria*, *ab epistulis* και *a libellis*. Το *scrinium memoriae*²⁰³ επεξεργαζόταν τις διατάξεις εκείνες, οι οποίες αφορούσαν και

apicunque pristinorum quasi quandam umbram repperiens animaduertit (ut factum est) priore textu interpolato longe alia quam dictatrat Silvanus ex libidine consarcinatae falsitatis adscripta).

200. Το αξίωμα των Έκκουβιτώνων (Domninus PLRE II) θεσπίσθηκε από τον αυτοκράτορα Λέοντα. – Ως *comes excubitorum* 515-518 υπηρέτησε και ο Ιουστίνος πριν αναγορευθεί σε αυτοκράτορα [Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 6. 11].

201. Ο Πέτρος Πατρίκιος σπουδαίος νομικός [Λυδός, *Περί Αρχών* II 26 (12-18) “τοὺς δὲ νόμους εἰδὼς εἴπερ τις ἄλλος, οἷς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἐνετράφη, συνηγορῶν τοῖς δεομένοις, ἄρχων τε μέγιστος καὶ ἄξιαν ὄφρυν τῆς ἐξουσίας ἀνατείνων ἐδείχθη καὶ δικαστὴς ὁξὺς καὶ τὸ δίκαιον κρίνειν εἰλικρινῶς ἐπιστάμενος κατὰ μὴδὲν αὐτὸν ὑπταζούσης τῆς τύχης”. II 26 (18-21): “πρῶτος μὲν γὰρ ἐστὶ καὶ μειλίχιος, ἀλλ’ οὐκ εὐχερὴς οὐδὲ πρὸς τὰς αἰτήσεις ἔξω τοῦ νόμου καμπτόμενος, ἀσφαλὴς δὲ ὁμοῦ καὶ προβλέπων τὰς ὁρμὰς τῶν προσιόντων”], κουράτωρ του οἴκου της αυτοκρατορίας Θεοδώρας και *magister officiorum* το διάστημα 539/540 έφερε εις πέρας διπλωματικές αποστολές μεγάλης σπουδαιότητας. Το 534/535 εστάλη ως διπλωματικός αντιπρόσωπος από τον Ιουστινιανό στην αυλή του Θεωδίκτου για να διαμαρτυρηθεί για την κακή μεταχείριση της Αμαλασούνθας, η οποία βρισκόταν υπό την αυτοκρατορική προστασία. Η διπλωματική αυτή αποστολή επιβεβαίωσε για άλλη μία φορά τις κυριαρχικές διεκδικήσεις του Ιουστινιανού στην Ιταλία (R. Browning, “Ο Αἰώνας του Ιουστινιανού” *IEE* Z 174). Αργότερα διαπραγματεύθηκε με τους Πέρσες την ανακωχή του 557 και την ειρήνη του 562 [Μετάνδρος: C. De Boor, *Excerpta de legationibus*, 170-221· 442-477 Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* 241 (= Λιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* A (324-610), Αθήνα 1984)].

202. Kaser, *Zivilprozessrecht* 434 σημ. 27, όπου παράθεση βιβλιογραφίας: Seeck, “*Scrinium*”, *RE* II A.1, 83· Jones, *Roman Empire* I 367-573. Η επάνδρωσή τους στην αρχή γινόταν από άτομα προερχόμενα από την τάξη των απελεύθερων, αργότερα από άτομα του *ordo equester* (Demandt, *Spätantike* 200).

203. *Not. dign. occ.* XVII 11 πρβλ. *or.* XIX 6: *Magister memoriae adnotatione omnes dictat et emittit· respondet tamen et precibus* (Demandt, *Spätantike* 201· Kaser, *Zivilprozessrecht* § 80 σημ 30). Για την συμμετοχή των *scrinia* κατά την εκδίκαση των εφέσεων βλ. N 20 (536)· 126, 1 (546). Επί Λέοντος ο αριθμός των εγγεγραμμένων υπαλλήλων του του *a*

στις πρωτόδικες αποφάσεις και στις εφέσεις. Το *scrinium epistolarum*²⁰⁴ αφορούσε στις αποφάσεις επί των εφέσεων²⁰⁵. Τέλος στις αρμοδιότητες του *scrinium libellorum*²⁰⁶ υπάγονταν οι πρωτόδικες αποφάσεις (*cognitiones*).

Advocati

Στα πλαίσια της ένταξης των νομικών στη δομή του απολυταρχικού συστήματος ένας αριθμός αυτών ακολουθούσε υπαλληλική σταδιοδρομία μέσα στα *scrinia* και συμμετείχε στις συνεδρίες του *consistorium principis*²⁰⁷. Ειδικότερα από τον Αδριανό και εφεξής είχε διαμορφωθεί ένας *cursus honorum* με στόχο την ενίσχυση του αυτοκρατορικού υπαλλήλου, ο οποίος ξεκινούσε με νομική εκπαίδευση, ανελάμβανε εν συνεχεία τη θέση του *advocatus fisci* ή του βοηθού του σε ένα από τα αυτοκρατορικά γραφεία και ακολουθούσε διοικητική καριέρα²⁰⁸. Κατά την περίοδο της ύστερης αρχαι-

memoria ήταν 62 C.J. 12. 19. 10 (Fluß, "A memoria" RE XV, 655· Chr. Gizewski, "Scriinia" Neue Pauly 11 306).

204. Not. dign. or. XIX 5. 12 *Magister epistularum graecorum eas epistulas quae graece solent emitti, a ut ipse dictat aut latine dictatas transfert in graecum*. – Η επίσημη διαίρεση του γραφείου *ab epistulis* σε *ab ep. latinis* και *ab epistulis graecis* χρονολογείται από την εποχή του Κλαυδίου (Joseph. ant. Jud. XX 183) Roztowzew, "ab epistulis" RE VI, 1 211). Σύμφωνα όμως με τον Townend, ["The Post ab epistulis in the second century", *Historia* 10 (1961) 175-81 στον Schiller, *Roman Law* 478] η επίσημη διαίρεση έλαβε χώρα επί Marcus Aurelius (161-180) και Lucius Verus (161-169). (Βλ. Phryn. epit. σελ. 379 εκδ. Lobeck, όπου γίνεται αναφορά στον ρήτορα Cornelianus: "ἐξελληνίζων καὶ ἀττικίζων τὸ βασιλικὸν δικαστήριον"). Για το γραφείο *ab epistulis* βλ. Demandt, *Spätantike* 201, Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte* 321 (= *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905)· Jones, *Roman Empire* 504· Wenger, *Institutes* 427.

Αν και το αξίωμα του *magister epistularum Graecarum* μαρτυρείται για το ανατολικό κράτος για πρώτη φορά επί Ιουλιανού [Ευνάπιος, vit. soph. 497 (= J. Giangrande, *Eunapii vitae Sophistarum, Scriptores Graeci et Latini*, Romae 1961)], η λατινική γλώσσα ισχύει ως επίσημη γλώσσα του ανατολικού κράτους έως και τον Ιουστινιανό. Επί Λέοντος ο αριθμός των εγγεγραμμένων υπαλλήλων του γραφείου *ab epistulis* ήταν 34 (C.J. 12. 19. 10) (Seeck, "Scriinium" RE II A, 1 897).

205. Not. dign. or. 19. 8: *Magister epistularum legationes civitatum, consultationes et preces tractat*.

206. Not. dign. Or. 19· Occ. 17. – O Premierstein, "a libellis" RE XIII, 20 και "a cognitionibus" RE IV, 1 222 περιγράφει πώς μετονομάστηκε το γραφείο από *a sacrarum cognitionum* (CIL 8972) σε *libellorum et cognitionum sacrarum* CIL VI 510 (376). – "Ο καθωσιωμένος έκσκέπτωρ τοῦ θείου σκρινίου τῶν λιβέλλων καὶ τῶν θείων κογιτιόνων: ACOec. II i. i. σελ. 24 (PLRE II, Ioannes 15, *exceptor scrinii libellorum et sacrarum cognitionum* (East) 449).

207. C.Th. 6. 26. 5· 12.12.10. (Seeck, "scrinium" RE II A, 1 895· Γκόφα, *Εισηγήσεις* Ια, 155).

208. Οι αξιωματούχοι αυτοί εκπροσωπούσαν ενώπιον των δικαστηρίων τον *Fiscus* [SHA Hadrian 20. 6· D. 28. 4.3 (Chr. Paulus, "Advocatus" Neue Pauly 1)· A. Arthur

ότητας η ένταξη στο σώμα των *advocati* εξασφαλιζόταν κατόπιν επιτυχών εξετάσεων στα νομικά²⁰⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας πορείας είναι η δημοσιου-παλληλική καριέρα του Ι. Λυδού. Αφιετηρία της καριέρας του Λυδού²¹⁰ ήταν η ένταξή του στους *memoriales*²¹¹. Εν συνεχεία προσεχώρησε στους *exceptores* της *praefectura praetorio*²¹². Παράλληλα με την θέση του ως *exceptor* διορίσθηκε πρώτος χαρτουλάριος στην υπηρεσία των *adiutores* του *ab actis* και ήλπιζε να καταλάβει την θέση *a secretis*²¹³.

Notarii

Την εμπιστευτική θέση του αρχιγραμματέως, προϊσταμένου της αυτοκρατορικής γραμματείας κατείχε ο πριμικηρίος των νοταρίων (*primicerius notariorum*)²¹⁴. Μεταξύ άλλων, στις αρμοδιότητές του ενέπιπτε και η σύνταξη των κωδικέλλων, βάσει των οποίων διορίζοντο οι αξιωματούχοι του ρωμαϊκού κράτους²¹⁵. Στην δικαιοδοσία του δε υπήγοντο εκτός από τους *notarii* και οι *tribuni*.

Schiller, *Bureaucracy and the Roman Law*. – Εφαλτήριο για την ανέλιξη του Τριβωνιανού στην αυτοκρατορική διοίκηση απέτέλεσε η θέση του δικηγόρου (*advocatus*) στο Ανώτατο δικαστήριο του *praefectus praetorio* [από δικηγόρων τών υπάρχων *Suid*].

209. C.J. 2. 7. 11(460): *Iuris peritos etiam doctores eorum iubemus iuratos sub gestorum testificatione depromere, esse eum qui sub hac subrogari volueri, peritia iuris instructum*. Άλλωστε οι *advocati* διεμόρφωναν το τυπικό κείμενο του νόμου, (C.Th. 6. 26. 3: *Obsecundatoribus sacrorum scriniorum, quorum mentibus ingeniisque committimus, quidquid in alios quoque perennium saepe proferimus sanctionum*).

210. Δικολόγος ὢν, εἶτα καὶ ματρικουλάριος ἐν τοῖς ἡμετέροις δικαστηρίοις βαθμούς τε καὶ πόνους διανύσας Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 30.

211. Ἐπὶ τοὺς μεμοριαλίους τῆς αὐλῆς συνεῖδον ἐλθεῖν καὶ πρὸς στρατείαν ἀναζώσασθαι μετ' ἐκείνους Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 26· Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* 180. (= R. Henry, Photius, *Bibliothèque*, tome VIII, Codices 257-280 Paris 1977). Οι *memorialii* απαντούν ως *obsecundatores sacrorum scriniorum* (C.Th. 6. 26. 3· *in scriniis palatii militantes* C.Th. 6. 26. 8· *qui in sacris scriniis militant* C.Th. 6. 26 Seeck, "Scrinium" *RE* II A. 1 894).

212. Τοῖς ταχυγράφοις τῆς ἀρχῆς συνηρίθμυσεν Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 26.

213. Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 27. – Αργότερα ο Λυδός παραιτήθηκε από την θέση, την οποία είχε στην αυτοκρατορική αὐλή και αφιέρωσε την ζωή του στην υπηρεσία της υπαρχίας (τῆς μὲν ἐπὶ τὴν αὐλὴν σπουδῆς ἀπεσχόμεν, ὅλον δὲ μου τὸν βίον τῇ στρατείᾳ παρεχώρησα Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 28).

214. Ο Ιωάννης, *ex primicerio notariorum regnum sumit* [Chron. Gall. 452 no 92 (423) Th. Mommsen, *Chronica Gallica* a. CCCCLII MGH (AA) IX 1892], πρωτοστάτης ὢν τῶν βασιλικῶν ὑπογραφῶν [Σωκράτης, *Ιστορία* VII 23. 3· I. Αντισχεύς fr. 195], εἰς τῶν τὰ ὑπομνήματα βασιλεῖ γραφόντων [Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* XIV 7 PG 145-147], τις ἐκ τῶν βασιλικῶν ὑπογραφῶν (Θεοφάνης AM 5915) (PLRE II, Ioannes 6 Augustus (Italy) 423-425)] διεκδίκησε μετὰ τον θάνατο του Ονωρίου το αυτοκρατορικό αξίωμα στη Δύση με την υποστήριξη του MUM Castinus, χωρίς όμως να αναγνωριθεῖ ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη [PLRE II, Ioannes 6 Augustus (Italy) 423-425].

215. Οι τίτλοι και τα αξιώματα της αυτοκρατορικής (Suet. Claud. 29· D. XXVII 1,

Η γραμματειακή υποστήριξη κατά τις συνεδρίες του *consistorium principis* ανετίθετο στους *notarii*. Οι *notarii* ήταν αρμόδιοι για την τήρηση των πρακτικών²¹⁶. Για το έτος 444 μαρτυρούνται 30 *notarii*. Στην αρχή της καριέρας τους εκτελούσαν απλώς χρέη στενογράφων (*exceptores*)²¹⁷, προέρχονταν δε συνήθως από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Ο Λιβάνιος διαμαρτύρεται για την άνοδο αμόρφωτων ανθρώπων²¹⁸ και την επιρροή, την οποία ασκούσαν στο περιβάλλον του αυτοκράτορα²¹⁹. Απελάμβαναν τα ίδια προνόμια με τους έκτακτους αυλικούς συμβούλους²²⁰.

Στα τέλη του 4ου αιώνα το αξίωμα του νοτάριου συγχωνεύθηκε με το στρατιωτικό αξίωμα του *tribunus*²²¹ και αποτελέσε εφιαλτήριο για την ανά-

41), αλλά και της δημοκρατικής περιόδου (Suet. Cal. 18)] απονέμονταν από τον αυτοκράτορα υπό την μορφή των *codicilli*. Οι αξιωματούχοι, στους οποίους απονέμονταν τα αξιώματα της δημοκρατικής περιόδου χαρακτηρίζονταν ως *candidati principis*. Πληροφορίες για το περιεχόμενο των κωδικελλών έχουμε από τον τέταρτο αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή εστέλλοντο κωδικελλοί στους υψηλόβαθμους αξιωματούχους από χρυσό και ελεφαντοστόν (βλ. Θεμιστίος, I. Χρυσόστομος), ενώ στους χαμηλόβαθμους από χαλκό και ξύλο βλ. C.Th. 6. 22. 1. Σε γενικές γραμμές οι κωδικελλοί απευθύνονταν σε μεμονωμένες περιπτώσεις αξιωματούχων και όχι στα μέλη των υπαλληλικών *corpora*, των *militantes*. (Βλ για *codicilli* και για *codicilli honorarii* Seeck, "Codicilli" RE IV, I 179, 180).

Η σύνταξη των κωδικελλών, βάσει του *laterculum* (κατάλογος των πολιτικών αξιωμάτων του ρωμαϊκού κράτους C.J. 1. 27. 1§ 17· 1. 30 1. 2· 1. 31. 5 §2 Heumann, Quellen "laterculum" 310) ήταν αρμοδιότητα του *primicerius notariorum*. Ο αξιωματούχος αυτός υποβοηθείτο στο έργο του από τους *laterculenses* (N.J. 25. 26. 27) και τελούσε υπό τις εντολές του *Quaestor sacri Palatii* (N. J. 17 προϊμ.). Από τον κατάλογο αυτό (*laterculum*) συντάχθηκε αργότερα η *Notitia dignitatum* (Not. dign. Or. XVIII· Occ. XVI· πρβλ. N. Just. 17pr.). Μεταγενέστερα συντάσσεται το *minus laterculum*, ο κατάλογος των στρατιωτικών αξιωματών. Τον έκτο αιώνα τα δύο *latercula* ενοποιήθηκαν. Η αρμοδιότητα αυτή του *primicerius notariorum* διαφυλάχθηκε από τις επεμβάσεις του *magister militum* (C. Th. 1 8. 1-3) με διαδοχικά διατάγματα. (βλ. Seeck, "Codicilli" RE IV, 1 181).

216. Demandt, *Spätantike* 209.

217. Όσον αφορά στην ιεραρχική σειρά των αξιωματούχων, οι οποίοι υπηρετούσαν στα *scrinia* ο τίτλος *exceptor* αφορούσε χαμηλόβαθμο αξιωματούχο C. Th. 6. 26.16. Οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι έφεραν τους τίτλους των *melloproximi* (C. Th. 6. 26. 16. 17 και *proximi* (C. Th. 6. 26.11. 17). (Seeck, "scrinium" RE II A, 1 895).

218. Λιβάνιος, Or. 2. 44.

219. Λιβάνιος, Or. 18. 134. – Βλ. επίσης Demandt, *Spätantike* 209.

220. Τοῦ εἰωθότος παρὰ τῆς βασιλείας αξιωμάτος τοῖς πληροῦσιν ἐπιδίδοσθαι [Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν* III 30 πρβλ. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* 180 τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ψήφῳ βασιλέως ἄξιωθῆναι].

221. Ο περίβλεπτος τριβούνος καὶ νοτάριος ACO ec. II i. ii σελ. 24 *vir spectabilis* [PLRE II, Ioannes tribunus et notarius (East) 451]. Ο περίβλεπτος τριβούνος καὶ νοτάριος πραιτωρίων ἦταν ιεραρχικά ανώτερος των *tribuni* et *notarii* (C. Th. 6.10. 3 (381) – Όταν ο Λυδός απεχώρησε από την ενεργό υπηρεσία ως *Augustalis*, πρέπει να του απενεμήθη είτε το αξίωμα του *cornicularius*, είτε του *primiscrinii*. Έτσι έφερε τους τίτλους των *tribunus* et *notarius vacans* και *comes primi ordinis* (C.J. 12. 49. 12). – Πρβλ. Ζώσιμος,

ληψη υπηρεσίας στην αυλή του αυτοκράτορα για τους γιούς αξιωματούχων και υπαλλήλων με ισχυρή επιρροή στα πράγματα της αυτοκρατορίας. Τα αυλικά υπουργεία επανδρώνονταν κατά κανόνα από άτομα των μεσαίων κυρίως τάξεων, της τάξεως των *curiales* και όχι από συγκλητικούς. Πρέπει οι συγκλητικοί να θεωρούσαν υποτιμητική την υπηρεσία στην αυλή, ανάξια και ασυμβίβαστη του κύρους, των τίτλων και των τιμητικών αξιωμάτων, τα οποία έφεραν. Είναι όμως εξίσου πιθανόν οι αυτοκράτορες να επέλεγαν άτομα, τα οποία προέρχονταν από το ίδιο περιβάλλον με αυτούς. Κατά κανόνα τα άτομα αυτά δεν ήσαν από καταγωγή συγκλητικοί²²².

Quaestor sacri palatii

Ο θεσμός του *quaestor sacri palatii* εισήχθη επί Κωνσταντίνου κατ' αναλογία του *quaestor Augusti* της περιόδου της Ηγεμονίας. Αρμόδιος επί υποθέσεων της δικαιοσύνης και για την έκδοση των νόμων ο *quaestor sacri palatii* προεδρεύει του *consistorium principis* κατά την περίοδο απουσίας του αυτοκράτορα²²³. Ως νομικός²²⁴ επικουρεί τον αυτοκράτορα κατά την άσκηση

Ιστορία V 34. 7· πατήρ δὲ παιδὸς ἐνὸς γεγονῶς ἔστησεν αὐτῷ τὴν ἀξίαν ἄχρι τοῦ λεγομένου νοταρίου τριβούνου, μηδεμίαν αὐτῷ περιποιήσας ἀρχὴν [PLRE II Eucherius 1, *tribunus et notarius* (West) 396-408]· πρβλ. PLRE II Eulogius 3, *tribunus et notarius praetorianus* (East) 449.

222. Έτσι, Demandt, *Spätantike* 208.

223. C.Th. 11. 39. 5· Dessau, 1255· Ammian XXVIII 1, 25. Symm. *epist.* I 23, 4 XV 5, 12 (= J. P. Callu, *Symmaque Lettres*, tomes II (livres III-V) Paris 1982)· Cass. *var.* VI 6, 2 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

224. Ο Τριβωνιανός δεξί χέρι του αυτοκράτορα Ιουστινιανού στην πραγματοποίηση της ιδέας μίας πλήρους κωδικοποίησης του ρωμαϊκού δικαίου [*legitimi operis nostri minister Const. Cordi* 2 (W. Enßlin, "Tribonianianus" RE VI A, 2 2419)] επαινέθηκε για την νομική του παιδεία. [Προκόπιος, *Περσικοί Πόλεμοι* I 1 24, 16: παιδείας ἐς ἄκρον ἀφίκετο τῶν κατ' αὐτὸν οὐδενὸς ἦσσαν· Λυδός, *Περὶ Ἀρχῶν*, III 20: ὁ πολυμαθέστατος· *Iust. Const. Tanta* (Δέδωκεν) 9: *similiter eloquentiae et legitima scientiae artibus decoratus et in ipsis rerum experimentis emicuit*· ebd. c. 17: *antiquae sapientiae librorum copiam maxime Tribonianus vir excellentissimus prae-buit, in quibus multi fuerant et ipsis eruditissimis hominibus incogniti. Διετέλεσε magister officiorum τὰ ἔτη 528/529 [vir magnificus magisteria dignitate inter agentes decoratus (Const. Haec quae necessario §1. Const. Summa rei publicae §2). Κατὰ τὴν διάρκεια των ἐτῶν 529 [C.J. 7. 63. 5], 530 [Const. Deo auctore = C.J. 1. 17. 1] καὶ 531 [C.J. 6. 28. 4. 3] ἀσχεὶ το ἀξίωμα τοῦ quaestor sacri palatii. Το ἔτος 533 μετὰ τὴν στάση τοῦ Νίκα [Μαλάλας 473. 5· Θεοφάνης, I 181, 24· Πασχάλιον Χρονικόν 620· Ευάγγριος, Ιστορία IV 13· Ζωναράς III 271· Κεδρηνός I 647] ἀναλαμβάνει ἐκ νέου το ἀξίωμα τοῦ magister officiorum [Triboniano viro excelso magistro officiorum et ex quaestore sacri palatii et ex consule, Const. Tanta = C. I 17. 2 πρβλ. §9: *virum excelsum nec non prudentissimum magistrum ex quaestore et ex consule*· Const. Cordi 534: *excelsus magister ex quaestore et ex consule*] καὶ τέλος το ἔτος 535 ἀσχεὶ γὰ τελευταία φορὰ το ἀξίωμα τοῦ quaestor sacri palatii [N. 17 (535): *Triboniano quaestori sacri palatii et ex consule*· N. 23 (536):*

τόσο των νομοθετικών, όσο και των δικαστικών καθηκόντων του, αναγιγνώσει τις αποφάσεις του στη Σύγκλητο και στο *consistorium* και συμμετέχει λόγω της νομικής του κατάρτισης σε εξαιρετικές περιπτώσεις σε πρεσβείες προς ξένους ηγεμόνες²²⁵. Στο χειρόγραφο της *Notitia Dignitatum* το συγκεκριμένο αξίωμα συμβολίζεται με το ειλητάριο και ένα αρμάριο με τα επίσημα έγγραφα, το οποίο φέρει την επιγραφή *leges salutare*. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει την αρμοδιότητα του *quaestor* να συντάσσει τα αυτοκρατορικά διατάγματα²²⁶. Άλλωστε ελάχιστοι ήσαν οι αυτοκράτορες, οι οποίοι συνέτασσαν οι ίδιοι τους νόμους²²⁷. Στις αρμοδιότητες του *quaestor sacri Palatii* ενέπιπτε και η έκδοση των κωδικέλλων, οι οποίοι αφορούσαν στον διορισμό των αξιωματούχων²²⁸. Στην έκδοση των κωδικέλλων υπεστηρίζετο από το *scrinium memoriae*. Ένας λόγος επομένως επιπλέον για να χαρακτηριστεί σύμφωνα με τον Cassiodorus η υπηρεσία του *Quaestor sacri Palatii* ως *genetrix omnium dignitatum*²²⁹.

Comes sacrarum largitionum

Η *Notitia Dignitatum* αναφέρει ως τρίτον από τους τέσσερις υψηλούς αξιωματούχους της αυλής τον *comes sacrarum largitionum*²³⁰. Το αξίωμα αυτό θεσπίσθηκε το έτος 318 μ.Χ. παράλληλα με εκείνο του *comes rerum privatarum*. Στην ιεραρχία ωστόσο των αξιωμάτων, το αξίωμα του *comes*

Triboniano illustri magistro officiorum et quaestori sacri palatii). (W. Enßlin "Tribonianus" *RE VI A*. 2 2419)). – Βλ. επίσης *PLRE II*, Honoratus 2, *quaestor palatii* 524-525. Υπήρξε *advocatus* [Cass. Var. V 4 : *nutrivi quippe et haec advocacione facundiam*· Ennod. *ep.* II 27 *magis ingenium tuum ad squalentia iura* (= W. Hartel *CSEL* 6 (1882) και F. Vogel, *MGH* (AA) VII (1885))].

225. Ο Επιγένης [*PLRE II*, Epigenes QSP (East 438 / 440)] συμμετείχε στην πρεσβεία στον Αττίλα κατ' απαίτηση του Πλίνθα (Πρίσκος, *fr.* 1: *ἐβούλετο καὶ Ἐπιγένην ὁ Πλίνθος συμπρεσβεύειν αὐτῷ ὡς μεγίστην ἐπὶ σοφίᾳ δόξαν ἐπιφερόμενον καὶ τὴν ἀρχὴν ἔχοντα τοῦ κοιαιστόρου*).

226. Ο Θεοδοσίος β' ανέθεσε το έτος 429 μ.Χ. στον απερχόμενο, όπως και στον εν ενεργεία κοιαιστωρα την κωδικοποίηση των διατάξεων, οι οποίες είχαν δημοσιευθεί από τον Κωνσταντίνο και εφεξής. Την ανάθεση αυτή επανέλαβε το έτος 435 μ.Χ. Η επιτροπή συγκροτούμενη από τον κοιαιστωρα και τον έπαρχο εξέδωσε σε διάστημα τριών ετών τον Θεοδοσιανό κώδικα.

227. Σύμφωνα με τον Προκόπιο ο Ιουστινιανός είχε εκδόσει ο ίδιος πλήθος νέων διατάξεων αγνοώντας ωστόσο τους νομικούς και ειδικότερα τον Τριβωνιανό [Προκόπιος *Ανέκδοτα* 14. (= J. Haury, *Procopii Caesarensis Opera Omnia*, III Lipsiae 1963): *ὅσα τε γράφεσθαι πρὸς αὐτοῦ βούλοιτο, οὐ τῷ τὴν κοιαιστωρος ἔχοντι τιμὴν, ἤπερ εἰώθει, ἐπέστελλε διοικεῖσθαι, ἀλλ' αὐτός τε τὰ πλείστα, καίπερ οὕτω τῆς γλώττης ἔχων ἐκφέρειν ἡξίου καὶ τῶν παρατυχόντων πολὺς ὁμιλος*].

228. Βλ. και σημ. 215.

229. Seeck, "Codicilli" *RE IV*, 1 181.

230. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 55.

sacrarum largitionum προηγείται εκείνου του *comes rerum privatarum*²³¹. Ο αξιωματούχος αυτός ανήκει στους *comites consistoriani*²³² και φέρει αρχικά τον επίσημο τίτλο *comes ordinis primi intra consistorium* ή *intra palatium*²³³. Ως *comes sacrarum largitionum* απαντά στην νομοθεσία το έτος 345²³⁴ και στις επιγραφές το έτος 418²³⁵.

Ο αξιωματούχος αυτός ασκεί την εποπτεία επί των δημοσίων οικονομικών. *Vir perfectissimus* στην αρχή²³⁶, φέρει αργότερα τον τίτλο του *vir illustis*²³⁷. Επί κεφαλής πολύκλαδης κεντρικής και περιφερειακής υπηρεσίας, διαχειρίζεται τον δημόσιο θησαυρό, προΐσταται των φορολογικών υπαλλήλων, των εισπρακτόρων, ασκεί την εποπτεία επί των δημοσίων αποθηκών, στις οποίες συγκεντρώνονταν οι φορολογικές εισφορές σε είδος καθώς και τα προϊόντα των κρατικών εργοστασίων (*theusauri*), έχει τον έλεγχο των νομισματοκοπείων και της κοπής των νομισμάτων, των μεταλλείων και των κρατικών εργαστηρίων.

Comes rerum privatarum

Ως τέταρτος αυλικός αξιωματούχος αναφέρεται ο *comes rerum privatarum*²³⁸, ο οποίος προΐσταται ειδικής υπηρεσίας με ευρεία επαρχιακή διακλάδωση. Επί Κωνσταντίνου φέρει τον τίτλο *vir perfectissimus* και ανήκει

231. 'Επὶ τὴν τῶν πριβάτων ἀνέδραμεν ἀρχὴν, ἐκεῖθεν τε καὶ τῶν βασιλείων θη-
συρῶν, καὶ πρὸς τὸν ὑπαρχον ἀνέβη θρόνον [I. Αντιοχεύς fr. 211 = Exc. de ins. σ. 133 fr.
95 PLRE II Epinicus. PPO Orientis 475· patricius· PUC 478].

232. C.Th. 6.30. 1. 4.

233. Ο Ιωάννης [PLRE II. Ioannes 1 CSL (East) 404], εξέχουσα φυσιογνωμία στην Κωνσταντινούπολη [Ζώσιμος, Ιστορία V 18. 7: τοὺς ἐξέχοντας τοῦ πολιτεύματος ἄνδρας], ἐμπιστος σύμβουλος του αυτοκράτορα Αρκαδίου [Ζώσιμος, Ιστορία V 18. 7: τὰ ἀπόρρητα πάντα παρὰ βασιλέως τεθαρρημένος], *comes consistorianus* κατά τα ἔτη 401/403 υπῆρξε μάρτυρας σε υπόθεση καταμέτρησης της εκκλησιαστικής περιουσίας υπό την ιδιότητα του *comes sacrarum largitionum* το έτος 404 κατά την περίοδο των διωγμῶν των οπαδῶν του I. Χρυσόστομου. Ο Ιωάννης ο Παφλαγών [PLRE II. Ioannes the Paphlagonian 45 CSL (East) 498], ἀνὴρ ἐπίδοξος καὶ ἐν ἀρχαῖς πολιτικαῖς πολλὰκις εὐδοκμήσας [Cyril V. Abraam (= Schwartz, Texte und Untersuchungen 49 1939)] ανέλαβε ἐπὶ Αναστασίου το έτος 498 το αξίωμα του *comes sacrarum largitionum*. Σταθεροποίησε την αξία του χάλκινου νομίσματος και ὅρισε την αντιστοιχία των νομισμάτων αυτών προς τον χρυσό [Marcell. comes 498 (= Th. Mommsen, Chronicle MGH (AA) XI 1894)].

234. C.Th. 11. 7. 5 (Seeck, "Comites" RE IV. 1 671).

235. Dessau, 1291, 1304, 809· CIL VI 1674 (Seeck, "Comites" RE IV. 1 671).

236. *Vir perfectissimus* C.Th. 11. 7. 5 (375). Το έτος 372 προηγείται ιεραρχικά του *proconsul* (C.Th. 6. 9. 1 372)]. Ἄλλωστε ο *proconsul* φέρει το έτος 425 ἀκόμα τον τίτλο του *vir spectabilis* [Not Dign. Or. 20. 5· 21· 3· Occ. 18. 2].

237. Dessau, 1291· CIL 1674· C.Th. 1. 5. 13 (400)· Not. Dign. Or. 13. 1 Occ. 11. 1].

238. His. Domänen 33 (=R. His. Die Domänen der römischen Kaiserzeit, Leipzig 1896).

στην τάξη των ιππέων, όπου άλλωστε ανήκαν οι οικονομικοί υπάλληλοι ήδη από την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο²³⁹. Αργότερα εντάσσεται στην τάξη των συγκλητικών (*vir clarissimus*)²⁴⁰. Σύμφωνα με την ιεράρχηση των αξιωμάτων επί Βαλεντινιανού είναι ιεραρχικά ανώτερος των *proconsules*, το δε έτος 380 γίνεται *vir illustris* και ιεραρχικά ισότιμος με τον *praefectus praetorio*²⁴¹.

Στις αρμοδιότητές του *comes rerum privatarum* εμπίπτει η διαχείριση της περιουσίας του στέμματος και η περιέλευση των δημευμένων περιουσιών στο κράτος²⁴². Ειδικότερα στον *Fiscus* περιέρχονταν οι περιουσίες εκείνων, οι οποίοι καταδικάστηκαν για ποινικό αδίκημα²⁴³, οι δωρεές αιρετικών²⁴⁴, οι δωρεές που έλαβαν χώρα στα πλαίσια αιμομεικτικών γάμων²⁴⁵ καθώς και η κινητή και ακίνητη περιουσία των ναών²⁴⁶. Ο αξιωματούχος αυτός είναι αρμόδιος επομένως για την διαχείριση των *bona vacantia* και *caduca*²⁴⁷, όπως επίσης για την περιέλευση στον *Fiscus* των περιουσιών εκείνων, οι οποίοι πέθαιναν αδιάθετοι²⁴⁸. Μεριμνά τέλος για την είσπραξη των φόρων από τις δημόσιες γαίες (*res nostra*) και τις γαίες των *emptyteutarii* και *perpetuarii*²⁴⁹ και ορίζει τα άτομα, τα οποία αναλαμβάνουν την "λειτουργία" της είσπραξης των φόρων (*munus susceptionis*)²⁵⁰.

Αρχικά ο *comes rerum privatarum* δεν είχε δικαστική εξουσία, αργότερα επί Θεοδοσίου α' αποκτά δικαιοδοσία επί υποθέσεων δημοσιονομικής φύσεως, η οποία εν συνεχεία του αφαιρείται²⁵¹. Την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών, όπως και την εκδίκαση των εφέσεων αναλαμβάνουν έκτοτε τα αρμόδια δικαστήρια. Σε περίπτωση ωστόσο, κατά την οποία το δικαστήριο, στο οποίο η απόφαση εφεσιβάλετο, δεν εξέδιδε απόφαση, η υπόθεση πα-

239. *C.Th.* 10. 8. 2. (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 665).

240. *Dessau*, 1290· *C.Th.* 10. 10. 13 (380). (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 665).

241. *C.Th.* 1 5. 13 (400)· 6. 30. 24 (425)· 10. 3. 7.(417)· 10. 9. 3.(418)· 10.10. 27 §2. (415) 32§1 (425) (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 665).

242. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 71 σημ. 100, όπου παράθεση πηγών. – Πρβλ. *His. Domänen* 35 σημ. 1, όπου παράθεση πηγών.

243. *N. Mai.* 5· *C.Th.* 9. 42. 17· 10. 9. 1· 10. 23. 30· 16. 3 (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 666).

244. *C.Th.* 16. 5. 50 (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 666).

245. *C.J.* 5. 5. 4 (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 666).

246. *C.Th.* 10. 1. 8. 10. 24. 32· *C. J.* 7.38. 2· 11. 66. 4 (Seeck, "Comites", *RE* IV, 1 666).

247. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 71 σημ. 101, όπου παράθεση πηγών.

248. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 71 σημ. 102, όπου παράθεση πηγών.

249. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 72 σημ. 1113, όπου παράθεση πηγών.

250. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 72 σημ. 114, όπου παράθεση πηγών.

251. *Symm. Rel.* 41. 6 (= O. Seeck, *Q. Aurelii Symmachi quae supersunt*, MM., AA., VI, 1 Berlin 1883 279-317)· *C.Th.* 11. 30. 18. 41(383).

ρεπέμπετο στο δικαστήριο του αυτοκράτορα (*consistorium principis*), όπου την τελική απόφαση εξέδιδε ο *comes rerum privatarum*²⁵².

Comes domesticorum. *Comes domesticorum equitum* και *comes domesticorum peditum*. *Duces – militares*

Σύμφωνα με τις επιγραφές²⁵³ και τις ιστορικές πηγές²⁵⁴ ο επίσημος τίτλος των αξιωματούχων αυτών ήταν *comes domesticorum*²⁵⁵. Σύμφωνα με την *Notitia dign.* οι *comites domesticorum equitum* και *domesticorum peditum*²⁵⁶ ακολουθούσαν στην ιεραρχία των αξιωμάτων τους τέσσερεις υψηλόβαθμους αξιωματούχους της αυλής. Υπήρξαν συγκλητικοί επί Κωνσταντίνου (*vires clarissimi*)²⁵⁷ και *vires illustres*²⁵⁸ σύμφωνα με την ιεράρχηση των αξιωμάτων επί Βαλεντινιανού Α', επομένως ιεραρχικά ισότιμοι με τους τέσσερεις υψηλόβαθμους *comites consistoriani*.

Η συμμετοχή των στρατιωτικών ακολούθων του αυτοκράτορα (*militares*) στο *consistorium* μαρτυρείται κατά την εκδίκαση εγκλημάτων υψίστης προδοσίας²⁵⁹. Νόμος του έτους 396 μ.Χ.²⁶⁰ ορίζει ότι οι στρατιωτικοί, οι οποίοι υπηρέτησαν ως *duces*, δύνανται ακόμα και μετά την αποχώριση τους από την υπηρεσία να συμμετέχουν στο *consistorium principis*²⁶¹. Από το έτος δε 415 μ.Χ. (C.J. 12. 16. 1) οι *comites domesticorum* συμμετέχουν ως τακτικά μέλη του *consistorium* στις συνεδρίες του συμβουλίου²⁶².

252. Cass. Var. VI 8. 5. 6 (Seeck, "Comites", RE IV, 1 669).

253. Dessau, 790, 1277, 1278, 1308, 1310, 1311· CIL V 8120, 7. VI 1794, 1796, 30, 32 [Seeck, "Comites" RE IV, 1 648].

254. Ζώσιμος, *Ιστορία* V 36. 3· Ammian XIV 11, 14· XX 8, 1

255. Κόμης τῶν καθωσιωμένων δομεστικῶν [P. Bour. 19. 2 19. 2 (= P. Collart, Les Papyrus Bouriant, Paris 1926) PLRE II, Fl. Erythrius 3 *comes domesticorum* (East) V/VI] Το αξίωμα του *comes domesticorum* διεκρίνετο αρχικά σε *comes domesticorum equitum* και *domesticorum peditum*, κατ'αντιστοιχία του αξιώματος του *magister militum* (*magister equitum praesentalis* και *magister peditum praesentalis*) (Ζώσιμος, *Ιστορία* II 33. 3). Αργότερα ο διαχωρισμός αυτός καταργήθηκε και στις δύο περιπτώσεις [Seeck, "Comites" RE IV, 1 648].

256. Not. Dign. Or. XV·Occ. XIII. – Ο *comes domesticorum peditum* απαντά στις πηγές τα έτη 452 και 519 (C.J. 12.17. 3· 2. 7. 25 §3) ο δε *comes domesticorum equitum* τα έτη 409, 517 και 519 (Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* IX 8 PG. 67 843-1630)· Dessau, 1305· C.J. 2. 7. 25 §3 [Seeck, "Comites" RE IV, 1 648].

257. C.Th. 12. 1. 38.

258. Not dign. Or. XV 5· Occ. XIII 5· C. I. 12, 16, 1.

259. Ammian. Marcell. 15. 5.12.18. ο οποίος αναφέρεται στην ανταρσία του Silvanus και στον ρόλο, τον οποίο διεδραμάτισε το *consistorium* [βλ. για την συμμετοχή των στρατιωτικών ακολούθων στο *consistorium* ειδικότερα XV 5. 5.12: *Hisque cognitis statuit imperator, dispicientibus consistorianis et militaribus universis, in negotium perspicaciter inquiri* (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 932)].

260. C.Th. 6. 4. 28 (396).

261. Jones, *Roman Empire* 334.

262. Jones, *Roman Empire* 334 σημ. 28. – Σύμφωνα με τον Jones, *Roman Empire* 333

Praepositus sacri cubiculi

Αξιωματούχος με μεγάλη επιρροή, παλαιότερα άσημος αυλικός, κατά κανόνα ευνούχος ο *praepositus sacri cubiculi*²⁶³ έως την εποχή του Θεοδοσίου α΄ κατετάσσετο στην ιεραρχία των αξιωμάτων μετά τους τέσσερεις υψηλόβαθμους αξιωματούχους (*comites consistoriani*), τους *praepositus sacri cubiculi*, *magister officiorum*, *comes sacrarum largitionum*, *comes rerum privatarum*. Αρχές ωστόσο του 5ου αιώνα, ο αξιωματούχος αυτός φέρεται να προηγείται ιεραρχικά των άλλων αξιωματούχων, καθώς από το έτος 422 μ.Χ. είναι ιεραρχικά ισόβαθμος με τους *praefecti praetorio* και τους *magistri militum*²⁶⁴. Οι αρμοδιότητες του αξιωματούχου αυτού δεν είναι γνωστές²⁶⁵. Πρέπει να ήταν ο έμπιστος του αυτοκράτορα²⁶⁶. Είχε δε το δικαίωμα να προσέρχεται ενώπιον του χωρίς προηγούμενη αναγγελία²⁶⁷. Από τις διαδικασίες, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά την εκλογή του Αναστασίου (491) προκύπτει ότι

σημ. 27 ο τίτλος "Comes", τον οποίο έφεραν οι *comites domesticorum*, αποτελούσε προϋπόθεση για την συμμετοχή του στο *consistorium principis*. Ωστόσο η συμμετοχή τους στο *consistorium* ήταν απαραίτητη για τους ίδιους λόγους, οι οποίοι ίσχυαν και για την συμμετοχή των στρατιωτικών *magistri*.

263. Ο τής φυλακής του βασιλικού κοιτώνος προεστώς Ζώσιμος, *Ιστορία* V 35. 2· την ήγεμονίαν πάντων των βασιλικών είχε κοιτώνων (Ζώσιμος, *Ιστορία* V 9. 2)· την του πραιποσίτου τιμήν αναβάς Φιλοστόργιος XI 4· *Sacri palatii cubicularius* Marcell. com. 396· Αφηγητής των βασιλικών κοιτώνων 398 Pall. Dial. σελ. 29 (=P. R. Coleman – Norton, *Palladius, Dialogus de vita S. Ioannis Chrysostomi* 1928)· ό προεστώς του βασιλικού κοιτώνος 398 Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VI 2. 10 399· ό τότε προεστώς του βασιλέως οίκου (398)· Σωζομενός VIII 2. 19· *Quondam praepositus sacri cubiculi* (399) C.Th. 9. 40. 17. – Βλ. επίσης PLRE II Deuterius 1 PSC (West) 408.

264. C.Th. 6. 8. 1 (422). – Βλ. Jones, *Roman Empire* 399. – Ισότιμος ιεραρχικά με τον *praepositus sacri cubiculi* γίνεται το έτος 537 επίσης ο υπεύθυνος του *sacellum* (W. Enßlin, "Praepositus sacri cubiculi" *RE Suppl.* VIII 563).

265. Αρχές του 5ου αιώνα ίσως, ενδεχομένως και ενωρίτερα [C.Th. 6. 30. 2 (379)], το πλέον πιθανόν κατ' απαίτηση του Ευτροπίου (PLRE II, Eutropius I PSC (East) 395-399· *cos.* 399· *patricius*), πανίσχυρου πραιποσίτου επί Αρκαδίου περιήλθε η διαχείριση σημαντικού μέρους των αυτοκρατορικών γαιών (*domus divina*) στις αρμοδιότητες του συγκεκριμένου αξιώματος [Χριστοφιλοπούλου, Πολιτεία - Κοινωνία - Οικονομία (324-610) *IEE Z* 269]. Επί Ιουστινιανού αργότερα, παρά το γεγονός ότι η διοίκηση της Καπαδοκίας, πολιτική, στρατιωτική και δικαστική περιήλθε στο πρόσωπο ενός αξιωματούχου [N. 30 (536)] ο αξιωματούχος αυτός (*praepositus sacri cubiculi*) συνέχισε να είναι αρμόδιος για την είσπραξη των φόρων από την συγκεκριμένη περιοχή για την κάλυψη των αναγκών των ανακτόρων [Karayannopoulos, *Finanzwesen* 70].

266. Ως έμπιστος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου ο Ευτρόπιος μαρτυρείται ότι εστάλη στην Αίγυπτο να ανακρίνει τον μοναχό Ιωάννη, όσον αφορά στην έκβαση του πολέμου με τον σφετεριστή Ευγένιο (Σωζομενός VII 22. 7-8: πιστός ήν αὐτῷ τῶν ἐν τοῖς βασιλείοις εὐνούχων· Claud. In *Eutr.* I 312-13).

267. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου Τάξεως* I 97.

ο *praepositus sacri cubiculi* ήταν μέλος του *silentium et conventus*, το οποίο εξέλεξε τον Αναστάσιο.

Ἑκτακτοὶ *comites consistoriani*

Στο *consistorium principis* παρά την σταδιακή μείωση του αριθμού των μελών, η οποία επήλθε με το πέρασμα του χρόνου, συμμετείχαν εκτός από αξιωματούχους με συγκεκριμένη δικαιοδοσία (*in actu positi*)²⁶⁸ και εκείνοι, οι οποίοι δεν έχουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες (*vacantes*)²⁶⁹, επομένως όλοι οι *illustres* οι οποίοι ανήκαν στην αυλή (*praesentes in committatu*)²⁷⁰, από τους *spectabiles* δε μόνον όσοι είχαν κληθεί να συμμετέχουν²⁷¹. Επιλέγονταν επομένως άτομα από τον κύκλο των αξιωματούχων, οι οποίοι είχαν διατελέσει διοικητές επαρχιών, τον κύκλο των συγκλητικών και των φίλων του αυτοκράτορα. Στους κύκλους αυτούς δεν συμπεριλαμβάνοντο ιερωμένοι. Σύμφωνα με την *Notitia Dignitatum* εκτός από τους τακτικούς *comites consistoriani*, μαρτυρούνται είκοσι επιπλέον έκτακτοι σύμβουλοι του αυτοκράτορα.

1.δ. Προνόμια

Όπως προκύπτει από τα ήδη εκτεθέντα, τα μέλη του *consistorium principis* κατείχαν εξέχουσα θέση στην βυζαντινή κοινωνία, η δε θέση αυτή τους διεσφάλιζε την απολαβή προνομίων. Η κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας στηρίχθηκε στην αυστηρή ιεράρχηση μίας σειράς κοινωνικών ομάδων, οι οποίες έλαβαν χαρακτήρα θεσμικό καθορισμένο από την νομοθεσία και έτειναν να γίνουν κληρονομικές και παγιωμένες. Στην κοινωνική

268. Σύμφωνα με την ιεραρχική λίστα του Βαλεντινιανού α', όσοι έφεραν τιμητικό τίτλο έποντο εκείνων, οι οποίοι ασκούσαν το αξίωμα (C.Th. 6 22. 4). Η ιεραρχική σειρά των αξιωμάτων προσδιορίστηκε σαφέστερα επί των μετέπειτα αυτοκρατόρων [(C.Th. 6. 22. 5 - 8· Cass. var. VI 10. 4· C. J. 12. 8. 2). Seeck, "Codicilli" RE IV, 1 183].

269. Αρχές του 5ου αιώνα οι *dignitates vacantes* προηγούνται των *honorariae*. Ενώ οι *dignitates honorariae* απονέμονταν με κωδικολλούμενους σε άτομα, τα οποία δεν είχαν ασκήσει προηγουμένως κανένα αξίωμα, οι *dignitates vacantes* απονέμονταν, εφόσον είχε προηγηθεί άσκηση κάποιου συγκεκριμένου αξιώματος ή κατά την έξοδο των αξιωματούχων από την ενεργό υπηρεσία (C.Th. 6. 18· C.J. 12 7. 2 §5). Αργότερα, όσον αφορά την κτήση προνομίων έγιναν ιδιαίτερα λεπτές διακρίσεις (N. Th. 25· C.J. 12. 8. 12). Σε κάθε περίπτωση οι διακρίσεις αυτές ίσχυαν για το ανατολικό κράτος, ενώ στο δυτικό από τα μέσα του πέμπτου αιώνα οι *dignitates vacantes* συγχωνεύθηκαν με τις *dignitates honorariae* (N. Val. 6 3 §1· Cass. var. VI 16. 4 II 15. 2· VI 10-12 Seeck, "Codicilli" RE IV, 1 183).

270. C.J. 12. 8. 2 pr. (441) και Cass. Dio 6, 10 και 11 (Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 16).

271. Cass. Dio 6, 12. (Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 17).

αυτή ιεραρχία η τάξη των συγκλητικών (*ordo senatorius*) είχε την πρώτη θέση²⁷².

Όπως ήδη αναφέρθηκε από τα μέσα του τέταρτου αιώνα όλοι οι τακτικοί *comites consistoriani* ανήκουν πλέον στον *primus ordo*, στην τάξη των συγκλητικών²⁷³, φέρουν δε τον τίτλο των *virī spectabiles*²⁷⁴. Σύμφωνα με την ιεράρχηση του Βαλεντινιανού α' είναι ισότιμοι με τους *vicarii*²⁷⁵ το δε έτος 399 μ.Χ. γίνονται ιεραρχικά ισότιμοι με τους *proconsules*²⁷⁶. Η κατοχή επομένως των τίτλων των *spectabiles* εξασφαλίζει την περίοδο αυτή στους *comites consistoriani* την είσοδο στην τάξη των συγκλητικών και παράλληλα την απολαβή προνομίων, τα οποία καθορίζει η νομοθεσία για την προνομιοσύχο αυτή κατηγορία²⁷⁷. Από της ισχύος όμως του Ιουστινιάνειου κώδικα, από τα μέσα του πέμπτου αιώνα μ.Χ.²⁷⁸ την είσοδο στην σύγκλητο (και παράλληλα την απολαβή προνομίων) edικαιοούνται μόνον οι *Illustres*, επομένως όχι όλοι οι *comites consistoriani*²⁷⁹ όπως παλαιότερα, αλλά οι *quaestor*

272. Ν. Σβορώνος, Οικονομία - Κοινωνία IEE Z 305. Ενώ τα κύρια κριτήρια για την είσοδο στη σύγκλητο της Ρώμης ήσαν η αριστοκρατική καταγωγή συνδυασμένη με την κατοχή ορισμένης περιουσίας, στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας οι αυτοκράτορες στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν μία νέα τάξη αριστοκρατών, διέδρυναν συνεχώς τα αξιώματα, τα οποία αντιστοιχούσαν στους ανώτατους τιμητικούς τίτλους των *clarissimi*, *spectabiles*, *illustri*. Οι τίτλοι αυτοί ήσαν πλέον εκείνοι, οι οποίοι εξασφάλιζαν την είσοδο στη συγκλητική τάξη.

273. Ν. Valent. 6. 3. 1. Cass. var. 6. 12. (Seeck, "Consistorianus" RE IV, 1 645). - Η τάξη των συγκλητικών σε αντιδιαστολή με την τάξη των ιππέων [βλ. *secundi ord. vir.* σε αντιδιαστολή με την τάξη των συγκλητικών (C.J. 5. 4. 10) Heumann, Quellen, "Ordo" 403].

274. C.Th. I. 1. 6§2. 6. 12. Ν. I 7. C.J. 2. 7. 23 §1. 12. 10. 2. Ν.13. 3.

275. Οι *vicarii (virī spectabiles)* έφεραν άλλωστε βάσει της λίστας του Βαλεντινιανού α' τον ίδιο τιμητικό τίτλο με τον *Comes Orientis (vir spectabilis)* [occ. XXII 17. 33].— C.Th. 8. 7. 21. C.J. 3. 13. 4].

276. C.Th. 6.12: *Comasii nos et Clearchi virorum spectabilium dignitas admonuit ut ...* - Το ότι οι *proconsules* ήσαν ιεραρχικά σε υψηλότερη θέση από τους *vicarii* προκύπτει από την διάταξη του C. Th. 6. 10. 3. βάσει της οποίας ο *Comes Orientis* κατατάσσεται ιεραρχικά σε υψηλότερη θέση από τους *vicarii* και ανήκει στην ίδια τάξη με τους *proconsules*. Οι *proconsules* φέρουν επίσης τον τιμητικό τίτλο των *spectabiles*.

277. Σύμφωνα με την διάταξη του Θεοδοσιανού κώδικα, C.Th. 6. 12 (399), η είσοδος στην σύγκλητο επιτρεπόταν στους *virī spectabiles* και ως έποντο ιεραρχικά των *illustres*. [Seeck, "Comites" RE IV, 1 646].

278. Βλ. C.J. 10. 1 (399) σε συνδυασμό με D. I 9. 12. 2 *Senatores accipiendum est eos, qui a patriciis et consulibus usque ad omnes illustres viros descendunt, quia et hi soli in senatu sententiam dicere possunt.* - Βλ. επίσης Ν. 62. 2 C.Th. 6. 6. 1 [Seeck, "Comites" RE IV, 1 646].

279. Σύμφωνα με την απαρίθμηση των τίτλων τόσο στον Θεοδοσιανό, όσο και στον Ιουστινιάνειο κώδικα, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι *comites consistoriani* κατατάσσονταν μετά τους *dignitates illustres* [C.Th. 11 16. 15. 18. Ν. J 13. 3. Ν. Val. 6. 3.1 Seeck, "Comites" RE IV, 1 646].

sacri palatii, magister officiorum, comes rei privatae, comes sacrarum largitionum και οι *magistri militum*. Ειδικότερα οι αξιωματούχοι αυτοί είχαν φορολογικές ε-
λαφρύνσεις, έχαιραν ιδιαίτερης δικαστικής μεταχείρισης, δεν υπόκειντο σε
μαστιγώσεις ή βασανιστήρια, δεν καταδικάζοντο σε ατιμωτικές ποινές, ό-
πως τα καταναγκαστικά έργα σε ορυχεία ούτε εις θάνατο. Η εξορία και η
δήμευση της περιουσίας τους αποτελούσαν τη μεγαλύτερη ποινή, η οποία
δύνατο να τους επιβληθεί²⁸⁰.

2α. *Amici, proximi*. Η θέση των πολιτικών φιλοσόφων στο *consistorium principis*

Γεγονός αδιαμφισβήτητο είναι ότι τα πρόσωπα, τα οποία επιλέγονταν να συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας είτε έχοντας συμβουλευτικό, είτε θεσμικό ρόλο, εξαρτώντο άμεσα από την βούληση του ηγεμόνα. Στην προσπάθειά τους όμως οι ηγεμόνες της ύστερης αρχαιότητας να αναδει-
χθούν θεοφιλείς και φιλόανθρωποι, – μία επιταγή, η οποία έθεσε τα πλαίσια του δικαιοδοτικού και νομοθετικού ρόλου του ρωμαίου αυτοκράτορα έως και την πτώση του βυζαντινού κράτους, – φρόντιζαν να επικοινωνούν με μεγάλες σύγχρονες πνευματικές φυσιογνωμίες όχι μόνον χριστιανικές²⁸¹ αλλά και εθνικές, ως συνεργάτες τους στην αυλή ή την διοίκηση του κρά-
τους συγκαταλέγονται πρόσωπα, τα οποία δεν προσεχώρησαν ποτέ στον χριστιανισμό. Οι αρχές της δικαιοσύνης και της φιλάνθρωπίας και της εν-
νόμου επιστασίας, όπως διατυπώθηκαν από τους εκφραστές του φιλελεύ-

280. Σύμφωνα ειδικότερα με το ρωμαϊκό δίκαιο, εάν ο καταδικασθείς για κεφαλικό έγκλημα (D. 48. 1.2· 48. 19. 2·48.4. 2) ανήκε στην τάξη των εντίμων (*honestiores*), η ποι-
νή που επεβλήτετο ήταν η αφαίρεση της ρωμαϊκής πολιτείας (*deportatio*) (D. 48. 22.6· D. 48.8.3.5). Το γεγονός αυτό επέφερε αυτοδικαίως και την δήμευση των περιουσιακών στοιχείων των καταδικασθέντων. Κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου, όσον αφορά ειδικά στο έγκλημα καθοσιώσεως η ποινή του θανάτου επεβάλλε-
το αδιακρίτως επί εντίμων και ευτελών. Αναγκαίο δε επακολούθημα ήταν και η δήμευ-
ση τη περιουσίας του καταδικασθέντος C.J. 9. 8. 5 (Αρκάδιος και Ονώριος): *Quisquis cum militibus vel privatis, etiam scelestam inierit factionem aut factionis ipsius suscepit sacramenta vel dederit, de nece etiam virorum illustrium qui consiliis et consistorio nostro intersunt senatorum etiam (nam et ipsi pars corporis sunt), cuiuslibet postremo qui nobis militat cogitarit (eadem enim severitate voluntate sceleris qua effectum puniri iura voluerunt), ipse quidem utpote maiestatis reus gladio feriat, bonis eius omnibus fisco nostro addictis*. Βλ. Τουρτόγλου Φονικό 21 [=Μ. Τουρτόγλου, Το Φονικό και η αποζημίωσις του παθόντος (Βυζάντιο - Τουρ-
κοκρατία), Αθήνα 1960].

281. Ο *Cynegius* [PLRE II. *Cynecius* 2 *comes consistorianus* (East) 402] υπήρξε ένθερ-
μος χριστιανός [Marc. Diac. V. Porph. σ. 51. 11-12 (= H. Gregoire, M.A. Kugener 1930):
Κυνήγιος ούτω καλούμενος τοῦ κωνσιστορίου, ἄνθρωπος θαυμάσιος καὶ ζῶν περὶ τὴν πί-
στιν]. Ο αξιωματούχος αυτός εστάλη από τον Αρκάδιο το έτος 402 να κλείσει το
Marneum (V. Porph. σ. 51. 54. 63. 69).

θερου πνεύματος του ελληνικού πολιτικού βίου της αρχαιότητας και της υψηλής χριστιανικής διδασκαλίας την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, απέτελεσαν μία δύσκολη ατραπό· για να την διασχίσουν οι ρωμαίοι αυτοκράτορες χρειάστηκαν την καθοδήγηση των σημαντικότερων πνευματικών προσωπικοτήτων της εποχής τους, μεταξύ των οποίων περιελαμβάνοντο οι περίφημοι πολιτικοί φιλόσοφοι της ύστερης αρχαιότητας. Ειδικότερα ο ρόλος των πολιτικών φιλοσόφων σταδιακά ενδυναμώνεται στα πλαίσια της λειτουργίας του συμβουλίου, καθώς διατυπώνουν τις απόψεις τους για τα φλέγοντα πολιτικά ή κοινωνικά προβλήματα και αναλαμβάνουν την υπεράσπιση των υπηκόων. Διαφωνούν δε και αντιτάσσονται στα αυτοκρατορικά κελεύσματα, όταν κρίνουν ότι αυτά δεν συνάδουν με το δίκαιο ή την ηθική. Ωστόσο εκδηλώνουν ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα ως προς την ανάληψη αξιωμάτων²⁸² Παρά ταύτα έχουν αυξημένο πολιτικό και κοινωνικό ρόλο και άμεση πρόσβαση στις αποφάσεις της αυτοκρατορικής εξουσίας ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες, όπου δεν κατέχουν κάποιο διοικητικό αξίωμα.

Πρωταρχικός ρόλος των πολιτικών φιλοσόφων είναι η διαφύλαξη της ελληνικής πνευματικής παράδοσης, η διαφύλαξη του πλούτου της ελληνικής γραμματείας κυρίως όμως η επιβίωση των αντιλήψεων εκείνων, οι οποίες θα εμπόδιζαν το μοναρχικό πολίτευμα να μεταβληθεί σε δεσποτικό - τυραννικό καθεστώς. Οι θέσεις τους αντικατοπτρίζουν την ενότητα πολιτικής και φιλοσοφίας αλλά και το σοβαρότατο ζήτημα της υπαγωγής της κλασικής παιδείας στην υπηρεσία της Ιδεολογίας και της Εξουσίας. Οι απόψεις αυτές, οι οποίες ανεπτύχθησαν κατά τον 4ο αιώνα, ενέπνευσαν το νομοθετικό έργο των αυτοκρατόρων και απέτελεσαν έκτοτε και μέχρι των τελευταίων ημερών της αυτοκρατορίας τα απαραβίαστα θεωρητικά πλαίσια, εντός των οποίων όφειλε να κινηθεί ο άξιος του ονόματός του ηγεμών. Το *consistorium principis* με την συμμετοχή των προσώπων αυτών είτε αυτοί παρευρίσκοντο ως *honorati*²⁸³, είτε *ex officio*²⁸⁴ απέτελεσε έναν *de facto* παράγοντα, ο οποίος έδρασε ανασταλτικά στην απολυταρχία του αυτοκράτορα και εμετρίασε σε σημαντικό βαθμό τον δεσποτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Άλλωστε η λειτουργία του συμβουλίου αυτού απέτελεσε μια επιπλέον προϋπόθεση για την επ' αγαθώ άσκηση της εξουσίας, στο βαθμό κατά τον οποίο η συναίνεση του κατά την άσκηση της εξουσίας είχε

282. Λιβάνιος, *Or.* II 7-8: ... ἀλλ' οὐδέτερον ἐβουλήθην οὐδέ γε ἡγησάμην μέγα οὐδὲ ταῖς διὰ τὸν τρόπον μου τιμαῖς ἡξίωσα προσθεῖναι τὰς ἀπὸ ἐκείνων τῶν γραμμάτων. - Πρβλ. Συνέσιος, *Ep.* 100 (168 10-11): ἂν τοῦ συντετάχθαι τῇ πολιτείᾳ Ῥωμαίων ἀπαλλαγῆναι μοι γένηται· *Ep.* 101 (172, 1): οὐκέτι τῶν πραγμάτων χωροῦντων ἐπιμελητὴν πολιτείας φιλόσοφον.

283. Heumann, *Quellen honoratus*: C.J. 1. 3. 18· C.J. 1. 4. 19· C.J. 1.45.

284. Heumann, *Quellen ex officio*.

καθοριστική σημασία στη διαμόρφωση των αυτοκρατορικών αποφάσεων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα των ανωτέρω υπήρξαν οι περιπτώσεις των Δίωνος Προύσσης, Λιβανίου και Θεμιστίου.

Δίων Προύσσης

Ο Δίων Προύσσης διεδραμάτισε την περίοδο της Ηγεμονίας συμβουλευτικό ρόλο στο πλευρό των αυτοκρατόρων, με τους οποίους τον συνέδεε φιλία (Νέρβα και Τραιανό), ο λόγος του δε έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων των αυτοκρατόρων με τους υπηκόους τους, όπως επίσης και στην λήψη των αποφάσεών τους²⁸⁵. Η σχέση του με τον Νέρβα χρονολογείται πριν ακόμα ο Νέρβας ανακηρυχθεί αυτοκράτωρ, κατά την πρώτη περίοδο παραμονής του Δίωνα στη Ρώμη²⁸⁶. Η φιλία του εν συνεχεία με τον αυτοκράτορα Τραιανό μαρτυρείται από το 102 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτωρ τέλεσε τον θρίαμβό του με το πέρας των Δακικών πολέμων. Ο ίδιος ο Δίων αναφέρεται στη φιλία του με τον Τραιανό²⁸⁷ στους λόγους, τους οποίους απευθύνει στην γενέθλια πόλη του και σε εκείνους “Περὶ βασιλείας”.

Λιβάνιος

Η θέση του Λιβανίου δίπλα στον αυτοκράτορα θεωρήθηκε ότι είχε τιμητικό χαρακτήρα (*honoraria dignitas*) και ότι ο ίδιος διακρίθηκε με μία τι-

285. Τα έργα του είχαν από τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα μεγάλη απήχηση τους πνευματικούς κύκλους του ρωμαϊκού κράτους. Ένθερμος υποστηρικτής του υπήρξε ο Συνέσιος Κυρήνης [Συνέσιος, Δίων 236 13-22 (N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula* Bd. II/1, Rom 1944). Σοφιστής, μαθητής του στωικού Μουσόνιου ο Δίων Προύσσης [Δίων, Or. 31. 122 J. De Arnim, *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, Bd. I-II, Berlin 1962] εξορίστηκε επί Δομιτιανού (Δίων, Or. 44. 6). Πιθανότατα εκφράστηκε κατά του αυτοκράτορα, ενδέχεται να αναμείχθηκε και στην ανατροπή υψηλόβαθμου αξιωματούχου Δίων, Or. 45. 1· 50. 8. Στην Ρώμη επέστρεψε μετά τον θάνατο του Δομιτιανού (Δίων, Or. 45. 2). Για τις πολιτικές απόψεις του Δίωνα βλ. Arnim, *Dion von Prusa* 489 επ. και 504 επ. (= H. Arnim, *Leben und Werke des Dion v. Prusa*, Berlin 1898) και C. P. Jones, *The Roman World of Dion Chrysostom*, Cambridge Mass. London 1978]. Κατά την διάρκεια των ετών που ήταν εξόριστος [Δίων, Or. 7. 9· 45. 1] στράφηκε στη φιλοσοφική μελέτη. Υπήρξε ακόλουθος της κυνικής φιλοσοφίας [Δίων, Or. 12. 13· 40. 12], από τον 36ο λόγο του δε προκύπτει η εξοικείωσή του τόσο με την στωική όσο και την πλατωνική φιλοσοφία [Δίων, Or. 13].

286. Από τον αυτοκράτορα Νέρβα απέσπασε οφέλη και προνόμια για την Προύσα Δίων, Or. 40. 5· 40 10· 44. 11· 45. 7. 10. Παρόλα αυτά προκάλεσε την δυσφορία των Απαμέων Or. 40. 33 και ορισμένων Προουσαίων, οι οποίοι επιθυμούσαν την ανεξαρτησία τους (ελευθερία) από την ρωμαϊκή εξουσία Or. 45. 5 11 επ.· 45. 4 επ. — Στον 44ο λόγο του ο σοφιστής παραθέτει επιστολή του αυτοκράτορα [Δίων, Or. 44. 10· 44. 12].

287. Βλ. Θεμιστίος Or. 5 63 d· 11145 b· 13 173 c [H. Schenkl, *Themistii Orationes quae supersunt, opus consumavit* G. Downey, I-III, Leipzig 1965-1974].

μητική *quaestura sacri palatii*²⁸⁸, γεγονός το οποίο δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια, καθώς ο ίδιος αναφέρει σε λόγο του ότι αρνήθηκε την τιμητική αυτή διάκριση²⁸⁹. Από τα έξι πρόσωπα, τα οποία ανήκουν στο συμβούλιο του αυτοκράτορα, και τα οποία ο ίδιος ο Ιουλιανός χαρακτηρίζει στον “Μισοπώγονα” ως έμπιστους συνεργάτες του, δύο μόνον φέρουν αξιώματα: ο *praefectus praetorio* Salutius²⁹⁰ και ο *magister officiorum* Anatolius²⁹¹. Οι Maximus, Priscus και Oreibasios οφείλουν την θέση τους στην εμπιστοσύνη, την οποία δείχνει ο αυτοκράτωρ στο πρόσωπό τους.

Τον Λιβάνιο ο Ιουλιανός προσφωνεί ως αδελφό²⁹², ως έταίρο²⁹³ και ως φίλο²⁹⁴. Στα πλαίσια δε αυτής της φιλίας και της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ του αυτοκράτορα και Λιβάνιου²⁹⁵ μαρτυρείται η κατ’ επανάληψιν συμμετοχή του φιλοσόφου στο *consilium principis*²⁹⁶. Τον λόγο υπέρ της πατρίδας του Αντιόχειας εκφωνεί στα ανάκτορα στις όχθες του Ορόντη ποταμού ενώπιον “φίλων” του αυτοκράτορα²⁹⁷. Είναι παρών, όταν ο Ιου-

288. Βλ. Wiemer, *Libanios und Julian* 51 σημ. 188 όπου παράθεση βιβλιογραφίας.

289. Λιβάνιος, *Or.* II 7-8: ... ἀλλ’ οὐδέτερον ἐβουλήθην οὐδέ γε ἡγήσάμην μέγα οὐδὲ ταῖς διὰ τὸν τρόπον μου τιμαῖς ἡξίωσα προσθεῖναι τὰς ἀπὸ ἐκείνων τῶν γραμμμάτων.

290. Ιουλιανός, *Or.* IV (VIII) [J. Bidez, *L'Empereur Julien Œuvres Complètes* tome I - 1e Partie, Paris 1932].

291. Ιουλιανός, *Or.* VII Μισοπύγων 365 B.

292. Ιουλιανός, *Ep.* 96, 374 D· 97, 382 C: ἀδελφε ποθεινότατε καὶ προσφιλέστατε [J. Bidez, *L'Empereur Julien, Œuvres complètes*, tome I - 2e partie, Lettres et Fragments, Paris 1960].

293. Ιουλιανός, *Ep.* 1431, 1 έταίρου τε καὶ φίλου· *Or.* XV 13: καὶ ὃν ἐν τοῖς έταίροις ἡρίθμηκας· XVI 16· XVII 36.

294. Ιουλιανός, *Or.* VII Μισοπύγων 354 C: Ἑρμῇ φίλος καὶ ἐμοὶ [Chr. Lacombrade *L'Empereur Julien Œuvres complètes* tome II - 2e partie, Paris 1964].

295. Ο Λιβάνιος ως πολιτικός φιλόσοφος δεν είναι ακόλουθος της θεωρητικής φιλοσοφίας και μάλιστα της νεοπλατωνικής της έκφανσης. Διακρίνει δύο φιλοσοφικούς δρόμους εκείνον του αμιγούς φιλοσοφικού στοχασμού και εκείνον της πολιτικής φιλοσοφίας και τάσσεται υπέρ της ενεργούς συμμετοχής του στα πολιτικά πράγματα. Ως πρότυπα έχει τον Δημοσθένη [*Ep.* 243, 2· 283, 5· 405, 4· 702, 3· 809, 2· 860, 2· *Or.* I 237· II 24· XVIII 28· XXIV 15 (Wiemer, *Libanios und Julian* 55 σημ. 212)] και τον Αἴλιο Αριστείδη [*Or.* LXIV 4· *Ep.* 631· 1534· (πρβλ. Αριστείδης *Or.* XXXVII· L XI· XVIII Keil και *Or.* XVI Lenz/ Behr) Wiemer, *Libanios und Julian* 55 σημ. 213].

296. Ως έταίρος, αδελφός και φίλος ο Λιβάνιος ανήκει στο κύκλο των *proximi* [Βλ. *Ep.* 797, 3: εἴσεμι παρὰ τὸν βασιλέα καλούμενος, ἄλλως δὲ οὐδαμῶς τοῦτο δὲ οὐ συνεχῶς]. Ο Λιβάνιος στην επιστολή αυτή αποκρούει την κατηγορία της αδιαλείπτου παρουσίας του στο περιβάλλον του αυτοκράτορα.

297. Λιβάνιος, *Or.* I 126. – Τους *consiliarii*, τους οποίους ο Λιβάνιος χαρακτηρίζει μετά τον θάνατο του Ιουλιανού ως κόλακες, σε άλλο λόγο του, στον “Πρεσβευτικό”, τον οποίο απευθύνει στον Ιουλιανό, αποκαλεί “φίλους” του αυτοκράτορα (*Or.* XV 13). (Wiemer, *Libanios und Julian* 51 σημ. 185).

λιανός αρνείται την πρόταση των Περσών να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις²⁹⁸, όταν δίνει αρνητική απάντηση στη γοτθική διπλωματική αντιπροσωπεία²⁹⁹, όπως και όταν ο αυτοκράτωρ δίνει στους Αντιοχείς 13.000 επιπλέον “μέτρα” δημητριακών³⁰⁰. Παράλληλα όμως ο Λιβάνιος αναπτύσσει δράση μακριά από την αυλή του αυτοκράτορα καυτηριάζοντας τις αποφάσεις των τοπικών αρχών της πατρίδας του Αντιόχειας αλλά και τις παραβάσεις και υπερβάσεις των φορολογικών υπαλλήλων προκειμένου να ανακουφίσει τους πένητες³⁰¹. Οι λόγοι του αντικατοπτρίζουν την αγωνία του για τα κακώς κείμενα της κοινωνίας. Ο Ιουλιανός παρά τις επιρροές τις οποίες εδέχετο, ελάμβανε τις αποφάσεις του με απόλυτο και αυταρχικό τρόπο. Ενώ επομένως ο Λιβάνιος ασκούσε ισχυρότατη επιρροή επί προσωπικών θεμάτων του αυτοκράτορα, σε ζητήματα πολιτικής, θρησκευτικά, οικονομικά αλλά και πολιτισμικά υπήρχε σοβαρότατη διαφωνία ανάμεσα στον φιλόσοφο και τον αυτοκράτορα³⁰².

Θεμιστίσιος

Ο Θεμιστίσιος ρήτωρ και πολιτικός, στενός συνεργάτης πολλών αυτοκρατόρων του 4ου μ. Χ. αιώνα από τον Κωνσταντίο, Ουάλεντα, Ουαλεντινιανό έως και τον Θεοδοσίο διακηρύσσει στα έργα του την αρχή της φιλάνθρωπιας, σύμφωνα με την οποία νοείται η υπεράνω κοινωνικών ή εθνικών διακρίσεων ευμενής και επιεικής διάθεση του ανώτατου άρχοντα προς τους υπηκόους του³⁰³. Την αρχή αυτή της φιλάνθρωπιας οι αυτοκράτορες ε-

298. “Υπατικός”.

299. Λιβάνιος, *Or.* XII 78.

300. Λιβάνιος, *Or.* 15 70: ἐλύπησαν μὲν, ἀλλὰ μὴ λιμωττόντων δίδου μέτρα μύρια καὶ προστίθει τρισχίλια.

301. Λιβάνιος, *Or.* 50: Ὑπὲρ τῶν γεωργῶν περὶ τῶν ἀγγαρειῶν (385).

302. Λιβάνιος, *Or.* XII 83· XV 30-31· XVIII 174-176 (βλ. Wiemer, *Libanios und Julian* 64-68). Αν και εθνικός ο Λιβάνιος αποδοκιμάζει τα μέτρα του Ιουλιανού κατά των χριστιανών. Για τις θέσεις του Λιβάνιου, όσον αφορά την θρησκευτική πολιτική του Ιουλιανού βλ. Wiemer, *Libanios und Julian* 67 σημ. 285, 286 (= Hans Ulrich Wiemer, *Libanios und Julian*, Vestigia 46, München 1995).

303. Θεμιστίσιος *Or.* 19, 226 d: φιλάνθρωπία καθ' ἣν μόνον δύνανται βασιλεὺς Θεῷ ὁμοιοῦσθαι: 1, 9α ... θεοφιλὴς βασιλεὺς ὁ φιλόανθρωπος: 10, 132c: φιλόανθρωπος δὲ ἀπλῶς καὶ βασιλεὺς, ὅς μὴδὲνα ἀνθρώπων ὅλως ἀλλότριον τῆς ἑαυτοῦ προνοίας ποιεῖται.

Ο Θεμιστίσιος ως μελετητής του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και της Στοάς διακηρύσσει ως πρότυπο αυτοκράτορα τον στρατιώτη - αυτοκράτορα [Vogt, *Barbaren* 18 (= J. Vogt, *Kulturwelt und Barbaren* in: *Abh. der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Kl.* 1, Wiesbaden 1967, 5-67)]. Ο ίδιος ωστόσο είναι οπαδός του Αριστοτέλη [*Or.* 2 (41, 3): “Οτι γάρ μὴ ἄλλο τι τὸ φιλοσοφεῖν ἐστὶν ἢ τὸ ἐργάζεσθαι ἀρετὴν, ἀκούετε αὐτὸ πάλιν ῥῆσιν ἐτέραν, οὐ τοῦ ἀπὸ Σκυθῶν, ἀλλὰ ἀπὸ Σταγειρίων. Σε νεαρή ηλικία δημοσίευσες τὶς Παραφράσεις τοῦ Αἰσχύλου *Or.* 23 294 D] και μαθητής του Ιεροκλή (Λιβάνιος, *Ep.* 517) και τάσσεται όπως και ο Λιβάνιος υπέρ της ενεργούς συμμετοχῆς του στα πολιτικά πράγματα.

παίρονται στην πλειοψηφία τους ότι εκφράζουν στα νομοθετήματά τους³⁰⁴.

Ήδη γνωστός ως δάσκαλος και ρήτωρ³⁰⁵ εμφανίζεται για πρώτη φορά στο πολιτικό σκηνικό το έτος 350 μ.Χ., όταν με τον λόγο του "Περί φιλανθρωπίας"³⁰⁶ απευθύνεται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίο στην Άγκυρα. Σύμφωνα με προσωπική του μαρτυρία αναλαμβάνει έως το έτος 383 την διεκπεραίωση δέκα διπλωματικών αποστολών³⁰⁷. Υπήρξε *Proconsul Constantinopolitanae*³⁰⁸, *Praefectus Urbi* (384) και *princeps senatus*³⁰⁹. Ο ίδιος ο Κωνσταντίος στο έγγραφο, με το οποίο αναγγέλεται η είσοδος του Θεμιστίου στην σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης το έτος 355 μ.Χ. φέρεται να λέει: "μεταλαβών γάρ παρ' ἡμῶν ἀξιώματος ῥωμαϊκοῦ, ἀντεισφέρει σοφίαν ἑλληνικὴν, ὥστε τὴν πόλιν διὰ τοῦτο δεῖκνυσθαι τὴν ἡμετέραν κορυφὴν ὁμοῦ τύχης καὶ ἀρετῆς νικῶσα γὰρ τοῖς ἄλλοις ἀγαθοῖς νῦν προσλαμβάνει τὸ τιμιώτατον"³¹⁰. Κατά την αναγόρευση του Ιουλιανού στέλνει επιστολή, με την οποία τον καθοδηγεί καθορίζοντας τα καθήκοντα του φιλόσοφου-βασιλέα. Επὶ Θεοδοσίου αναλαμβάνει την εκπαίδευση του Αρκαδίου³¹¹ και ανακηρύσσεται ἀπὸ τον ἴδιο τον αυτοκράτορα ὡς ὁ ἐπιφανέστερος των ἀξιωματῶν του ῥωμαϊκοῦ κράτους³¹². Με την παρουσία του στο συμβούλιο του αυτοκράτορα³¹³ και ὄχι μόνον, συνέβαλε στην δια-

304. 'Εκλογή (726): 'Εκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν καὶ φιλεσεβῶν ἡμῶν βασιλέων ... καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα.

305. Or. 23 294 D.

306. Or. 1: οὗτο εἴρηται ἐν Ἀγκύρᾳ τῆς Γαλατίας, ὅτε πρῶτον συνέτυχε τῷ βασιλεῖ, νέος ὢν ἔτι. Ακολούθησαν καὶ ἄλλοι πολλοὶ πολιτικοὶ λόγοι: Or. 3 "Πρεσβευτικὸς ὑπὲρ Κωνσταντινουπόλεως ῥήθεις ἐν Ῥώμῃ". "Πενταετηρικός" Or. 8. "Προτρεπτικός Οὐαλεντινιανῶν νέῳ" Or. 9. "Υπατικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανόν" Or. 5 364. "Περὶ τῶν ἡτυχηκότων Οὐάλεντι" Or. 8. "Ἐπὶ τῆς εἰρήνης Οὐάλεντι" Or. 10. "Εἰς Θεοδόσιον· τίς ἡ βασιλικωτάτη τῶν ἀρετῶν" Or. 15 (PLRE I Themistius 1, philosopher· *puc* 384) 889-894· W. Stegemann, "Themistius" RE V A, 2 1642-1680).

307. Or. 16 (306, 25-27): ... τὴν σεμνὴν ταύτην καὶ εὐγενῆ πολιαρχίαν οἰκείαν τε καὶ ἀκόλουθον ταῖς δέκα πρεσβείαις καὶ ταῖς ὑπερορίαις ἀποδημίαις, ἃς ὑπὲρ ὑμῶν, ὡς οἶό τε ἦν, ἐκ νεότητος εἰς ταύτην τὴν ἡλικίαν οὐκ ἀναξίως τῆς χειροτονίας τῆς ὑμετέρας οὐδὲ ἀνωφελῶς διηγύσαμεν.

308. Λιβάνιος, Ep. 40.

309. Or. 17· 31· 34. - Επειδὴ δέχθηκε νὰ γίνῃ *princeps senatus* υπερασπίσθηκε τον αὐτό του σε δύο λόγους του: Or. 31 "Περὶ προεδρίας" καὶ Or. 34 "Πρὸς τοὺς αἰτιασμένους ἐπὶ τῷ δέξασθαι τὴν ἀρχὴν".

310. Δημηγορία Κωνσταντίνου [G. Downey - A. F. Norman III, Lipsiae 1974 σ. 125].

311. Or. 16 (204 B-c, 213 A-b).

312. Or. 16 293 20-24: ἄνδρα δὲ ἀγαθὸν ἐπάρας καὶ ἐνδοξότερον καταστήσας εὐθὺς ποιεῖ πλῆθος τῶν τὰ ὅμοια διωκόντων.

313. Vanderspoel, "Themistius and the imperial Court": *Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius*. Ann Arbor, Mich. 1995.

μόρφωση του βυζαντινού πολιτικού ιδεώδους ότι δηλαδή ο ανώτατος άρχων είναι μίμησις καὶ εἰκὼν του θεοῦ³¹⁴.

2β. Φαύλοι σύμβουλοι

Από την άλλη πλευρά ωστόσο ικανότατοι, ευφυέστατοι, φιλόδοξοι αλλά και πονηροί αυλικοί σύμβουλοι κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή συμβουλευόντας τον αυτοκράτορα όχι πάντοτε προς όφελος του κράτους, αλλά προάγοντας τα δικά τους συμφέροντα. Φαύλοι σύμβουλοι στις αυλές των Αρκαδίου και Ονωρίου υπήρξαν στην μεν Ανατολή ο γαλάτης Ρουφίνος (395)³¹⁵ και ο ευνούχος Ευτρόπιος (396-399), στην δε δύση ο βανδαλικής καταγωγής Σηλίχων (395-408). Κοινό χαρακτηριστικό των τριών αυτών αξιωματούχων υπήρξε ότι προήχθησαν ταχύτατα σε ανώτατα αξιώματα και ότι συγκέντρωσαν πλούτο καταπιέζοντας τους φορολογουμένους³¹⁶. Η επιρροή του Ευτροπίου στην αυτοκρατορική αυλή, την οποία άσκησε με την ιδιότητα του *praepositus sacri cubiculi* ήταν μεγάλη· σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ζώσιμου “ἐκυρίευσεν Ἀρκαδίου καθάπερ βοσκήματος”³¹⁷. Επί Θεοδοσίου β’ ο ευνούχος Χρυσάφιος³¹⁸, ο οποίος υπηρέτησε στην αρχή ως *cubicularius* υπήρξε στενός φίλος του αυτοκράτορα, καταχράσθηκε εν συνεχεία την φιλία τους, επεβλήθη στον Θεοδόσιο και συνήργησε στην εκδίωξη του Κύρου³¹⁹. Όταν δε ο παλαιός φίλος του Θεοδοσίου β’, Παυλίνος μάγιστρος

314. “Ὅτι θεοφιλὴς βασιλεὺς ... ο φιλάνθρωπος [Or. I 13. 8· I 12. 9].

315. Ζώσιμος, *Ιστορία* 5 8 (225. 10): ἰδίᾳ τε ἐγένετο πολλοῖς κακῶν ἀφορῆτων αἴτιος, καὶ τῇ πολιτείᾳ ἐλυμῆνατο· πρβλ. 5. 1 (217. 6).

316. Ζώσιμος, *Ιστορία* 5. 1: ὁ μὲν ἀπανταχόθεν πλοῦτος εἰς τὴν Ῥουφίνου καὶ Σηλίχωνος οἰκίαν εἰσέρρει, ἡ δὲ πενία κατὰ πάντα τόπον ἐπενέμετο τὰς τῶν πάλοι πλουτούντων οἰκίας.

317. Ἐκράτει τῶν πραγμάτων Pall *Dial.* σελ. 29 (=P. R. Coleman-Norton, *Palladius Dialogus de vita S. Ioannis Chrysostomi* 1928)· Ζώσιμος, *Ιστορία* 5 9. 2· 11. 1· 12. 1. – Ο Ευτρόπιος μεσολάβησε για να συναφθεῖ ο γάμος μεταξύ Αρκαδίου και Ευδοξίας, συμμάχησε με τον Σηλίχωνα για την ανατροπή του Ρουφίνου, ανακήρυξε στην συνέχεια τον Σηλίχωνα δημόσιο εχθρό, προσάρτησε την Αφρική μετά την ήττα του Γίλδωνα στις κτήσεις του Αρκαδίου και τέλος απεμάκρυνε τον Αρκάδιο από την πρωτεύουσα περιορίζοντας τον ετησίως στο θέρετρό του στην Άγκυρα στην Γαλατία. Το 399 μ.Χ. η περιουσία του δημεύθηκε και ο ίδιος εξωρίσθη στη Κύπρο. Αργότερα εισήχθη σε δίκη για προδοσία και θανατώθηκε C.Th. 9. 40. 17. Πρβλ. I. Αντισχεύς: Fr. 68 (*De Virt* 203. 3) = Fr. 189. *FHG* IV 610.

318. I. Αντισχεύς: Fr. 83 (*De Ins.* 123. 30 = Fr. 198 *FHG* IV 613: τὰ πάντα ἀρπάζων καὶ ὑπὸ πάντων μισούμενος Σπαθάριος· V. Dan. Styl. 31· Πασχάλιον Χρονικό 450· ὁ ὑπάσπιστής Πρίσκοι, fr. 7· Ευάγγριος, *Ιστορία* II 2· Cubicularius Μαλάλας 363. 368· ὁ πρῶτος τῶν ἐν βασιλείᾳ θαλαμηπόλων Νικηφόρος Κάλλιστος, *Ιστορία* XIV 47.

319. Δανιὴλ Στυλίου (Analecta Bollandiana 32 (1913) σελ. 150: πάντων τῶν ἀξιωμα-

των θείων οφφικίων³²⁰, θανατώθηκε στην Καισάρεια της Καππαδοκίας το έτος 440 μ.Χ.³²¹ ο Χρυσάφιος ανέλαβε ουσιαστικά την διοίκηση της αυτοκρατορικής αυτοκρατορίας. Οι αδελφοί του αυτοκράτορα Ζήνωνα, Κόνων και Λονγκίνος αναφέρονται στις πηγές ως “παραδυναστεύοντες άθέςμως”³²². Επί Αναστασίου ο Μαρίνος³²³ αλλά και οι συγγενείς του τελευταίου³²⁴ άσκησαν αρνητική επιρροή στον αυτοκράτορα. Επί Ιουστινιανού τέλος ο Ιωάννης Καππαδόκης περιγράφεται στις πηγές από τον Προκόπιο με τα μελανώτερα χρώματα³²⁵.

Οι πηγές μαρτυρούν δωροδοκίες διαφόρων προσώπων, τα οποία συμμετείχαν στην άσκηση της εξουσίας. Ο Κύριλλος, επίσκοπος Αλεξανδρείας φέρεται να προσπάθησε να δωροδοκήσει τον Ablabius, άτομο με εξαιρετική επιρροή στην αυτοκρατορική αυλή³²⁶. Σύμφωνα με τον Σούδα οι δολοφόνοι της Υπατίας θα είχαν επί Αρκαδίου καταδικασθεί, εάν δεν είχε δωροδοκηθεί ο Αιδέσιος³²⁷.

Το κατά πόσο ισχυροί υπήρξαν οι εκάστοτε σύμβουλοι και ευνοούμενοι των αυτοκρατόρων, προκύπτει από το γεγονός ότι οι πηγές του 4ου αιώνα αναφέρονται σε κατά συρροήν δημεύσεις περιουσιών οικονομικά ισχυρών ανδρών. Άλλωστε κατά την περίοδο, η οποία μας αφορά οι δημεύσεις των περιουσιών των πολιτικών αντιπάλων των αυτοκρατόρων δεν έχουν καθόλου ατονήσει: ο Θεοδόσιος α΄ δημεύει την περιουσία του επάρχου Τατιανού³²⁸, ο Αρκάδιος θανατώνει τον Ρουφίνο και δημεύει την περι-

των έντὸς γενόμενος διὰ τὴν ἄγαν ἀγχίνουσαν ὅψε ποτὲ σκαιωρίαν ὑπὸ Χρυσαφίου τοῦ σπαθαρίου ὑπομείνας (Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 196).

320. Ο Παυλίνος, *magister officiorum* το 430 στην ανατολή, υπήρξε σύντροφος του Θεοδοσίου β΄ από τα νεανικά τους χρόνια (Μαλάλας 352, *Πασχάλιο Χρονικό* 420· I. Αντιοχεύς 192)· μετά δε τον γάμο του αυτοκράτορα ανελίχθηκε στα διάφορα αξιώματα (*Πασχάλιο Χρονικό* 421: ἐποίησεν διὰ πάσης ἀξίας ἐλθεῖν· Μαλάλας 356: καὶ μετὰ ταῦτα προηγάγετο αὐτὸν μάγιστρον [PLRE II, Paulinus 8 Mag. Off. (East) 430].

321. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* 197.

322. Μάλχος fr. 21 (HGM I 422, 31) πρβλ. Fr. 99 (FHG IV 118· HGM I 396, 18, όπου γίνεται αναφορά σε κακούς συμβούλους και φιλόδοξους ευνοούμενους του αυτοκράτορα. (Karayannopoulos, *Finanzwesen* 16 σημ. 27.

323. Λυδός, *Περὶ Αρχών* III 49 (138. 20): καὶ γίνεται μὲν πολύχρυσος εἴπερ τις ἄλλος, ὁ βασιλεὺς ὁ βασιλεὺς καὶ μετ’ αὐτὸν ὁ Μαρίνος καὶ ὅσοι Μαρινιῶντες.

324. Ιωάννης Αντιοχεύς Fr. 74 (*De Virt.* 205. 18) = Fr. 216 (FHG IV 621).

325. Λυδός, *Περὶ Αρχών* III 57. 58. 59. 60. 61.

326. ACO ec I iv. σ. 225 [PLRE II Ablabius 3 domesticus of the QSP(East) 431].

327. Εἰ μὴ Αἰδέσιος ἐδωροδοκῆθη Dam. fr. 102 = Suid. Y 166 (PLRE II Aedesius 3 at court East 415).

328. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* 484 b 39.

ουσία του³²⁹, η δε σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως προγράφει το έτος 397 τον Στηλίχωνα³³⁰.

3. Το *consistorium principis* ως θεσμός περιοριστικός της αυτοκρατορικής εξουσίας

Από πολιτική άποψη η βυζαντινή αυτοκρατορία απετέλεσε τη συνέχεια της ρωμαϊκής. Ωστόσο περί τα τέλη του 3ου αιώνα, πιθανόν και ενωρίτερα η πολιτειακή κατάσταση μεταβλήθηκε ριζικά. Αντιθέτως προς τα ρωμαϊκά πρότυπα ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός, δεν στερείτο πλέον πολιτειακής βάσεως. Οι βασικές αρχές της απολυταρχίας αποτυπώθηκαν στην νομολογία του δεύτερου και τρίτου αιώνα, ο ρόλος του αυτοκράτορα δεν είναι πλέον εξωπολιτειακός.

Ο όρος *consistorium* αποδίδει στην συγκεκριμένη περίοδο τον θεσμό ενός σαφώς διακεκριμένου και καθορισμένου, όσον αφορά τις αρμοδιότητες του κρατικού (αυτοκρατορικού) συμβουλίου. Παρατηρούμε ότι οι ρόλοι των συλλογικών αυτών οργάνων του *consilium principis* της περιόδου της ηγεμονίας και του *consistorium principis* της περιόδου της ύστερης αρχαιότητας εναρμονίζονται με την εκάστοτε πολιτειακή θέση του αυτοκράτορα. Έτσι το μεν *consilium* πλαισιώνει και ενισχύει τον αυτοκρατορικό ρόλο σε μία περίοδο, όπου η ισχύς του διαρκώς ενδυναμώνεται, ενώ το *consistorium principis* αποτελεί θεσμό περιοριστικό της αυτοκρατορικής εξουσίας σε μία περίοδο, όπου το αυτοκρατορικό αξίωμα υπόκειται σε κανόνες. Ο αυτοκράτωρ αποφασίζει μετά από σύσκεψη με το συμβούλιό του (*consistorium principis*), όσον αφορά ζητήματα, τα οποία άπτονται τόσο των δικαστικών, όσον και των διοικητικών αρμοδιοτήτων του. Η συνέλευση των *comites intra palatium* ή *intra consistorium* λειτουργεί ως ποινικό δικαστήριο για εγκλήματα, τα οποία διαπράττουν υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι³³¹.

329. Το έτος 395 Symm. Ep. 6. 14. 1. – Ο Demetrius ως CSL στη δύση το 409 [PLRE II Demetrius 1 CSL (West) 409] ανέλαβε να περιέλθουν οι περιουσίες των υποστηριχτών του Στηλίχωνα στη Ρώμη στον *Fiscus* [Ζώσιμος, *Ιστορία* 5. 46. 1: πολλὸν ποιούμενος λόγον τοῦ μὴ λαθεῖν τι τῶν εἰς τὸ ταμείον ἐλθόντων, ἐκπέμπει (ο Ονώριος) Δημήτριον ἦν εἶχεν Ἀτταλὸς φροντίδα πληρώσαντα καὶ διερευνησόμενον τὰς οὐσίας ὅσαι τοῦ δημοσίου γεγόνασι].

330. Ζώσιμος, *Ιστορία* 5 1: ἀναπείθει (Εὐτρόπιος) δὴ τὸν βασιλέα (Ἀρκάδιο), τῶς συναγαγόντα τὴν γερουσίαν κοινῷ δόγματι τῆς βασιλείας πολέμιον αὐτὸν προσειπεῖν.

331. Τὴν περίοδο αὐτὴ σπανίως αναφέρονται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς, σε περιπτώσεις σοβαρῶν ποινικῶν ἀδικημάτων ἐπερωτήσεις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα· στις περιπτώσεις αὐτές ἀσχεῖται ἐφεση. Με ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου άτομα τῆς συγκλητικῆς τάξεως δύνανται νὰ δικασθοῦν στὸν τόπο τοῦ εγκλήματος [Constantinus (317) C.Th. 9. 1. 1= Iust. 3. 24. 1. – Πρὸς Valent. I (365) C.Th. 9. 2. 2 καὶ 9. 40.10 (366) Mommsen, *Strafrecht* 285 σημ. 4]. Αργότερα με διάταγμα τοῦ Ζήνωνος, στις περιπτώσεις

και ως εφετείο σε περιπτώσεις ποινικού³³², αλλά και αστικού δικαίου³³³. Κατά την διαδικασία της κατάρτισης των νόμων έχει ρόλο συμβουλευτικού και γνωμοδοτικού οργάνου· οι αποφάσεις του δε έχουν θέση αυθεντικής ερμηνείας³³⁴.

4. Το *consistorium principis* ως Ανώτατο Δικαστήριο

Στις επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι εφαρμοζόμενες διαδικασίες δεν ακολουθούσαν αυστηρούς κανονισμούς, καθώς ορισμένες επαρχίες απείχαν σημαντικά από τα κέντρα εξουσίας και ελέγχου³³⁵. Απαιτείτο μεγάλο χρονικό διάστημα έως ότου οι αυτοκρατορικές διατάξεις φθάσουν σε απομακρυσμένα σημεία της ρωμαϊκής περιφέρειας και ακόμα μεγαλύτερο έως ότου στις απομακρυσμένες αυτές περιοχές εφαρμοσθεί το δίκαιο³³⁶. Η διάταξη των αυτοκρατόρων Γρατιανού, Βαλεντινιανού β' και Θεοδοσίου α' π.χ. ορίζει ότι για την εκδίκαση οικονομικής υπόθεσης εντός

ποινικής διώξεως κατά συγκλητικών της πρώτης τάξεως (*illustres*) η ανάκριση μεν διεξάγεται από έναν ειδικά για τον σκοπό αυτό επιτετραμμένο αξιωματούχο, η δικαστική απόφαση όμως εκδίδεται από τον ίδιο τον αυτοκράτορα (Mommsen, *Strafrecht* 284 και 287 σημ. 4). – Ο Αγαθίας περιγράφει την δίκη, η οποία έλαβε χώρα επί Ιουστινιανού για τον φόνο του ηγεμόνα των Λαζών Γουβάζη. Για την δίκη αυτή τηρήθηκαν οι νομικές προϋποθέσεις σε αυστηρότατο βαθμό [Αγαθίας, 3, 14, 4, 1-11: και οὖν Ἀθανάσιον, ἕνα τῶν πρῶτα λαχόντων ἐν τῇ συγκλήτῳ βουλῇ, ἔστειλε διασκοπῆσαντά τε τὸ πραχθὲν ἐς τὸ ἀκριβές, καὶ κατὰ τοὺς Ῥωμαίους νόμους κρινοῦντα (=R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque* (CFHB 2), Berlin 1967)]. (Mommsen, *Strafrecht* 285 σημ. 2).

332. C.Th. 11. 30. 16· C.J. 7. 62. 32. 4· 34 (Mommsen, *Strafrecht* 284 σημ. 1).

333. Το Πασχάλιον χρονικό (Πασχάλιον Χρονικόν 396), αναφέρεται σε επεισόδιο, το οποίο αφορά στην αγορά προαστείου από την Αυγούστα Μαρίνα. Προφανώς η Μαρίνα αγόρασε το ακίνητο σε τομή υποδεέστερη της πραγματικής του αξίας σε βάρος της χήρας κάποιου Θεογνώστου. Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης ο αυτοκράτωρ ζήτησε να γίνει αναστροφή της πωλήσεως.

334. Mommsen, *Strafrecht* 284 σημ. 4: C.J. 1. 14. 12 pr.: *si imperialis maiestas causam cognitionaliter examinaverit et partibus cominus constitutis sententiam dixerit, omnes omnino iudices, qui sub nostro imperio sunt, sciant hoc esse legem non solum illi causae ... sed omnibus similibus*.

335. Βλ. επιστολή του Συνεσίου [ep. (4) 5], όπου περιγράφονται οι δυσκολίες, τις οποίες αντιμετώπισε στο ταξίδι της επιστροφής του από την Αλεξάνδρεια στη Κυρήνη.

336. Εξαιρούντο πόλεις με πλούσια πολιτιστική ιστορία όπως η Κυρήνη, η οποία παρά την εξαιρετικά δυσπρόσιτη θέση την οποία κατείχε στα παράλια της Β. Αφρικής έχαιρε της προστασίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Τούτο προκύπτει αφενός μεν από τη πληθώρα των Ηδίκτων, τα οποία εκδόθηκαν επί Αυγούστου, και τα οποία ρύθμιζαν τις σχέσεις ανάμεσα στο ελληνικό και ρωμαϊκό στοιχείο (Wenger, *Quellen* 456) αλλά και από επιστολή του Αδριανού του έτους 134/5 (Επιγραφή Κυρήνης), βάσει της οποίας γινόταν δεκτή η είσοδος των Κυρηναίων στο Πανελλήνιον [Bengston, *Barbaren* 172 (= H. Bengston, *Hellenen und Barbaren* 158-173 *Kleine Schriften München* 1954)].

της ίδιας επαρχίας απαιτούνται δύο μήνες³³⁷. Ωστόσο εάν κλητευθούν άτομα ή προσκομισθούν στοιχεία από γειτονικές ή υπερπόντιες επαρχίες, ο χρόνος εκδίκασης της υπόθεσης παρατείνεται στους τέσσερεις ή έξι μήνες αντιστοίχως³³⁸.

Οδυνηρό επιπλέον όμως πολυέξοδο και επικίνδυνο, ως φαίνεται, πρέπει να ήταν το ταξίδι στην αυτοκρατορική έδρα προκειμένου υποβληθούν αιτήματα ενώπιον του συμβουλίου του αυτοκράτορα³³⁹ ή να ασκηθεί προσφυγή στο ανώτατο δικαστήριο του αυτοκράτορα³⁴⁰. Ως εξαιρετική διαδικασία ή προσφυγή ενώπιον του αυτοκράτορα δεν υπόκειται σε προθεσμίες. Άλλωστε οι πολίτες καταβεβλημένοι από τις μεθόδους, τις οποίες μετρήχοντο διεφθαρμένοι άρχοντες και όργανα του δημοσίου³⁴¹ επεδείκνυν δυσπιστία στις επιχώριες αρχές και αδικούμενοι³⁴² συνέρρεαν στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο ιδιωτικό βήμα (*privaten Gerichtsstand*) ενώπιον του δικαστηρίου του αυτοκράτορα είχαν μόνον οι *illustres* κατά την εκδίκαση ποινικών υποθέσεων³⁴³. Επί Ιουστινιανού για την αντιμετώπιση του πλή-

337. C.Th. 10. 1. 13 (385).

338. Βλ. Ν. 61c. 1. 3 (538), όπου για να τεθεί σε ισχύ διαθήκη έπρεπε να μεσολαβήσουν δύο μήνες από της εκδόσεως της. – Πρβλ. C.Th. 2. 7. 3 (399) = C.J. 3. 11. 7, όπου ορίζεται ότι στις αγωγές *de statu* και *de patrimonio* έπρεπε να παρέχεται προθεσμία εννέα μηνών για την κατάθεση αποδεικτικού υλικού από υπερπόντιες επαρχίες στο αρμόδιο δικαστήριο [Karayannopoulos, *Finanzwesen* 13 σημ. 1].

339. Βλ. την αποστολή, την οποία ανέλαβε ο Συνέσιος κατ' εντολήν της πόλεως της Κυρήνης. Ο επίσκοπος Κυρήνης μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου ενώπιον του συμβουλίου του αυτοκράτορα να διεκδικήσει την μείωση της φορολογίας στην πολύπαθη επαρχία της Κυρήνης (*Libya superior*) [De regno 54. 6: οὐδὲ τὸ τρύχειν εἰσφοραῖς τὰς πόλεις βασιλικόν· 54. 16-18: τὰ μὲν ἀναγκαῖα τῶν ἐλλειμμάτων ἀνιέντα, τὰ δὲ σύμμετρα ταῖς τῶν εἰσφερόντων δυνάμεσι ἀγαπῶντα ... βασιλεὺς δ' ἐρασιχρήματος αἰσχίων καπήλου].

340. *appellationes* (D. 49. 1· C 7. 62).

341. C.Th. 11.8. 3. 1 (409), όπου αποκαλύπτονται οι μεθοδεύσεις αρχόντων και οργάνων του δημοσίου, προκειμένου να συγκαλυφθούν οι παρανομίες τους ώστε να αποτρέψουν το ενδεχόμενο αγωγών εις βάρος τους [Karayannopoulos, *Finanzwesen* 13 σημ. 2].

342. "Η απειλή των βαρυστάτων κυρώσεων του Κορνηλίου νόμου (D. 48. 8. 1: *quide magistratus iudexne quaestiois ob capitale causam pecuniam acceperit, ut publica lege reus fieret*) κατά του άρχοντος ή δικαστή, ο οποίος της ανακρίσεως έδωροδοκείτο για να ενοχοποιήσει ανεύθυνο τρίτο, δεν υπήρξε ικανή να ανασχεθούν οι παράνομοι χρηματισμοί. Ούτε οι διατάξεις του Ιουλίου νόμου περί χρηματιζόμενων αρχόντων και δικαστών, οι οποίες περιελήφθησαν εν συνεχεία στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία και αργότερα ενετάχθησαν εξελληνισμένες στα βυζαντινά απεδείχθησαν επαρκείς (B. 60. 43 – D. 48. 11). Για την περίοδο του Ιουστινιανού βλ. προοίμιο της Ν. 8" [Μ. Τουρτόγλου Παρανομίες "Δυνατών" και Οργάνων του Δημοσίου σε βυζαντινά νομικά κείμενα και η συμβολή της εκκλησίας στην εξυγίανση της δικαιοσύνης και στην πάταξη της διαφθοράς στα Μελετήματα Ιστορίας του Δικαίου III 63, 64 (2000)].

343. C.J. 3. 24. 3 Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 σημ. 2· Mommsen, *Strafrecht* 284 και

θους, το οποίο συνέρρεε στην Κωνσταντινούπολη εκδόθηκε η Ν. 80. Σύμφωνα με την διάταξη αυτή ιδρύθηκε ο θεσμός του *quaestor*, ένα αξίωμα ανάλογο του *praetor populi*, του οποίου αρμοδιότητα ήταν η αστυνόμευση του πλήθους και ο έλεγχος του τόπου διαμονής, εκείνων, οι οποίοι παρέμεναν στην πόλη με σκοπό την ταχύτερη εκδίκαση των υποθέσεων των προσφευγόντων στην δικαιοσύνη στα αρμόδια δικαστήρια³⁴⁴.

5. Δικαστική αρμοδιότητα του Αυτοκράτορα - Συμβουλίου Ανάμιξη επί υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου

A. Ο Αυτοκράτωρ

Ο αυτοκράτωρ επιλαμβάνεται των εφέσεων, λειτουργεί ως αναιρετικό δικαστήριο στις περιπτώσεις ασκήσεως του εκτάκτου ενδίκου μέσου της *supplicatio* κατά της τελικής αποφάσεως του *praefectus praetorio* και γνωμοδοτεί με την έκδοση *rescriptum*³⁴⁵.

I. Appellationes

Οι εφέσεις εκδικάζονταν είτε από τον ίδιο τον Ηγεμόνα, είτε από πρόσωπα εξουσιοδοτημένα από αυτόν. Οι αποφάσεις των διοικητικών των επαρχιών εφεσιβάλλοντο ενώπιον του *praefectus praetorii* ή των *vicarii* σπανίως δε ενώπιον του δικαστηρίου του αυτοκράτορα. Στο δικαστήριο, στο οποίο ο αυτοκράτωρ προίστατο, εφεσιβάλλοντο οι αποφάσεις των *iudices illustres* εξαιρουμένων των αποφάσεων των *praefecti praetorio* και εν μέρει

287 σημ. 4). Επί του θέματος αυτού βλ. Bethmann-H. 93 επ. (=M. A. von Bethmann-Holweg, *Der römische Civilprozess*, Aalen 1959). Άλλωστε για την επιβολή βαρείας ποινής επί συγχλητικών έπρεπε η απόφασις να ληφθεί από τον αυτοκράτορα από κοινού με το *consistorium* [C.Th. 9. 40. 10 (366)· 9 16. 10 (371). Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος 124. – Βλ. Αυδός, *Περί Αρχών* 71, 9): βασιλεύς Ρωμαίων υπέμενε χαμαιζήλου δικαστού λειτουργίαν ύφιστασθαι σε αντιδιαστολή με τὸ λοιπὸν τῆς ἐπαρχότητος τρόπῳ χαμαιζήλου δικαστοῦ (138, 23)]. Ο Diogenes (PLRE II Diogenes 2 *dux Libyae Superioris* 400/410) κλήθηκε να απολογηθεί στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες, που τον βάριαν. Ο Συνέσιος, προκειμένου να τον υπερασπισθεί, απευθύνθηκε στους Τρώιλο, Τρύφωνα και Πυλαμένη (Ep. 118, 119, 131, 134).

344. Βλ. για την στήριξη των αγροτών, οι οποίοι προσέφευγαν στην δικαιοσύνη Ν. 80 κεφ. 2: Krumpholz, *Sozialstaatliche Aspekte* 46 (= H. Krumpholz, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992)· Gizewski, *Verfassungsverhältnisse* 99, 100 (= Chr. Gizewski, *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit*, München 1988). – Ν. 80· Αυδός, *Περί Αρχών* 2, 29, 2 επ.

345. Βλ. Amm. Marc. 22, 7, 3· 22, 10, 1 (W. Seyfarth, *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui supersunt I, II* Leipzig 1978), όπου γίνεται αναφορά στον ρόλο του Ιουλιανού ως δικαστή (*crimen repetundarum*). – Αντιθέτως ο Valens θεωρεί ότι η ιδιότητα του δικαστή δεν συνάδει με το αυτοκρατορικό αξίωμα (Ammian. Marcell. 22 7· 10·30, 4 (Βλ. Wenger, *Institutes* §6 σημ. 25· Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 σημ. 1)).

των *praefecti urbi*. Εν συνεχεία εφεσιβάλλοντο οι αποφάσεις των *iudices spectabiles* και ειδικότερα των βικαρίων· τέλος των εντεταλμένων από τον αυτοκράτορα δικαστών εξαιρουμένων των δικαστών *inferioris gradus*³⁴⁶. Ο αυτοκράτωρ δύναται σε κάθε περίπτωση ανάθεσης υποθέσεως σε *iudex datus* να ορίσει ότι η απόφαση του τελευταίου είναι ανεπίδεκτη εφέσεως³⁴⁷.

Επί Θεοδοσίου β' θεσμοθετήθηκε στην Ανατολή ένα μόνιμο δικαστήριο, όπου εφεσιβάλλοντο οι αποφάσεις των *iudices spectabiles* και των εξουσιοδοτημένων *non illustres*, το οποίο συγκροτείτο από τον *praefectus praetorio Orientis* και τον *quaestor sacri palatii*. Οι δικαστές αυτοί εκδίκαζαν υποθέσεις οι ίδιοι στη θέση του αυτοκράτορα και όχι αντί του αυτοκράτορα (αυτοπρόσωπη εκδίκαση των υποθέσεων)³⁴⁸. ο δε αυτοκράτωρ εκδίκαζε πλέον μόνον εφέσεις κατά αποφάσεων των *iudices illustres*³⁴⁹. Ωστόσο και σε αυτές τις περιπτώσεις ο αυτοκράτωρ παρέπεμπε την εκδίκαση υποθέσεων ήσσονος σημασίας σε άλλους δικαστές³⁵⁰. Εφέσεις, οι οποίες υπεβάλλοντο

346. Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 σημ. 3. – Ειδικότερα η εκδίκαση των ποινικών υποθέσεων από εντεταλμένους δικαστές ήταν σύνηθες φαινόμενο. Άλλωστε ο ορισμός εντεταλμένου δικαστή δύναται να αφορά την εκδίκαση μίας μεμονωμένη ή μίας ευρύτερης κατηγορίας υποθέσεων, οι οποίες εν συνεχεία εφεσιβάλλοντο ενώπιον του αυτοκράτορα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις απεφάσιζε ο ίδιος ο αυτοκράτωρ σε δεύτερο ή τρίτο βαθμό. Δεν μαρτυρείται επίσημος τίτλος για τον εντεταλμένο δικαστή για την περίοδο προ του Μ. Κωνσταντίνου. Οι τίτλοι *iudex sacrarum cognitionum* και *vice sacra iudicans* απετέλεσαν μετεξέλιξη τίτλων όπως: *CIL X. 5398: iudex ex delegatu cognitionum Caesarianarum*· *CIL X 5178: iudex ex delegatu principum in provincia*· *CIL XIV 3902: electus ad cognoscendas vice Caesaris cognitiones* κ.ά. Σε κάθε περίπτωση οι τίτλοι *iudex sacrarum cognitionum* και *vice sacra iudicans* υπήρξαν συνώνυμοι. Ο ύπατος του έτους 334 Anicius Paulinus αναφέρεται στην επιγραφή C VI 1682: *praef. urbi, iudex sacrarum cognitionum* και στην επιγραφή C VI 1683 *praef. urbi, vice sacra iudicans* [Mommsen, *Strafrecht* 270 σημ. 1 και 2]. Μαρτυρείται ότι ο ύπατος του έτους 343 σύμφωνα με την επιγραφή *CIL X. 1700* εξετέλεσε τρεις φορές χρέη δικαστού· δύο φορές λόγω της αξιωματικής θέσεως, την οποία κατείχε και μία ως *iudex ex delegationibus sacris*. – Βλ. επίσης *C.Th. 11. 30. 16 = C.J. 7. 62. 19*· *7. 62. 34*· *9. 1. 10*· *Ammian 15. 3. 19. 12. 27. 7. 8*.

347. *D. 49. 2.1. 4*. – *Restitutio* κατά αποφάσεως συνεπεία εφέσεως δοθέντος δικαστού δεν γίνεται παρ' άλλου ή του αυτοκράτορος του διορίσαντος τον δικαστήν (*D. 4. 4.18.4* Kaser, *Zivilprozessrecht* 351 σημ. 15).

348. Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 σημ. 4· πρβλ. Mommsen, *Strafrecht* 285)].

349. *C.J. 7. 62. 32. 5*.

350. *C.J. 7. 62. 37 (529)*· *7. 63. 5. 2 (529)*· *N. 23. 2 (535)* – Από την στιγμή κατά την οποία κατατίθεται η έφεση, ο κατώτερος δικαστής συνέτασσε έκθεση προς τον αυτοκράτορα (*relatio, consultatio, opinio*), την οποία γνωστοποιούσε στους διαδίκους. Εκείνοι με τη σειρά τους κατέθεταν τους ισχυρισμούς τους (*libelli refutatorii*) στον δικαστή. Κατά την εν λόγω διαδικασία δεν επιτρεπόταν να κατατεθούν ενώπιον του δικαστηρίου καινούργια στοιχεία (*C.Th. 11. 30. 11*). Ο δικαστής [και όχι οι διάδικοι, ως εκ τούτου δεν ισχύει *dies fatalis* *C.J. 3. 24.3 (485)*] εντός 20 (*C.Th. 11. 30. 8*) το αργότερο εντός 30 ημερών (*C.Th. 11. 30. 29 (362)*), από την ημέρα κατά την οποία η απόφαση εφεσιβάλλε-

κατά αποφάσεων αξιωματούχων της δεύτερης ιεραρχικής θέσης και μάλιστα κατά αποφάσεων του κόμητα της Ανατολής (*Comes Orientis*) ή των προκόνσουλων ή βικαρίων εκδικαζόταν είτε *more consultationis* στο δικαστήριο του αυτοκράτορα³⁵¹ είτε παραπέμποντο προς εκδίκαση σε έναν ή περισσότερους από τους υψηλούς αυλικούς αξιωματούχους· σύμφωνα δε με τη ρύθμιση του Θεοδοσίου β' στον *praefectus praetorio Orientis* ή τον *quaestor sacri palatii*³⁵². Ο Ιουστινιανός διατήρησε τη ρύθμιση του Θεοδοσίου³⁵³ με την διαφορά ότι η έκθεση του κατώτερου δικαστού μαζί με τους *libelli refutatorii* και τα πρακτικά της υποθέσεως εστέλλοντο στην αυτοκρατορική γραμματεία όχι από τον δικαστή, κατά την διαδικασία *more consultationis*, αλλά από τον εφεσιβάλλοντα εντός 2 ετών σύμφωνα με την διάταξη *C.J. 7. 62. 37. 3* (529) και εντός ενός έτους σύμφωνα με την διάταξη *C.J. 7. 63. 5. 2*³⁵⁴. Στα διάδικα μέρη επιτρεπόταν η κατάθεση καινούργιων στοιχείων. Κατά πόσον τα διάδικα μέρη και οι αντιπρόσωποί τους δύναντο να παρίστανται κατά την εκδίκαση της υποθέσεως των δεν είναι γνωστό³⁵⁵. Κατά την διαδικασία αναγιγνώσκονταν στο *consistorium* όχι μόνον οι *libelli refutatorii* των διαδίκων αλλά και αποσπάσματα των πρακτικών (*breves*), τα οποία συντάσσονταν από τους *magistri scriniorum* [*C.J. 7. 62. 39 1a* (530)]³⁵⁶.

Σύμφωνα με *rescriptum* των αυτοκρατόρων Antoninus (161-180) και Verus (161-169) οι διάδικοι όφειλαν να εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις ενώπιον

το, έστελνε την έκθεση (*relatio, consultatio, opinio*), τις θέσεις των αντιδίκων (*libelli refutatorii*) μαζί με τον φάκελλο, ο οποίος αφορούσε στην υπόθεση (*C.Th. 11. 30. 11*) μέσω δικαστικού κλητήρα στην αυτοκρατορική γραμματεία. Τα διάδικα μέρη δεν δύναντο να εμφανισθούν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο πριν από την παρέλευση ενός έτους. Σε διαφορετική περίπτωση επεβάλλετο χρηματική ποινή προσδιοριζόμενη ανάλογα με την αξία του αντικειμένου της δίκης. Η διαδικασία δεν περιελάμβανε αυτοπρόσωπη παρουσία των διαδίκων, η δε απόφαση εκδίδετο με τη μορφή *rescriptum* στο *consistorium* [*C.J. 1.14. 2. N. 23. 2* (*appellatio more consultationis*)].

351. *C.Th. 11. 30. 16*.

352. *C.Th. 1. 6. 2.3. 7.40. 16* (= *11. 30. 57*).61· *C.J. 7. 62. 32. 4.1. 34* (MommSEN, *Strafrecht* 284).

353. Kaser, *Zivilprozessrecht* 510 σημ. 54. Αυτό άλλωστε αποδεικνύει η ενσωμάτωση της διάταξης 7. 62. 32 στον *C.J.*

354. Kaser, *Zivilprozessrecht* 510 σημ. 55. Σύμφωνα με την διάταξη του *C.J. 7. 63. 3* (518) δεν ισχύει παρελκυστική παράταση των προοθεσμιών (*reparatio temporis*).

355. Δεν είμαστε σίγουροι εάν η παράσταση των διαδίκων μέσω νομικών αντιπροσώπων στο *consistorium* ήταν επιτρεπτή. Σύμφωνα με *CIL VI 510* μαρτυρείται στο *consistorium* η παρουσία ενός και μόνον συνηγόρου το έτος 376 μ.Χ. (Seeck, "Consistorium" *RE IV*, 1 932. – Πρβλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 22, με αναφορά στο προοίμιο της Ν. 126: Κατά την διαδικασία *consultatio* και την εκδίκαση εφέσεων *more consultatione* η παρουσία των διαδίκων μάλλον απεκλείετο.

356. Kaser, *Zivilprozessrecht* 510 σημ. 58.

της αρμόδιας αρχής και όχι ενώπιον του αυτοκράτορα³⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση η απόφαση, η οποία εκδίδετο σε τελικό βαθμό από το δικαστήριο του αυτοκράτορα ή το δικαστήριο του *praefectus praetorio*, δεν μπορούσε να εφεσιβληθεί σε κανένα άλλο δικαστήριο³⁵⁸. Με την Νεαρά 125 το έτος 543 ο Ιουστινιανός ορίζει τέλος με γενικό νόμο ότι “μηδέν τῶν δικαστῶν καθ’ οἷονδῃποτε τρόπον ἢ χρόνον ἐπὶ ταῖς παρ’ αὐτοῖς προτιθεμέναις δίκαις μὴ νύειν πρὸς τὴν ἡμετέραν γαληνότητα, ἀλλ’ ἐξετάζειν τελείως τὸ πρᾶγμα καὶ ὅπερ αὐτοῖς δίκαιον καὶ νόμιμον φανείη κρίνειν”³⁵⁹.

II. *Supplicatio*

Η προσφυγή στον αυτοκράτορα (*supplicatio*) απετέλεσε την περίοδο αυτή έκτακτο ένδικο μέσο ασκούμενο κατά των αποφάσεων του *praefectus praetorio*, στις οποίες η άσκηση έφεσης δεν ήταν δυνατή³⁶⁰. Κατά την διαδικασία αυτή αν ο αυτοκράτορας αναιρούσε την απόφαση, η απόφαση παρεπέμπετο εκ νέου στον *praefectus praetorio*, ο οποίος την είχε εκδόσει ή στον διάδοχό του για να εκδικασθεί εκ νέου³⁶¹.

III. *Rescripta*

Τα *rescripta* της περιόδου της Ηγεμονίας ήσαν οι απαντήσεις (αντιγραφάι), τις οποίες έδινε ο αυτοκράτωρ σε αιτήματα, τα οποία υποβάλλονταν υπό την μορφή αναφορών (*libelli*) από υπαλλήλους επαρχιακές πόλεις ή και ιδιώτες:

Στις περιπτώσεις, όπου το αίτημα υπεβάλλετο από υπάλληλο, πόλη κ.λπ. το *rescriptum* εκδίδετο υπό την μορφή *epistulae*³⁶². Ειδικότερα ο υπάλληλος με αίτημα, το οποίο υπεβάλλετο υπό την τυπική μορφή της *consultatio* ή *relatio*³⁶³, αιτείτο την έκδοση *rescriptum* (*epistula*). Η απάντηση του αυτοκράτορα συνετάσσετο από την γραμματεία *ab epistulis* και επεδίδετο

357. D. 49. 1. 21: *appellationes, quae recto ad principem factae sunt omissis his, ad quos debuerunt fieri ex imo ordine ad praesides remitti.*

358. C.J. 7. 70: *ne licet in una eadmqe causa tertio provocare vel post duas sententias iudicium, quas definitio praefectorum roboraverit, eas retractare.* Βλ. Wenger, *Institutes* §30 σελ. 308.

359. Mommsen, *Strafrecht* 284.

360. Βλ. C.J. 1. 21. 3· C.J. 9. 42. 1· 12. 19.15. Βλ. Γκόφας, *Εισηγήσεις* VI 72. Βλ. για την *supplicatio* ως επικουρικό ένδικο μέσου κατά των μη εφεσιβαλλόμενων αποφάσεων του *pr. pr.* στον Kaser, *Zivilprozessrecht* §96 II. – Πρβλ. σημ. 168.

361. Η απόφαση παρεπέμπετο συνήθως στον διάδοχο του *praefectus praetorio*, ο οποίος είχε εκδόσει την απόφαση βλ. Wenger, *Institutes* §30 σελ. 308.

362. Mitteis, *Chrest.* 373 = Bruns, *Fontes* I αρ. 196 = *FIRA*, I αρ. 78 119 μ.Χ.· D 4. 4. 1§1· 11§2· D 49. 1. 1-3· C.J. 7. 61. 37· C.J. 7. 62 (Heuman, *Quellen* 109).

363. *consultatio ad scientiam principis* (C.J. 7. 61. 1. 2· C.J. 12. 36.11, Heumann, *Quellen* 497).

στον αιτούντα³⁶⁴. Το *rescriptum*, το οποίο απαντούσε σε αίτημα ιδιώτη³⁶⁵ ονομαζόταν *subscriptio* και αυτό γιατί η απάντηση έπαιρνε τη μορφή σημείωσης, την οποία έγραφε ο ηγεμόνας κάτω από την αναφορά, η οποία του είχε υποβληθεί. Το αίτημα (*preces, supplicatio*) του ιδιώτη υπό την μορφή εγγράφου αναφοράς (*libellus*) έφθανε στον αυτοκράτορα. Η απάντηση συνετάσσεται από την γραμματεία³⁶⁶ και εν συνεχεία υπεγράφετο από τον αυτοκράτορα³⁶⁷. Η υπογεγραμμένη αναφορά αναρτάτο δημοσίως (*propositum*), οι διάδικοι δύναντο να έχουν αντίγραφο³⁶⁸.

Την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας τα *rescripta* ήσαν διατάξεις, με τις οποίες ο αυτοκράτωρ αποφαινέτο επί ειδικών περιπτώσεων, ύστερα από αίτημα των διαδίκων και υπό την επιφύλαξη ότι τα πραγματικά περιστατικά θα έχουν, όπως τα έχει εκθέσει εκείνος, ο οποίος υπέβαλε την έκθεση³⁶⁹. Ακριβώς δε επειδή οι περιπτώσεις, επί των οποίων ο αυτοκράτωρ αποφασίζει, έχουν ιδιωτικό χαρακτήρα γι αυτό παρατηρείται η τάση να μη

364. Βλ. Wenger, *Institutes* 431, Hirschfeld 319 [O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905] Kaser, *Zivilprozessrecht* 353. – Από τον Gordian και εφεξής οι αρμόδιοι γραμματείς, υπεύθυνοι για την σύνταξη των *epistulae* έφεραν τον τίτλο των *magistri*. Έκτοτε ίσχυε ο όρος *magister libellorum* αντί του *procurator a libellis* (Honore *Lawyers* 27).

365. Βλ. *Tabula Banasitana* 21-52 (*CR Acad. Inscript.* 1971 [1972] 468 177 A.D.): Upon the request of Aurelius Iulianus, chief of the Zegrenses, by petition (*libellus*), supported by Vallius Maximianus by letter (*epistula*), we have granted Roman citizenship to them, saving the rights of the tribe (*salvo iure gentis*). Ο Αδριανός (117-138) είναι ο πρώτος αυτοκράτωρ, του οποίου τα *rescripta* προς ιδιώτες αναφέρονται στις νομικές πηγές (Honore, *Lawyers* 13 σημ. 78: Gaius *Inst.* 1.94· C.J. 7. 43.1 J· *Inst.* 2.12 pr.). – Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια, 118. Βλ. το *rescriptum* του Τραϊανού, ο οποίος απαντά σε ερώτημα του Πλίνιου του νεώτερου Plin. *Ep.* 10 96-97.

366. *a libellis· scriinium libellorum* C.J. 12. 19. 1.3 – 5.11. 15 [Heumann *Quellen* 317].

367. *libello cuiusdam Imperator subscripsit* D 4. 8. 32 §14· *ad lib. rescribere* (D 1.19. 3§2· 19§9· D 19. 2. 6 §9· D 28. 3. 41 §7· D 3. 23· D 33. 2. 2· D 49. 14 Heuman, *Quellen* 317).

368. Wenger, *Quellen* 429 [L. Wenger, *Die Quellen des Römischen Rechts*, Wien 1953].

369. Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια, 147. – Ο αυτοκράτωρ Ζήνων ορίζει ότι τα *rescripta* εκδίδονται μόνον υπό την προϋπόθεση *si preces veritatis nituntur* (C.J. 1. 1. 23. 7 προμ. (477)). Στην περίπτωση εκείνη, κατά την οποία ο ενάγων με εσφαλμένα και αναληθή στοιχεία προκάλεσε την έκδοση του *rescriptum* τούτου είναι ανίσχυρο και ο εναγόμενος μπορεί να επικαλεσθεί την *praescriptio mendaciorum* (C.Th. 2. 7. 1(314) = C.J. 3. 11. 2 (βλ. Heumann, *Quellen: rescribere* και *mendacium*) (Βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 523). Σύμφωνα με διάταξη του Αναστασίου η διαδικασία αυτή περιορίστηκε στις περιπτώσεις εκείνες, τις οποίες δεν ρύθμιζε καμμία διάταξη νόμου [C.J. 1. 22. 6 (Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις* §198 1468 σημ. 8: και τούτο διότι ο ηγεμών δια του *rescriptum*, το οποίο αποτελούσε πηγή δικαίου κατ' ανάγκη δημιουργούσε δίκαιο, πράγμα το οποίο έπρεπε να αποφεύγεται στο βαθμό κατά τον οποίο υφίστατο ήδη νόμος]. Επί Ιουστινιανού με τη Ν. 115 η διαδικασία *per rescriptum* καταργήθηκε [Rostowzew, "Epistula" RE VI. 1 207· Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 147].

δίνεται στις διατάξεις αυτές (*rescripta*) γενικότερος χαρακτήρας, όπως συνέβαινε την περίοδο της Ηγεμονίας. Σύμφωνα με διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου το *rescriptum* δεν ισχύει αν αποκλίνει από το ισχύον δίκαιο (*lex generalis*)³⁷⁰. Παρά ταύτα τα *rescripta* αποτελούν πηγή δικαίου όπως οι *leges generales*. Για τον λόγο αυτό ο Αρκάδιος με διάταξη του έτους 398 μ.Χ. αποφαίνεται ότι τα *rescripta* δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα πέρα από τη συγκεκριμένη περίπτωση στην οποία αναφέρονται³⁷¹. Άλλωστε την περίοδο αυτή³⁷² ο αριθμός των *rescripta* αυξάνεται σημαντικά³⁷³ εξαιτίας της εισαγωγής της διαδικασίας *per rescriptum*, σύμφωνα με την οποία οι δικαστικές προσφυγές δύναντο έστω και τυπικά να απευθύνονται στον αυτοκράτορα³⁷⁴. Κατά την ειδική αυτή διαδικασία ο ενδιαφερόμενος διάδικος υποβάλλει ειδικό αίτημα (*libellus principi datus* ή *oblatus*, *preces supplicatio*) για την επίλυση της υποθέσεώς του από τον αυτοκράτορα³⁷⁵. Ο αυτοκράτωρ,

370. C.Th. 1. 2. 2 (315) *contra jus rescripta non valeant*: πρβλ. C.Th. 1. 2. 3 (317)· C.J. 1. 14. 1.

371. C.Th. 1. 2. 11: *rescripta ad consultationem emissa vel emittenda in futuram his tantum negotiis opitulentur, quibus effusa docebuntur*. – Πρβλ. C.J. 1.14. 2 (426), όπου γίνεται αναφορά στην επιβολή ποινών σε περίπτωση παραβίασης του κανόνα. – Πρβλ. C.J. 1. 14. 3 (426): *Sed et si generalis lex vocata est vel ad omnes iussa est pertinere, vim obtineat edicti*, όπου υπο προϋποθέσεις τα *rescripta* έχουν γενική εφαρμογή (βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 523).

372. Βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 353 σημ. 47: Την περίοδο της Ηγεμονίας δεν μπορούμε να μιλήσουμε για διαδικασία *per rescriptum*. Η διαδικασία αυτή μαρτυρείται για πρώτη φορά την εποχή του του Αδριανού (*Reskriptprozess*). Αναφορικά με το ερώτημα αυτό βλ. Andt, *La procedure par rescript* (1920) 111 επ.; Wenger, *Institutes* 317 επ. §32 I ειδικότερα σημ. 4, όπου η όλη διαδικασία γίνεται αντιληπτή στα πλαίσια της *cognitio*.

373. Με το πέρασμα των χρόνων, λόγω της πληθώρας των διαταγμάτων, τα οποία κατά καιρούς εκδίδοντο επήλθε νομοθετική σύγχυση, η οποία περιγράφεται με σκωπτικό τρόπο στις πηγές: Ο μὲν Am. Marcel. σατυρίζει το νομικό σύστημα κατά την βασιλεία του αυτοκράτορα Valens (XXX 4) ο δε Anonymus *de rebus bellicis* προτείνει στον αυτοκράτορα να φέρει τάξη στη νομοθεσία (Demandt, *Spätantike* 203).

374. “Η διαδικασία αυτή επέτρεψε δια *rescriptum* να επιλύει ο αυτοκράτωρ ορισμένα ζητήματα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υφίστατο εκκρεμής δίκη επί της υποθέσεως ή δεν είχε εκδοθεί απόφαση εκτελεστή. Βασίσθηκε στην αντίληψη ότι στα απολυταρχικά πολιτεύματα ο μονάρχης αποφασίζει και κατά πρώτον και τελευταίον βαθμόν παρορωμένων των ταχικών δικαστηρίων.” Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις* §198 σ. 1467. – Σύμφωνα με διάταξη του Αναστασίου η διαδικασία αυτή περιορίστηκε στις περιπτώσεις εκείνες, τις οποίες δεν ρύθμιζε καμμία διάταξη νόμου [C.J. 1. 22. 6 (Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις* §198 1468 σημ. 8: και τούτο διότι ο ηγεμών δια του *rescriptum*, το οποίο αποτελούσε πηγή δικαίου κατ’ ανάγκη δημιουργούσε δίκαιο, πράγμα το οποίο έπρεπε να αποφεύγεται, στο βαθμό κατά τον οποίο υφίστατο ήδη νόμος]. Επί Ιουστινιανού με τη Ν. 115 η διαδικασία *per rescriptum* καταργήθηκε [Rostowzew, “Epistula” RE VI. 1 207· Γκόφας, *Εισηγήσεις* Ια 147].

375. Ο ενάγων παραπέμπεται στον αρμόδιο δικαστή, ο οποίος δεσμεύεται, όσον αφορά το νομικό πλαίσιο στο οποίο θα κινηθεί και τις αρχές, τις οποίες θα τηρήσει κατά

ο οποίος αποφασίζει ο ίδιος επί της υποθέσεως εκδίδει *decretum* αφού έχει προηγουμένως συσχεφθεί με το συμβούλιό του ή *rescriptum*. Το *rescriptum*³⁷⁶ συντάσσεται από τον *quaestor sacri palatii*, τον οποίο επικουρεί ο *magister scriniorum* και υπογράφεται στην αυθεντική του μορφή από τον αυτοκράτορα³⁷⁷.

B. Το Συμβούλιο

Ο αυτοκράτωρ στα πλαίσια των δικαστικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων του απεφάσισε κατά την περίοδο αυτή, όπως και κατά την περίοδο της Ηγεμονίας λαμβάνοντας υπόψην του τη γνώμη του συμβουλίου του. Της συνελεύσεως του συμβουλίου προηγείτο ειδική αναγγελία³⁷⁸. Οι εφέσεις κατά των πρωτοδίκων αποφάσεων συνοδευόμενες από τον φάκελλο των υποθέσεων υπεβάλλοντο εμπροθέσμως ώστε να μην γίνεται δολία παρέλκυση της προθεσμίας³⁷⁹. Οι διάδικοι ή οι αντιπρόσωποί τους κατά την διαδικασία των εφέσεων υπέβαλλαν εγγράφως τους ισχυρισμούς τους³⁸⁰ ή

την έκδοση της απόφασης του από την γνωμάτευση (*rescript*) του αυτοκράτορα (*ein interner Akt der kaiserlichen Jurisdiktion, der eine Anweisung für einen Beamten schafft* Partsch 214 στον Kaser, *Zivilprozessrecht* 522). Στον αιτούντα περιέρχεται το πρωτότυπο του εγγράφου. Χρήση του *rescriptum* γίνεται (η ισχύς του δεν είναι χρονικά περιορισμένη), μόλις ο ενδιαφερόμενος το υποβάλλει μαζί με το κείμενο της αίτησής του μέσω ενός *exsecutor* (ἐκβιβαστής τοῦ πράγματος) στον δικαστή [στο *P. Masp.* 67032 Z 32 επ. (κατά τον νόμον) εκβιβαστής του πράγματος είναι ο *comes sacri consistorii*, ο οποίος ταυτόχρονα εκτελεί χρέη δικηγόρου]. Σύμφωνα με τον Kaser, *Zivilprozessrecht* 522 σημ. 20 η περίπτωση αυτή αποτελεί εξαίρεση, στην οποία δεν μπορούμε να βασιστούμε για να συμπεράνουμε την θέση των *exsecutorum*· πρβλ. Wenger, *Institutes* § 26 σημ. 24· Heumann, *Quellen exsecutor* 205]. Ο δικαστής προβαίνει σε έλεγχο των κατατεθέντων εγγράφων και κινεί τη διαδικασία κλήτευσης του εναγόμενου. Η μετέπειτα διαδικασία ακολουθεί τους γενικούς κανόνες. Στα πλαίσια αυτά ο αντιδίκος δύναται να αποδείξει ότι τα εκτιθέμενα πραγματικά περιστατικά είναι αναληθή, οπότε απαλλάσσεται λόγω *subreptio* ή *obreptio* (C.J. 1. 1. 2 pr. 1. 14. 2. 10. 16. 7). Άλλωστε και ο δικαστής υποχρεούται αυτεπαγγέλτως να εξετάσει το βάσιμο αυτών (C.J. 1. 22. 4. 2. 4. 13§2. 1. 23. 7 Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις* §198 1468 επ. – Πρβλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 521, 522).

376. Το *rescriptum* (θεία κέλευσις=*sacra, divina iussio* στο *P. masp.* 67023 Z 23· N. 113. 1 (541) [NV 19. 3 (445)] εκδίδεται είτε ως *simplex* (βλ. Wenger, *Quellen* 427 επ.) είτε σε πανηγυρική μορφή (*adnotatio*) [C.J. 1. 23. 7 pr. (477). *Adnotatio* δεν ισχύει χωρίς *rescriptio* [C.Th. 1. 2. 1 (313)]. Όσον αφορά στη διαφοροποίηση ανάμεσα σε *adnotatio* και *rescriptum simplex* βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 521 σημ. 11)].

377. C.J. 1. 23. 3(292)· 1. 23. 7 (477)].

378. *Silentium nuntiare* N. 62. 1. 2(537)· Αυδός, *Περί Αρχών* 2. 17 [Kaser, *Zivilprozessrecht* 433].

379. C.J. 7. 62. 63 *gesta in iudicio*· *Breves* C.J. 7. 62 39, 1[Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 20].

380. C.J. 7. 62. 37. 3 (529)· 39. 1/1a (530)· 7. 63. 3 (518)· 7. 63. 5. 2 (529) [Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 21].

παρίσταντο αυτοπροσώπως³⁸¹. Τα μέλη του συμβουλίου κατέθεταν την γνώμη τους κατά ιεραρχική σειρά³⁸². Ο αυτοκράτωρ, ο οποίος δεν παρίστατο πάντα απεφάσιζε επί της υποθέσεως αμέσως ή εν ευθέτω χρόνω³⁸³. Η απάντηση του αυτοκράτορα εκφωνείτο από τον *quaestor* στο *consistorium* (*recitata in consistorium*)³⁸⁴. Η διαδικασία πρωτοκολλείτο, αντίγραφο του πρωτοκόλλου απεστέλλετο στους διαδίκους³⁸⁵. Η απόφαση έφθανε στον ενδιαφερόμενο, όπως ήδη αναφέθηκε υπό μορφή γράμματος.

Silentium cum conventu

Επί Ιουστινιανού και σε μεμονωμένες περιπτώσεις επί Αρκαδίου³⁸⁶ το *consistorium* συνεδρίαζε από κοινού με την σύγκλητο για την εκδίκαση υποθέσεων. Η σύνοδος των σωμάτων αυτών ήταν γνωστή ως *silentium cum conventu*³⁸⁷. Η Ν. 62, Ι 2 του Ιουστινιανού ρυθμίζει τη δικαστική αρμοδιότητα της συγκλήτου, ορίζει δε ότι όσες φορές αγγέλεται *silentium cum conventu* η σύγκλητος συνέρχεται από κοινού με του *consistorium* για να δικάσει κατ' έφεσιν³⁸⁸. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα νεαρά ακόμα και

381. Κατά την παρουσία τους ενώπιον του αυτοκράτορα όφειλαν να φέρουν συγκεκριμένη ενδυμασία (Ν. 126: τοῦτο μὲν ἐσθῆτι τοῦτο δὲ ὑποδήμασι καὶ ῥήμασι παρὰ τοῖς ἡμετέροις ἄρχουσιν ἐκέχρητο, οἷς μόνους κεχρησθαι προσήκει τοὺς πρὸς βασιλείαν εἰσιόντας. Σύμφωνα δε με τον Bethmann – H 102 μετά την έγγραφο κατάθεση των ισχυρισμών των διαδίκων απαγορευόταν περαιτέρω διεξοδική προφορική ανάπτυξη των θέσεών τους.

382. Ν. 62, 2 προοίμ. (537). Όσον αφορά τον *ordo dignitatum* CTh. 6.5·C.J. 12, 8 (Βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 23).

383. Ν. 62, 1, 2 (537) πρβλ. C.J. 1, 14, 12 (529) Βλ. Kaser, *Zivilprozessrecht* 434 σημ. 24. – Βλ. Amm. Marc. 22, 7, 3· 22, 10, 1(W. Seyfarth, *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui supersunt I, II* Leipzig 1978), όπου γίνεται αναφορά στον ρόλο του Ιουλιανού ως δικαστή (*crimen repetundarum*). – Αντιθέτως ο Valens θεωρεί ότι η ιδιότητα του δικαστή δεν συνάδει με το αυτοκρατορικό αξίωμα (Ammian. Marcell. 22 7· 10·30, 4 (Βλ. Wenger, *Institutes* §6 σημ. 25· Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 σημ. 1)).

384. Cass. Dio 6, 5, 4 Kaser, *Zivilprozessrecht*, 434 σημ. 25.

385. C.J. 7, 62, 32, 2/4a (440). Σπαράγματα πρωτοκόλλων περιλαμβάνονται στον CTh. 11, 39, 5 (362)· 1, 22, 4 (383)· 4, 20, 3(386) = C.Th. 7, 71, 6·CTh. 8, 15, 1 (Kaser, *Zivilprozessrecht* 434 σημ. 26).

386. Λυδός, *Περὶ Αρχών* III 10, 27.

387. Η ονομασία *silentium*, η οποία απαντά για τη συνάθροιση αυτή, δηλαδή για το συμβούλιο του αυτοκράτορα, προήλθε από την σιωπή, η οποία επικρατούσε κατά την εκφώνηση της αυτοκρατορικής θέλησης. Παράλληλα τα μέλη του συμβουλίου ανασηκωνόνταν [Demandt, *Spätantike* 200 (= A. Demandt, *Geschichte der Spätantike*, München 1988)].

388. Ν. 62, 1 πρβλ. 74, 1· Προκόπιος *Ανέκδ.* 14, 7· Μαλάλας 438· Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* I 92.

389. *si quando silentium ob alia una cum conventu fuerit nuntiatum, omnes colliguntur et proceres et senatores*. Εφαρμογή της ανωτέρω Νεαρής αποτελούν οι αναφερόμενες στον Μα-

στην περίπτωση εκείνη, κατά την οποία αγγέλεται σύγκληση *silentium* χωρίς *conventus*, οι συγκλητικοί συνέρχονται και πάλι με τα μέλη του *consistorium* προκειμένου να επιληφθούν δικαστικής υποθέσεως³⁹⁰. Ωστόσο η αρμοδιότητα αυτή της συγκλήτου δεν σημαίνει ενδυνάμωση του δικαστικού της ρόλου. Ο ίδιος ο Ιουστινιανός στο προοίμιο της Ν. 62 υμνεί την πάλαι ποτέ παντοδυναμία της συγκλήτου, η οποία αποδυναμώθηκε σταδιακά με την παραχώρηση σημαντικού μέρους των αρμοδιοτήτων της στο πρόσωπο του αυτοκράτορα. Στα πλαίσια της “επανόρθωσης” ο Ιουστινιανός επιχειρεί την αναβάθμιση της συγκλήτου μέσω της συμμετοχής της στις δικαστικές συνεδρίες του *consistorium*. Άλλωστε ο Προκόπιος θεωρεί αυτονόητο να εκφέρει η σύγκλητος επί δικαστικών αποφάσεων ανεμπόδιστα τη γνώμη της, μέμφεται δε τον Ιουστινιανό ακριβώς διότι περιήγαγε αυτήν σε σκιάση ύπαρξη³⁹¹. Επισημαίνεται ότι η σύγκλητος εξακολουθεί την περίοδο αυτή να λειτουργεί ως δικαστήριο σε μεμονωμένες περιπτώσεις³⁹² και ότι κατά τις συνεδριάσεις της συγκλήτου εκδικάζονταν εφέσεις είτε παρόντος είτε απόντος του αυτοκράτορα³⁹³. Στις περιπτώσεις εκείνες,

λάλα 438-439 και 493-495 = Θεοφ. 237-238 περιπτώσεις. Άλλωστε τα χωρία, τα οποία αναφέρονται στην σύγκληση *silentium* για την επίλυση δικαστικών ζητημάτων στην εποχή του Ιουστινιανού και μερικές δεκαετηρίδες μετά από αυτήν αποτελούν εφαρμογή της Ν. 62 (Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος 96).

390. Ν. 62, 2: *ita et nunc, quando silentium tantummodo propter alicuius causae examinationem pronuntietur, etsi non addatur conventus vocabulum, tamen eos convenire et omnes consedentes* Οι ενδημούντες στην Κωνσταντινούπολη συγκλητικοί ακόμα δε και εκείνοι, οι οποίοι είναι *vacantes* οφείλουν να συμμετέχουν τόσο στις συνεδριάσεις της συγκλήτου (*conventus*), όσο και στις δικαστικές συνελεύσεις (*silentia* Cass. Var. 6, 12 Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 17).

391. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 14 8: ἡ μὲν γὰρ βουλὴ ὥσπερ ἐν εἰκόνι ἐκάθητο οὔτε τῆς ψήφου οὔτε τοῦ καλοῦ κυρία οὔσα, σχήματος μόνου καὶ νόμου ξυνειλεγμένη παλαιοῦ εἶνεκα, ἐπεὶ οὐδὲ φωνὴν ἀφείναι τινα ὁτῶν τὸ παράπαν ἐξῆν [Βλ. Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος 7 σημ. 1].

392. Βλ. για τη συμμετοχή της συγκλήτου σε μεμονωμένη περίπτωση, η οποία αφορούσε την εγκυρότητα διαθήκης (Ν. Mc. 5 pr. (455): *Nuper, cum de testamento clarissimae memoriae feminae Hypatiae, quae inter alios virum religiosum Anatolium presbyterum in portione manifesta bonorum suorum scripsit heredem, amplissimo senatu praesente tractaret pietas mea et dubium videretur*, Kaser, *Zivilprozessrecht* 433 σημ. 13).

393. Ο Ι. Λυδός ως πρώτος χαρτουλάριος των *adiutores* του γραφείου *ab actis* ήταν αρμόδιος για την σύνταξη του *cottidianum* και του *personale* (καταστίχων αφενός μεν των υποθέσεων, οι οποίες θα εκδικάζοντο στο δικαστήριο του αυτοκράτορα, αφετέρου δε των προσώπων, τα οποία θα παρουσιάζοντο στο εν λόγω δικαστήριο) αλλά και των *suggestiones*, υπομνημάτων, τα οποία αφορούσαν υποθέσεις οι οποίες θα εκδικάζονταν κατ' έφεση στη σύγκλητο Λυδός, *Περί Αρχών* III 27: δίκης οὖν ἐφεσίμου τυχόν γενομένης, εἴτα πρὸς τὴν σύγκλητον ἀναγομένης πρὸς ἐπιδιόρθωσιν, ὁ τῶν ἄλλων βοηθῶν κρείττων συνέταττε τὴν λεγομένην σουγγεσιῶνα - ἀντὶ τοῦ διδασκαλίαν πρὸς ἀκρόασιν τῆς βουλῆς ...

κατά τις οποίες ο αυτοκράτωρ δεν παρίστατο κατά την δίκη ήταν απαραίτητη προηγούμενη οδηγία, ώστε ένα από τα δικαστικά σώματα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου να επιληφθεί της εκδίκασης της υποθέσεως³⁹⁴. Σε κάθε περίπτωση οι αποφάσεις των εν *silentium et conventus* ή των εν *silentium* δικαζόντων υπέκειντο στην επικύρωση του αυτοκράτορα³⁹⁵.

Το δικαστικό αυτό σώμα υπό την σύνθεση *silentium cum conventu* κρίνει ποινικές κατηγορίες επί εσχάτη προδοσία και εν γένει έργω ή λόγω προσβολής του αυτοκράτορα³⁹⁶. Μόνον σε μία περίπτωση κατά την διάρκεια του βου αιώνα το δικαστικό σώμα υπό την σύνθεση αυτή κρίνει κατηγορίες επιβουλής της ζωής ανώτερων κοσμικών η εκκλησιαστικών αρχόντων³⁹⁷. Οι κατηγορίες των προσώπων, οι οποίες υπάγονταν στην δικαιοδοσία του σώματος αυτού ήσαν οι συγγενείς του αυτοκράτορα και γενικά πρόσωπα τα οποία συνδέονταν προς την βασιλική οικογένεια³⁹⁸, συγγλητικοί και εν γένει ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους³⁹⁹ αλλά και απλοί ιδιώτες για σοβαρότατη κατηγορία⁴⁰⁰. Ενώ οι συγγλητικοί κατά την περίοδο της Ηγεμονίας δεν απελάμβαναν ιδιαίτερης δωσιδικίας⁴⁰¹, κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως ήδη αναφέρθηκε⁴⁰², απελάμβαναν ιδιαίτερης δωσιδικίας υποκείμενοι στην δικαιοδοσία του αυτοκράτορα ή του επάρχου⁴⁰³.

394. Η ύπαρξη εντολής για την έκδοση δικαστικής αποφάσεως άνευ της παρουσίας του αυτοκράτορα μαρτυρείται ρητά σε εννέα περιπτώσεις εκ των δεκαοκτώ εν συνόλω, οι οποίες μνημονεύονται στις πηγές (βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 102 σημ. 2 όπου μνεία των περιπτώσεων Αγαθίας, *Ιστορία* 170-171 και Προκόπιος, *Πόλεμοι* II III 440-441).

395. Ν. 62 (537) 1 κ. (Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 101).

396. Προκόπιος, *Πόλεμοι* II III 440-441· Μαλάλας 438-439, 493-495 Θεοφάνης 237-238 Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 105 σημ. 5.

397. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 174-176 (Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 105 σημ. 7). – O Fl. Carterius [PLRE II Fl. Carterius 2 comes et proximus scrinii libellorum sacrarumque cognitionum (East) 449], ο λαμπρός κόμης και πρόξυμος του θείου σκρινίου των λιβέλλων και των θείων κογιτιόνων συμμετείχε στις ανακρίσεις για τον Ευτύχη στην Κωνσταντινούπολη.

398. Προκόπιος *Πόλεμοι* II III 440-441 (Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 103 σημ. 3).

399. Προκόπιος *Πόλεμοι* I I 140-141· Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 170-171· Μαλάλας 438-439 Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 103 σημ. 4. – Ο Τίλλος (PLRE II Illus 1 mag. officium per Orientem 481-483· cos 478· patricius 477-488) συμμετείχε στο δικαστήριο, το οποίο συγκροτήθηκε από τρεις συγγλητικούς με σκοπό να καταδικάσει τους Άνθιμο, Μαρκελλίνο και Στέφανο ως υποστηρικτές του Θεοδώριχου Στράβωνα (Μάχης fr. II). Ο Απίων (PLRE II Apion 2 patricius, pro orientis 518) εστάλη το 510 από τον Αναστάσιο στην εξορία (Marcell. com. 510 pius patricius exulatus est· Αυδός, *Περί Αρχών* III 17: Αναστασίου του βασιλέως κινηθέντος κατά Απίωνος, άνδρὸς ἐξοχωτάτου καὶ κοινωνήσαντος αὐτῷ τῆς βασιλείας, ὅτε Κωάδης ὁ Πέρσης ἐφλέγμαινε) και η περιουσία του δημεύθηκε, όταν ο αυτοκράτωρ ένοιωσε να απειλείται από την παρουσία του.

400. Μαλάλας 493 επ. Θεοφάνης 237 επ. Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος* 104 σημ. 4.

401. Mommsen, *Strafrecht* 286 επ.

402. Βλ. σημ. 331.

403. Βλ. W. EnBlin, "Praefectus Praetorio" RE XXII, 2 2469-2472.

Γ. Συμβολή του *consistorium principis* στη θέσπιση νομοθετικών κειμένων

Κατά την περίοδο αυτή ο ρόλος του *consistorium*, όσον αφορά στη συμβολή του στην θέσπιση νομοθετικών κειμένων αναβαθμίζεται⁴⁰⁴. Άλλωστε η σύγκλητος, το κατ' εξοχήν νομοθετικό όργανο του ρωμαϊκού κράτους στερείται πλέον τυπικά των νομοθετικών αρμοδιοτήτων της⁴⁰⁵ και περιορίζεται στην αποδοχή και δημοσίευση της πρότασης του ηγεμόνα υπό την μορφή νόμου (*oratio*)⁴⁰⁶. Στη θεωρία συνέχισε μεν να είναι νομοθετικός φορέας⁴⁰⁷, στην πράξη όμως δημοσίευε τους νόμους του αυτοκράτορα υπό την μορφή των *orationes principis ad senatum* ή με πλήρη τίτλο *consulibus praetoribus tribunis plebis senatui suo*⁴⁰⁸. Επί Αντωνίνων και επί Σεβήρων οι *orationes principis* ταυτίστηκαν με τα ήδικτα⁴⁰⁹. Από την περίοδο του Διοκλή-

404. C.J. I. 14. 2 (426).

405. Οι αρμοδιότητες της σύγκλητος περιορίστηκαν στο ρόλο του συμβουλίου της πόλης. Εν ολίγοις η σύγκλητος επικουρούσε τον *praefectus urbi* στη διοίκηση της πόλεως (Symm. ep. X 23.24) και αντίστοιχα ο *praefectus urbi* προασπιζόταν τα δικαιώματα των συγκλητικών (Symm. ep. X 48). Στα πλαίσια αυτά η *arca publica* ή *quaestoria* υπάγονταν στην κοινή διαχείριση της σύγκλητου και του *praefectus urbi* (Symm. ep. X 20. 37). Ειδικότερα στις αρμοδιότητες του συγκλήτου περιελαμβάνετο η υποβολή φορολογικών υποθέσεων, οι οποίες αφορούσαν μέλη της προς διευθέτηση στον αυτοκράτορα (Symm. ep. II 57. X8. 13· C.Th. 6. 15. 4. 1. 21· 7 13. 13).

406. Την εξέλιξη μπορούμε να την δούμε σε μία παραβολή ανάμεσα στην *oratio Hadriani* [= *senatus consultum Iuventianum* D. 5. 3. 20. 6] και στην *oratio Severi* [D. 27. 9. 1 pr. 2] Schiller. *Roman Law* 456 σημ. 6: Για περισσότερες πληροφορίες (*orationes in senatu habere*): Krüger. *Geschichte* 91-92· Chiazzese. *Introduzione* 153· Radin. "Oratio" RE XVIII 1. 869-73. – *leges, quae missae ad venarabilem coetum oratione conduntur* (C.J. 1. 14. 3)· *divi Hadriani* (D 5. 3. 22· 49. 2. 1§2)· *Antoninus Augustus (Caracalla) ante excessum divi Severi patris sui, oratione in Senatu habita, auctor fuit senatui censendi* (D 24. 1.32).

407. C.J. I 16. 1· Inst. I 2. 5· Cass. Var. VI 4.

408. C.Th. praef. I 4. 3· 2. 1. 12· 8 18. 1· 10.19. 8·14. 15. 3· C.J. de novo I 14. 3 16. 1. Symm. ep. X 8 Cass. IX 16. (Βλ. O Brien Moore, "Senatus" RE SUPPL. VI 799). Δεν είναι σαφές ποιός από τους δύο φορείς, ο αυτοκράτωρ ή η σύγκλητος είχε την νομοθετική πρωτοβουλία. Ωστόσο ακόμα και σε εσωτερικά ζητήματα η αδυναμία της σύγκλητου είναι φανερή. Βάσει αυτοκρατορικών οδηγιών ετοίμαζε το σχέδιο νόμου, το οποίο ο αυτοκράτωρ επεκύρωνε (Symm. Rel 8· C.Th. 15. 9. 1· C.J. I. 16. I. 384 (Jones. *Roman Empire* 332).

409. M. Radin, "Oratio" RE XVIII, 1870. – Symm. ep. X 8· C.Th. 6. 24. 11· Theod. II N. 15· Valentin III N. 14· C.J. I 14. 3 (Βλ. O Brien Moore, "Senatus" RE SUPPL. VI 799). – Βλ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις* I 121: "Edicta είναι αι δημοσίαι γνωστοποιούμεναι διατάξεις του ηγεμόνος (*Edictum Claudii de civitate Ananorum*, 1-6· *Edicta Augusti de Cyrenais*, 55-62· D. 48. 18. 8 pr. Paulus), αι εκδιδόμεναι διατάξεις δυνάμει του *imperium proconsulare*, δι' ου ήτο περιβεβλημένος, ισχυον δε διά μίαν ή πλείονας επαρχίας ή municipia. – Βλ. Μ. Κωνσταντίνος Ήδικτο Μεδιολάνου (313 μ.Χ.) [*Lactant. de mort pers.* 48 2-12]. Θεοδόσιος α' Ήδικτο Θεσσαλονίκης [C.Th. 16. 1. 2 (380 μ.Χ.). – Ειδικότερα κατά την περίοδο της Δεσποτείας οι *leges generales*, οι οποίες ανακοινώνοντο

τιανού και ύστερα η *oratio principis ad senatum* δεν διαφοροποιείται από το *rescriptum*⁴¹⁰, ο δε Ιουλιανός υπήρξε ο τελευταίος αυτοκράτωρ, ο οποίος σε μία προσπάθεια αναβίωσης εθιμικών πρακτικών εξεφώνησε ο ίδιος τον λόγο του⁴¹¹. Ωστόσο το έτος 446 μ.Χ. ορίστηκε, ότι κάθε καινούργιος νόμος έπρεπε να συζητηθεί από κοινού από τη σύγκλητο και το *consistorium*⁴¹², εν συνεχεία να συνταχθεί και να υποβληθεί σε επεξεργασία και τέλος, πριν από τη δημοσίευση του να επανεξετασθεί για άλλη μία φορά από τα δύο αυτά σώματα⁴¹³. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής τα πρακτικά (*acta*) και οι αποφάσεις του συμβουλίου πρωτοκολλούνταν, όπως και κατά την δικαστική διαδικασία. Η επικύρωση δε της αυτοκρατορικής βούλησης γινόταν με την επίθεση της αυτοκρατορικής σφραγίδας και την ιδιόχειρη υπογραφή του αυτοκράτορα (από το έτος 470 μ.Χ. και έπειτα με πορφυρή μελάνη)⁴¹⁴. Μέσω της διαδικασίας αυτής αποσπάσματα των αποφάσεων του συμβουλίου συμπεριλαμβάνονταν στα αυτοκρατορικά νομοθετήματα και αποκούσαν ουσιαστικά ισχύν νόμου.

6. Αρμοδιότητες του *consistorium principis*. – Παρεμβάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα. – Η θέση των αυτοκρατορικών επιτρόπων κατά τις συνεδρίες των Συνόδων

Κατά την διάρκεια του τέταρτου αιώνα οι αρμοδιότητες του συμβουλίου του αυτοκράτορα διαμορφώνονται ως ακολούθως: Οι *comites* επεξερ-

δημόσια στον λαό από τον Αυτοκράτορα είτε αμέσως είτε εμμέσως (από τους αρμόδιους αξιωματούχους) ονομάζονταν *edicta* ή *leges edictales* = *Edictum* του Διοκλητιανού για τις τιμές 301 μ.Χ.].

410. N. Valent III 1. 3 (450) [M. Radin, "Oratio" RE XVIII, 1 870].

411. Σωκράτης, *Ιστορία* 3, 1 [M. Radin, "Oratio" RE XVIII, 1 871].

412. Το καθεστώς αυτό, η σύγκλητος να λαμβάνει γνώση των κοινοποιουμένων σε αυτήν μόνων νόμων, οι οποίοι εκδίδονται πλέον από τον αυτοκράτορα επικυρώθηκε από τον Θεοδόσιο II [C.J. 1. 14. 3 (426) = Βασ. Β 6. 8], ο οποίος όμως με κατά εικοσαετία νεώτερο νόμο αναθέτει παράλληλα στη σύγκλητο νομοπαρασκευαστικά καθήκοντα [C.J. 1. 14. 8 (446) = Βασ. Β 6. 13]. Γεγονός είναι ότι η πρακτική της ανακοινώσεως των αυτοκρατορικών νόμων στην σύγκλητο εξακολουθεί όχι μόνον επί Ιουστινιανού αλλά και επί των διαδόχων του (Βλ. Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος 94 σημ. 2, όπου παρατίθεται κατάλογος των αυτοκρατορικών διατάξεων του Θεοδοσιανού και του Ιουστινιανείου κώδικα, οι οποίες απευθύνονται στη σύγκλητο).

413. C.J. I. 14. 8· Marcian N. 5· Maiorian N. 1 (Βλ. O Brien Moore, "Senatus" RE SUPPL. VI 799).

414. Το ότι ο αυτοκράτωρ ιδιοχείρως υπέγραφε τις διατάξεις, τις οποίες εξέδιδε, είναι γνωστό. Το έτος 292 ο Διοκλητιανός θεσπίζει: *authentica ipsa atque originalia rescripta et nostra manu subscripta, non exempla eorum insinuentur*· το δε έτος 470 ο Λέων ορίζει: C.J. I. 23. 6 pr: *eaque tantummodo fas sit proferri et dici rescripta in quibuscumque iudiciis, quae in chartis sive membranis subnotatio nostrae subscriptionis impressit* (βλ. Kübler, "Subscriptio" RE IV A, 1 499). – Πρβλ. Demandt, *Spätantike* 200.

γάζονται τους νόμους του κράτους και υποβάλλουν νομοσχέδια⁴¹⁵, συμβουλεύουν τον αυτοκράτορα και τον πλαισιώνουν κατά την υποδοχή των πρεσβειών⁴¹⁶ και κατά την εξέταση των αιτημάτων⁴¹⁷. Αποφασίζουν για τα διοικητικά ζητήματα⁴¹⁸, για την αμυντική πολιτική του κράτους⁴¹⁹ και συνοδεύουν τον αυτοκράτορα στις στρατιωτικές εκστρατείες⁴²⁰. Σε ορισμένες περιπτώσεις το *consistorium* λαμβάνει θέση και σε θρησκευτικά ζητήματα. Άλλωστε ο βυζαντινός αυτοκράτωρ υπερασπιστής της πίστης και φρουρός της τάξης κρίνει αναγκαίο να επεμβαίνει στα πράγματα της εκκλησίας, κάθε φορά που δογματικές έριδες ή ισχυρές προσωπικές αντιθέσεις ταράσσουν την ηρεμία της Εκκλησίας. Έτσι δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες τα εκκλησιαστικά θέματα κατέστησαν και πολιτικά και η Εκκλησία υπέστη την πίεση της Πολιτείας: Αίτημα της συγκλήτου π. χ. για την αποκατάσταση του βωμού της Νίκης απερρίφθη από το *consistorium principis*. Κατά την συγκεκριμένη διαμάχη υπερίσχυσε ο Αμβρόσιος και ο αυτοκράτωρ αρνήθηκε την απόδοση του βωμού της Νίκης στη σύγκλητο. Αίτημα επίσης της Ιουστίνας (κηδεμόνος του Βαλεντινιανού) να αποδοθεί στους αρειανούς μία εκκλησία απερρίφθη το έτος 385 μ.Χ. στο *consistorium* από τον Αμβρόσιο. Όταν όμως το αίτημα αυτό επανήλθε, η αντίσταση του Αμβροσίου κατεστάλη οριστικά με την δημοσίευση νόμου. Ο νόμος αυτός επέτρεπε στους Αρειανούς την ελεύθερη άσκηση του δόγματός τους, παράλληλα τους παραχωρούσε την βασιλική *Portiana*. Άλλωστε ο Αμβρόσιος αρνήθηκε να παρουσιασθεί ενώπιον του *consistorium* και να συνδιαλλαγεί με την αυλή θεωρώντας ότι επί των θεολογικών ζητημάτων το *consistorium* δεν είχε δικαιοδοσία⁴²¹.

415. C.J. I. 2 22· 1.14. 12· 2. 55. 4· 4 I. 12· 34· 2. 5· 5.12. 31· 30. 5·6. 4. 3· 6.30. 19· 6. 42. 39· 6. 61. 6· 7. 14. 13. 14· 8. 5. 14· 11. 48. 20 (Jones, *Roman Empire* 338 σημ. 39).

416. Ammian XXVIII 1. 25· Ambros. *epist.* 24. 2· C.Th. 12. 12. 8· 12. 12. 10· 12. 12. 16. (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931). – Το 449 ο Νόμος μαζί με τον Ανατόλιο και τον Σενάτορ ζητήθηκαν από τον Αττίλα να σταλούν ως πρέσβεις στην αυλή του Ούνου βασιλιά (Πρίσκος, fr. 8 = FHG IV, σ. 91). [PLRE II Nomus 1 mag. off. (East) 443-446· cos 445· patricius].

417. Const. Sirm. 3 (= Th. Mommsen, *Constitutiones Sirmondianae* (C.T. I. 1.907-921 Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931). – Βλ. για τον ρόλο των *praefecti* [C.Th. 12. 12. 4 (364)· 10 (385)] κατά την εξέταση των αιτημάτων ανωτέρω σημ. 170 και 171.

418. C.Th. I 22. 4 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

419. N. Theod. 24. 5 (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1931).

420. Όταν ο Valens πολεμούσε με τους Γότθους στην Αδριανούπολη ο *praefectus praetorio* μαζί με τους *comites consistoriani* παρέμειναν σε γειτονική πόλη, προκειμένου να διαφυλάξουν τον θησαυρό του κράτους (Ammian XXXI 12. 10· XIV 7. 11 βλ. (Seeck, "Consistorium" RE IV, 1 931).

421. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* 343. – Βλ. Jones, *Roman Empire* 335: Amm. 31 4 4· Amb. Ep. 57§3.

Η σθεναρά στάση εκκλησιαστικών προσωποποιήσεων έναντι των κελευσμάτων της πολιτείας ούτε φαινόμενον μεμονωμένο υπήρξε ούτε περιορισμένο χρονικά αλλά διήρκεσε καθόλη τη διάρκεια της βυζαντινής Ιστορίας. Η ύπαρξη δε δύο ρευμάτων του ενός αποδεχόμενου την κρατική παρέμβαση του άλλου διεκδικούντος την πλήρη ανεξαρτησία της εκκλησίας απέβη σημαντικός παράγων του βυζαντινού πολιτικού βίου⁴²².

Όπως προκύπτει από τις αντιπαράθεσεις ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς και τους πολιτικούς κύκλους μέλη του *consistorium* έλαβαν θέση όχι μόνον στα θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία ανέκυψαν κατά την σύνοδο της Εφέσου⁴²³ αλλά επηρέασαν και τα γεγονότα. Ο Fl. Candidianus (ο μεγαλοπρεπέστατος και ενδοξότατος κόμης των καθοσιωμένων δομετίκων)⁴²⁴ συμμετείχε στις συνεδρίες της συνόδου της Εφέσου το έτος 431 ως εκπρόσωπος των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου β' και Βαλεντινιανού γ'. Ενώστια στις αυτοκρατορικές οδηγίες, οι οποίες επέβαλλαν αντικειμενικότητα ευνόησε τους Νεστοριανούς. Ο Paulus⁴²⁵, ανηψιός του πατριάρχη Κυρίλου δωροδόχησε τον Scholasticus⁴²⁶ προκειμένου εκείνος να υποστηρίξει τον Κύριλλο στη διαμάχη του με τον Νεστόριο⁴²⁷. Το 449 ο Nomus μαζί με τον Χρυσάφιο έπεισαν τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο να συγκαλέσει την σύνοδο της Εφέσου⁴²⁸. Η παρουσία του Nomus μαρτυρείται σε συνεδρίες της συνόδου της Χαλκηδόνος (451), στις δε πράξεις της συνόδου αναφέρεται ως ο "μεγαλοπρεπέστατος και ένδοξότατος από μαγίστρων και ύπάτων και πατρίκιος"⁴²⁹. Ο Fl. Anatolius ο "μεγαλοπρεπέστατος και ένδοξότατος στρατηλάτης" παρίστατο το έτος 451 σε συνεδρίες της συνόδου της Χαλκηδόνος ως το αρχαιότερο μέλος των αυτοκρατορικών επιτρόπων⁴³⁰. Ο καθοσιώμενος σηκρητάριος του θείου κονσιστορίου Veronica-

422. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* 343.

423. ACO ec. I I pars VII 74· I IV pars II 162 [Amb. c. Aux. (= sermo contra Auxentium 29· Ep. 21§20].

424. PLRE II Fl. Candidianus 6. *comes domesticorum* (East) 431-435.

425. PLRE II Paulus 9. *comes consistorianus* (East) 431.

426. C.Th. 6. 32. 2a. [PLRE II Scholasticus 1. *comes et castrensis sacri palatii* (East) 422].

427. ACO ec. I iv σελ. 85.

428. Theod. Lect. Epit. 346 (= G. C. Hanson. Theodorus Lector. *Epitome Historiae Ecclesiasticae* Gr. Schr. 54 1971)· ACO ec. Ilvi σελ. 5 (Χρυσάφιος και οι περί Νόμον τον ύπατον PLRE II Nomus 1. *magister off.* (East) 443-446· *cos.* 445· *patricius*).

429. ACO ec II i.i σελ. 55 (Οκτ. 8), II i. ii. σελ. 69 (Οκτ. 10), σελ. 84 (Οκτ. 17) σ. 138 (Οκτ. 25) (Nomus PLRE II). – Στη σύνοδο της Χαλκηδόνος το 451 συμμετείχαν επίσης οι Appolonius, ο "μεγαλοπρεπέστατος και ένδοξότατος από επάρχων" [PLRE II Appolonius 2. *pro Orientis* 442-443 PLRE II], όπως και ο Βασίλειος ο "μεγαλοπρεπέστατος από κομήτων λαρχιτώνων" Basilius [PLRE II Basilius 4. *ex csl* (East) 451]).

430. PLRE II Fl. Anatolius 10. *mum per Orientem* 433-446· *mum* 450-451· *consul* 440· *patricius* 447-451.

nus⁴³¹, όπως και ο Constantinus⁴³² συμμετείχαν στη συνεδρίαση της συνόδου της Χαλκηδόνος αναγιγνώσκοντας τα έγγραφα, εκτελώντας χρέη μεταφραστών και εκδίδοντας τα *acta*⁴³³. Πιθανότατα οι αξιωματούχοι αυτοί να ανήκαν στους *agentes in rebus*⁴³⁴. Ο Πατρίκιος (*magister praesentalis*)⁴³⁵ ανεμείχθη στις θρησκευτικές έριδες οι οποίες έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη το διάστημα 511-512. Συμμετείχε επί Αναστασίου σε *silentium*, στο οποίο συζητήθηκε η στρόφη του πατριάρχη Μακεδόνιου στον Νεστοριανισμό και ανέλαβε μαζί με τον Celer⁴³⁶ το ανακριτικό έργο. Ο Fl. Taurus Clementinus Armonius Clementinus⁴³⁷ συμμετείχε επίσης το έτος 511 στο *silentium* αυτό, το οποίο καθαίρεσε τον πατριάρχη Μακεδόνη. Άλλωστε τον 5ο αιώνα μαρτυρείται η συχνή συμμετοχή των *magistri officiorum* στην άρση των εκκλησιαστικών έριδων. Ο Fl. Rufius Petronius Nicomachus Cethegus π.χ. κατά την διαμονή στην Κωνσταντινούπολη (550-553) έπαιξε ενεργό ρόλο στην έριδα των τρών κεφαλαίων⁴³⁸.

7. Ο ρόλος της αυτοκράτειρας

Όσον αφορά την νομική θέση της αυτοκράτειρας⁴³⁹ υποστηρίχθηκε ότι μετείχε στην χάραξη της πολιτικής γραμμής και στην διαχείριση των κρα-

431. PLRE II Veronicianus 2, *secretarius sacri consistorii* (East) 451.

432. PLRE II Constantinus 5, *agens in rebus et secretarius sacri* (East) 451.

433. ACO ec II i.i. σελ. 65, 94, 311, 403 (ελληνικά) = II iii. i σελ. 40, 47, 48, 49.

434. Βλ. Veronicianus, ο οποίος συγκαταλέγεται στους *agentes in rebus* [PLRE II Veronicianus 2, *secretarius sacri consistorii* (East) 451].

435. PLRE II Fl. Patricius 14, *cos.* 500· *mum praesentalis* 500-518.

436. PLRE II Celer 2, *mag. off.* (East) 503-518· *cos.* 508.

437. PLRE II Fl. Taurus Clementinus Armonius Clementinus, *csl* (East) 511-513· *patricius*· *cos.* 513.

438. Mansi IX 363· 357· IX 50· IX 197 [(= J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* 1759-1798 PLRE II Fl. Rufius Petronius Nicomachus Cethegus, *cos.* 504· *mag. off.* (West) E VI· *patricius* 512-558].

439. Για την νομική θέση της αυτοκράτειρας την περίοδο της Ηγεμονίας βλ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* 2. Bd. 2. Abt 772 επ. και 746 σημ. 2, όπου καταδεικνύεται ότι τίτλοι της *Augusta* και της *mater castrorum* δεν απέτελεσαν τίποτα άλλο παρά μόνον τιμητικούς τίτλους. Ωστόσο με την παραχώρηση του τίτλου της Αυγούστας στη Λιβία ο Οκταβιανός εγκαινίασε μία μορφή συμβασιλείας της Λιβίας με τον γιό της Τιβέριο, στην άσκηση της οποίας η Αυγούστα τυπικά δεν έφερε πολιτικές αρμοδιότητες. - Βλ. επίσης για την περίοδο βασιλείας του Τραιανού και αναλυτικότερα για την περίοδο της Ηγεμονίας H. Temporini, *Die Frauen am Hofe Trajans. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Prinzipat*, Berlin 1978. - Βλ. για την εποχή του Θεοδοσίου: K. H. Holm, *Theodosian, Emperresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Beverly 1982. - Βλ. επίσης για την περίοδο του Ιουστινιανού Rubin, *Justinian* σελ. 110 επ. (= B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Berlin 1960), όπου η αυτοκράτειρα κατέχει κατά την γνώμη του όχι τυπικά αλλά ουσιαστικά την θέση συμβασιλέως.

τικών υποθέσεων με την επίσημο ιδιότητα του “συμβασιλέως”. Η άποψη αυτή είχε ως έρεισμα τον τύπο αποδοχής όρκου της Ν. 8⁴⁴⁰. Ωστόσο η πολιτική θέση της αυτοκρατορίας απορρέει αυστηρά και μόνον από την θέση της ως συζύγου του αυτοκράτορα, στην περίπτωση δε αυτή (Ν. 8) η αυτοκρατορία προσφωνείται ως *domina* και *coniux* λόγω της ηγεμονικής θέσεως, την οποία έχει στο πλευρό του αυτοκράτορα⁴⁴¹. Στα πλαίσια αυτά γίνεται γενικότερα αντιληπτή η έννομη θέση της αυτοκρατορίας, καθιστά δε δυνατό την μεταβίβαση στο πρόσωπό της πολιτικών καθηκόντων και δικαιολογεί τον συμβουλευτικό ρόλο, τον οποίο έχει στην επίλυση πολιτικών υποθέσεων⁴⁴².

8. Η ισχύς του *consistorium principis*

Θεωρήθηκε ότι το *consistorium principis* υπήρξε ένα αδύναμο συλλογικό σώμα· η επιχειρηματολογία δε, η οποία συνηγόρησε υπέρ αυτής της άποψης στηρίχθηκε στο ότι ουδέποτε τα μέλη του στο σύνολό τους ή και σε μεμονωμένες περιπτώσεις επιφορτίστηκαν με την άσκηση της αντιβασιλείας⁴⁴³. Όπως κατέδειξε η Χριστοφιλοπούλου, όσες φορές ο θρόνος περιήρχετο κατά τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας σε ανήλικο ηγεμόνα και δεν είχε οριστεί κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο (ένα ή περισσότερα), το οποίο να ασκεί την αντιβασιλεία⁴⁴⁴, τότε τα καθήκοντα της αντιβασιλείας επωμίζετο η σύγκλητος. Σε περιόδους, κατά τις οποίες ο αυτοκράτωρ ήταν ανήλικος ή επί βασιλείας αυτοκρατόρων με ασθενή χαρακτήρα ή πολιτικώς ανίσχυρων, η σύγκλητος αποκτούσε μεγαλύτερη ισχύ από ό,τι συ-

440. Ν. 8 (*Iusiurandum*): “Όρκος διδόμενος παρὰ τῶν τὰς ἀρχὰς λαμβανόντων: “Ὁμνυμι... ὡς καθαρὸν συνειδὸς καὶ γνησίαν δουλείαν φυλάξω τοῖς θειοτάτοις καὶ εὐσεβεστάτοις ἡμῶν δεσπόταις Ἰουστινιανῶ καὶ Θεοδῶρα ... βλ. Kornemann *Doppelprinzipat und Reichsteilung*, Leipzig 1930 σελ. 159 ἐπ. καὶ *Große Frauen des Altertums*, Wiesbaden 1954 σελ. 370.

441. Gizewski, *Verfassungsverhältnisse* 222 App. VI.

442. D. 1.3. 31· Ν. 8. 1 Gizewski, *Verfassungsverhältnisse* 222 App. VI. — Βλ. την αντίδραση του Προκοπίου στις προσπάθειες της Θεοδώρας για την επίτευξη των πολιτικών της στόχων (Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 2, 36· 9, 31 καὶ 47-49· 10, 2 καὶ 15 ἐπ.· 15, 1 ἐπ. Βλ. επίσης τον υποτιμητικό τρόπο, με τον οποίο εκφράζεται ο Χοσρόης για την πολιτεία των Ρωμαίων σε σχέση με την πολιτική δράση της Θεοδώρας. *Ανέκδοτα* 2, 36: ταῦτα ὁ Χοσρόης ἀναλεξάμενος, ὄνειδισας τε Περσῶν τοῖς λογίμοις εἰ πολιτεῖαν οἶονται εἶναι, ἣν γυνὴ διοικεῖται.

443. Jones, *Roman Empire* I 341.

444. Η Ιουστίνη κυβέρνησε το δυτικό τμήμα στο όνομα του γιού της Βαλεντινιανού II από το 383-388 η δε Γάλλια Πλακιδία στο όνομα του Βαλεντινιανού III.

445. Από το έτος 450 μ.Χ. περιήλθε στη σύγκλητο η αρμοδιότητα της εκλογής του νέου αυτοκράτορα, ενώ αυξήθηκε και η πολιτική της επιρροή κατά τις διαμάχες μεταξύ αντιπάλων ομάδων για την κατάληψη του θρόνου.

νήθως. Αντιθέτως, σε περιόδους, κατά τις οποίες τον θρόνο κατείχε ισχυρά προσωπικότητας η σύγκλητος περιήρχετο σε υποδεέστερη μοίρα, η επιρροή της καθίστατο ασθενέστερη, ενώ το *consistorium*, το οποίο εξαρτάτο άμεσα από τον αυτοκράτορα εμφανίζετο ισχυρό.

Η προβολή της συγκλήτου στο πολιτικό προσκήνιο σε περιόδους άσκησης της αντιβασιλείας ήταν απόρροια της εδραιωμένης αντίληψης σχετικά με τον δικαιοπολιτικό ρόλο του συλλογικού αυτού οργάνου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ο θεσμός της συγκλήτου, ο οποίος εισήχθη από τον Κωνσταντίνο στην Κωνσταντινούπολη δεν είχε όμως το κύρος και την αίγλη της συγκλήτου των δημοκρατικών χρόνων. Ήδη από την περίοδο της ηγεμονίας οι αρμοδιότητές του οργάνου αυτού είχαν περιορισθεί σε σημαντικό βαθμό. Όμως η ανάγκη να ανέλθει το γόητρο της Κωνσταντινούπολης συνέβαλε στην ενίσχυση του συγκλητικού σώματος. Βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν άλλωστε η πίστη στα «ρωμαϊκά πάτρια». Έτσι η σύγκλητος κατέστη σημαντικός πολιτειακός παράγων και επωμίσθηκε τις αρμοδιότητες εκείνες, οι οποίες αφορούσαν την διατήρηση της νομιμότητας και της δυναστικής διαδοχής⁴⁴⁵. Το συγκλητικό σώμα διαμορφώθηκε ως εγγυητική δύναμη της αμερόληπτης άσκησης της εξουσίας και διασφάλιζε τα δικαιώματα του ανηλίκου επί του θρόνου. Αντιθέτως το *consistorium principis*, λόγω της συχνής μεταβολής της συνθέσεώς του και της πολυμορφίας του δεν μπορούσε να εγγυηθεί την αμερόληπτη διαδικασία διαδοχής, παρότι ως συλλογικό όργανο υπήρξε εξαιρετικά ισχυρό. Το *consistorium* αποτελούσαν άτομα χαρισματικά, ικανά αλλά και φιλόδοξα, τα οποία μπορούσαν ανάλογα με τα προσωπικά τους συμφέροντα να ωφελήσουν ή να βλάψουν το κράτος. Ενδεχόμενο ήταν τα συμφέροντα των μελών του συμβουλίου να συγκρούοντο με την άνοδο στην εξουσία κάποιου συγκεκριμένου ανήλικου διαδόχου.

III. Γενικές Παρατηρήσεις

Οι δύο θεσμοί του *consilium principis* και του *consistorium principis* μελετήθηκαν ενιαία, αφού η ρωμαϊκή αυτοκρατορία της ύστερης αρχαιότητας αποτελεί τη διάδοχη κατάσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας της περιόδου της ηγεμονίας. Η κρατική υπόσταση, η οποία δημιουργήθηκε (*translatio imperii*) συνέχισε την ρωμαϊκή παράδοση μεταλλάσσοντας και εξελίσσοντας τους θεσμούς. Στο μέτρο δε που το κράτος του Κωνσταντίνου έμεινε προσηλωμένο στις διοικητικές και πολιτικές δομές της αρχαίας Ρώμης απέτελεσε την συνέχεια της ιστορίας της.

Τον κρατικό οργανισμό τόσο κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, όσο και κατά τους αιώνες, οι οποίοι ακολούθησαν, εξυπηρετούσε μία αυστηρά

διαρθρωμένη και πολύκλαδη υπαλληλική ιεραρχία, πολιτική και στρατιωτική, κεντρική και επαρχιακή εξαρτημένη από τον αυτοκράτορα, ο οποίος διορίζει και παύει κατά βούληση τους υπαλλήλους. Το ιδιαίτερο συμβούλιο του αυτοκράτορα (*consilium*) με την ονομασία *sacrum consistorium* από την περίοδο του Διοκλητιανού και εφεξής, συγκροτείται όπως και κατά την περίοδο της Ηγεμονίας από συμβούλους, ανώτατους αξιωματούχους του ρωμαϊκού κράτους και έμπιστους, φίλους (*amici*) του αυτοκράτορα, η δε δικαιοδοσία του εκτείνεται σε όλους τους τομείς διοικητικούς νομοθετικούς και δικαστικούς. Η αυτοκρατορική γραμματεία έχει συμπληρωματικό ρόλο στο συμβούλιο του αυτοκράτορα, αφού οι επικεφαλής των γραφείων συμμετέχουν κατά την διάρκεια και των δύο περιόδων *ex officio* στο συμβούλιο, ενώ τα αρμόδια γραφεία επεξεργάζονται και προετοιμάζουν την ημερήσια διάταξη των θεμάτων, που θα συζητηθεί κατά τις συνεδρίες του.

Η ισχυροποίηση του συλλογικού αυτού σώματος, του συμβουλίου του αυτοκράτορα και στις δύο περιόδους συμπίπτει με την θεσμική αποδυνάμωση της συγκλήτου. Όπως ο Αύγουστος με την δημιουργία ενός αυτοκρατορικού συμβουλίου θέλησε να αντικαταστήσει την Σύγκλητο στο συμβουλευτικό της ρόλο κατά τη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής πολιτικής, έτσι και οι αυτοκράτορες από την εποχή του Διοκλητιανού και εφεξής συνέβαλαν σταδιακά στην υποβάθμισή του συγκλητικού οργάνου. Παράλληλα η ενίσχυση του συμβουλίου υπήρξε απόρροια της αυξανόμενης ισχύος του αυτοκράτορα και στις δύο χρονικές περιόδους. Το *consistorium* όμως, καθώς η πολιτειακή κατάσταση περί τα τέλη του 3ου αιώνα μεταβλήθηκε ριζικά, εξελίχθηκε σε ένα θεσμοθετημένο μόνιμο συλλογικό σώμα, τα μέλη του οποίου είχαν διακεκριμένες αρμοδιότητες. Αν και η σύνθεση του συμβουλίου αυτού εξαρτάτο από τον αυτοκράτορα, όπως άλλωστε και η σύνθεση του *consilium* παλαιότερα διαφοροποιείται πλέον κατά την περίοδο αυτή σε σημαντικό βαθμό από το *consilium* ως προς την δυνατότητα ελέγχου του αυτοκράτορα. Η διαμόρφωση του *consistorium* σε θεσμό περιοριστικό της αυτοκρατορικής εξουσίας ακολουθεί την θεσμοθέτηση του αυτοκρατορικού αξιώματος και την ένταξή του σε πολιτειακούς κανόνες. Με τα δεδομένα αυτά το *consistorium principis* εξελίσσεται την περίοδο της ύστατης αρχαιότητας σε μία αντίρροπη πολιτική δύναμη, η οποία επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις και περιορίζει τις υπερβάσεις της εξουσίας.

Μενέλαος Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Περὶ τῆς ἀρχῆς «ἔγκλημα δὲν ὑπάρχει
οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου».

Βυζάντιο – Τουρκοκρατία – Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι

Βυζαντινὴ περίοδος. Ἡ καθιερωμένη στα νεώτερα δίκαια ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege*, κατὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνες μόνον οἱ πράξεις εἶναι ἀξιόποινες καὶ ἐκεῖνες μόνον οἱ ποινὲς ἐπιβάλλονται οἱ ὁποῖες ρητῶς προβλέπονται σὲ νόμο πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς πράξεως¹, δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε ἐφαρμογὴ στο ποινικὸ δίκαιο τῶν βυζαντινῶν.

Ἀπόρροια τῆς μὴ ἰσχύος τῆς ἀρχῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι στο δίκαιο αὐτὸ ἀπαντοῦν διατάξεις οἱ ὁποῖες δὲν ἀπέκλειαν καθόλου τόσοσιν τὸ ἔθιμον ὡς πηγὴ κανόνων δικαίου θεμελιούντων ἢ ἐπαυξανόντων τὸ ἀξιόποινον ὀρισμένης πράξεως, ὅσων καὶ τὴν ἀνάλογη ἐφαρμογὴ ἄλλου ποινικοῦ νόμου ἐπαυξανόντος ὁμοίως ἢ καὶ θεμελιούντος τὸ ἀξιόποινον². Ἀκόμη ἡ ἐρευνα τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ἀπεκλείετο ἐπίσης καὶ ἡ ἀπειλὴ ποινῆς ἐντελῶς ἀορίστου. Ἐτσι π.χ. οἱ «διὰ μαγείας τῇ σωτηρίᾳ τῶν ἀνθρώπων ἢ τῇ σωφροσύνῃ ἐπιβουλευόντες», ὁλῶς ἀορίστως καὶ χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ὀρισμένη ποινὴ ἀπλῶς «τιμωροῦνται»³. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ παραβαίνων τὴν ἀπαγόρευση τοῦ «παρὰ βασιλέως ἐξαιτεῖν ἐπὶ τῷ ἔκτυπῳ νούμμου» ὁ ὁποῖος ἐχαρακτηρίζετο ὡς παραχαράκτης καὶ ἐπρεπε νὰ υποστεί «καὶ τιμωρίαν, ἧς ἄξιος νομίζεται»⁴.

1. Βλ. σχετικῶς τὸ ἀρθρο 7§1 τοῦ Συντάγματος: «Ἐγκλημα δὲν ὑπάρχει, οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου ἰσχύοντος πρὸ τῆς τελέσεως τῆς πράξεως καὶ ὀρίζοντος τὰ στοιχεῖα ταύτης. Οὐδέποτε ἐπιβάλλεται βαρυτέρα ποινὴ τῆς προβλεπομένης κατὰ τὴν τέλεσιν πράξεως». Ὁμοίως καὶ ἀρθρο 1 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα.

2. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, *Ἐπεικεῖς καὶ φιλόανθρωπος διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀμβλύνουσες τὴν τραχύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ*, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 76, ἐν Ἀθῆναις 2001, σ. 157-158.

3. Prochiron auctum, 39, 66. Ζέπων J.G.-R., τ. 7, σ. 286.

4. Βασ. 60.60.2. – Ἀτταλ. XXXV, 249. Ζέπων J.G.-R., τ. 7, σ. 487. – Prochiron auctum, 39, 28. Ζέπων J.G.-R., τ. 7, σ. 281-282.

Ομοίως «αὐστηρῶς τιμωρεῖται», κατὰ τις νομοθετικές πηγές, «ὁ ἀρπάζων γῆν ἢ μετατιθεὶς ὄρια»⁵. Ἀλλά και η σχετική με το ἐγκλήμα του ἀνδραποδισμού διάταξη των Βασιλικῶν⁶ δεν τιμωροῦσε με ὀρισμένη ποινὴ τον υπαίτιο. Ἀντιθέτως ὥριζε ὅτι «οἱ ὑποπίπτοντες αὐτῷ πρὸς τὸ μέτρον τοῦ πλημμελήματος τιμωροῦνται». Τέλος και το σπουδαιότατο επακόλουθο της μνημονευθείσης ἀρχῆς που συνίσταται στην ἀπαγόρευση σε κάθε περίπτωση του δικαστῆ να προβαίνει αυθαίρετως και κατὰ την οἰκεία αὐτοῦ κρίση στην ἐπιβολὴ ποινῶν, δεν φαίνεται ὅτι εἶχε καθολικὴ ἐφαρμογὴ στη βυζαντινὴ ποινικὴ νομοθεσία.

Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι στα βυζαντινὰ νομοθετικά και νομικά κείμενα ἀπαντᾷ η γενικὴ διάταξη ἡ ὀρίζουσα ὅτι: «Ποινὴ δὲ οὐκ ἐπάγεται, εἰ μὴ ἐξ ἐκάστου νόμου ἢ ἄλλου τινὸς ἰδικοῦ νομίμου ἰδικῶς τῷ ἐγκλήματι ἐπιτεθείσα»⁷. Στις δε ποινικὲς διατάξεις της Ἐκλογῆς των Ἰσαύρων για κάθε ἐγκλήμα προεβλέπετο και ὀρισμένη ποινὴ.

Ομοίως και ὅτι:

«Ποινὴ ἐστὶν ἡ ἀπὸ νόμου ὀρισμένη τιμωρία ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν, εἴτε χρηματικὴ ἐστὶν, εἴτε ἐγκληματικὴ, ἥτοι κεφαλικὴ, ἥτις οὐκ ἀπὸ τοῦ δικαστοῦ ποσοῦται καὶ εὐρίσκεται, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ νόμου πεποσῶται καὶ εὐρηται, καὶ αὖξιν ἢ μείωσιν ταύτην ὁ δικαστὴς οὐ δύναται»⁸.

Πάντα ταῦτα ἀλλῶστε εἶχαν ἤδη διατυπωθεῖ και στις διατάξεις της Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας. Σύμφωνα με αὐτές μόνον των πραγματικῶν γεγονότων η κρίση ἐναπέκειτο στον δικάζοντα, ἐνῶ η ἐπιβολὴ της ποινῆς δεν ἀνετίθετο στη θέλησή του ἀλλὰ στην αὐθεντία του νόμου⁹.

Οἱ ὀρισμοί ὁμῶς αὐτοὶ δεν ἀπετέλεσαν και τον ἀπαράβατον κανόνα του βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Καὶ τούτο, διότι κατὰ τις διατάξεις του δικαίου αὐτοῦ παρείχετο σε ὀρισμένες περιπτώσεις στο δικαστῆ η ἐξουσία

5. Επαναγωγὴ (Εισαγωγὴ) 40.74. Ζέπων J.G.-R., τ. 7, σ. 366.

6. Βασ. 60.48.6.

7. Βασ. 2.2.126.

8. Ἀρμενόπουλος, *Append.*, III.44 (σχόλιο).

9. «...Facti quidem quaestio in arbitrio est judicantis, poenae vero persecutio non eius voluntati mandatur, sed legis auctoritati reservatur». (Dig. 48.16.1§4). «... ἡ μὲν γὰρ τῆς ὑποθέσεως ζήτησις ἐπιτέτραπται τῷ δικαστῇ, οὐ μὴν ἡ τοῦ νόμου ἐπεξέλευσις» (Βασ. 60.1.10). Ομοίως και το ἐπὶ της διατάξεως αὐτῆς των Βασιλικῶν, διαφωτιστικόν σχόλιον του Ἀγιοθεοδωρήτου κατὰ το ὁποῖον: «Τὸ μὲν γὰρ ζητεῖν τὴν ὑπόθεσιν, καὶ ἐξετάζειν, καὶ τέμνειν ἐπιτέτραπται τῷ δικαστῇ, καὶ ὡς συμφέρον εἶναι καὶ δίκαιον, γινώσκεται· τὰ γὰρ ἐν φάκτοις ἀνακύπτοντα ὀφείλει τέμνειν, οἷον μαρτυρίαν, οἷαν αὐτὸς δοκιμάζει, ταύτην καὶ δέχεσθαι· τῆς γὰρ τοῦ δικαστοῦ γνώμης ἡρτῆται, πιστεῦσαι καὶ μὴ. Ὅμοιως και σύμφωνα φήσομεν και ἄλλα, ὅσα ἐκείνου δοκιμασίας ἐξήρτηται. Ἡ δὲ τοῦ νόμου ἐπεξέλευσις οὐκ ἀνήκει τῷ δικαστῇ, τούτέστιν, ἡ δὲ διάνοια τοῦ νόμου, καὶ ὅπερ ὁ νόμος ρητῶς διέξεισι, καὶ περὶ οὗ ρητῶς ἐπεξέρχεται.» Πρβλ. καὶ Σύνοψις Βασιλικῶν, Σ. VI, 1. Ζέπων J.G.-R., τ. 5, σ. 512.

της αυξήσεως ή και της μειώσεως της ποινής: «... ὅτι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν δημοσίων τῶν κεκανονισμένην ἔχόντων τὴν ποινὴν ὁ δικαστὴς αὐξεῖν αὐτὴν καὶ μειοῦν δύναται»¹⁰. Ἐτσι προφανῶς μπορούσε νὰ ἀμβλυνθεῖ ἡ προξενουμένη ἀδικία ἐκ τῆς ἀπειλῆς ἐντελῶς ὁρισμένης ποινῆς, χωρὶς νὰ ἀφήνεται στο δικαστὴ περιθώριο διακριτικῆς ευχερείας γιὰ τὴν ἐπιμέτρησή της.

Ἐπὶ τῇ ὁμῶς ἐγκληματικῇ πράξει, ὅπου πλήρης ἐμφανίζεται ἡ ἐξουσία τοῦ δικαστῆ νὰ καθορίζει κυριαρχικῶς τὴν ἐπιβλητέα ποινὴ. Τοῦτο συνέβαινε κυρίως ἐπὶ τῶν χαρακτηριζομένων ὡς «ἐξτραορδινάριων ἐγκλημάτων». Τα τελευταία δὲ ὑφίσταντο ὅταν «παρὰ τῶν νόμων ἰδικὴ ποινὴ οὐχ ὥρισταί»¹¹. Τότε ακριβῶς ὁ δικαστὴς δὲν ἐδεσμεύετο, ἀλλὰ εἶχε τὴν διακριτικὴ ἐξουσία «ἐπαγαγεῖν ἢ βούλεται»¹² ποινὴν. Ἐνίοτε μάλιστα στα νομοθετικά κείμενα τῶν βυζαντινῶν ὁ «ἐξτρα ὁρδινεμ» κολασμὸς τοῦ ὑπαίτιου δὲν προέκυπτε ἐκ τοῦ ὅτι ἡ συγκεκριμένη ποινικὴ διάταξη περιωρίζετο μόνον στὴν περιγραφὴ τῆς ἀντικειμενικῆς υποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος καὶ παρέλειπε τὸν καθορισμὸ τῆς ποινῆς. Ὁρίζετο ἐπὶ πλέον σὲ αὐτὴ καὶ ρητῶς ὅτι οἱ διαπράττοντες τὸ συγκεκριμένο ἐγκλημα «ἐξτρα ὁρδινεμ τιμωροῦνται»¹³. Ὁ ἀριθμὸς δὲ τῶν «ἐξτρα ὁρδινεμ» κολαζομένων ἐγκλημάτων δὲν ἦταν διόλου εὐκαταφρόνητος. Συγκεκριμένα πλὴν τῶν ἀναφερομένων στὸν εἰκοστὸ δεῦτερο τίτλο τοῦ ἐξηκοστοῦ βιβλίου τῶν Βασιλικῶν, τὸν τιτλοφορούμενο «περὶ ἀτάκτων ἐγκλήσεων, ἥτοι περὶ ἐξτραορδινάριων ἐγκλημάτων»¹⁴, καὶ πλείστα ἄλλα ἐγκλήματα χαρακτηριζόμενα ὡς ἐξτραορδινάρια ἀπαντοῦν διάσπαρτα στὶς νομοθετικές καὶ νομικὲς πηγές τῶν βυζαντινῶν. Ἐτσι π.χ. «τὸ κατὰ τῶν περιέργων ἐγκλημα... ἐξτραορδινάριον δὲ ἐπεξέλευσιν ἔχει... καὶ ὁ ἀντιβαδιάσας καὶ διαφθείρας τὸ ὑποκείμενον... οὐχ ὥρισταί δὲ ἡ τιμωρία αὐτοῦ, ἀλλ' ἐξτραορδινάριως ἐπιφέρεται»¹⁵. Ὁμοίως σὲ ποινὴ καθοριζόμενη ἀπὸ τὸ δικαστὴ («ὡς ἂν ὁ δικαστὴς συνίδοι») ὑπεβάλλετο καὶ ὁ «ὑποδεξάμενος ληστὰς, καὶ μὴ προσαγῶν αὐτοὺς τῷ δικαστηρίῳ»¹⁶.

10. Βασ. 21.2.13 σχόλιον. Ὁμοίως καὶ Βασ. 21.3.3 σχόλιον Θαλαλαίου.

11. «...Ἐξτραορδινάρια λέγονται ἐγκλήματα τὰ μὴ ἔχοντα ὠρισμένην ἀπὸ τοῦ τῶν νόμων ὁρδίνου τιμωρίαν. Ἰστέον οὖν, ὅτι εἰσὶ καὶ δημόσια ἐγκλήματα, εἰσὶ καὶ ἰδιωτικά...» (Βασ. 60.1.24 σχόλιο). Πρβλ. καὶ Βασ. 60.51.13 (σχόλιο). «...Ὅτι οὐχ ὑπὸ τοῦ νόμου ἢ ποινῇ ταύτης τάττεται, ἀλλὰ παρὰ τοῦ δικαστοῦ» (Βασ. 7.1.17 σχόλιο).

12. «...ἐνθα δὲ παρὰ τῶν νόμων ἰδικὴ ποινὴ οὐχ ὥρισταί, ἔξεστι τῷ δικάζοντι ἐπαγαγεῖν ἢ βούλεται». (Βασ. 60.28.1 καὶ σχόλιο). Σύνοψις Βασιλικῶν Κ. XIX, 31. Ζέπων J.G.-R., τ. 5, σ. 380.

13. Βλ. π.χ. Βασ. 60.34.25.

14. Πρβλ. Dig., 47.11 «de extraordinarius criminibus». Μνεῖαν τῶν «ἐξτρα ὁρδινεμ» κολαζομένων ἐγκλημάτων στο ρωμαϊκὸ δίκαιο βλ. στὴ μελέτη τοῦ F. Schulin, *Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechtes*, Stuttgart 1889, σ. 152 ἐπ.

15. Βασ. 60.30.1.2.

16. Βασ. 60.27.3.

Ο κίνδυνος όμως αδικιών αποφάσεων εκ της παρεχομένης αμέτρου εξουσίας στο δικαστή να επιβάλλει σε ορισμένες εγκληματικές πράξεις την «ήν βούλεται» ποινή δεν είχε διαφύγει από την αντίληψη του νομοθέτη. Ήδη στους Πανδέκτες του Ιουστινιανού απαντά διάταξη, υπό τη μορφή οδηγίας και παραισέσεως συνάμα στο δικαστή, που ορίζει ότι κατά την επιβολή της ποινής πρέπει να κινείται στα πλαίσια του μέτρου και σε καμμία περίπτωση δεν πρέπει να επιζητεί τη δόξα ούτε της αυστηρότητας ούτε της επιεικείας¹⁷. Τις ίδιες απόψεις περί του μέτρου της ποινής η οποία πρέπει να τελεί σε αναλογία με τη βαρύτητα του εγκλήματος, διατυπώνει αργότερα στις Νεαρές του και ο Λέων Σ' ο Σοφός¹⁸.

Η ποινική όμως νομοθεσία των βυζαντινών δεν ηρκέσθη, ως φαίνεται, στις απλές υποδείξεις και νοουθεσίες τις απευθυνόμενες στους δικάζοντες. Επροχώρησε περαιτέρω. Έτσι απαντούν σ' αυτή και συγκεκριμένες διατάξεις οι οποίες καταφανώς απέβλεπαν στην, κατά το δυνατόν, περιστολή της εξουσίας του δικαστή να επιβάλλει κατά την οικεία αυτού κρίση κυρίως βαρύτατες ποινές.

Του περιεχομένου αυτού διατάξεις αποβλέπουσες στη μείωση των ποινών αξίζει να σημειωθούν ενδεικτικώς:

α) Η γενική η ορίζουσα ότι «ἐν ταῖς ποιναλίαις αἰτίαις τὸ καλοθελὲς ἐρμηνεύομεν», η οποία αποσαφηνίζεται από τον σχολιαστή των Βασιλικών ότι «ὅταν γὰρ εὐρήσομεν τὸν νόμον ποινηλατοῦντά τινα καὶ μὴ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας ὀρίζοντα, τὴν ἐλαφροτέραν ἐπιλεγόμεθα κώλυσιν διὰ τὸ καλοθελὲς»¹⁹.

β) Η αφορώσα ειδικώς στο ἔξτρα ὀρδινεμ τιμωρούμενον ἀδίκημα που διέπραττον οι κατηγορούμενοι οι οποίοι κληθέντες δεν προσήρχοντο ενώπιον του δικαστή. Έτσι λοιπόν, κατά τη διάταξη, εάν οι δι' εγκληματική πράξη «ἐναγόμενοι κληθῶσι διατάγματι, ἵνα ἔλθωσι, καὶ μὴ παραγενόμενοι καὶ ἔξτρα ὀρδινεμ τιμωροῦνται, καὶ τὰ δαπανήματα ἐπιγινώσκουσι»²⁰. Το σημαντικό όμως εν προκειμένω είναι ότι η διάταξη αυτή των Βασιλικών, ειλημμένη από τον Κώδικα²¹, τροποποιήθηκε ουσιαδῶς υπέρ του κατηγορουμένου με ἄλλη προερχομένη από τους Πανδέκτες²², με την οποία διευκρινίζεται ἀφ' ενός μὲν ὅτι μόνον «ὁ μετὰ πολλὰς ὑπομνήσεις καὶ προθέματα μὴ παραγενόμενος», διέπραττε το ἐγκλημα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι

17. Dig. 48.19.11. Πρβλ. Βασ. 60.51.11 καὶ σχόλιο.

18. Μεν. Τουρτόγλου, ἐνθ' ἀν., σ. 146.

19. Βασ. 2.3.155 (=Dig. 50.17.155§2). Πρβλ. καὶ L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 15, Frankfurt am Main 1988, σ. 145.

20. Βασ. 60.34.25. Σύνοψις Βασιλικῶν Κ. VIII, 21. Ζέπων J.G.-R., τ. 5, σ. 336.

21. 9.1.3.

22. 48.19.5.

σε κάθε περίπτωση η εξουσία του έξτρα όρδινεμ δικάζοντος να επιβάλλει την «ἢν βούλεται» ποινή, έπαινε για τη συγκεκριμένη εγκληματική πράξη να είναι απεριόριστη. Αντιθέτως εδωκενέμετο ο δικαστής ώστε η καταγνωστέα υπ' αυτού ποινή να μην υπερβαίνει σε βαρύτητα ορισμένα καθοριζόμενα είδη ποινών. Τα τελευταία δε ήσαν η εξορία, η ατιμία είτε και η χρηματική ποινή. Και τούτο κατ' επίδραση προφανώς της γενικής αρχής που διέτρεχε το ποινικό δίκαιο των βυζαντινών, κατά την οποία «οὔτε ἐξ ὑπονοίας οὔτε ἀπὼν τις καταδικάζεται»²³, σε συνδυασμό με τη διάταξη κατά την οποία «σωματική τιμωρία κατὰ τῶν ἀπόντων οὐκ ἐπιφέρεται»²⁴. Αξίζει όμως να μνημονευθῇ ότι εκτός των ανωτέρω, και σε περιπτώσεις εγκλημάτων μη χαρακτηριζομένων ως «ἐξτραορδινάριων» παρείχοντο ομοίως από το νόμο στο δικαστή περιθώρια μειώσεως της καθορισμένης ποινής. Τούτο συνέβαινε όταν συνέτρεχαν ορισμένα ελαφρυντικά περιστατικά. Έτσι π.χ. κατὰ τις πηγές «πολλάκις καὶ νεότης ποιεῖ μειωθῆναι τὴν τιμωρίαν, ἢ τὸ εἶναι ἀξιοματικὸν τὸν ὑποπεσόντα τῷ ἐγκλήματι, ἢ τὸ τέκνα σχεῖν, ἢ τὸ εἶναι αὐτὸν πρεσβύτην, ἢ βουλευτήν»²⁵. Τα ίδια είχαν εφαρμογή και για το βαρύτατα τιμωρούμενον με την εσχάτη των ποινών, ἐγκλημα της αρπαγῆς παρθένου²⁶ το οποίον «ἐξτραορδινάριον οὐκ ἔστι». Παρά ταῦτα «ἐξεστι τῷ δικαστῇ μειοῦν ἐπ' αὐτοῦ τὴν ποινήν»²⁷.

Τουρκοκρατία. Όταν ο ελληνισμός ευρίσκετο υπό την κυριαρχία των οθωμανών, το επί των υποδούλων Ελλήνων εφαρμοσθέν ποινικόν δίκαιον υπήρξε εκείνο του κατακτητή. Αλλά και η δικαιοδοσία της εκδικάσεως αξιολογίων πράξεων τελουμένων από τους υποδούλους Έλληνες, ανήκε ομοίως στα ὄργανά του. Αυτό ήταν επόμενο, γιατί λόγοι κρατικής κυριαρχίας επέβαλλον ὅπως η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης και γενικότερα ο κολασμός του εγκλήματος αποτελεί ἔργον των αρχών του κυριάρχου²⁸.

Περὶ εφαρμογῆς βεβαίως της αρχῆς «οὐδεμία ποινή ἄνευ νόμου» κατὰ

23. «Οὔτε ἐξ ὑπονοίας, οὔτε ἀπὼν τις καταδικάζεται, εἰ μὴ ὁ μετὰ πολλὰς ὑπομνήσεις καὶ προθέματα μὴ παραγενόμενος· καὶ αὐτὸς δὲ μέχρι χρηματικῆς ποινῆς, ἢ ατιμίας, ἢ ἐξορίας, κάλλιον γάρ ἐστιν, ἀνεκδίκητα μένειν τὰ ἀμαρτήματα, ἢ περὶ τὸν ἀνάτιον καταδικάζεσθαι» (Βασ. 60.51.5). Πρβλ. καὶ Ἀρμενόπουλον 1.4.22. Ὅμοιως Σύνοψις Βασιλικῶν. Κ.Υ. 15. Ζέπων J.G.-R., τ. 5, σ. 332. Ἀτταλ. XXXV, 195. Ζέπων J.G.-R., τ. 7, σ. 482.

24. Βασ. 60.34.25 σχόλιον.

25. Βασ. 21.3.3 σχόλιον.

26. Β. σχετικῶς Μεν. Τουρτόγλου, «Παρθενοφθορία» καὶ «Εὐρεσις θησαυροῦ». Ἀθῆναι 1963, σ. 63 επ.

27. Βασ. 60.51.13 σχόλιον.

28. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρευνῆς Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 15, ἐν Ἀθῆναις 1972, σ. 1.

την περίοδο αυτή δεν μπορεί να γίνει λόγος. Αντιθέτως μάλιστα οι αξιωματούχοι του κυριάρχου διακρίνονται όχι μόνο για την επιβολή επί των υποδούλων Ελλήνων ποινών κατά το δοκούν, αλλά συνάμα και αυτόχρονα εξοντωτικών ακόμη και επί ελαφρών εγκληματικών πράξεων.

Αψευδή μαρτύρια της κρατούσης κατά τα χρόνια της δουλείας κατάστασως αυτής παρέχονται, μεταξύ άλλων, και από το «Πηδάλιον τῆς νοητῆς νῆος τῆς μιᾶς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας», ἔργου που τυπώθηκε στη Λειψία το 1800²⁹. Οι συντάκτες του βιβλίου αυτού, βιώσαντες κατά την περίοδο της οθωμανικῆς κατοχῆς και επομένως ἔχοντες ἄμεση ἀντίληψη των συμβαινόντων την εποχὴ εκείνη, παραινούν τους υποδοῦλους Ἕλληνες να μὴ παραδίδουν στους οθωμανοὺς ἐξουσιαστὲς τους υπαίτιους ἀδικημάτων ὁμοεθνείς τους. Καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως γράφουν, «κίνδυνος γὰρ ἀκολουθεῖ καὶ φόβος, μήπως παραλαμβάνοντας τοὺς τοιούτους οἱ ἐξουσιασται αὐτοὶ εἰς τὰς χεῖρας των, ἀντὶ νὰ τοὺς παιδεύσουν διὰ σωφρονισμὸν μόνον, τοὺς θανατώσουν ὁλότελα, καθὼς τοῦτο ἐμπράκτως πολλάκις, καὶ εἰς πολλὰς ἐπαρχίας ἠκολούθησε»³⁰. Ἀκόμη ἀξίζει να μνημονευθεῖ ὅτι ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐγγράφο προερχόμενο ἀπὸ τὴ νήσο Σύρο τοῦ ἔτους 1779, ὁ οθωμανὸς ἀρχιναύαρχος δὲν διστάζει να ἀπειλήσει με τὴν ἐσχάτη των ποινῶν ἐκείνον που θα τολμούσε ἀπλῶς να παραβιάσει τὸ ἐκμισθωθέν ἀπὸ αὐτὸν μονοπώλιον ἐπὶ τοῦ καπνοῦ³¹.

Προϊόντος ὁμως τοῦ χρόνου ὁρισμένες περιοχές, ιδίως των νήσων τοῦ Αἰγαίου, εὐρέθησαν ὑπὸ εὐνοϊκὲς συνθήκες πράγμα που εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἐνδυνάμωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Στις περιοχές ἀκριβῶς αὐτές οἱ ἀναδεικνυόμενοι ἐκ μέρους των υποδοῦλων αἰρετοὶ κοινοτικοὶ τους ἄρχοντες ἐπέτυχαν να ἐπεκτείνουν τὸ ἤδη ἀσκούμενον ἀπὸ αὐτοὺς δικαίωμα ἐκδικάσεως των μεταξὺ Ἑλλήνων ἀναφερομένων πολιτικῶν διαφορῶν καὶ ἐπὶ ποινικῶν υποθέσεων, που δὲν ἀφορούσαν σε βαριές ἐγκληματικὲς πράξεις.

Ἡ κτηθείσα ὁμως αὐτὴ ποινικὴ δικαιοδοσία ἀπὸ τους Ἕλληνες ἐπιτοπίους κριτὲς δὲν μετέβαλλε σε τίποτε τὴν προτέρα κατάσταση. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ τελευταῖοι αὐθαιρέτως καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν κρίση καθώριζαν τις ἐπιβλητέες κατὰ των ἀδικοπραγούντων ποινές. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἄλλωστε, τῆς ἀπεριορίστου δηλαδὴ ἐξουσίας πρὸς ἐπιβολὴν ποινῶν, τους παρείχετο ἀπὸ τα πρακτικὰ τῆς ἐκλογῆς τους. Συμφωνῶς με αὐτὰ χωρὶς

29. Βλ. σχετικῶς Μεν. Τουρτόγλου, *Παρατηρήσεις σὲ σχόλια τοῦ «Πηδαλίου» ἀναφερόμενα ἰδίως στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, «Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου», τ. 4, Ἀθήνα 2004, σ. 249 ἐπ.

30. Μεν. Τουρτόγλου, αὐτόθι, σ. 255.

31. Βλ. Ἀνδρ. Δρακάκη, *Ἡ Σύρος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον*, Ἐπετ. Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. ΣΤ', ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 267-268.

καμιά απολύτως δέσμευση μπορούσαν να τιμωρούν «τούς άτάκτους καί άνυποτάκτους με όλην την έλευθερίαν», ακόμη και να τους φυλακίζουν³². Τέλος και στις περιπτώσεις εκείνες που οι κοινότητες, με πάνδημες αποφάσεις τους, διετύπωσαν γραπτώς πλέον το εφαρμοστέο δίκαιο, στις ποινικές διατάξεις του δικαίου αυτού τις ειδικώς προβλέπουσες εγκληματικές πράξεις, δεν απαντά πάντοτε απειλή ορισμένης ποινής κατά του δράστη αυτών.

Έτσι π.χ. οι αναφερόμενες στην κλοπή ποινικές διατάξεις του Κοινού των Μυκονίων οι οποίες, τα μέσα του 17ου αιώνα, είχαν τύχει της ομοθυμού αποδοχής όλου του λαού της Μυκόνου, δεν προβλέπουν καμιά ορισμένη ποινική κύρωση για τον κρινόμενο ως υπαίτιο της αξιοποιήσεως αυτής πράξεως. Αντιθέτως δίδεται στο κριτήριο η διακριτική εξουσία της επιβολής οιασδήποτε ήθελε τούτο κρίνει ποινής³³. Κατά τον ίδιο τρόπο εντελώς αορίστως, με την ποινή που ήθελε κρίνει το δικαστήριο, απειλούν οι διατάξεις του ιδίου Κοινού απ' ενός μεν τον υπαίτιο συκοφαντικής δυσφημησης³⁴, απ' ετέρου δε εκείνον που θα δημιουργούσε ζητήματα μεταξύ του ανδρογύνου³⁵. Επίσης αξίζει ενδεικτικώς να μνημονευθεί και το συνταχθέν, το 1812, «κοινοτικόν γράμμα» της Κύθνου³⁶, που υπογράφεται από τους κληρικούς και προεστούς της νήσου και επιβεβαιώθηκε μάλιστα από τον επίσκοπο Τζίας και Θερμίων Νικόδημο, με το οποίο θεσπίζονται δραστηκότατες διατάξεις προς περιστολήν των απαγωγών. Σύμφωνα με αυτές ο ένοχος ακουσίας απαγωγής, εκτός από τις βαρύτατες περιουσιακές, υπέκειτο και σε ποινικές κυρώσεις που δεν καθορίζονται όμως ειδικώς εκ των προτέρων: «Νά τόν κατατρέχη τò κοινόν μας μέχρις έσχάτης του άναπνοής με οϊαν παιδείαν δριμυτέραν ήθελεν αποφασίσει».

Μετεπαναστατικοί χρόνοι. Όσον αφορά στο ποινικό δίκαιο που ίσχυσε κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία, κατά τα πρώτα

32. Βλ. αναλυτικά Μεν. Τουρτόγλου, *Περί τής ποινικής δικαιοσύνης* κ.λπ., ένθ' αν., σ. 99.

33. «όποιος ήθελεν κλέψι γι προβατω γι κριθαρι γι ρούχα γί αλον τιπετις να ηνε στο χειρην τις κρίσις να τωνέ πεδεψι ός θέλι» (Περ. Ζερλέντου, *Σύστασις του Κοινού των Μυκονίων*, έν Έρμουπόλει Σύρου 1918, σ. 217. Σημειωτέον ότι ως κλέπτης «φανερός» εθεωρείτο και «οπιος παραχαράξι ππραμα». Ετιμωρείτο δε «καθός θελι» η κρίση (Περ. Ζερλέντου, ένθ' αν., σ. 21 = *Νησιωτική Έπετηρίς*, ένθ' αν., σ. 218).

34. «όπιος υβρισι αν(θρωπ)ον χίπιτου εκήνω που δεν έχι να τωνε εκοντεναρι η κρισις ος θελι» (Περ. Ζερλέντου, ένθ' αν., σ. 20). Ομοίως και για μια σειρά άλλων ειδικώς προβλεπομένων αδικημάτων η απειλούμενη ποινή είναι παντελώς αόριστη.

35. «όπιος βαλη σκάνδαλο ή σε αντρογηνω ή αντρας η γυνέκα να ήνε κοντεναδος απε τήν κρισην» (Περ. Ζερλέντου, ένθ' αν. σ. 20).

36. Βλ. Αντ. Βάλληγδα, *Κυθνιακά ήτοι τής νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων έν 6 ήθη και έθη και γλώσσα και γένη* κ.λπ., έν Έρμουπόλει Σύρου 1882, σ. 85-88. Αντ. Γούναρη, *Η Κύθνος*, Αθήνα 1938, σ. 145 επ.

έτη αυτού, όπως είναι γνωστό, ως ποινική νομοθεσία του ελληνικού έθνους ωρίσθησαν οι νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Από δε το έτος 1824 ως ποινικός νόμος ίσχυσε το «Απάνθισμα τών Έγκληματικών»³⁷, αναπληρουμένων των κενών του από τους βυζαντινούς νόμους³⁸.

Στους ποινικούς βεβαίως νόμους των βυζαντινών, όπως εξετέθη προηγουμένως, η αρχή «ουδεμία ποινή άνευ νόμου» δεν φαίνεται ότι είχε καθολική εφαρμογή. Οι ποινές δεν ήσαν πάντοτε ορισμένες και υπήρχαν περιπτώσεις που ο δικαστής δεν εδραμεύετο να προβαίνει στην επιβολή ποινών κατά την οικεία αυτού κρίση. Αντιθέτως όμως προς όλα αυτά οι αξιόποινες πράξεις οι προβλεπόμενες στις διατάξεις του Απανθίσματος των Έγκληματικών τιμωρούνται με ορισμένη ποινή. Έτσι οι συντάκτες του νομοθετήματος αυτού, παρά το ότι για την κατάρτισή του είχαν μελετήσει, όπως εβεβαίωσαν, «έσκεμμένως τούς νόμους τών άειμνήστων αυτοκρατόρων χριστιανών»³⁹, δεν παρεσύρθησαν καθόλου από τις αόριστες ποινές και την έξτρα όρδινεμ διαδικασία που απαντούν στις διατάξεις της βυζαντινής ποινικής νομοθεσίας.

Είναι βεβαίως αληθές, ότι ο άκρατος καθορισμός απολύτως ορισμένων ποινών και όχι ενός ορισμένου πλαισίου ποινής για κάθε έγκλημα ώστε ο δικαστής να έχει τη δυνατότητα να προσδιορίζει το αρμόζον μέγεθος της ποινής, δεν ήταν ο ενδεδειγμένος ούτε και απαλλαγμένος από απαράδεκτα επακόλουθα. Εν πάση όμως περιπτώσει πρέπει να επισημανθούν στο σημείο αυτό και δύο αξιοσημείωτα άρθρα του Πολιτικού Συντάγματος που ψηφίσθηκε από την τρίτη Εθνική Συνέλευση στην Τροιζήνα, οι απαγορεύσεις των οποίων αποτελούν επακολούθημα της αρχής *nullum crimen nulla poena sine lege*.

Συγκεκριμένα πρόκειται για το άρθρο 19 που απαγορεύει την αναδρο-

37. Το κείμενο του Απανθίσματος βλ. εις Γ. Δημακοπούλου, 'Ο κώδιξ τών Νόμων τής Έλληνικής Έπαναστάσεως 1822-1828, Έπετ. Κέντρου Έρεύνης Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου, τ. 10-11, έν Αθήναις 1966, σ. 129 επ. Πρβλ. ομοίως Δημοσθ. Μιράσγετζη, 'Ο πρώτος Ποινικός Κώδιξ τής νεωτέρας Ελλάδος (Τό «Απάνθισμα τών Έγκληματικών» τοῦ 1823), Αθήναι 1940. Του Ιδίου, 'Η Έλληνική ποινική νομοθεσία κατά τά έτη 1822-1834, Αθήναι 1934, σ. 10 επ.

38. Η παράγραφος κ' της Β' Εθνικής Συνελεύσεως που συνήλθε στο Άστρος, ορίζει ότι μέχρι της δημοσιεύσεως Κωδίκων νόμων «κατά μέν τά Έγκληματικά καί Πολιτικά ισχύουσιν οί Νόμοι τών ήμετέρων άειμνήστων χριστιανών Αυτοκρατόρων τής Κωνσταντινουπόλεως, τό Απάνθισμα τών Έγκληματικών τής Β' Έθνικής Συνελεύσεως τών Έλλήνων, καί οί από την Διοίκησιν έκδιδόμενοι Νόμοι» (Α. Μάμουκα, Τά κατά την άναγέννησιν τής Ελλάδος, τ. Β', έν Πειραιεί 1839, σ. 143-144). Τα ίδια επανελήφθησαν και στο άρθρο 142 του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος που ψηφίσθηκε από την τρίτη Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας (Α. Μάμουκα, αὐτόθι, τ. Θ', έν Αθήναις 1841, σ. 148).

39. «Κώδιξ τών Νόμων», φυλλάδιον Α', έκ τής έν Ύδρα τυπογραφίας 1824, σ. 11. (Φωτογρ. επανέκδ. Ιστορικής καί Έθνολογικής Έταιρίας τής Ελλάδος, Αθήναι 1971).

μικότητα του νόμου («ὁ νόμος δὲν ἔχει ὁπισθενεργὸν δύναμιν»), καὶ τὸ ἀρθρο 134 κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ δικαστικὴ ἐξουσία «δικάζει κατὰ τοὺς γραπτοὺς νόμους τοῦ ἔθνους», αποκλειομένων κατ' ἀκολουθίαν των ἐθίμων⁴⁰.

Τα ἐφαρμοζόμενα ὁμῶς στὴν πράξη ἦσαν τελείως διαφορετικά. Τα κριτήρια τῆς εποχῆς ἐκείνης δὲν συνεμορφούντο πάντοτε στὶς ἐπιταγές των νόμων. Εἰδικότερα ὁ νόμος 34 τοῦ 1824, με τὸν ὁποῖο ἐπικυρώθηκε τὸ Ἀπάνθισμα των Εγγληματικών⁴¹, ὥριζε ὅτι «οἱ κατὰ διαφόρους τόπους δικασταί» ἦσαν υποχρεωμένοι κατὰ τὸ Ἀπάνθισμα «νὰ ἐξετάζωσι, δικάζωσι, καὶ καταδικάζωσι τὰ ἐγκλήματα», ἐφ' ὅσον βέβαια αὐτὰ προεβλέποντο ἀπὸ τὸ νομοθέτημα τοῦτο.

Τα κριτήρια ὁμῶς τότε παραβαίνοντα τὶς ρητές αὐτές διατάξεις φαίνεται ὅτι σε ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀντὶ των καθοριζομένων εἰδικῶς ἀπὸ τὸ Ἀπάνθισμα ποινῶν, ἐφήρμοζαν κατὰ τὴν κρίση τους ἄλλες κατὰ πολὺ βαρύτερες προερχόμενες ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς νόμους⁴².

Αργότερα οἱ νομοθέτες τῆς Καποδιστριακῆς περιόδου, ἠθέλησαν νὰ παραμερίσουν τοὺς νόμους των «ἀειμνήστων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ὥστε νὰ παύσουν νὰ αποτελοῦν τοῦ λοιποῦ νομοθετικῆς πηγῆς ἡ ὁποία θὰ ἀνεπλήρωνε τὰ κενὰ ἢ τὶς ἀτέλειες τοῦ Ἀπανθίσματος. Ὁ λόγος ἦταν προφανής. Οἱ βυζαντινοὶ ποινικοὶ νόμοι με τὴν ἀνιση ποινικὴ μεταχείριση των υπαιτίων ἐγκληματικῶν πράξεων ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς ἢ οικονομικῆς τάξεως που ἀνήκαν, με τὴν ἀπειλὴ σκληροτάτων ποινῶν, ὅπως π.χ. τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ μελῶν ἢ τῆς τυφλώσεως των κρινομένων ὡς ἐνόχων, ἦσαν ἀπαραδέκτως ἀναχρονιστικοὶ καὶ ἀνεφάρμοστοι γιὰ εὐρίσκοντο σε πλήρη δυσαρμονία καὶ σύγκρουση με τὶς φιλελεύθερες ἀρχές που εἶχαν διατυπωθεῖ στὶς διατάξεις των Συνταγμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς.

Ἐτσι ἀφοῦ ἐξετόπισαν τοὺς βυζαντινοὺς νόμους στὴ θέση τοὺς ἐθέτισαν δύο νέες πηγές δικαίου προωρισμένες νὰ καλύψουν τὰ κενὰ τοῦ Ἀπανθίσματος. Ἦσαν δε αὐτές ἡ «ἐπιείκεια» καὶ ὁ «ὀρθὸς λόγος». Τὸ ψή-

40. Α. Μάμουκα, *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ διαφόρων Ἐθνικῶν Συνελεύσεων συνταχθέντα Πολιτεύματα*, ἐν Πειραιεὶ 1839, σ. 70 καὶ 86. Σημειωτέον ὅτι οἱ προαναφερθεῖσες διατάξεις των ἀρθρων τοῦ Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνης, ἐπανελήφθησαν στὸ Πολιτικὸ Σύνταγμα τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως που συνήλθε ἀρχικὰ τὸ 1831 στὸ Ἄργος καὶ ἐπεράτωσε τὶς ἐργασίες τῆς στὸ Ναῦπλιο τὸ 1832 τὸ ἀποκληθέν κοινῶς «Βασιλικὸν Σύνταγμα». Ἐτσι στὸ ἀρθρο 44 αὐτοῦ ὀρίζεται ὅτι: «Ὁ νόμος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἀναδρομικὴν (ὁπισθενεργὸν) δύναμιν, οὐδὲ πρέπει ποτὲ νὰ θέτῃται τοιοῦτος νόμος». Στὸ δε ἀρθρο 265 ὅτι ἡ δικαστικὴ ἐξουσία «δικάζει κατὰ τοὺς γραπτοὺς νόμους τοῦ ἔθνους» (Α. Μάμουκα, *αὐτόθι*, σ. 104 καὶ 132).

41. Γ. Δημακοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 140 ἐπ.

42. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «*Παρθενοφοβία*» καὶ «*Εὐρεσις θησαυροῦ*», Ἀθῆναι 1963, σ. 109 ἐπ.

φισμα 152 της 15ης Αυγούστου 1830 του Καποδίστρια⁴³ είναι σαφές όταν ορίζει ότι τα δικαστήρια έπρεπε να ακολουθούν «διὰ τὸ ἐγκληματικὸν τὸ ἐπικρατοῦν Ἀπάνθισμα, τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ τὴν ἐπιείκειαν καὶ τοὺς ἄλλους ἐγκληματικούς νόμους τοῦ κράτους...».

Με τον τρόπο όμως αυτό η αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege*, είχε εξουδετερωθεί πλήρως. Οι δικάζοντες έχοντας ως νόμιμον πλέον έρεισµα τον ορθό λόγο είχαν όχι µόνον την διακριτική ευχέρεια να αυξάνουν ή και να ελαττώνουν κατά βούληση τις ποινές, αλλά και να επιβάλλουν κυρώσεις ιδίας επινοήσεως µη προβλεπόμενες καθόλου στην ισχύουσα τότε ποινική νομοθεσία.

Έτσι π.χ. δράστες ανθρωποκτονίας και εμπρησμού από αμέλεια τιμωρήθηκαν με την ιδιότυπη ποινή να καθαρίζουν αντιστοιχώς τις πόλεις του Ναυπλίου και της Καλαμάτας φέροντες «ἄλυσσον εἰς τοὺς πόδας»⁴⁴. Τον ίδιο κολασμό επιβάλλει, ως πρόσθετη όμως ποινή, και το Πρωτόκλητο δικαστήριο Βορ. Κυκλάδων στους κριθέντες υπ' αυτού ενόχους «πειρατικής πράξεως»⁴⁵.

Ὡς εκ των ανωτέρω δεν είχε καθόλου άδικο ο Maurer⁴⁶ να στηλιτεύει την ατυχή ενέργεια των νομικών του Καποδίστρια, της θεσπίσεως δηλαδή του ορθού λόγου και της επιεικείας ως νέων πηγών δικαίου, που εγκυμονούσε κινδύνους εκδόσεως αυθαιρέτων αποφάσεων. Χαρακτηριστικές είναι επί του προκειμένου οι αξιόλογες και αποκαλυπτικές συγχρόνως παρατηρήσεις του ότι «ή πολύ άνετος πηγή αὐτή δικαίου (τῆς ἐπιεικείας καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου), πρὸ παντὸς διὰ κακοὺς νομικούς, ἐγένετο πολὺ ταχέως κανών. Οἱ δικασταὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ νόμου ἔθεταν τὸν ὀρθολογισμόν των, ἢ δ' ἀναγκαίᾳ τούτου συνέπειᾳ ἦτο γενικὴ κραυγὴ ἀγανακτήσεως διὰ τοιούτους νόμους καὶ διὰ τὴν συμφώνως μὲ αὐτοὺς ἀσχοιμένην αὐθαιρεσίαν».

Η αρχή όμως «οὐδεμία ποινὴ ἄνευ νόμου» καθιερώνεται λίγα χρόνια μεταγενέστερα με τον Ποινικό Νόμο του Maurer, που δημοσιεύθηκε στην ελληνική και γερμανική γλώσσα το 1834⁴⁷. Του νόμου δε αυτού μόνον το διορθωθέν στη συνέχεια υπό επιτροπής στην ελληνική κείμενο απέκτησε ισχύ νόμου⁴⁸. Στο άρθρο 1 του ποινικού αυτού νόμου ωριζετο ότι «ποινὴ

43. Πολιτική και Εγκληματική Διαδικασία, εν Αιγίνη, 1830, σ. 14.

44. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, *Ἡ κατάσταση τῆς δικαιοσύνης στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Ἀθῆνα 2004, σ. 237.

45. Βλ. Δ. Σερεμέτη, *Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1959, σ. 393.

46. G.L. Maurer, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαός*, τ. Α' (μετάφρ. Ε. Καραστάθη) Ἀθῆνα 1943, §221, σ. 433.

47. Εφημ. Κυβερν. 10 Ιανουαρίου 1834.

48. Β.Δ. 24 Ιουλίου / 5 Αυγούστου 1835. Δημοσιεύθηκε στις 3 Νοεμβρίου 1836 (ΦΕΚ, αριθμ. 66. – Παράρτημα).

δὲν καταγινώσκειται πλὴν εἰς ἐκείνας μόνον τὰς πράξεις καὶ ἐλλείψεις, κατὰ τῶν ὁποίων νόμος τις ὥρισε προηγουμένως ρητὴν ποινὴν».

Ἔτσι με τὸ ἀρθρο αὐτὸ τίθεται τὸ αξίωμα τοῦ ποινικοῦ δικαίου *nullum crimen nulla poena sine lege* που στη συνέχεια θεμελιώνεται με τὸ ἀρθρο 6 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, καὶ επαναλαμβάνεται στα επακολουθήσαντα μεταγενέστερα Συντάγματα⁴⁹.

Απὸ ὅσα προηγουμένως ἐξετέθησαν, γίνεται φανερό, ὅτι ἡ ἀρχὴ «ἐγκλημα δὲν ὑπάρχει, οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου» δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε πλήρη τὴν εφαρμογὴν στὴν ποινικὴ νομοθεσίαν τῶν βυζαντινῶν. Στὴν περίοδο δὲ τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἦταν ἀνύπαρκτη κατὰ τὴν ἀπονομὴ ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τῶν υποδοῦλων Ἑλλήνων, τόσο ἀπὸ τοὺς αξιωματούχους τοῦ κυριάρχου ὅσον καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιχωρίους Ἑλλήνες κριτές. Ὅσον ἀφορὰ στα μετεπαναστατικὰ χρόνια ἡ καθιέρωση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς συντελεῖται ἀπὸ τὸ 1834 καὶ ἐφεξῆς.

49. Ἀρθρο 7 τῶν Συνταγμάτων τῶν ἐτῶν 1864, 1911 καὶ 1925. Ἀρθρο 8 τοῦ Συντάγματος τοῦ ἐτους 1927, 7(1952), 11(1973), 7(1975).

Constantin G. PITSAKIS

La tradition du droit canonique de l'Église d'Orient dans l'ordre juridique chypriote:

Histoire et survivances contemporaines

Un historien du droit ne peut que se réjouir de l'initiative de la première présidence grecque de l'Institut Universitaire Européen de Florence de mettre en relief ce phénomène unique en Europe que constitue le cas de Chypre comme lieu de rencontre ou carrefour de divers systèmes légaux et de diverses cultures juridiques: droit romain et droit byzantin –pour ne pas citer les droits de la haute antiquité hellénique et non-hellénique–, droit canonique oriental et droit canon occidental, droits occidentaux du Moyen Âge et statuts vénitiens, droit musulman et droit ottoman¹, *Common Law* et Droit Continental², droits même de l'Orient chrétien (syrien, maronite ou

Κείμενο εισηγήσεως στην ήμερίδα: «Τὸ Κυπριακὸ Δίκαιο: τόπος συνάντησης διαφόρων δικαιοῶν συστημάτων καὶ νομικῶν πολιτισμῶν» ποὺ ὁργανώθηκε στὴ Φλωρεντία (28 Ἰανουαρίου 1998), μὲ πρωτοβουλία τῆς Γενικῆς Γραμματείας Κοινοτικῶν Ὑποθέσεων τοῦ ἐλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, στὸ πλαίσιο τῆς ἀναλήψεως γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς προεδρίας στὸ Εὐρωπαϊκὸ Πανεπιστημιακὸ Ἰνστιτούτο τῆς Φλωρεντίας. Τὰ πρακτικὰ τῆς ήμερίδας ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθοῦν μὲ μέριμνα τοῦ Ὑπουργείου. Ἡδη, μὲ τὴν παρέλευση μιᾶς ἐπταετίας, ἡ προοπτικὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ ἔχῃ ἐκλείψει, καὶ τὸ κείμενο παραδίδεται πρὸς δημοσίευση στὴν Ἐπετηρίδα, στὴν ἀρχικὴ του μορφή.

1. Parfois même une sorte de droit musulman colonial à l'indienne. Cf. S. Vesey-Fitzgerald, *Muhammadan Law: An Abridgement according to Its Various Schools*, Londres 1931, v: «I have also discussed or referred to all the relevant East African and Privy Council decisions and a selection of those of the Indian and Cyprus Courts... In common with other English writers, I am indebted to the recognized text-writers on Muhammadan law as understood in India... For Comparative Lawyers there is at present no manual in English giving an outline of the principal conceptions of Muhammadan law apart from their British Indian developments and limitations...».

2. Je me réfère aux communications, à cette même journée d'étude, de MM. Michalakakis Triantafyllides, «Le Droit Administratif chypriote: l'influence du Droit Administratif

arménien), dans la diachronie mais aussi dans la synchronie juridique chypriote.

Si j'ai opté pour le droit canonique de l'Église d'Orient ce n'est pas par simple prédilection personnelle. C'est surtout que, entre tous ces systèmes représentés dans l'histoire et l'actualité juridiques de Chypre, le droit canonique et la procédure ecclésiastique orthodoxes ont sans aucun doute la plus longue tradition de pratique ininterrompue sur le sol chypriote. Une continuité donc remarquable, d'autant plus que ce droit et cette procédure ne se sont pas confinés dans la réglementation des seules affaires ecclésiastiques, mais ils ont souvent trouvé un vaste domaine d'application dans la vie sociale et économique, en régissant des rapports d'ordre proprement civil. Donc, une importance de ce droit qui va en concordance avec sa longévité.

I

Il n'y a pas lieu d'insister sur la présence du droit canonique de l'Église d'Orient pendant la période byzantine de l'histoire politique et juridique de Chypre. En effet, ce droit forme institutionnellement l'un des deux éléments constitutifs de l'un seul ordre juridique byzantin, ce que nous appelons le droit byzantin. Par conséquent, il est un facteur qui se place pratiquement au même niveau d'importance que l'autre facteur constitutif de cet ordre juridique, naturellement le droit séculier, à savoir le droit romain, codifié dès le Xe siècle, d'après la codification justinienne, dans la grande codification des *Basiliques* en langue grecque et évolué depuis lors par la législation impériale.

En effet, on a bien établi, à la suite de la recherche moderne, que dans la théorie et l'idéologie politiques de l'Empire romain d'Orient dit Empire byzantin, dans la pensée byzantine aussi, l'existence dans l'Empire de différents ordres juridiques n'était même pas concevable: le droit séculier et le droit de l'Église n'y forment que les deux parties d'un seul ordre juridique³. Ce qui a permis à la législation impériale de regarder non seulement

continental et en particulier du Droit Administratif hellénique» et Savvas Papasavvas, «L'osmose à Chypre du Droit Public continental et du Common Law»; cf. aussi l'introduction au système juridique chypriote par M. Loukis G. Loucaides.

3. Je me permets de renvoyer à C.G. Pitsakis, «Empire et Église. Le modèle de la Nouvelle Rome: la question des ordres juridiques», *Diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca* [= XI Seminario internazionale di Studi Storici «Da Roma alla Terza Roma» (1991). Documenti e Studi], Rome 1994, 107-123; «La συναλληλία, principe fondamental des rapports entre l'Église et l'État: idéologie et pratique byzantines et transformations contemporaines», *Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkir-*

les dispositions canoniques conciliaires, mais parfois encore la législation ecclésiastique post-conciliaire (exemple typique: le *tomos* du patriarche Sisinnios de l'an 997) comme partie intégrante de la législation de l'Empire, ainsi qu'à l'Église, qui *vivit lege Romana*, d'absorber le droit romain. La production très importante de *Nomo-canon*s, ce genre typiquement byzantin de littérature juridique, présuppose ce concept d'unité des ordres juridiques. Dans cette réalité juridique, on voit l'empereur légiférer presque à discrétion en matière ecclésiastique en tant que législateur quasi canonique; en revanche, l'Église assume parfois, d'une façon ou d'une autre, l'initiative législative en matière proprement civile (*tomos* du patriarche Sisinnios, «Novelle» dite du patriarche Athanase)⁴ et devient aussi, le cas échéant, la dispensatrice de la justice civile.

Pour ce qui est du droit de famille, surtout des causes matrimoniales, cela est surtout valable à partir du Xe siècle (affaire de la «tétragamie» de l'empereur Léon VI et sa conclusion par le «*tomos* de l'Union» en 920): l'Église y a joué un rôle de plus en plus important et y a souvent revendi-

chen, 10 (1991) [«Kirche und Staat im christlichen Osten»], 17-35; «Ius Graecoromanum et normes canoniques dans les Églises de tradition orthodoxe», dans: R. Coppola (a cura di), *Atti del Congresso Internazionale [1991]: Incontro fra canonici d'Oriente e d'Occidente*, I, Bari 1994, 99-132. Dans ces publications on peut trouver la bibliographie antérieure; cf. notamment les contributions fondamentales de H.-G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*, Vienne 1981 et de S. Troianos, «Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Ostkirchliche Studien*, 37 (1988), 291-296 et «Nomos und Kanon in Byzanz», *Kanon*, 10 (1991), 37-51. – À signaler aussi l'exposé du professeur Charalampos Papastathis, lors de la même journée d'étude de Florence, au sujet de la survivance du droit romain-byzantin à Chypre.

4. À propos du *tomos* de Sisinnios [éd. Rhallès-Potlès, V, 11-19]: V. Grumel – J. Darrouzès, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, II-III², 318-319 N° 804; J. Darrouzès, «Questions de droit matrimonial», *Revue des Études Byzantines*, 35 (1977), 107-157; A. Schminck, «Kritik am Tomos des Sisinnios», *Fontes Minores*, II, Francfort-sur-le Main 1977, 215-254; id., «Ehe: Byzant. Recht», *Lexikon des Mittelalters*, III, 1644; E. Tinnefeld, «Sisinnios II, Patr. v. Konstantinopel», *ibid.*, VII, 1938-1939; Angeliki E. Laiou, *Marriage, amour et parenté à Byzance aux XIe et XIIIe siècles* [= Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance/Collège de France. Monographies 7], Paris 1992, *passim*. – À propos de la «Novelle» du patriarche Athanase [= Novelle V, 26 de l'empereur Andronic II Paléologue: éd. K.E. Zachariä von Lingenthal, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, I, 533-536; version brève: Heimbach, *Hexabiblos* (Leipzig 1851), xxii-xxviii = Rhallès-Potlès, V, 121-126]: V. Laurent, *Les Regestes...*, IV, 389-395 N° 1607; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden...* N° 2295; voir en dernier lieu: G. Nakos, «Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού δικαίου ἐπὶ Παλαιολόγων: ἡ λειτουργικὴ ἰσχὺς τῆς νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης*, 8 (1987), 91-127 (réimpression à part: Thessalonique 1988); M. Tourtoglou, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 70 (1995), 65-87.

qué une sorte de compétence exclusive – sans jamais l'atteindre complètement. En retour, ce concept byzantin de *symphonie* et d'unité y a toujours permis une production législative parallèle, séculière et ecclésiastique, en la matière et aussi l'existence d'instances parallèles, qui se reconnaissaient mutuellement et fonctionnaient régulièrement dans le cadre du même ordre juridique. Or, au cours des derniers siècles de dégradation et de défaillance générale des pouvoirs publics et des instances civiles, l'Église a vraiment exercé à la fois l'initiative législative («Novelle» dite du patriarche Athanase que nous venons de mentionner) et, largement, des fonctions judiciaires en matière civile générale – ces dernières plutôt *de facto* ou, théoriquement, sous la forme légale d'«arbitrage».

Ce rôle de l'Église, comme on le connaît bien, devait être institutionnalisé après la chute de l'Empire, pendant cette période de *Byzance après Byzance* (N. Iorga) dite «post-byzantine», lorsque l'Église a assumé, dans le cadre du système ottoman, appelé plus tard système des *millels*, des responsabilités séculières et des fonctions proprement civiles. Pour ce qui est du domaine normatif cela vaut pour les questions de droit de famille, par excellence de droit matrimonial, et aussi pour les questions de droit de succession qui y sont reliées. Pour ce qui est du domaine judiciaire, les causes matrimoniales et de droit de famille, ainsi que des causes de droit de succession, étaient aussi institutionnellement du ressort des tribunaux ecclésiastiques; mais, dans la pratique, des causes civiles en général, des différends de droit privé proprement dit, entre chrétiens orthodoxes étaient de plus en plus soumises *de facto* à cette juridiction, à l'exclusion des instances compétentes ottomanes, par la voie toujours d'un «arbitrage» exprès ou, plus souvent, tacite ou sous-entendu⁵.

II

Ce survol inévitablement très schématique porte en général sur l'ensemble de l'Empire byzantin; il vaut donc aussi pour Chypre jusqu'au XIIe siècle. Mais la tradition postérieure d'une Église d'Orient assumant, institutionnellement ou quasi institutionnellement, des fonctions juridiques civiles –normatives ou judiciaires– dans le cadre d'un système qui fonctionne sous une domination étrangère est à Chypre plus vieille de deux siècles et demi

5. Voir, en dernier lieu, Eleuthéria S. Papagianni, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, I-II [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 6, 11], Athènes-Komotini 1992-1997. Sur le caractère «compromissoire» (ou non) de cette «juridiction» voir *ibid.*, I, 8-11 et la bibliographie sommaire, 9 n. 28.

que dans la plupart des autres régions du monde byzantin⁶. En effet, elle remonte déjà à la conquête de Chypre par Richard Cœur de Lion, en 1191, puis à l'établissement du royaume latin en 1192. De caractère peut-être d'abord informel, cette pratique fut sanctionnée par la célèbre *Constitutio Cypria* ou *Bulla Cypria* du pape Alexandre IV (1260), regardée généralement comme le document constitutif par excellence de l'ordre juridique chypriote, pour ce qui est de la communauté de souche ethnique et religieuse grecque ou byzantine, pendant toute la période du royaume grecque (1192-1489), suivie de la période vénitienne (1489-1571)⁷.

Nous disposons de trois vieilles traductions grecques «officielles» ou «officieuses» de la *Constitutio Cypria* de 1260, étudiées en dernier lieu par le P. Jean Darrouzès⁸. La plus ancienne est celle du *Parisinus gr.* 1391 édi-

6. Cf. ce que D.S. Ghinis, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου* [= *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 26], Athènes 1966, p. 9 a formulé, en suivant un schéma établi déjà par les pionniers de l'étude moderne de l'histoire du droit byzantin, K.E. Zachariä von Lingenthal et C.W.E. Heimbach: pour ce qui est de l'histoire du droit, la période «post-byzantine» commencerait à Chypre en 1191 et elle se poursuivrait encore à l'époque moderne (préface à la première édition: Ghinis écrivait en 1952, lors du régime britannique dans l'île).

7. La plus récente bibliographie sur le droit de la période latine et vénitienne à Chypre comprend certains importants travaux d'ensemble: N. Svoronos, «Questions sur la situation sociale et juridique des Grecs chypriotes pendant la domination franque», *XVe Congrès intrational des études byzantines*, Rapports et co-rapports, V.3, Athènes 1976 (ronéotypé; version grecque publiée dans la revue *Σημείο* de Nicosie, 4 (1996), 41 s. sous le titre: «Ζητήματα σχετικά με την οικονομική, κοινωνική και νομική κατάσταση των έλληνοκυπρίων στη διάρκεια της φραγκικής κυριαρχίας»); J. Richard, «Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί του μεσαιωνικού βασιλείου» et «Τὸ δίκαιο τοῦ μεσαιωνικοῦ βασιλείου», dans Th. Papadopoulos (sous la direction de), *Ιστορία τῆς Κύπρου. Μεσαιωνικὸν Βασίλειον-Ένετοκρατία*, IV-V (pagination continue), Nicosie 1995-1996, 333-374 et 375-386 respectivement; G. Grivaud, «Ὁ πνευματικὸς βίος καὶ ἡ γραμματολογία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας. II. Ἡ νομικὴ φιλολογία στὸν 13ον καὶ στὸν 14ον αἰῶνα», *ibid.*, (863-1207) 986-1017 [textes français traduits par G. Spanos]. Je m'abstien-drai dans la suite de renvoyer continuellement à ces travaux de base. (Voir pourtant certaines réserves émises sur la contribution de G. Grivaud par G. Kehayoglou, dans son édition récente de la *Chronique* de Georges Bustron, Nicosie 1997, 42* cf. 10*). À propos de l'histoire juridique de Chypre cf. aussi le survol présenté à la journée d'étude de Florence par le Prof. S.C. Symeonides, «The Law of Cyprus: Historical Evolution and Salient Trends». – Sur l'histoire de l'Église de Chypre de la période franque voir en dernier lieu: Th. Papadopoulos, «Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας», *ibid.*, 543-665, Benedict-Paul Englezakis, *Studies on the History of the church of Cyprus: 4th-20th Centuries* (transl. by N. Russel), ed. by Silouan and Misael Ioannou, Aldershot 1995 = *Εἰκοσι μελέται διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κύπρου* (4ος-20ὸς αἰὼν), Athènes 1996.

8. «Textes synodaux chypriotes», *Revue des Études Byzantines*, 37 (1979), (5-122) 7-10: «I. 1. Traductions grecques de la bulle d'Alexandre IV»; texte (extraits): 82-83 (cf.

tée par C. Sathas, où nous allons revenir⁹. La seule traduction officielle, la seule qui «pouvait faire foi devant les tribunaux ecclésiastiques»¹⁰, est une traduction littérale de 1287, celle qui figure dans la *Patrologie Grecque* de Migne¹¹. Une troisième traduction, dans le *Athous Dionysiou* 489, est plutôt un remaniement privé de la traduction précédente, fait sur le texte latin; elle améliore substantiellement le style du grec, et donne, en tout cas, un texte reconnaissable à un grecophone, sans les problèmes inhérents d'une traduction faite mot à mot¹².

La *Constitutio Cypria* établit une juridiction exclusive de première instance des tribunaux épiscopaux grecs pour les différends entre les Grecs du royaume: 'Εὰν ὑπάρχωσιν μέσον τῶν Γραικῶν, εἰς τὸν αὐτὸν Γραικὸν ἀρχιερέαν (Sathas, VI, p. 508); καὶ μηδεὶς ἄλλος ἐχέτω δικαιοδοσίαν κρισιμάτων μέσον τῶν Γραικῶν τοῦ αὐτοῦ ῥηγάτου (*ibid.*, p. 509); et le droit applicable est, sans aucun doute, le droit byzantin. Les différends entre Grecs et Latins sont exclusivement du ressort des tribunaux épiscopaux latins; le tribunal latin sert aussi de tribunal d'appel contre les décisions du tribunal grec. L'archevêque latin de Nicosie juge toujours en dernier ressort, sous réserve des droits du Saint-Siège.

Jean Richard est assez catégorique lorsqu'il affirme, à plusieurs reprises, que les tribunaux ecclésiastiques grecs ne se bornaient pas à juger des affaires de discipline proprement ecclésiastique, ni même de seules causes matrimoniales, mais que leur juridiction s'étendait à toutes sortes de différends de droit privé entre la population grecque¹³.

En revanche, on ne saurait dire grand-chose sur la juridiction et le droit applicables aux Syriens ou aux Arméniens du royaume. Il est vrai que l'application de la bulle s'étend explicitement aux Syriens: *quam ad Syros eiusdem regni, eosdem cum Graecis mores, ritus communisque iuris censuram ab antiquo*

aussi, 10-14: «I. 2. Traductions de la formule du serment»; texte: 84-85. Voir *infra*, n. 74). [Article cité dans la suite par le seul nom d'auteur: Darrouzès].

9. *Bibliotheca Graeca Medii Aevi* (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη), VI, Paris-Venise 1877, 501-513.

10. Darrouzès [*supra*, n. 8], 9.

11. PG 140, 1533-1560 (réimpression de l'édition de V. Riccardi, Rome 1636, d'après le *Barberinianus* gr. 390); édition partielle (d'un fragment isolé, conservé à l'archevêché de Chypre) dans la revue *Φῶς*, 1 (1911), 273-275.

12. Extraits édités par Darrouzès, 82-83 (et 84-85); voir le commentaire de l'éditeur, 9-10 (et 10-14).

13. Richard [*supra*, n. 7], 375, 385. Cf. déjà Sathas, ρζ': διότι ἄλλως δυσεξήγητος ἀποβαίνει ἢ ἐν τῷ κώδικι [Parisinus gr. 1391] ἐπισύναψις πασῶν σχεδὸν τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ ἀστικοῦ κώδικος [cf. *infra*, n. 60]!

*servantes, extendimus*¹⁴. S'agirait-il ici des Syriens melkites, donc de rite et d'obédience byzantins, soumis naturellement à l'évêque grec et au droit grec-byzantin? ou bien s'agirait-il des Syriens non-chalcédoniens de tradition jacobite, considérés ici comme chrétiens de rite, de mœurs et de discipline analogues à ceux des Grecs et soumis, *mutatis mutandis*, à une juridiction et à une procédure analogues? J'opterais pour la première réponse. Quant aux Syriens proprement dits, Syriens jacobites, nous disposons de très peu d'informations. Jean d'Ibélîn, l'auteur du *Livre* qui porte son nom et fait partie des *Assises de la Haute Cour*¹⁵, nous informe que les Syriens étaient en général du ressort des tribunaux des *raïs*, faute de quoi les tribunaux commerciaux de la fonde (*fondouk*, *φούντικας*)¹⁶ avaient compétence même en matière civile. Or, à Chypre il n'y avait pas de tribunal de la fonde, et il n'y avait, paraît-il, qu'un seul tribunal de *raïs*, celui de Famagouste¹⁷ – il y avait peut-être aussi un tribunal à Nicosie, mais nous n'en savons rien. Faut-il en déduire que le *raïs* de Famagouste était compétent pour tous les différends entre Syriens de l'île? C'est Jean Richard, la grande autorité en la matière, qui se pose la question. Quant aux Arméniens: faut-il penser qu'on les identifiait avec les Syriens, leurs «coreligionnaires» non-chalcédoniens? ou est-ce encore que, d'après la *Constitutio Cypria*, *mutatis mutandis*, leur évêque jugeait les différends entre eux¹⁸?

Quoi qu'il soit de la juridiction, l'éminent spécialiste qu'est le professeur Jean Richard semble assez certain que le droit substantiel appliqué à toutes ces communautés orientales chrétiennes était pratiquement semblable au

14. Texte latin de la *Constitutio*, d'après l'édition romaine *Acta Alexandri IV* [= Pontificia Commissione per la redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale. Ser. III. Fonti, fasc. IV], 91-102; extraits reproduits par Darrouzès, 82-83 avec les traductions grecques.

15. Cité par Richard, 385 n. 32. – À propos de Jean d'Ibélîn et de son *Livre*: Richard, 377-379; Grivaud, 996-1000 avec la bibliographie. C'est le livre le plus important qui soit incorporé aux *Assises de la Haute Cour* (d'autres en sont: la collection de Philippe de Novare, la *Clef des Assises*, le *livre de Geoffroy le Tort*). Depuis 1369 il devient «le code officiel du royaume de Chypre» (Grivaud, 996); il sera regardé comme «le code de droit féodal» jusqu'à la fin de la période vénitienne (Richard, 379).

16. Le mot («emplacement où se tient le marché»; «entrepôt où l'on entasse toutes sortes de marchandises»; «auberge») vient de l'arabe *funduk*, magasin, emprunté au grec *πανδοχείον*, *πανδοχείον*; *φούνδαξ* dans les sources byzantines. Voir: D. Gofas, *Δείγμα. Ιστορική έρευνα επί του έλληνικού δικαίου των συναλλαγών*, Athènes 1970, 85-87, 91-92 et passim (index, 135); Sathas, *νβ'*; cf. Grivaud, 1006-1007.

17. Richard, 381, 385; id., «La cour des Syriens de Famagouste d'après un texte de 1448», *Byzantinische Forschungen*, 12 (1987) [«In memoriam Prof. Freddy Thiriet»], 383-398. Cf. Sathas, *να'-νβ'*.

18. Richard, 385. Selon Richard, 381 le tribunal des Syriens de Famagouste serait même devenu, au XVe siècle, commun pour les Syriens et les Grecs [*infra*, n. 241].

droit des Grecs¹⁹, un droit beaucoup plus élaboré et prêt à appliquer que les droits orientaux particuliers. Ces droits particuliers avaient d'ailleurs les mêmes racines que le droit byzantin proprement dit: il n'étaient que des droits de bonne souche romaine-byzantine (le professeur Richard parle d'un droit *syro-byzantin*)²⁰; rappelons-nous l'ancien *Syrisch-römisches Rechtsbuch* ou plutôt les *Syrische Rechtsbücher*²¹. En tout état de cause, sur le sol chypriote le droit de ces communautés devrait être fortement influencé par le droit grec/byzantin; le professeur Richard ne manque pas d'ajouter à ce propos les remarques de P. Zepos au sujet du droit des Assises: même le droit civil des maîtres latins de l'île, celui des *Assises des bourgeois* traduites en grec chypriote²², aurait été influencé sur certains points par le droit grec/byzantin²³. Il est vrai qu'il ne faut pas trop exagérer: les contemporains, par exemple, soulignent bien les différences entre le régime matrimonial *alla Soriana* ou *alla Cipriotta* et *alla Franca*; mais cela n'est que tout à fait normal²⁴.

À propos des influences byzantines sur le système juridique latin de l'île en général (mis à part les Assises elles-mêmes, qui demeurent en tout

19. *ibid.*, 375, 385.

20. *ibid.*, 386.

21. K. G. Bruns – E. Sachau, *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig 1880; E. Sachau, *Syrische Rechtsbücher*, I-II, Berlin 1907-1914; A. Vööbus, *An Unknown Recension of the Syro-Roman Lawbook*, Stockholm 1977. [Nouvelle édition: W. Selb – H. Kaufhold, *Das Syrisch-römische Rechtsbuch*, I-III, Vienne 2002].

22. Éd. C. Sathas [*supra*, n. 9], 1-246 (*Parisinus suppl. gr.* 465), 247-497 (*Parisinus gr.* 1390); cf. K.E. Zachariae, *Historiae iuris graeco-romani delineatio*, Heidelberg 1839, 137-190. Sathas, ζ-ρβ'; Richard, 379-384; Grivaud, 1002-1007. Sur les manuscrits: J. Darrouzès, «Manuscrits originaux de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris», *Revue des Études Byzantines*, 8 (1950), (162-196) 176, 187 = *id.*, *Littérature et histoire des textes byzantins*, Londres 1972, XI.

23. P. Zepos, «Droit et institutions franques du royaume de Chypre», *XVe Congrès intrational des études byzantines*, Rapports et co-rapports, V.3. Athènes 1976: cité par Richard, 385 n. 33; Grivaud, 1006-1007, insiste aussi sur cette influence. Autres publications de P. Zepos sur ce sujet: «Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des Latins d'Orient», *Festschrift H. Lewald*, Bâle 1953, 209-213; «Τὸ δίκαιον εἰς τὰς ἐλληνικὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου», *ΕΕΒΣ*, 25 (1955), 306-330; «Τὸ δίκαιον εἰς τὰς ἐλληνικὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ἀντιοχείας», *Ἐράνιον Γ.Σ. Μαριδάκη*, I, Athènes 1963, 111-119; «Le Assise dell'Oriente», *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*, I, Bologne 1982, 754-767; «Τὸ δίκαιον τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 23 (1976), 123-141.

24. Bernardo Sagredo, cité par Richard, 386 n. 42. – En revanche, la similarité entre les droits des Orientaux a conduit, paraît-il, aussi à une unification voire confusion des juridictions: Richard, 381 pense que la cour des Syriens de Famagouste est devenue, au XVe siècle, commune pour des Syriens et des Grecs «sans que chaque groupe ethnique ait abandonné son identité nationale et religieuse».

cas un système légal distinct et cohérent), un grand historien européen, Nicolas Iorga, a formulé, dans *France de Chypre*, un avis qui dépasse de loin le domaine du seul droit civil ou privé: «Le roi de Chypre ne crée pas une terre nouvelle. Il se byzantinise en quelque sorte... Les relations entre le suzerain et les vassaux sont réglées par les normes des Assises qui ne sont qu'une codification des coutumes de l'Occident. Mais dès qu'il s'agit d'administration, de système douanier, de système de commerce, c'est aux traditions byzantines qu'on recourt»²⁵. En effet, dit Iorga, en ce qui concerne l'ordre juridique (ou des ordres juridiques) établi(s) dans leur royaume, les rois de Jérusalem (et de Chypre) n'en ont jamais été vraiment les maîtres; tandis que l'empereur byzantin, même s'il accorde des privilèges aux Vénitiens, aux Génois, aux Pisans etc., est toujours le maître de son Empire²⁶. D'ailleurs, l'ordre juridique du royaume dépend à la fois de deux ordres juridiques supérieurs: ceux du Saint-Siège et de l'Empire.

Nous verrons qu'il ne s'agit certainement pas d'une influence unilatérale, mais d'influences réciproques, donc d'une interaction.

Quel est le droit appliqué par les tribunaux ecclésiastiques grecs? Nous disposons à cet effet d'un témoin de premier ordre, le manuscrit *Parisinus gr.* 1391, généralement daté au dernier tiers du XIIIe siècle, donc juste après la promulgation de la *Constitutio Cypria*²⁷, bien qu'une datation récente veut que le manuscrit soit quelque peu plus jeune (deuxième ou troisième quart du XIVe siècle)²⁸. Ce manuscrit est un recueil de textes juridiques, préparé probablement ad hoc pour être employé dans l'un des quatre diocèses grecs de Chypre, donc par l'un des quatre tribunaux épiscopaux grecs institués en vertu de la *Constitutio Cypria*, celui de Paphos/Arsinoé. Aujourd'hui on croit voire on connaît que les autres diocèses

25. N. Iorga, *France de Chypre*, Paris 1931²1966, 28-29.

26. *ibid.*, 29.

27. En dernier lieu: G. Prinzing, «Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert», *Fontes Minores*, VII, Francfort-sur-le-Main 1986, (1-99) 98. Sur le manuscrit: Sathas, ρδ'-ρϵ'; N. Svoronos, *Recherches sur la tradition juridique à Byzance: La Synopsis major des Basiliques et ses appendices* [= Bibliothèque Byzantine, Études, 4], Paris 1964, 86-87; Evelyn Patlagean, «Une représentation byzantine de la parenté et ses origines occidentales», *L'Homme*, 6.4 (1966), (59-81) 62-63 = eadem, *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, Londres 1981, VII; Darrouzès, 7-10; id., «Manuscrits originaux de Chypre...» [*supra*, n. 22], 187; L. Burgmann, *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 10], Francfort-sur-le-Main 1983, 38-39 (avec une bibliographie supplémentaire).

28. L. Burgmann - M. Th. Fögen - A. Schminck - D. Simon, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts (RHBR)* [= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 20], Francfort-sur-le-Main 1995, 221-222 N° 193 (avec littérature supplémentaire).

grecs de Chypre disposaient aussi d'un manuel pareil²⁹. En 1541, peu avant la chute de la Chypre vénitienne, ce manuscrit se trouvait entre les mains d'un personnage bien connu du XVIe siècle, Hiéronymos Tragoudistès, copiste, écrivain lui-même, originaire précisément de Paphos³⁰. Le manuscrit fut étudié et en bonne partie édité par Constantin Sathas en 1877, dans le volume VI de sa *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, sous l'intitulé quelque peu fantaisiste de «Lois Grecques de Chypre» (ou *Leges Cypriae*)³¹.

Ce recueil, sous la forme éditée par Sathas, a été pour une durée de presque un siècle, l'objet d'étude d'éminents amateurs qui, sauf le respect qu'on doit à leur apport autrement remarquable, en ont parfois défiguré le contenu et la fonction: de Sathas lui-même³² à Achilles C. Emilianides qui, dans sa contribution au *Τόμος Ἀρμενοπούλου* de 1952 intitulée «The Hellenic Laws of Cyprus and the Hexabiblos of Armenopoulos»³³, a avancé l'idée, généralement repoussée d'ailleurs par la critique, que la célèbre *Hexabiblos* de Constantin Harménopoulos, la «codification thessalonicienne» privée de 1344/1345, dernière œuvre majeure de la science juridique byzantine et véhicule principal de la réception du droit romain-byzantin dans le monde post-byzantin et grec moderne³⁴, «is a version of a pre-existing

29. Cf. déjà Sathas. ρζ'. L'application générale de cette sorte de manuel semble aujourd'hui confirmée par le document judiciaire réédité et commenté par C. Hadjipsaltès [*infra*, n. 68-69]: voir Darrouzès, 36 n. 46, qui revient «sur son importance comme témoin de l'application du manuel de procédure institué par les Latins, les "Lois helléniques de Chypre" éditées par Sathas».

30. Sathas. ρε'; RHBR, 221. Sur le personnage: B. Schartau, *Hieronimos Tragoudistes, Über das Erfordernis von Schriftzeichen für die Musik der Griechen*, Vienne 1990; Grivaud, 908, 941, 1111-1112 et n. 7 (avec la bibliographie); Chrysa Maltezou, «Ο κυπριακός ελληνισμός του Ἐξωτερικοῦ καὶ ἡ πνευματικὴ του δράση κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας», *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, (1209-1227) 1225.

31. Il est vrai qu'il s'agit plutôt du titre employé sur la couverture (*Assisae et leges Cypriae et alia*) et sur le frontispice («... Κυπριακοὶ Νόμοι...») du volume, et surtout du titre courant en haut de chaque page du texte («Ἑλληνικοὶ νόμοι τῆς Κύπρου»), lequel finalement prévalut. Le titre propre que Sathas avait donné au recueil est assez plus modeste et plus correct: «Ἑλληνικοὶ νόμοι ἰσχύοντες ἐν Κύπρῳ ἐπὶ τῆς Φραγκοκρατίας» (p. 499).

32. Sathas, ρβ'-ργ'.

33. *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἑξαβιβλου αὐτοῦ* [= Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, VI], Thessalonique 1952, 33-38.

34. Éd. G.E. Heimbach, Leipzig 1851 = C.G. Pitsakis, Athènes 1971. Sur l'ouvrage: P. Pieler, «Byzantinische Rechtsliteratur», dans H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Munich 1978, (341-480) 474-475; N. van der Wal – J.H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningue 1985, 118, 138-139; S. Troianos, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Athènes-Komotini 1986, 160-163 [Nouvelle édition 1999, 286-291].

legal compilation and not an original work of compilation»; de cette même «compilation préexistante» proviendraient aussi les «Lois Grecques de Chypre»³⁵. À l'origine de cette construction se trouve, sans doute, la présence dans la collection chypriote d'importants passages du *Procheiros Nomos*, le manuel juridique byzantin de caractère législatif de la dynastie macédonienne³⁶; or, on sait que ce manuel est l'une des sources principales voire le noyau de l'Hexabiblos, où il se trouve reproduit pratiquement dans sa totalité.

Le recueil de Paphos s'ouvre par quelques documents originaux. Le premier c'est, très naturellement, la version grecque de la *Constitutio Cypria* (ff 3^r-8^v), regardée comme l'acte ayant institué le *forum* même, la juridiction du tribunal auquel cette collection est destinée. Nous venons de mentionner les trois traductions grecques, «officielles» ou «officieuses», de ce document. La traduction du *Parisinus* (Sathas, VI, p. 501-513) paraît en être la plus ancienne. En effet, le P. Darrouzès a mis en évidence le fait qu'elle est la seule à avoir lu correctement l'abréviation P. du nom du cardinal d'Albano, légat apostolique: Pélage (Sathas, VI, p. 501), tandis que les autres ont opté pour la *lectio facilior* Pierre. «La connaissance du nom exact du légat... indique que la première traduction provient de quelqu'un qui est mieux renseigné et plus proche des faits ou des actes officiels antérieurs»³⁷. Suit (Sathas, VI, p. 514-515) une exhortation (Διδασκαλία πρωτιστος τοῦ ἐπιζητουμένου: f g^{r-v}), en vers «politiques», donc dans une forme plutôt vulgaire ou populaire, adressée «au juge», sans doute au juge-évêque (cf. δέσποτα κριτά), selon une pratique assez connue dans les manuels juridiques byzantins³⁸.

35. Emilianides, 38. Cf. Pitsakis, *Hexabiblos* [supra, n. 34], λθ' n. 34; 426 N° 8. β.

36. Éd. Zachariae von Lingenthal (Heidelberg 1837) dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, II, 107-228. Sur le *Procheiros Nomos*: Pieler, 446, 452-454; van der Wal-Lokin, 78-79, 132-133; Troianos, 100-109 [171-180]; spécialement: A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 13], Francfort-sur-le-Main 1986, 55-107 (cf. contra: Th. E. van Bochove, *To Date and Not To Date: On the Date and Status of Byzantine Law Books*, Groningue 1996).

37. Darrouzès, 8 n. 9.

38. Voir, par exemple, une épigramme «Εἰς κριτὴν» attribuée à André Libadénos, dans certains manuscrits de l'Hexabiblos: N. Bées, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα, Δ': Κωνσταντίνος ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ὁ Πόντιος Ἀνδρέας Λιβαδηνός», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 366-367; Pitsakis, ξ' N° 47 et n. 17 [Le poème n'a pas de vrai rapport avec l'Hexabiblos ou la personne d'Harménopoulos, comme on avait pensé: voir à ce propos Pitsakis, πδ' σημ. 2; O. Lapsidès, *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, Athènes 1975, 246-247. L'Hexabiblos comprend sa propre exhortation aux juges, en prose: «Κριτῶν προκατάστασις ἢ περὶ δικαιοσύνης»: Heimbach, 2-8 = Pitsakis, 3-6; voir Pitsakis, λα']. Des épigrammes, par les auteurs eux-mêmes des livres, précèdent le commentaire de Théodo-

La pièce suivante (ff 9^v-48^r) est un document d'une importance primordiale pour les réalités juridiques de Chypre sous le royaume latin: un manuel de la procédure à suivre devant ces tribunaux ecclésiastiques, des *Zyprische Prozeßprogramme*, comme l'a appelé son éditeur récent, le professeur Dieter Simon (1973)³⁹. Parmi les pièces du vieux droit chypriote elle est, sans aucun doute, celle qui a eu jusqu'ici la meilleure fortune éditoriale. Si le dernier éditeur a bien montré que ce manuel a recours à des manuels latins, notamment à Johannes Bononiensis⁴⁰, d'autre part un grand spécialiste de l'histoire des textes chypriotes, le P. Darrouzès, revient (1979) sur l'hypothèse de Sathas que le manuel fût composé par un juriste local, «dont le premier souci était de mettre la procédure civile imposée par les occupants en harmonie avec la tradition juridique byzantine»⁴¹. Le professeur Richard confirme, pour sa part, que le rédacteur des «*Leges Cypriae*» a aussi une connaissance certaine du droit latin et que l'on peut y suivre une parenté sûre avec les *Assises des bourgeois*, bien que les systèmes des *Assises* et du droit romain-byzantin restent deux systèmes différents, cohérents en soi, et que, à proprement parler, les «*Leges Cypriae*» comme collection d'ensemble appartiennent, sans aucun doute, au système byzantin⁴². Nous avons déjà mentionné l'avis de P. Zepos à ce propos, cité aussi par Richard⁴³. Toujours cette interaction réciproque que nous avons mentionnée, sans vraie interpénétration, paraît-il, des deux systèmes juridiques. Le sujet reste ouvert à l'étude: «la question est de savoir», a écrit le P. Darrouzès, «quels sont les notaires, latins ou grecs, qui contribuent davantage à la compilation du manuel»⁴⁴.

Lamateurisme de Sathas se révèle, d'une manière quelque peu embarrassante, lorsque l'éditeur envisage sérieusement la possibilité de provenance proprement byzantine –et même médio-byzantine– de ces textes de procédure, et surtout leur attribution à Michel Psellos, le grand érudit

re Balsamon sur le *Nomocanon* en XIV titres: Rhallès-Potlès, I, 1-4 et le manuel juridique de Michel Attaliatè [*infra*, n. 52]; Zepos, VII, 411-412.

39. D. Simon, *Zyprische Prozeßprogramme* [= Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte, 65], Munich 1973. Antérieurement: Sathas, 515-585; K.E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, 3e Berlin 1892, 399-406 (cf. 391-392).

40. Simon, 85-94; cf. Darrouzès, 8 n. 8.

41. Darrouzès, 8 et n. 8; mais l'auteur ne transmet pas toujours, semble-t-il, fidèlement les opinions formulées par Sathas, ρβ'-ρδ'.

42. Richard, 386.

43. *supra*, n. 23.

44. Darrouzès, 8 n. 8.

byzantin du XIe siècle, en personne...⁴⁵. C'est une attribution fantaisiste, insinuée peut-être (mais même cela n'est pas tout à fait sûr), dans un passage de l'exhortation versifiée qui précède notre manuel⁴⁶.

Après ces pièces d'introduction et de procédure, vient la matière juridique proprement byzantine, cette fois surtout de droit substantiel, dans deux centaines de folios⁴⁷. (Une bonne dose de droit substantiel s'était déjà mêlée avec la matière procédurale des *Zyprische Prozeßprogramme*: il s'agit d'une version du droit matrimonial de l'*Épitomé*, éditée en 1981 par Jürgen Maruhn: «Eine zyprische Fassung eherechtlicher Titel der Epitome»)⁴⁸. Or, la grande collection byzantine du *Parisinus*, entre autres pièces mineures, comprend particulièrement: a) la plus grande partie du *Procheiros Nomos*, comme nous venons de le dire⁴⁹ (ff 48^r-106^v, 111^v-113^v, 120^{r-v} cf. 210^r); des extraits étendus de la *Synopsis maior* des *Basiliques*⁵⁰ (ff 126^r-127^r, 136^v-166^v, 210^v, 213^v-216^r, 219^r-228^r, 237^r-238^v); la plupart de l'«Eklogè» de Nouvelles de Léon VI⁵¹ (ff 121^r-135^v); de longs extraits du manuel juridique (*Ponèma nomikon*) de Michel Attaliatè⁵² (ff 131^v-132^r, 166^v-179^r); le texte complet de l'*Ecloga* des Isauriens⁵³ dans la version dite *Ecloga privata*⁵⁴ (ff 179^v-194^v),

45. Sathas, ρζ'-ρθ'.

46. Ὁ γὰρ Ψελλὸς ὁ σοφιστὴς κατέγραψεν τὴν δίκην / καὶ κρίσιν ἀπεφάνετο πτωχοῖς τε καὶ πλουσίοις / καὶ λίβελλον ἀντέγραψεν ἐν δίκῃ ὅρκον κρίνας... (Sathas, 514, v. 18-20).

47. ff. 48^r-238^v: *RHBR*, I, 221-222 N° 193, pièces 4-36.

48. *Fontes Minores*, IV, Francfort-sur-le-Main 1981, 218-255. – Sur l'*Épitomé* (éd. Zachariae von Lingenthal, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, IV, 261-585) voir: Pieler, 458; van der Wal-Lokin, 90, 133; Troianos, 114-117 [2190-193]. En dernier lieu: Schminck [*supra*, n. 36], 109-131.

49. *Supra*, n. 36.

50. Éd. Zachariae von Lingenthal, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, V. Sur le manuel: Pieler, 462; van der Wal-Lokin, 92-93, 134; Troianos, 122-123 [2199-201]. Étude spéciale: Svoronos [*supra*, n. 27].

51. Sur l'*Eklogè* des Nouvelles de Léon VI: P. Noailles – A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, xxxvii-xlvii; van der Wal-Lokin, 93, 134; Troianos, 122 [2198-199]. Sur les Nouvelles de Léon en général, cf. Pieler, 449-451; van der Wal-Lokin, 86-87; Troianos, 95-98 [2160-167].

52. Éd. L. Sgoutas, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, VII, 411-497 et aussi dans K.E. Zachariä von Lingenthal (!), *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1973, 356-464. Sur le manuel: Pieler, 465; van der Wal-Lokin, 102, 135; Troianos, 127-128 [2208-210].

53. Éd. Burgmann [*supra*, n. 27]; Zachariä von Lingenthal dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, II, 1-62. Sur l'*Ecloga*: Pieler, 438-440; van der Wal-Lokin, 72-73, 132; Troianos, 70-75 [2112-119].

54. Pieler, 442, van der Wal-Lokin, 75; Troianos, 76 [2119]. Voir spécialement: A. Christophilopoulos, «Τὸ πρόβλημα τῆς *Ecloga Privata*», *Ἀρχεῖον Ἱδιωτικοῦ Δικαίου*, 4 (1937), 97-105 = id., *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Athènes 1973, 111-118; Burgmann, 51-52, 108-110.

suivie de son appendice (*Appendix Eclogae*)⁵⁵ (ff 194^v-206^v) et des trois «Nomoi» qui l'accompagnent régulièrement dans les manuscrits: *Nomos Stratiotikos*⁵⁶ (ff 195^v-198^v), *Nomos Georgikos*⁵⁷ (ff 206^v-210^r), *Nomos Nautikos*⁵⁸ (ff 228^r-237^r); les deux Nouvelles de l'impératrice Irène⁵⁹, sur des questions de procédure civile (: serment) et de mariage (ff 198^v-201^r) – un vrai «code civil byzantin», comme le disait déjà Sathas: πασῶν σχεδόν τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ ἀστικῶς κώδικος⁶⁰. Plusieurs extraits d'autre matière de droit civil et canonique y sont intercalés: extraits d'autres manuels juridiques, nouvelles impériales, canons ecclésiastiques, actes synodaux, traités juridiques; ils portent surtout sur des sujets d'intérêt particulier pour une instance ecclésiastique (causes matrimoniales: empêchements de mariage, inceste, dot, divorce; succession; statut du clergé et des moines; baptême; offices de l'Église...) ⁶¹.

Au f 179^v de cette riche compilation juridique byzantine, juste au commencement de l'*Ecloga*, est placée une miniature avec le portrait de Justinien, modèle par excellence de législateur dans la tradition byzantine. Il est représenté en empereur byzantin de l'époque moyenne ou tardive, le rouleau (*eiletarion*) de son code entre les mains; la miniature porte l'inscription: IOYCTINIANOC ΠICTOC BACIAEYC, et une sorte de légende qui semble servir d'introduction et peut-être de titre, ne fût-ce qu'*in medias res*, à cette compilation byzantine (ou n'est-ce qu'à l'*Ecloga* seule?): Ἰδικὸς νόμος καὶ

55. Éd. L. Burgmann – S. Troianos, *Fontes Minores*, III, Francfort-sur-le-Main 1979, 24-125. Sur l'*Appendix*: Pieler, 442; van der Wal-Lokin, 76, 132; Troianos, 76-77 [2119-120].

56. Éd. W. Ashburner, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, II, 75-79 (cf. éd. E. Korzen-sky, *ibid.*, 80-89). Sur le *Nomos*: Pieler, 443-444; van der Wal-Lokin, 73-75, 132; Troia-nos, 82 [2128-129].

57. Éd. I.P. Medvedev, dans I.P. Medvedev – E.K. Piotrovskaja – E.E. Lipšic, *Vi-zantijskij Zemledel'českij Zakon*, Leningrad 1984; éd. W. Ashburner, dans Zepos, *Ius Grae-coromanum*, II, 63-71. Sur le *Nomos*: Pieler, 440-441; van der Wal-Lokin, 74-75, 132; Troianos, 77-79 [2120-123].

58. Éd. W. Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, Oxford 1909 = Zepos, *Ius Graecoroma-num*, II, 91-103. Sur le *Nomos*: Pieler, 441-442; van der Wal-Lokin, 74-75, 132; Troia-nos, 79 [2123-125]. En dernier lieu: D. G. Letsios, *Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός*, *Das Seegesetz der Rhodier*, Rhodes 1996; G. Rhodolakis, *Ἀπὸ τὸ Νόμο Ῥοδίων στὸ 530 βιβλίο τῶν Βασι-λικῶν: συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου*, Komotini 2000 (thèse de doctorat).

59. Éd. L. Burgmann, «Die Novellen der Kaiserin Eirene», *Fontes Minores*, IV, Francfort-sur-le-Main 1981, 1-36; éd. Zachariae von Lingenthal, dans Zepos, *Ius Graeco-romanum*, I, 45-50. Voir: Dölger, *Regesten* Nos 358-359; Pieler, 434, 468; van der Wal-Lokin, 76, 132; Troianos, 65 [2104].

60. Sathas, ρζ [supra, n. 13].

61. Voir la description détaillée dans *RHBR*, I, 221-222 N° 193 [supra, n. 47]. – Un bref aperçu de la collection: Richard, 386; un aperçu plus étendu: Grivaud, 1011-1012.

πάνω σύντομος, και ὁ ζητήσεις εὐρεῖς ἀπεδῶ καὶ μέχρις ἔμπροσθεν⁶²! Au f 204^v une autre miniature représente les auteurs de l'*Ecloga* elle-même, les empereurs Léon III et Constantin V; leur infâme passé iconoclaste semble maintenant oublié...⁶³.

Donc: une instance ecclésiastique qui juge certainement des questions canoniques d'ordre spirituel et disciplinaire, qui juge aussi sans aucun doute les affaires «mixtes» de droit de famille et de succession, en particulier les causes matrimoniales (empêchements, nullités, divorce) – mais qui s'occupe aussi de toute l'étendue des différends de droit privé. Une instance qui fait appliquer un droit byzantin, à l'aide d'une assez bonne collection juridique, qui n'était en aucune façon inférieure aux manuels dont se servait le juge byzantin moyen de l'époque. Une instance enfin qui reconnaît sa propre légitimation dans l'ordre juridique, lui-même subordonné, du royaume – elle est instituée et fonctionne en vertu de la *Constitutio Cypria* – mais qui fait remonter ce droit applicable (et en fait appliqué) directement à ses traditions byzantines.

Dans la même tradition s'inscrit un autre fameux manuscrit chypriote, le *Vaticanus Palatinus gr.* 367, daté à la première vingtaine d'années du XIVe siècle (date extrême: 1320), qui, d'après ses notes, doit avoir appartenu à une famille de hauts fonctionnaires du royaume. C'est un *codex miscellaneus*, largement exploré par Spyridon Lambros⁶⁴, le même manuscrit qui nous a conservé cette pièce unique de théâtre chrétien chypriote (et byzantin) qu'est *la Passion du Christ*⁶⁵. Or, ce manuscrit mixte, non essentiellement

62. Prinzing [*supra*, n. 27], 98-99 et pl. 10 en hors-texte.

63. *ibid.*, 98; Patlagean [*supra*, n. 27], 63; cf. Sathas, *op. cit.*

64. Voir surtout: «Κυπριακά καὶ ἄλλα ἔγγραφα...», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 14 (1917), 14-50; 15 (1921), 141-165, 337-356. Sur le manuscrit: J. Darrouzès, «Autres manuscrits originaux de Chypre», *Revue des Études Byzantines*, 15 (1957), (131-168) 161 = *idem*, *Littérature et histoire des textes byzantins* [*supra*, n. 22], XII; A. Turyn, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Vatican 1964, 117-124. Sur la collection de formulaires juridiques: Richard, 386; Grivaud, 1012-1013 (cf., par exemple, G. Ferrari, «Due formule notarile cipriote inedite del cod. Vaticanus Pal. gr. 367», *Studi in onore di Biagio Brugi*, Palerme 1910, 429-443; Lambros, *ut supra*, 14 [1917], 20-23; C. Hadjipsaltès, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν», *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, 22 [1958], 13-26; G. Grivaud, «Formes byzantines de la fiscalité foncière chypriote à l'époque latine», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν*, 18 [1991], 117-127).

65. S. Lambros, «Βυζαντινὰ σκηνοθετικὰ διὰ τὰς τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 13 (1916), 381-407. Éd. A. Vogt, «Études sur le théâtre byzantin», *Byzantion*, 6 (1931), 37-74, 623-640; A.C. Mahr, *The Cyprus Passion Cycle* [Publications in Mediaeval Studies. The University of Notre Dame, 9], Notre Dame, Indiana 1947. Voir, en dernier lieu, Grivaud, 1054-1057: entre une très vaste littérature sur ce cycle de la *Passion* chypriote, se distinguent récemment les travaux ad hoc de W. Puchner [bibliographie dans Grivaud].

juridique, contient aussi une bonne collection de formulaires notariaux, mais aussi des formulaires canoniques dans la tradition byzantine, ainsi qu'un extrait des *Institutes* de Justinien⁶⁶, sans doute dans la paraphrase grecque de Théophile⁶⁷.

Pour ce qui est de la pratique: c'est surtout un érudit chypriote, Costas Hadjipsaltès, qui a étudié la pratique judiciaire des tribunaux ecclésiastiques de la période latine à Chypre⁶⁸. Nous disposons d'une sentence authentique du tribunal ecclésiastique grec de Nicosie, datée de 1307; elle est rédigée exactement selon les dispositions du manuel de procédure de Paphos – ce qui confirme d'ailleurs l'hypothèse de Sathas que le manuel de Paphos est l'un des manuels identiques préparés pour les quatre diocèses grecs de Chypre. Qui plus est, ce document nous informe sur la composition de ces tribunaux: présidé par l'évêque grec, le tribunal de Nicosie est formé d'«archontes» grecs de l'évêché et de l'église cathédrale (ex-archiépiscopale)⁶⁹.

Quant aux sanctions prévues, on doit se rappeler que, quoi qu'il en soit, il s'agit toujours d'une instance ecclésiastique, qui ne dispose donc essentiellement que de mesures canoniques d'ordre spirituel; par conséquent, sur le plan disciplinaire ou correctionnel, elle n'a pratiquement recours qu'à une sanction principale, l'excommunication⁷⁰. Cette dernière constitue donc la sanction (et même parfois la mesure préventive) employée par excellence à Chypre comme ailleurs: en Grèce et dans tout le monde orthodoxe sous la domination ottomane, dans les îles ioniennes sous le régime vénitien⁷¹. Il s'agit même d'une excommunication qui, dans son développement ultérieur

66. Richard, 386.

67. Éd. E.C. Ferrini, *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa*, I-II, Berlin 1884-1897 = Zepos, *Ius Graecoromanum*, III, 3-271. Sur la paraphrase de Théophile: Pieler, 419-420; van der Wal-Lokin, 40-41, 125; Troianos, 51 59-60 [278-79, 92].

68. «Ἐκκλησιαστικά δικαστήρια Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, 19 (1955), 23-34. Le document vient aussi du *Palatinus gr.* 367 et avait été publié antérieurement par Lambros, *Νέος Ἑλληνομνημύων*, 15 (1921), 156-158.

69. Voir le commentaire par Darrouzès, 34-36; cf. 24 n. 7 [et *supra*, n. 29]; Richard, 386.

70. Richard, 386.

71. Voir l'étude d'ensemble récente de P.D. Michaëlarès, *Ἀφορισμός: ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποινῆς στὴς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας* [= Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 60. Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία], Athènes 1997. Sur la pratique tardive des îles ioniennes: Ariadni Gerouki, *Les excommunications à Corfou (XVIIe et XVIIIe siècles): criminalité et attitudes mentales* [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 12], Athènes-Komotini 1998; plusieurs articles du même auteur sur ce sujet, qui font suite à la recherche de pionnier du Père A. Tsitsas, «Ἀφορισμοὶ στὴ χώρα καὶ στὰ μπόργα τῶν Κορφῶν», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας*, 13 (1976), 115-168; 14 (1977), 147-190.

et dans les croyances populaires, opportunément alimentées, tend à s'approprier les caractéristiques et les effets de l'anathème et à s'identifier avec lui («grande excommunication», *mégas aphorismos*). Les évêques de Chypre avaient même acquis, paraît-il, une certaine notoriété de compétence en la matière, comme nous enseigne une anecdote racontée par Léon Allace et reprise par Le Quien, à propos d'une excommunication levée *post mortem* en Peloponnèse par trois évêques, dont l'archevêque de Chypre Athanase Ier (1592-1600) – mais nous nous trouvons déjà à la période ottomane de l'histoire chypriote⁷².

III

Pour ce qui est du droit canonique proprement dit:

1. On sait que l'Église grecque de Chypre a élaboré, sous le royaume latin, une certaine production canonique secondaire propre. Il s'agit surtout d'une série de documents importants que le P. Jean Darrouzès a publiés en 1979, sous le titre collectif de «Textes synodaux chypriotes»⁷³. Les témoins en sont, en premier lieu, un manuscrit de l'Athos: *Dionysiou* 489, et aussi le *Barberinianus* gr. 390 et le *Palatinus* gr. 367 (nous avons déjà parlé un peu de tous ces manuscrits); pour certains textes il y a aussi quelques témoins isolés: l'*Athous Lavra* Ω 38, le *Marcianus* gr. 501 (et aussi, pour le traité sur les sacrements et/ou la collection canonique, les *Parisini* gr. 1291 et 1140A). Ces documents sont:

a) Des textes concernant le serment des évêques grecs, prévu par la *Constitutio Cyprica*, et leur investiture sous l'épiscopat latin de Chypre⁷⁴; le

72. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, II, Paris 1740, col. 1055: «Leo Allatius lib. de quorundam Graecorum opinionibus, p. 152 ex Athanasio Imbri archiepiscopo narrat. Constantinum quemdam Resepium, qui Mohammede eiurato, nomen Christo dederat, quum vitam nullis non flagitiis turpem duceret, a communione semotum obiisse, eiusque corpus tumulatum in ecclesia sanctorum Petri et Pauli Neapolis (in Peloponneso utique) multis annis indissolutum mansisse, ab Athanasio vero posthac illo Imbri et duobus aliis metropolitibus, Athanasio Cypri et Chrysantho Lacedaemonis, benedictione recitata subactum, inque pulverem mox, ut alia cadavera evanuisse» (Archiepiscopi insulae Cypri: XXXIII. Athanasius); cf. *ibid.*, col. 192 (Ecclesia Lacedaemonis: XII. Chrysanthus). Sur Athanase d'Imbros voir *ibid.*, I, col. 952 (Ecclesia Imbri: II. Athanasius). Sur Athanase de Chypre: Englezakis [édition grecque: *supra*, n. 7], 326-327. – Michaëlarès [*supra*, n. 7] ne cite pas cet épisode.

73. *Supra*, n. 8.

74. Au texte du serment d'après ces trois traductions de la *Constitutio Cyprica* [cf. *supra*, n. 8-12] on joint la formule de serment qui figure précisément dans le *Palatinus* gr. 367 (éd. Lambros, *Νέος Έλληνομνήμων*, 15 [1921], 343-344): elle est pratiquement

texte grec du serment est donné dans les traductions grecques de la *Constitutio*, dont nous avons parlé.

b) Trois documents qui portent notamment sur l'évolution de la fonction de l'archevêque grec de Chypre et de l'institution synodale dans l'île, sous les Latins: un faux acte synodal⁷⁵, daté se 1295, une lettre de l'archevêque Néophyte (entre 1235 et 1240)⁷⁶ et un acte synodal de l'archevêque Germain (dernier archevêque du XIIIe siècle)⁷⁷.

c) Un traité, transmis en plusieurs versions, attribué à l'érudit chypriote du XIVe siècle Georges Lapithès, sur les sept sacrements, qui est, semble-t-il, à l'origine de l'introduction «officielle» dans l'Église grecque de Chypre

conforme à la lettre à la traduction du *Parisinus gr.* 1391 (éd. Sathas). Darrouzès, 10-14: «I. 2. Traductions de la formule du serment»; textes: 84-85. – Quant au rituel d'investiture, toujours d'après le formulaire du *Palatinus gr.* 367 (Darrouzès, 14-22 «I. 3. Le rituel de l'investiture»; texte: 86), ce rituel ne répond que très exactement au rituel d'investiture des évêques orthodoxes, lors de leur consécration, toujours en emploi courant dans l'Église grecque (J. Goar, *Euchologion sive Rituale graecorum*, ²Venise 1730, 252-256; P.N. Trempélas, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, I, Athènes 1950, 254-256). Mais s'agirait-il vraiment là (et dans d'autres rituels manuscrits chypriotes: éditions C.I. Papaïoannou, S. Eustratiadès citées par Darrouzès, 14-15) du simple emploi d'un rite commun dans l'Église byzantine, comme paraît le soupçonner Darrouzès (le *Palatinus* contient d'ailleurs, immédiatement après ce rituel d'investiture, le rite du couronnement de l'empereur byzantin: Darrouzès, 15-16)? Ou est-ce, au contraire, que précisément le rituel «uniaté» de la Chypre latine s'est finalement établi, par une ironie du sort, comme le rituel officiel de l'Église orthodoxe grecque, selon les éditions imprimées de ses livres liturgiques, par l'intermédiaire de l'«Euchologion» de l'évêque chypriote Germain d'Amathonte (1572-1600), à cause du grand prestige accordé à tort à ce texte depuis Goar (cf. Darrouzès, 14)? C'est ce que pense en dernier lieu Englezakis, 46-47, à la suite des dernières études en la matière: A. Jacob, «Les euchologes du fonds Barberini grec de la Bibliothèque Vaticane», *Didascalia*, 4 (1974), (131-222) 169-173; O. Raquez, «Les confessions de foi de la chirotonie épiscopale des Églises grecques», dans: G. Farnesi (a cura di), *Traditio et progressio: Studi in onore del Prof. Adrien Nocent OSB*, Rome 1988, 469-485. Par cette ironie du sort, la confession actuelle de foi de tous les évêques grecs orthodoxes ne serait que la confession de l'investiture des évêques chypriotes sous l'épiscopat latin...

75. Darrouzès, 22-30: «II. 1. Pseudo-synode de 1295»; texte: 87-89 d'après le *Dionysiou* 489 et l'*Athous Lavra* Ω 38 (éd. antérieure d'après le manuscrit de Lavra: S. Eustratiadès, *Νέα Σιών* 26 [1931], 558-560). À propos de ce faux document canonique, mais d'une importance exceptionnelle, je me permets de renvoyer aussi, d'ores et déjà, à une communication que j'ai présentée au dernier (IIIe) Congrès d'Études Chypriotes à Nicosie, à publier dans ses *Actes* [Voir maintenant: *Πρακτικά, τόμ. Β' (Μεσαιωνικό τμήμα)*, Nicocie 2001, 89-110].

76. Darrouzès, 30-32: «II. 2. Une lettre de l'archevêque Néophyte»; texte: 90, d'après le *Marcianus gr.* 501.

77. Darrouzès, 32-37: «II. 3. Un acte synodal de l'archevêque Germain»; texte: 91, d'après le *Palatinus gr.* 367 (double édition antérieure: Lambros, *Νέος Έλληνομνήμων*, 14 [1917], 14-15 et 15 [1921], 144-145).

du concept latin scolastique des «sept sacrements» (concept inconnu de la théologie orientale traditionnelle, où il ne fut introduit qu'à une époque assez tardive)⁷⁸; ce traité serait à l'origine de la rédaction d'une compilation canonique ou de compilations canoniques chypriote(s) organisée(s) sur ce modèle et ce concept.

d) Cette compilation canonique, ou ces compilations, elle(s)-même(s)⁷⁹. On distingue: un texte d'introduction (Ὅρισμοι ἐκ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...), qu'on lisait, nous dit-on, lors des réunions synodales à Paphos, deux fois par an: ἐν ταῖς γενομέναις θεοκρατοῦ τοῦ ἱεραῖς συνόδοις ἐν τῇ μεγίστῃ (!) πόλει Πάμφου παρὰ τῶν ἱερωτάτων ταύτης προέδρων δις τοῦ ἐνιαυτοῦ; des canons portant sur chacun des sept sacrements et classés suivant le sacrement auquel ils se rapportent; des canons monastiques; des canons disciplinaires.

78. Darrouzès, 37-48: «III. Le traité des sept sacrements. 1. L'auteur du traité, Georges Lapithès; 2. Le sens du traité et de ses recensions». Le traité est conservé dans sa forme originale seulement par le *Parisinus gr.* 1140A; dans une recension «vulgarisée» il est conservé par plusieurs manuscrits (Darrouzès, 42, 97) dont *Parisinus gr.* 1291, modèle de l'édition Jugie, parmi les œuvres de Gennade Scholarios (!): L. Petit – X.A. Sidéridès – M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, IV, Paris 1935, 190-197. Darrouzès ne donne pas d'édition du traité «dans son état original». – L'attribution du traité à Lapithès, reprise par Richard, 386 et Englezakis, 46, 311, a été contestée par Papadopoulos, *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, 639-643 [*infra*, n. 79].

79. Darrouzès, 48-55: «III. 3. La recension du *Barberinianus* 390; 4. La recension du *Dionysiu* 489». C'est cette dernière recension qui est éditée par Darrouzès, «c'est-à-dire [le traité] découpé en chapitres et entremêlé de canons d'origine différente. La recension du *Barberin.* 390 ne diffère pas en ce qui concerne le traité lui-même; les canons au contraire présentent de telles variantes de détail (nouvelles citations, ordre différent, répétitions, etc.) qu'une collation complète et continue n'aurait d'autre résultat que d'augmenter la confusion» (p. 48). Darrouzès donne le texte d'introduction d'après les deux manuscrits (p. 92-96); les «canons sur les sept sacrements» (p. 97-113); les «canons monastiques» d'après le *Dionysiu* (p. 113-114); et des «canons et actes de discipline ecclésiastique» d'après le même manuscrit (p. 115-121); introduction générale: p. 55-80 «Textes synodaux et canons». – La collection canonique chypriote fut éditée, en dernier lieu, d'après un nouveau manuscrit, le *British Library Addit.* 15422, par Parthénios Kirmitsès, «Ἡ ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, 47 (1983), (1-108) 65-93, en tant que *Synodikon* attribué à Germain d'Amathonte (1320: Darrouzès, 11-12, 23; à distinguer de son homonyme du XVIe siècle: *supra*, n. 74). La bibliographie actuelle à Chypre a tendance à adopter cette dernière terminologie (bien représentée d'ailleurs dans la tradition manuscrite) et cette attribution, et à abandonner la liaison avec la personne et l'œuvre de Lapithès: voir Papadopoulos, 639-642 (cf. *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, V, [Planches], pl. IX, X), qui conteste aussi l'attribution à Lapithès du traité lui-même [*supra*, n. 78]. Richard, 385-386 opte pour une approche beaucoup plus balancée (cf. la réserve émise sur sa note p. 386 n. 37, semble-t-il par le directeur de la rédaction [Papadopoulos]).

Bien que ces textes tiennent à se garder rigoureusement dans le cadre de la tradition canonique orientale, ils n'y arrivent pas toujours: des influences latines sont assez claires; on a remarqué que ces textes sont souvent mis en rapport avec les statuts synodaux latins de Nicosie, les *Constitutiones Nicosienses*, ou calqués sur ces statuts. Toujours cette interaction dont nous avons parlé. Un document «encore mystérieux», dit Darrouzès⁸⁰, enregistré dans les *Constitutiones Nicosienses*, fait précisément ce rapport: il est attribué à un certain Raphaël, «archevêque de Nicosie» – mais on ne connaît pas d'«archevêque» grec de Nicosie de ce nom, d'archevêque latin non plus; ce serait une sorte de décret d'application de la *Constitutio Cypria*, à laquelle on le fait joindre dans les éditions romaines.

La compilation canonique chypriote (*Synodikon*) se veut réduite strictement à l'essentiel. Elle est, en effet, caractérisée d'un vrai laconisme juridique, d'une austérité d'expression qui semble satisfaire à nos goûts modernes, mais qui ignore les subtilités byzantines, distinctions, exceptions et nuances.

Pour ne citer qu'un seul exemple, le grand sujet des empêchements matrimoniaux, sujet de prédilection par excellence des juristes et des canonistes byzantins depuis le XIe siècle jusqu'à la chute de l'Empire⁸¹, et même pendant la période «post-byzantine», ce sujet à propos duquel «l'encre byzantine s'est écoulée en abondance», selon le mot de Georges Maridakis⁸², se trouve ici condensé, dans une ligne et demie: «Qu'il ne faut pas célébrer un mariage dans les degrés défendus: le mariage n'est permis qu'à partir du huitième degré de consanguinité et du septième d'affinité» («article» 4 du chapitre qui porte sur le sacrement de mariage)⁸³.

Inutile de dire que, dans cette compilation canonique rédigée par sacrements concernés, des dispositions proprement juridiques, comme celle que nous venons de citer, se trouvent souvent mêlées avec d'autres portant sur de simples pratiques ecclésiastiques, qui relèvent de la discipline voire de la

80. Darrouzès. 61-67; Papadopoulos, 603-604. revient sur ce texte sans contester l'existence de l'archevêque (latin) Raphaël; cf. aussi Kirmitsès [*supra*, n. 79], 31-36.

81. Je me permets de renvoyer à C.G. Pitsakis, *Tò kólouma gáμου λόγω συγγενείας έβδόμου βαθμού έξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Athènes-Komotini 1985; «Παίζοντες εις άλλοτρίους βίους», *Δίκαιο και πρακτική των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο: ή τομή*, 'Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών / Εθνικού Ίδρύματος Έρευνών, Athènes 1989, 217-236. Voir aussi la bibliographie de la n. 4 à propos du *tomos* de Sisinnios, «le document le plus célèbre assurément de toute la législation matrimoniale» (V. Laurent).

82. «άφθονος έχύθη βυζαντινή μελάνη»: *Τò άστικόν δίκαιον έν ταίς νεαραίς των βυζαντινών αύτοκρατόρων* Athènes 1922, 61 (à propos d'un seul cas d'empêchement!).

83. Éd. Darrouzès, 99.

liturgie: «Qu'il ne faut pas employer pour la communion des cuillers communes au lieu de la cuiller liturgique (*labis*), ni employer des cuillers liturgiques désaffectées comme cuillers communes»⁸⁴.

2. Dans la production canonique chypriote s'inscrit aussi un certain nombre de *typika* monastiques, dans la tradition byzantine⁸⁵, dont les plus importants sont, sans aucun doute, ceux de saint Néophyte pour son Enkleistra et de l'archevêque Nil pour le monastère de Makhairas⁸⁶. Tous deux datent de la première période du royaume latin. Leur caractère proprement «byzantin» est, nous venons de le dire, très évident. Le P. Darrouzès, à un autre propos, fait signaler que «cette diffusion des textes byzantins à Chypre est due sans doute à des échanges avec l'empire de Nicée»⁸⁷.

3. C'est vers la fin de la période latine-vénitienne ou au début de la période ottomane qu'on doit placer l'introduction à Chypre de l'un des *Nomocanons* en langue vulgaire de la plus grande diffusion manuscrite dans le monde grec de l'époque, à savoir le Nomocanon du type dit «*Νομοκάνωνον πάνυ ωφέλιμον καὶ πλουσιώτατον*». À proprement parler, il ne s'agit que d'un pénitentiel, considérablement augmenté. Une version en est celle qui fut publiée par A. Pavlov en tant que modèle du Nomocanon contenu dans le Grand Rituel (*Euchologion*) russe⁸⁸; une autre version fut étudiée par K.E. Zachariä von Lingenthal dans sa monographie sur les manuels canoniques grecs de la période tardive⁸⁹. L'étude de ce type de nomocanon fut renouvelée, il y a une trentaine d'années, par Spyros Troianos, qui s'est servi d'une autre version importante, celle du manuscrit 8 de Lindos⁹⁰. Or, on a découvert à Chypre deux versions de ce type de Nomo-

84. *ibid.*, 103 («article» 20 du chapitre portant sur le sacrement d'ordre).

85. Sur cette littérature: C. Manaphès, *Μοναστηριακά τυπικά-διαθήκαι*, Athènes 1970; J. Konidaris, *Νομική θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Athènes 1984.

86. Éditées, en dernier lieu, par J. Tsiknopoullos, *Κυπριακά Τυπικά* [= Πηγὰὶ καὶ Μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας, II], Nicosie 1969.

87. Darrouzès, 57 n. 9.

88. A.S. Pavlov, *Nomokanon pri Bol'sem Trebnike*, Moscou 1897.

89. K.E. Zachariä von Lingenthal, «Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft», dans *id.*, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, II, Leipzig 1973, (1-45 = 15-59) 25-41 = 39-55.

90. S. Troianos, «*Νομοκάνων: πάνυ ωφέλιμον καὶ πλουσιώτατον*», tiré-à-part de *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου*, Athènes 1969. Cf. C. Manaphès, «*Νέον χειρόγραφον νομοκάνονος τοῦ τύπου: πάνυ ωφέλιμον καὶ πλουσιώτατον*», *ΕΕΒΣ*, 37

canon. Leur édition par l'un des grands maîtres des études chypriotes de nos jours, M. Théodore Papadopoulos, a inauguré en 1984 sa collection *Μελέται καὶ Ὑπομνήματα*; elle est accompagnée d'une longue étude globale, et un peu confuse, sur les «Κυπριακὰ Νόμιμα» – une étude remarquable par un éminent chercheur de l'histoire et de la société chypriotes, mais qui n'est pas un spécialiste de l'histoire du droit, au sens «technique»; aussi n'a-t-il pas su identifier ces textes comme appartenant à ce type connu de nomocanon «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον» dont ils ne sont que de simples versions⁹¹.

IV

On sait bien que l'Église de Chypre avait été isolée pendant des siècles, sous le royaume latin et le régime vénitien, du reste des Églises orthodoxes à cause de son prétendu «uniatisme». Uniatisme réel, forcé ou simplement feint, selon le point de vue de chacun; plutôt un uniatisme «technique» ou «sous restriction mentale». Or, par la conquête ottomane de 1571 l'Église de Chypre se trouve à la fois réintégrée dans la communion orthodoxe et incorporée dans la nouvelle réalité qui régit l'Église orthodoxe dans l'Empire ottoman. Dès lors elle fait partie de ce modèle, que Sir Steven Runciman a appelé «The New Pattern»⁹², sous la haute surveillance du patriarcat œcuménique de Constantinople, dont les autres anciens patriarchats orientaux et les Églises autocéphales sous la domination ottomane deviennent, dans une certaine mesure, les satellites. Son autorité, en matière civile aussi, est désormais exercée, plus ou moins uniformément, selon ce modèle. Nous en avons un peu parlé (*supra*, I) et nous n'y reviendrons plus.

Sous le régime britannique et sous la République, des sujets très importants de droit civil, en particulier le droit de famille et surtout le droit matrimonial dans son intégralité, sont demeurés du ressort exclusif des autorités religieuses, donc, pour la grande majorité de la population chypriote, du ressort de l'Église orthodoxe de Chypre, et régis par le droit canonique de l'Église d'Orient.

En effet, les principes en vigueur, sous le droit ottoman, à la veille de l'établissement du régime britannique, concernant le droit et la juridiction en matière de droit de famille, sont restés en vigueur aussi sous ce régime

(1969-1970), 466-472; A. Tsélikas, *Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς*, Musée Bénaki, Athènes 1977, 59-60 No 52.

91. Th. Papadopoulos, «Κυπριακὰ Νόμιμα», *Μελέται καὶ Ὑπομνήματα*, 1 (1984), 1-142.

92. *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, particulièrement pp. 165 s.

et ont été finalement incorporés dans la Court of Justice Law (chapitre 8, art. 34). Sous la République, l'article 111 de la Constitution a accordé à ces principes une force constitutionnelle: «Subject to the provisions of this Constitution any matter relating to betrothal, marriage, divorce, nullity of marriage, judicial separation or restitution of conjugal rights, or to family relations – other than legitimation by order of the court or adoption – of members of the Greek-Orthodox Church, or of a religious group to which the provisions of paragraph 3 of Article 2 shall apply, shall on and after the date of coming into operation of this Constitution be governed by the law of the Greek-Orthodox Church, or of the Church of such religious group, as the case may be, and shall be cognizable by a tribunal of such Church – and no Communal Chamber shall act inconsistently with the provisions of such law»⁹³.

Malgré certaines similarités considérables, on doit insister sur les différences fondamentales de ce système avec le droit matrimonial en vigueur en Grèce, au moins sous le Code Civil, introduit en 1946 après une longue tradition d'application du droit romain-byzantin. En effet, le Code Civil grec (art. 1367), en respectant une pratique introduite à Byzance par la Nouvelle 89 de Léon VI le Sage et appliquée jusqu'à la chute de l'Empire et aussi pendant toute la période de la domination ottomane et dans l'État grec moderne depuis sa formation, reconnaissait comme seule forme possible de mariage, et même, selon la jurisprudence, comme élément constitutif du mariage, la bénédiction nuptiale (ou, pour les non-chrétiens, un rite religieux analogue). Cela impliquait aussi, inévitablement, un droit de conditions et d'empêchements de mariage parfaitement conforme au droit canonique orthodoxe. Ce n'était pas, comme on le disait parfois, en vertu d'une disposition célèbre de toutes les constitutions helléniques, laquelle, à l'avis de quelques-uns, aurait sanctionné constitutionnellement le corpus entier du droit canonique orthodoxe; c'était tout simplement pour des raisons très évidentes de bon sens élémentaire: puisque l'Église orthodoxe était appelée par le droit civil à administrer le mariage, comme seule autorité compétente dans la quasi-totalité des cas, on devrait au moins respecter ce qui représentait pour elle un impératif juridique: son propre droit canonique «officiel»; en l'occurrence, la législation canonique matrimoniale «codifiée» par le concile in Trullo (692). En effet, le droit de conditions et d'empêchements matrimoniaux du Code Civil grec était pratiquement celui du concile in Trullo, tel quel – un droit qui, ayant maintenant revêtu en

93. Texte anglais cité d'après Criton G. Tornaritis, «The legal position of the Church, especially the Greek-Orthodox Church, in the Republic of Cyprus», *Cyprus To-day*, 28. 1 (janvier-mars 1990), 2-12.

Grèce la forme de dispositions générales du droit civil commun, était appliqué aussi aux non-orthodoxes du pays. La modification de l'article 1367 par la loi 1250 de 1982, en introduisant pour la première fois la possibilité d'un mariage civil en Grèce, a tout simplement rendu possible l'introduction aussi d'un droit de conditions et d'empêchements de mariage qui s'écarte du droit canonique orthodoxe; ces modifications au droit du Code Civil grec ont été introduites par la loi 1329 de 1983, sans aucune contestation sérieuse de leur constitutionnalité. Or, la loi de 1982, tout en introduisant la possibilité d'un mariage civil, avait aussi explicitement renvoyé, quant aux conditions (et aux empêchements) du mariage religieux, au droit propre de chaque Église ou communauté religieuse, qui sont par là autorisées à le faire appliquer à leurs propres fidèles pour les mariages (religieux) qu'elles célèbrent – sous une réserve générale d'ordre public et pourvu que les conditions minimales (et les empêchements minimaux) de la loi soient respectées. L'Église de Grèce, en suivant une heureuse proposition⁹⁴, a tout simplement déclaré sien le droit du Code Civil, comme celui-ci était en vigueur avant les modifications et comme elle l'avait d'ailleurs accepté et appliqué depuis son introduction en 1946: il ne s'agissait pratiquement, comme nous venons de dire, que de son propre droit canonique conciliaire «officiel»⁹⁵.

Si le droit canonique avait revêtu en Grèce, sous le Code, la forme de droit civil, sur le plan juridictionnel toutes les affaires de droit de famille, y compris les causes matrimoniales, la nullité de mariage ou le divorce, ont toujours été, dans toute la tradition juridique grecque moderne, du ressort exclusif des tribunaux civils. Le rôle de l'Église dans la procédure de divorce (une «tentative de réconciliation des époux» devant l'évêque et la «dissolution spirituelle» de mariage) ne représentait, en réalité, qu'une simple formalité.

En revanche, pour ce qui est du droit de famille à Chypre, soit sous le régime ottoman ou britannique soit sous la République en vertu de l'article 111 de la Constitution, il ne s'agissait pas, comme en Grèce, d'un droit civil et d'une juridiction des instances civiles (même si ce droit était conforme, voire parfaitement conforme, au droit de l'Église), mais du droit canonique de l'Église d'Orient (ou du droit byzantin «canonisé») en soi, qui était directement applicable, administré par l'Église et soumis à la

94. S. Troianos, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο τοῦ γάμου*, Athènes 1982, particulièrement 27-34. La réaction positive de l'Église de Grèce s'est exprimée par l'encyclique du saint-synode N° 2320 du 19 mai 1982.

95. Cf. C.G. Pitsakis, «Le droit matrimonial dans les canons du concile in Trullo», *Annuario Historiae Conciliorum*, 24 (1992), 158-185.

compétence exclusive des instances ecclésiastiques. C'est par cette longue exercice d'autorité en matière civile – au cours de longs siècles byzantins, latins, vénitiens, ottomans et britanniques et dans l'État chypriote indépendant – qu'une pratique canonique et une pensée canonique byzantine s'est établie dans une partie très considérable de la réalité juridique chypriote et est devenue un élément constituant important de l'ordre légal chypriote. Or, dans cet esprit typiquement byzantin d'unité du droit d'origine proprement canonique et du droit d'origine séculière, dont nous avons parlé en guise d'introduction, il n'était pas pratiquement possible de dissocier les deux. À Chypre l'Église ne disposait pas, comme en Grèce, d'un code civil conforme (et se bornant) au droit strictement canonique conciliaire de l'Église orthodoxe (législation du concile in Trullo), qui lui aurait permis de déclarer ce droit sien. Le droit romain-byzantin ou droit «gréco-romain», *ius graecoromanum*, en général, dans son unité «byzantine» – droit canonique orthodoxe et droit impérial – est donc resté en vigueur comme le droit de la plus grande communauté religieuse de Chypre, pour ce qui est des mariages religieux qu'elle administrait. À l'exception de certains fossiles juridiques dans le droit grec moderne, c'était, paraît-il, et c'est encore dans une certaine mesure, le dernier cas de survivance en Europe du droit romain-byzantin, en application directe dans le domaine du droit civil. Faut-il ajouter que la collection canonique de Rhallès et Potlès et surtout l'ouvrage fondamental de J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, dans l'original et surtout dans sa traduction grecque⁹⁶, y faisaient fonction de code de droit? – ce serait là, au dire de certains bouquinistes, la cause principale de la disparition, pour longtemps, de ce dernier ouvrage du marché athénien de vieux livres...

C'est dans la Charte de l'Église de Chypre de 1980 (faisant suite à celle de 1914; la Charte de 1929 n'était jamais entré en vigueur) qu'on a codifié, en dernier lieu, le droit de famille appliqué par l'Église et ses tribunaux (chapitre VIII: «Institutions familiales», Οικογενειακοί θεσμοί): on traite surtout des fiançailles et du mariage (art. 217-234: conditions, empêchements, célébration, nullités, dissolution-divorce); il y a aussi un long article sur les conditions et la forme «canoniques» de l'adoption (art. 235), un sujet expressément excepté, en vertu de l'article 111 de la Constitution, de la compétence civile des tribunaux ecclésiastiques, mais lequel garde aussi, semble-t-il, à Chypre un aspect purement canonique, complètement inconnu de la pratique dans la Grèce contemporaine. On retrouve donc codifiées

96. J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Vienne 1864; traduction grecque par M. Apostolopoulos, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, I-II, Athènes 1912-1913.

dans la Charte de l'Église de Chypre des pratiques ecclésiastiques et judiciaires toujours vivantes à Chypre, mais ignorées voire réprouvées dans la vie juridique en Grèce moderne, ou relevant de coutumes populaires aujourd'hui complètement éteintes en Grèce ou en voie de disparition: bénédiction religieuse (art. 217-218) et même dissolution judiciaire «canonique» (art. 223) des fiançailles, bénédiction religieuse de l'adoption (art. 235 §1, 16) après une procédure canonique, indépendante de la procédure d'adoption civile. À souligner que la bénédiction religieuse des fiançailles est absolument prohibée en Grèce et aussi dans la pratique actuelle du patriarcat œcuménique et, autant que je sache, des autres patriarchats orthodoxes grecs. En revanche, il est défendu même à Chypre d'employer pour la bénédiction religieuse des fiançailles le rite ad hoc prescrit dans l'*Euchologion*, un rite qui était censé produire des effets permanents, quelque peu analogues à ceux du mariage. Ce rite fait aujourd'hui pratiquement partie du rite de la bénédiction nuptiale elle-même, à laquelle il se trouve en fait annexé, dans la pratique de tout le monde orthodoxe grec⁹⁷, et à Chypre. Or, pour les fiançailles religieuses à Chypre une petite bénédiction beaucoup plus simple est recommandée à sa place (art. 218). D'autre part, la Charte introduit certaines modifications «modernisatrices» au droit traditionnel de famille: abolition du contrat de mariage (régime dotal) comme condition préalable nécessaire pour la célébration du mariage (et même des fiançailles); limitation de certains empêchements de mariage⁹⁸. Le chapitre IX (art. 236-355) comprend le code de procédure des tribunaux ecclésiastiques. Pour ce qui est de l'interpénétration des divers systèmes juridiques, il faut surtout signaler l'importance de l'article 350: la jurisprudence des tribunaux ecclésiastiques des patriarchats grecs-orthodoxes et de la Cour de Cassation hellénique (*Aréopage*) est reconnue, avec la

97. En Grèce, la bénédiction religieuse des fiançailles est prohibée en vertu de l'article 49 § 3 de la Charte de l'Église de Grèce (loi 590/1977), sauf si elle a lieu au cours d'une célébration commune avec la bénédiction nuptiale – comme c'est toujours le cas. La bénédiction des fiançailles séparée constitue pour le prêtre un délit canonique propre (puni d'interdiction et suspension d'une année) et même une infraction pénale. Prévision analogue dans la Charte de l'Église semi-autonome de Crète (sous le patriarcat œcuménique): loi 4149/1961, art. 75. J. Konidaris – S. Troianos, *Ἐκκλησιαστική νομοθεσία*, Athènes 1984, 74, 751; G. Poulis, *Νομοθετικά κείμενα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, Thessalonique 1997, 117, 321 (commentaire: 175-176). La bénédiction séparée des fiançailles en Grèce remonte déjà aux premiers années de l'indépendance: encycliques du «saint-synode» de l'époque, arbitrairement proclamé, du 7 février 1834 et du 28 avril 1835: Polyzoïdès [*infra*, n. 98], 126.

98. Voir le commentaire de C. Polyzoïdès, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Καταστατικὸν Χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Thessalonique 1997, 125-128, 131.

jurisprudence antérieure des tribunaux ecclésiastiques (cours d'appel) chypriotes, comme «source secondaire et auxiliaire de droit» (δευτερεύουσα καὶ ἐπιβοηθητική πηγή δικαίου), pour ce qui est de la substance («interprétation du droit applicable») ou de la procédure («manière d'agir»). On voit que, contrairement à la jurisprudence des patriarchats orthodoxes, celle de l'Église de Grèce n'est pas mentionnée: il ne s'agit pas d'une attitude hautaine de l'ancienne Église autocéphale de Chypre à l'égard de sa sœur de Grèce, beaucoup trop jeune et bien inférieure à la préséance, mais d'une réalité de fait: la Grèce moderne, comme nous l'avons dit, n'a jamais connu de tribunaux ecclésiastiques en matière de droit de famille: la jurisprudence de la Cour de Cassation hellénique est donc normalement citée pour ce qui est de la Grèce au lieu d'une jurisprudence ecclésiastique inexistante. On y joint explicitement, en matière de «pratique ou de principes généraux du droit» (ἡ καθιερωμένη πρακτική καὶ ἀρχαί), la jurisprudence des tribunaux civils de Chypre. On y revient spécialement dans le dernier article 355: les tribunaux ecclésiastiques, faute de prévision expresse, auront recours «en matière de procédure ou de preuve» à la jurisprudence et à la pratique des tribunaux civils, lesquelles seront appliquées «par analogie» et seulement «si cela est jugé nécessaire» par la cour et «dans la mesure requise». Il est clair que la Charte veut délibérément garder ses distances; qui plus est, ce même article ne manque pas de souligner que ce renvoi à la jurisprudence temporelle n'est permis que par application du principe canonique d'économie (κατ' οἰκονομίαν προσαρμοζόμενας...). Pour ce qui est des causes matrimoniales, l'article 263 contient en plus une réserve de juridiction absolue: «Aucune décision de tribunal civil concernant la dissolution d'un mariage religieux canonique n'est reconnue» (sans doute par rapport à des décisions de tribunaux civils étrangers concernant des membres de l'Église de Chypre; à ce sujet certaines restrictions de juridiction sont aussi introduites même pour ce qui est des tribunaux ecclésiastiques étrangers, bien que la notion de «membre» d'une Église locale ne soit pas connue dans le droit canonique orthodoxe, qui ne reconnaît que le principe de la territorialité et ignore, en principe, l'idée d'une «nationalité» ecclésiastique). L'Église chypriote veut même prendre ses distances envers ses tribunaux ecclésiastiques eux-mêmes: «Aucune décision des tribunaux ecclésiastiques n'a force exécutoire avant d'être approuvée par l'évêque du lieu. En matière de dissolution de mariage les tribunaux ne prononcent pas la dissolution, mais ils peuvent seulement juger le mariage dissoluble»; la dissolution du mariage n'est prononcée que par l'évêque (art. 353).

Une évolution analogue à celle de 1982 en Grèce s'est produite à Chypre par l'amendement du 17 juin 1989 (loi 95 de 1989 en vigueur depuis le 1er janvier 1990). Ici, en plus de l'introduction de la possibilité

d'un mariage civil et des modifications nécessaires au droit de famille et particulièrement au droit matrimonial, surtout pour ce qui est des raisons de divorce, on a dû procéder aussi à l'abolition de la compétence exclusive des instances ecclésiastiques en matière de droit de famille, et à la création de «tribunaux de famille» civils.

Or, il paraît que la réforme du droit de famille à Chypre a rencontré une réaction beaucoup plus importante qu'en Grèce – ce qui est d'ailleurs assez explicable, en raison de cette très longue tradition, en raison aussi de la place exceptionnelle de l'Église dans les réalités chypriotes et de l'influence de fait qu'elle exerce. En Grèce certains milieux intégristes, mais qui tiennent plutôt du marginal voire du pittoresque, et aussi certains universitaires, ont même voulu, en partant précisément du cas chypriote, reprendre toute la discussion contre les réformes du droit traditionnel de mariage et de famille, en Grèce comme à Chypre. Ils déplorent l'esprit de sécularisation, la laïcisation du mariage, institution essentiellement spirituelle, ils parlent même de cette «fornication institutionnalisée» qu'est l'introduction du mariage civil⁹⁹, qui en plus représente «un grave danger pour la survie même de notre Nation!»¹⁰⁰... Quant à la réaction au niveau officiel: la loi chypriote a prévu, pour des affaires de divorce, un tribunal ad hoc qui, pour les chrétiens orthodoxes, serait présidé par un haut dignitaire ecclésiastique désigné par l'Église de Chypre; ses deux assesseurs seraient des juristes laïcs de confession orthodoxe, nommés par la Cour Suprême. Or, l'Église de Chypre a refusé, paraît-il jusqu'ici, de désigner le président de ce tribunal de divorce; selon une prévision de cette même loi, après ce refus, le président fut nommé, lui aussi, par la Cour Suprême, encore un juriste laïc orthodoxe¹⁰¹.

V

En plus de cette thématique typique tirée du domaine du droit civil – qui est, sans doute, la plus importante et la plus connue – on pourrait bien

99. Polyzoïdès, 142: «νομικήν συγκάλυψιν τῆς παρανόμου συμβιώσεως». L'auteur déplore les modifications introduites au droit de divorce et aux empêchements de mariage, il désapprouve même, paraît-il, l'abolition, partielle et assez timide d'ailleurs, du régime dotal; il désapprouve aussi une certaine tentative, dit-il, de changer la structure «patriarcale» de la famille à Chypre, en limitant le rôle traditionnel des parents, surtout du père, dans le mariage, particulièrement en ce qui concerne le choix d'époux pour leurs enfants! Cela ne serait qu'une manifestation de l'esprit de laïcisation qui parcourt aujourd'hui le monde... (p. 125 n. 1a).

100. Le point d'exclamation appartient à l'auteur: Polyzoïdès, 143. Passage cité aussi, avec un esprit critique, par Poulis [*supra*, n. 97], 225.

101. Polyzoïdès, 133-140, avec la bibliographie surtout locale.

citer d'autres exemples en ce qui concerne l'influence générale du droit canonique et de la pensée canonique orthodoxes dans la réalité juridique chypriote. En effet, l'influence de l'Église et du droit ecclésiastique reste toujours très importante à Chypre comme en Grèce, ou plutôt à Chypre beaucoup plus qu'en Grèce, eu égard à l'importance morale et réelle de l'Église à Chypre et à son rôle dirigeant historique. Mais cela dépasserait sans doute le cadre de notre sujet.

On pourrait seulement signaler certains points à titre de simple mémoire:

1. L'affaire de la «déposition» (1973) par le saint-synode chypriote de l'archevêque de Chypre Mgr Makarios III (1950-1977), premier président de la République (1960-1977), affaire très importante du point de vue ecclésiastique et surtout politique, avec les graves implications qu'on connaît. Le jeu s'est joué sur le plan canonique: d'une part, l'autocéphalie de l'Église de Chypre, donc sa faculté d'agir librement et sans recours à des organes extérieurs, assurée déjà par le canon 8 du concile d'Ephèse, troisième concile œcuménique (431), et défendue avec une fierté quelque peu hypocrite par les adversaires de Makarios; d'autre part, l'exigence du canon 12 de Carthage: un évêque ne saurait être jugé que par un synode d'au moins douze évêques... Qui plus est, il y avait à ce sujet une vieille jurisprudence du XIIe siècle, citée par les canonistes byzantins, sur le cas précisément d'un évêque chypriote (affaire de Jean d'Amathonte: Grumel-Darrouzès, *Regestes* No 1097; Rhallès-Potlès, III, p. 324)¹⁰². Tout cela devait donc de nos jours acquérir une actualité inattendue, à un moment critique de l'histoire de Chypre...

2. Il est vrai que le nombre très restreint des évêques de l'île et le fonctionnement très mal décrit du système synodal, sous un archevêque de type proprement «patriarcal», ont été à l'origine de plusieurs problèmes de cette sorte. Dans l'histoire ecclésiastique des XIXe et XXe siècles il y a eu souvent un «problème chypriote» qui portait sur la validité ou l'invalidité de l'élection, ou simplement sur l'impossibilité d'élection, d'un archevêque de Chypre, et qui a parfois conduit à de longues vacances du siège. Si ces affaires n'avaient pas, les graves implications politiques directes de l'affaire de la «déposition» de Makarios, elles n'étaient pas dépourvues d'intérêt sur le plan général, social et politique, vu le rôle dirigeant de l'Église dans la

102. Voir un bref commentaire, avec la bibliographie et le bilan de certaines discussions théoriques, pratiquement contemporaines des événements, dans C.G. Pitsakis, «Γύρω από τις πηγές της Επιτομής Κανόνων του Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: τὰ σχόλια», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 23 (1976), (85-122) 99-100 n. 13-14.

société grecque de Chypre et son autorité même en matière civile, que nous avons décrite. La Charte, assez confuse, de l'Église de Chypre de 1914 n'a pas pu améliorer la situation; comme nous avons dit, la Charte de 1929 ne fut jamais mise en application. Or, après l'affaire Makarios et les événements dramatiques subséquents la nécessité d'une nouvelle Charte de l'Église de Chypre était plus qu'évidente: la nouvelle Charte¹⁰³ est entrée en vigueur le 1er janvier 1980. C'est un document intéressant à plusieurs points de vue, qui a déjà fait l'objet d'une importante littérature juridique¹⁰⁴. Elle est, de quelques années seulement, plus récente que la nouvelle Charte de l'Église de Grèce (1977) et a précédé celles des Églises orthodoxes nationales des pays de l'Europe orientale nouvellement sortis du régime communiste¹⁰⁵.

3. La plus originale institution administrative du droit canonique chypriote, d'importance qui dépasse le domaine strictement ecclésiastique, est l'élection des évêques par des corps électoraux où participent des représentants des paroisses et des communes élus au suffrage pratiquement universel. Il est vrai que l'ancienne tradition canonique de participation du laïcat à la nomination des évêques, disparue depuis des siècles dans la plupart des Églises orthodoxes (et non-orthodoxes), a parfois survécu occasionnellement, dans une certaine mesure, plutôt restreinte, à titre effectif ou purement symbolique, dans certaines Églises locales; mais la participation du laïcat, sous cette forme de «suffrage universel», a eu toujours dans la tradition canonique chypriote, elle a encore aujourd'hui, une ampleur et une importance réelle vraiment unique. On ne saurait méconnaître les implications d'ordre social voire politique de cette pratique, toujours vivante; les événements qui ont eu lieu récemment à Chypre, à la suite d'une certaine élection épiscopale, pourraient bien en témoigner.

Comme nous venons de dire, le sujet particulier que nous nous sommes proposé ne nous permet pas d'insister sur ces questions ni d'ajouter certains autres aspects à cette problématique.

103. Texte publié dans *Απόστολος Βαρνάβας*, 40 (1979), 407-513 et dans une brochure à part, Nicosie 1979; repris dans Poulis [*supra*, n. 97], 349-484. La Charte de l'Église de Chypre émane exclusivement de ses propres organes; au contraire, la Charte de l'Église de Grèce est, en vertu des articles 3 et 72 § 1 de la Constitution, une loi formelle, votée par la Chambre en séance plénière.

104. Ch. Papastathis, *Περὶ τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Thessalonique 1981; id., «Τὸ νέο Καταστατικὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου», *Ἰδωρ ἐκ Πέτρας*, 3 (1980); P. Mèraklès, «Δέκα χρόνια μετὰ τὸν νέο Καταστατικὸ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου», *Απόστολος Βαρνάβας*, 51 (1990), 356-363; Polyzoïdes [*supra*, n. 98].

105. En premier lieu: la Charte du patriarcat russe de 1988; traduction grecque publiée par les soins de Mgr Pantéléimon Rodopoulos, *Ὁ καταστατικὸς χάρτης περὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ρωσικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (8 Ἰουνίου 1988), Thessalonique 1990.

Γιάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

«Φυσικά τέχνα» στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Αρχειακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις
ενός κοινωνικού φαινομένου*

Η συστηματική μελέτη τα τελευταία χρόνια των κρατικών αρχείων του Βασιλείου της Κρήτης και των νοταριακών πρωτοκόλλων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα, τα οποία και φυλάσσονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας¹, οδήγησε στη δημοσίευση ενός σημαντικού μέρους του δουκικού αρχείου (αρχειακή σειρά Duca di Candia)² και κάποιων από τα

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε σε μια πρώτη μορφή στην ΣΤ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, που διοργανώθηκε στην Κομοτηνή στις 24-25 Οκτωβρίου του 2003, από τη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Η διάσωση του Αρχείου της Δουκικής Καγκελαρίας του Χάνδακα επιτεύχθηκε με τη συνθήκη της 16^{ης} Σεπτεμβρίου του 1669, με την οποία και παραδόθηκε η πόλη στους Τούρκους. Το αρχείο μαζί με άλλα κειμήλια μεταφέρθηκε στην Βενετία, και ύστερα από πολλές περιπέτειες και σημαντικές απώλειες, εναποτέθηκε στα Κρατικά Αρχεία της πόλης όπου φυλάσσεται μέχρι σήμερα. Εκτός από τα διοικητικά και δικαστικά αρχεία του Βασιλείου, στην ενότητα περιλαμβάνονται και τα κατάστιχα τριακοσίων περίπου νοταρίων, τα οποία καλύπτουν μεν όλη την περίοδο της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης στο νησί, προέρχονται όμως στη συντριπτική τους πλειοψηφία μόνο από το διαμέρισμα του Χάνδακα, μια που τα αντίστοιχα αρχεία των άλλων πόλεων δεν σώθηκαν εξαιτίας των αιφνιδιαστικών συνθηκών κάτω από τις οποίες κατελήφθησαν από τους Τούρκους. Για το ιστορικό της διάσωσης του Αρχείου και την εσωτερική του οργάνωση βλ. ενδεικτ. Β. Cecchetti (εκδ.), *Archivio di Stato in Venezia, Statistica degli atti custoditi nella Sezione Notarile*, Venezia 1886· Maria-Francesca Tiepolo, «Note sul riordino degli archivi del Duca di Candia e dei notai di Candia nell' Archivio di Stato di Venezia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 88-100· Ε. Μοάτσος, «Ανέκδοτος κατάλογος νοταρίων της Κρήτης», *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 298-309· Maria Francesca Tiepolo (επιμ.), *Archivio di Stato di Venezia, Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani* 4 (1994), σσ. 1069-1070.

2. Βλ. σχετ. Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής Duca di Candia, Bandi)· Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoires (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (στο εξής Santschi,

συμβολαιογραφικά πρωτόκολλα (αρχειακή σειρά Notai di Candia)³. Αυτά σε συνδυασμό με ένα μεγάλο αριθμό μεμονωμένων πράξεων, που έχει εκδοθεί στα πλαίσια μικρότερων μελετών και μονογραφιών⁴, καθώς και άλλων πηγών, ποικίλης αρχειακής προέλευσης⁵, επιτρέπουν πλέον την σε

Sentenze Civili – Memoriali)· F. Thiriet (εκδ.), *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360, 1401-1405)*, Venezia 1978 (στο εξής *Duca di Candia, Ducali*)· Z. Τσιφ-πανλής, *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548)*, Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και εκκλησίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ιωάννινα 1985 (στο εξής *Catasticum Ecclesiarum*).

3. Βλ. σχετ. Α. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta : I. Imbre-viature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*)· R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*)· M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*)· Antonino Lombardo, *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352 – 1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Freddo*)· W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), σσ. 5-90 (στο εξής *Αντώνιος Γιαλέας*)· S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978· του ίδιου, *Pietro Pizolo Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo I-II*)· W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοτα-ριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο εξής *Μανόλης Βαρούχας*)· Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας, Κατάστι-χο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο εξής *Ιωάννης Ολόκαλος*)· Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, *Grecolatina Nostra*, Πηγάς 1, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*)· A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella : Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura – Donato Fontanella*)· Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λα-μπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003 (στο εξής *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*). Επίσης από τον Γ. Γρυντάκη έχουν εκδοθεί τα κατάστιχα τεσσάρων νοταρίων του Ρεθύμνου, τα οποία όμως δυστυχώς δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστούν και να μελετηθούν. Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς πα-ρατίθενται εδώ οι αντίστοιχες παραπομπές, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Α. Βλαστού, Ρούστικα 1599 – 1614*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλ-λέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994.

4. Αξίζουν αναφοράς τα: Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρα-τίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), σσ. 1-288· Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538 – 1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), τ. II, σσ. 228-308· του ίδιου, «Κρητικά Συμβόλαια των χρόνων της Ενετο-κρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), σσ. 111-145.

5. Βλ. σχετ. Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Zuane Mocenigo (1589)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. I, Ηράκλειο 1940· του ίδιου, «Εκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950· του ίδιου, «Εκθεση του Filippo Pasqualigo (1594)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. III, Ηράκλειο 1953· του

ικανοποιητικό βαθμό σχιαγράφηση πολλών από τις επιμέρους εκφάνσεις της βενετοκρατικής κοινωνίας. Με βάση τις παραπάνω πηγές μπορεί να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του κοινωνικού, οικονομικού και δικαιο-κού ορίζοντα του ιδιαίτερου αυτού κόσμου, ο οποίος παρότι βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, δεν παύει να μνημονεύει πεισματικά στις κτητορικές επιγραφές των εκκλησιών του τους αυτοκράτορες που βασιλεύουν στην Κωνσταντινούπολη⁶.

Αφορμή για την παρούσα μελέτη στάθηκε η πρόσφατη έκδοση μιας ενότητας 800 περίπου διαθηκών, οι οποίες προέρχονται από τα κατάστιχα διαφορετικών νοταρίων και καλύπτουν χρονολογικά όλο το 14^ο αιώνα⁷. Η διαπίστωση, μέσα σε αυτό το υλικό, της συχνής αναφοράς σε νόθα τέκνα, αποτέλεσε το έναυσμα για την επέκταση της έρευνας και στις υπόλοιπες εκδεδωμένες πηγές. Με τον τρόπο αυτό αποδελτιώθηκε ένα σύνολο από 200 περίπου μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρονται σε φυσικά παιδιά, που είτε δικαιοπρακτούν είτε καταλείπονται ως κληρονόμοι ή κληροδόχοι σε διατάξεις τελευταίας βουλήσεως και καλύπτουν όλη την περίοδο της βενετικής κατοχής⁸.

Ιδιαίτερη βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο θεσμό (η λέξη χρησιμοποιείται με αρκετή επιφύλαξη) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη δεν υπάρχει. Αρκετοί ερευνητές έχουν βέβαια αναφερθεί στα φυσικά τέκνα, όμως

ιδίου, «Εκθεση του Benedetto Moro (1602)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV, Ηράκλειο 1958· του ιδίου, «Εκθεση του Francesco Basilicata (1630)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο 1969 (στο εξής Σπανάκης I-V)· του ιδίου, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Iseppo Cirvan του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σσ. 365-458 (στο εξής Σπανάκης, Iseppo Cirvan)· του ιδίου, «Εκθεση των Antonio Priuli και Antonio Barbaro (1667)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. VI, Ηράκλειο 1976 (στο εξής Σπανάκης VI).

6. Βλέπε ενδεικτικά τις κτητορικές επιγραφές : στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη κοντά στην Ι. Μ. Σπηλιώτισσας (1291 – Ανδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, τ. IV, Venezia 1932-1940, σ. 510· M. Μπορμπουδάκης, «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώτη Βενετοκρατία», *Κρήτη : Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 40, 47-48, 57, 69, 71· στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου στον Κουδουμά Μεσαράς (1360 – Ιωάννης ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σσ. 568-569· στην εκκλησία της Παναγίας στα Σκουλούφια Μυλοποτάμου (1407 – Μανουήλ Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 480· στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Έμπανο Πεδιάδος (α' μισό του 15ου αιώνα – Ιωάννης Η' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 516· στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου στο Αβδού Πεδιάδος (1445 – Ιωάννης Η' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 513· Μπορμπουδάκης, ό.π., σ. 256.

7. Βλ. σχετ. Sally McKee (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, τ. I-III (στο εξής McKee 1998).

8. Στο παραπάνω σύνολο περιλαμβάνονται και μερικές αδημοσίευτες πράξεις που οφείλονται σε προσωπικές έρευνες και συγκεντρώθηκαν σε ανύποπτο χρόνο.

αυτό συνήθως γίνεται παρεμπιπτόντως στα πλαίσια ευρύτερων μελετών, που αναφέρονται είτε στις γυναίκες και στα παιδιά είτε σε κάποια ιδρύματα, που από ένα χρονικό σημείο και ύστερα οργανώνονται για την αντιμετώπιση παρόμοιων περιστατικών.

Βέβαια το φαινόμενο φαίνεται να υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένο στις μεσαιωνικές και αναγεννησιακές κοινωνίες⁹. Χωρίς να είναι δυνατό να μελετηθεί με ακριβή στατιστικά στοιχεία, από την αφθονία των αναφορών στις πηγές προκύπτει, ότι δεν είναι λίγες οι οικογένειες που περιελάμβαναν στους κόλπους τους και αρκετά νόθα. Οι περιορισμένες και αναποτελεσματικές γνώσεις στο τομέα της αντισύλληψης, αλλά και η επικινδυνότητα των εκτρώσεων για τη σωματική και την ψυχική υγεία των ανθρώπων, φαίνεται ότι οδηγούσαν στη γέννηση πολλών παιδιών έξω από τα νόμιμα δεσμά του γάμου. Η τύχη των παράνομων αυτών καρπών κρινόταν αποκλειστικά και μόνο από την κοινωνική τάξη των πατέρων τους. Στους κύκλους της αριστοκρατίας αποτελούν φαινόμενο συνηθισμένο και σε μεγάλο βαθμό αποδεκτό. Τα φυσικά τέκνα των παπών και των μεγάλων οίκων της Ιταλίας συνάπτουν αξιόλογους γάμους και καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις, χωρίς το στίγμα της παρανομίας να αποτελεί ιδιαίτερο κώλυμα. Στη θρυλική Φλωρεντία της Αναγέννησης τα νόθα παιδιά των Μεδίκων φτάνουν ακόμη και στο ύπατο αξίωμα του Μεγάλου Δούκα¹⁰. Αλλά και στην ίδια τη Γαληνοτάτη παρατηρούνται ανάλογα "χρούσματα" ανάμεσα όχι μόνο στους Βενετούς, αλλά και στα μέλη της ελληνικής αδελφότητας. Έτσι στα μέσα του 16^{ου} αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγκάζεται να επέμβει. Με σύσταση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' (1547), ο εφημέριος του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων καλείται να αφορίσει τα μέλη της κοινότητας που ενώ είναι παντρεμένοι συντηρούν και άλλες γυναίκες¹¹.

Φυσικά αυτό που είναι επιτρεπόμενο στους οίκους των ευγενών και στους κύκλους των πλούσιων αστών, στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα είναι κατακριτέο. Οι παράνομοι καρποί στις κατώτερες αστικές μάζες ή στις τάξεις των χωρικών εκτίθενται συνήθως σε δημόσιους χώρους ή πα-

9. Βλ. ενδεικτ. Gabriella Airdi, «... bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos ...». *Studi e Documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355· J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 395· D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, Αθήνα 2000, σ. 611.

10. Ο λόγος για τον Αλέξανδρο, Δούκα της Φλωρεντίας από το 1511-1537, νόθο γιο του Ιουλίου των Μεδίκων, του μετέπειτα δηλαδή πάπα Clemente VII (1523-1534).

11. Μ. Μανούσακας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την ορθόδοξον Ελληνικήν αδελφότητα*, Βενετία 1968, σσ. 3-5.

ραδίδονται –στην καλύτερη περίπτωση– σε κάποιο από τα ειδικά ιδρύματα που λειτουργούν γι' αυτό το σκοπό, καλύπτοντας τόσο τις περιπτώσεις των νόθων όσο και αυτές των παιδιών χωρίς οικογένεια. Ένας μακρύς κατάλογος τέτοιων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είναι δυνατό να αναφερθεί, ξεκινώντας από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, όταν στο Μιλάνο θα ιδρυθεί ένα από τα πρώτα ορφανοτροφεία της Δύσης και καταλήγοντας στο Ospedale degli Innocenti στην Φλωρεντία, του οποίου η οργάνωση το 14^ο αιώνα θα αποτελέσει το πρότυπο για τα αντίστοιχα ιδρύματα των υπόλοιπων ιταλικών κρατών¹². Αλλά και στην ίδια την Βενετία φαίνεται να λειτουργήσαν από πολύ νωρίς παρόμοια ιδρύματα με διαφορετικό κάθε φορά νομικό καθεστώς και πλαίσιο λειτουργίας. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν το Hospitale della Pietà, που είχε ιδρύσει το 13^ο αιώνα στην ενορία του San Giovanni in Bragora ο φραγκισκανός Πέτρος της Ασίζης. Το ίδρυμα πήρε το όνομα του από την κραυγή Pietà (= έλεος), που ο συγκεκριμένος μοναχός συνήθιζε να φωνάζει περιφερόμενος στους δρόμους της Βενετίας, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να προσελκύσει εισφορές για τη συντήρηση των παιδιών που είχε στην προστασία του. Από την Βενετία ο θεσμός θα μεταφερθεί και σε άλλα σημεία της επικράτειας της Γαληνοτάτης, με καλύτερο παράδειγμα τον Χάνδακα, όπου από το 14^ο αιώνα λειτούργησε το «Hospedal delle povere creature della Pietà», το οποίο και έδρευε στη γυναικεία μονή της Santa Chiara στην ενορία της Παναγίας των Αγγέλων στο βούργο της πόλης. Η λειτουργία του ιδρύματος προκύπτει ότι συνεχίστηκε μέχρι και την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους, χρηματοδοτούμενο όχι μόνο από εκκλησιαστικές προσόδους, αλλά και από κρατικής προέλευσης έσοδα¹³, ενδεικτικό της σημασίας που απέδιδε η ίδια η πολιτεία στην ομαλή λειτουργία ενός τέτοιου θεσμού¹⁴.

Σε κάθε περίπτωση παρόμοιες καταστάσεις, ακόμη και στη μικρή επαρχιακή πόλη του βενετοκρατούμενου Χάνδακα, παρέμεναν στο περι-

12. Βλ. σχετ. P. Gavitt, *Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, The University of Michigan Press, U.S.A. 1990· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 111.

13. Η διοίκηση παραχωρούσε κατά καιρούς στη μονή το δικαίωμα είσπραξης ποικίλων χρηματικών προστίμων που επέβαλλε το δημόσιο για διάφορες κατηγορίες παραβάσεων βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σσ. 130-132. Με την ίδια λογική και οι ιδιώτες μπορούσαν να συνομολογήσουν ποινικές ρήτρες, οι οποίες, σε περίπτωση παράβασης των όρων της σύμβασης κατέπιπταν υπέρ του ταμείου του συγκεκριμένου ασύλου, βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της βενετοκρατίας», *Ραδάμανθς* 1 (Ανοιξη 2003), σ. 19.

14. Για το ίδρυμα της Pietà βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σσ. 111-135.

θώριο της κοινωνικής ζωής και αφορούσαν, όπως και αλλού, τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Αντίθετα οι μαρτυρίες που έχουν συγκεντρωθεί στην παρούσα μελέτη, δίνουν μια διαφορετική, πιο αισιόδοξη θα έλεγε κανείς εικόνα.

Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς, αλλά και για την καλύτερη κατανόηση του θεσμού, τα συμπεράσματα υποστηρίζονται πάντοτε από τις αντίστοιχες αρχειακές μαρτυρίες, ενώ το όλο υλικό έχει οργανωθεί σε μικρότερες υποενότητες.

1. Ορολογία

Ο όρος νόθο τέκνο χαρακτηρίζει το παιδί εκείνο που δεν έχει γεννηθεί στα πλαίσια ενός νόμιμου γάμου, αλλά προέρχεται από παράνομη σχέση των γονέων του. Το ρωμαϊκό δίκαιο διέκρινε τα παιδιά που προέρχονταν από μονιμότερες σχέσεις (παλλακεία - concubinatus¹⁵), θεωρώντας ότι ανήκαν στην ιδιαίτερη κατηγορία των φυσικών τέκνων (filii naturales). Στα συγκεκριμένα παιδιά ο νόμος αναγνώριζε περισσότερα δικαιώματα φτάνοντας μάλιστα, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να τα καθιστά και εξ αδιαθέτου κληρονόμους¹⁶. Μετά την οριστική επιβολή της ιερολογίας ως συστατικού τύπου του γάμου, παρόμοιες διακρίσεις στα δικαιϊκά όρια της ανατολικής αυτοκρατορίας ατόνησαν, χωρίς όμως και να εξαλειφθούν εντελώς¹⁷.

Ο βενετικός νόμος αντίθετα απέκλειε ρητά τα φυσικά παιδιά και τις μητέρες τους από την εξ αδιαθέτου διαδοχή του πατέρα¹⁸. Η μόνη ανάμνηση από το ρωμαϊκό νομικό πλαίσιο είναι η χρήση –κυρίως στη γλώσσα των συμβολαίων– του όρου «naturale»¹⁹, ο οποίος όμως πλέον υποδη-

15. Για την παλλακεία στη ρωμαϊκή και στην πρώιμη βυζαντινή εποχή βλ. σχετ. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. II, Αθήναι 1963, σ. 1277· Ε. Καραμπελιάς, *Γάμος και παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές προεκτάσεις*, Αθήνα – Κομοτηνή 1988· Α. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), σ. 225· F. del Giudice - S. Beltrani, *Dizionario Giuridico*, Napoli 1993: «Legitimatio», «Liberi Naturales», «Concubinatus».

16. CTh.4.6.6. = C.5.27.2. [έτ. 405]· N.89 κεφ.12 [έτ.539] = B.32.2.1. [εκδ. Tift.-Tr.] = SBM K 15.2. = Αρμ.5.8.66.

17. Βλ. σχετ. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. II, *Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σσ. 129-131.

18. Βλ. σχετ. Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889, σ. 37.

19. «... Manifestum facio ego Iohanninus Symeon, filius naturalis quondam Iohannis Symeon, habitator in Candida ...», 22/2/1279, Leonardo Marcello, σ. 22, αριθμ. 46· «... Idcirco ego Petrus Mudacio dictus Parlatus ... Item dimitto iperpera quinquaginta

λώνει όλες τις κατηγορίες νόθων τέκνων, ανεξάρτητα από τη διάρκεια των σχέσεων των γονέων τους. Στις ελληνόφωνες νοταριακές πράξεις ο όρος είτε μεταφράζεται επακριβώς, οπότε γίνεται λόγος για «κατά φύσιν τέκνον»²⁰, είτε μεταγράφεται η λέξη με ελληνικούς χαρακτήρες²¹. Σε μια πιο ύστερη περίοδο, όταν τα λατινικά έχουν αντικατασταθεί από τα ιταλικά²² και στα κείμενα παρουσιάζονται πολλές διαλλεκτικές λέξεις, κάνει την εμφάνισή του ο όρος *bastardo*²³, λέξη η οποία μεταφέρεται αυτούσια και στα ελληνικά συμβόλαια της ίδιας εποχής²⁴. Τέλος στα πλαίσια μια επιτηδευμένης «λογιότητας» ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα εμφανίζεται στις ελληνόφωνες πράξεις η λέξη «νόθος»²⁵.

Matheo, filio meo naturali ...», 21/3/1325, not. Andrea de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23.

20. Έδεκί ό μισερ Γαλιάτζος Βαρούχας Μακριμάλλης, υιός κατα φύσι τοῦ ποταί μισερ-Τζόρτζι, με δύναμιν έτουνοῦ τοῦ φανεροῦ ινστρουμέντου διδι καὶ κοτζενδέρι εις ἀλαξίαν αἰωνίως τοῦ μισέρ Μανόλι Βαρούχα, τοῦ ἀδελφοῦ του, τι πάρτεν του...», 20/9/1599, Μανόλης Βαρούχας, σσ. 76-77, αριθμ. 56.

21. «... Μαρτυρες ... καὶ μισερ Μανολᾶς Βαρούχας Μακριμάλλης, νατουράλης του ποταί μισερ Τζόρτζι ...», 12/2/1598, Μανόλης Βαρούχας, σ. 34, αριθμ. 13. «... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa (ego Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro), igios naturales tu afendi Zuan Giacomo Curino ...», 8/7/1646, Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιάκωβου Cornaro», *Λοιβή εις Μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειον 1994, σσ. 168-171.

22. Η αντικατάσταση αυτή έγινε στην Βενετία τον Ιανουάριο του 1535. Στην Κρήτη δεν είναι γνωστό πότε εισήχθησαν τα ιταλικά ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης, αλλά δεν φαίνεται να απέχει ιδιαίτερα από την παραπάνω ημερομηνία. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες Νοτάριοι και Διαθήκες (1586-1646)», *Πεπραγμένα του Ζ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 239, σημ. 3.

23. «O Manuel Coliva habitator casale Tartaro θεραπεύτηκε από ένα κτύπημα που του προκάλεσε ο Nicolaus Tedaldo bastardus ...», 11/6/1370, Santschi, Memoriali, σ. 158, αριθμ. 493. «... che lo condussero in priggione insieme con un suo figliuolo bastardo ...», 1629, Σπανάκης II, σ. 105.

24. «... ἐγὼ Ἀνδρέας Κορνάρος τοῦ ποτὲ εὐγενῆ ἄρχο μισέρ Φραντζέσκο ... ἀκόμη ἀφῆνω τῶν δύο μου μπασταρδιῶν τοῦ Μάρκο καὶ Σιπιό ...», 18/1/1583, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 127-130, αριθμ. β L XI. «... ό μισερ Μανολᾶς Βαρούχας Μακριμάλλης, μπαστάρδος τοῦ ποταί μισερ Τζόρτζι ...», 28/12/1597, Μανόλης Βαρούχας, σ. 33, αριθμ. 12. «... Θελοντας εγὼ ι Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσοροτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο ... Ακομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργηνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο ... και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο ...», 17/3/1616, Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

25. «... καὶ γὼ Μιχαὴλ Τζουλίᾶς Ντατσηρίγος, κόμης τοῦ ποτὲ κῦρ Ἰωάννου, οἰκῶν ἐν Χάνδακι Κρήτης ... Ἐτι ἀφίημι τῷ υἱῷ μου τῷ νόθῳ, λεγομένῳ Τζόρτζη ...», 20/4/1517, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, σσ. 82-84, διαθ. 48.

Οι προσδιορισμοί αυτοί χρησιμοποιούνται για τους συγκεκριμένους ανθρώπους και από το συγγενικό τους περιβάλλον²⁶, τους ακολουθούν δε και όταν οι ίδιοι είναι σε προχωρημένη ηλικία και έχει πεθάνει ο φυσικός τους πατέρας²⁷. Η προσθήκη αυτή γίνεται κυρίως για λόγους διάκρισης των συγκεκριμένων παιδιών από τα νόμιμα, όμως δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς και το υστερόβουλο της κατάταξης του χρήστη σε μια ανώτερη κοινωνική ομάδα από αυτή που θα εντασσόταν με βάση την καταγωγή της μητέρας του.

Οι παραπάνω όροι αντιδιαστέλλονται συνήθως με τους όρους «legitimi» ή «γνήσια», ή «ευλογητικά» (βλογητικά) τέκνα²⁸, αυτά δηλαδή που έχουν προέλθει από νόμιμο θρησκευτικό γάμο. Οι προσδιορισμοί αυτοί εμφανίζονται πολύ συχνά στις συμβολαιογραφικές πράξεις, τις σχετικές με τη σύναψη γάμων, ενώ δεν είναι λίγοι οι γονείς που στις διαθήκες τους ορίζουν ότι τα παιδιά τους πρέπει να παντρευτούν με νόμιμο γάμο σύμφωνα με τις εντολές της «μητέρας εκκλησίας», ώστε να αποκτήσουν νόμιμα τέκνα. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η περίπτωση του Marc' Antonio Foscolo, του ποιητή του Φορτουνάτου²⁹, ο οποίος, στη διαθήκη που συντάσσει μέσα στον πολιορκούμενο Χάνδακα, αναλώνεται σε συμβουλές προς τους γιους του προτρέποντας τους να αποκτήσουν νόμιμα παιδιά γεννημένα από ευγενή γυναίκα³⁰, ενώ ο ίδιος, παρά τους δύο γάμους

26. «... Marie uxori Michaelis Gradonico naturalis ...», 2/7/1305, Angelo de Cartura, σ. 27, αριθμ. 68· «... Mag(nifi)ca m(adonn)a Catterina Cambassi et consorte del mag(nifi)co sr Michel Foscolo f(i)gl(io) natural del cl(arissi)mo sr Marc' Ant(oni)o. ...», 25/6/1642, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 137-140.

27. «Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Leonardus Habramo naturalis condam Iohannis Habramo ...», 20/5/1328, Duca di Candia, Bandi, σσ. 179-443· «... Pirina filia naturalis quondam nobilis viri Ser Michael Duodho ... nunc uxor Iohannis Secreto ... pictoris ...», 22/7/1414, ASV, NC, b. 145 (Costanzo Maurica), f.χ.α., (ανέκδοτο)· «... Μαρτυραις ὁ κυρ Νικολός Ταβερónας, μπαστάρδος τοῦ ποταί μισέρ-Μαρκ(ο) ...», 30/8/1600, Μανόλης Βαρούχας, σσ. 104-105, αριθμ. 88· «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobellus filius naturalis Petri de Caliva defuncti habitator Candide ...», 21/8/1305, Angelo de Cartura, σ. 71, αριθμ. 185.

28. «... ἐγὼ Ἀνδρέας Κορνάρους τοῦ ποτὲ εὐγενὴ ἄρχο μισέρ Φραντζέσκο ... ἀκόμη θέλω καὶ ἀφήνω τῶν τριῶν μου θυγατέρων τῶν βλογητικῶν ...», 18/1/1583, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 127-130, αριθμ. β L X· «... ouer senza figliuoli legitimi ...», 2/3/1662, A. Vincent, «Νέα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σσ. 160-170.

29. Για τον Φώσκολο και το έργο του βλ. σχετ. A. Vincent, «Ο ποιητής του "Φορτουνάτου". Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σσ. 53-84· του ίδιου, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 119-176· του ίδιου (εκδ.), M.A. Φόσκολου, *Φορτουνάτος, κριτική έκδοση*, Ηράκλειο 1980.

30. «... Mosso percio ancor io Marc' Ant(oni)o Foscolo, fù del Nob(il) Hom(o) sr Andrea. ... ho uoluto di mia prorpia mano ... scriuer la pr(ese)nte cedula la qual intendo

του, είχε βρει τον καιρό να αποκτήσει και ένα τουλάχιστον νόθο γιο³¹. Τα ίδια περίπου αναφέρει και ο κατά τρεις αιώνες προγενέστερος Daniel Greco, ο οποίος αφήνει στο φυσικό γιο του Antonio, ανάμεσα στα άλλα, 200 υπέρπυρα, ορίζοντας να του μετρηθούν όταν «... uxorem acceperit legitimam ...», χωρίς να λάβει υπόψη του ότι ο ίδιος είχε στο ενεργητικό του συνολικά τρία νόθα παιδιά³².

2. Ονόματα και επίθετα

Στο μεσαιωνικό κόσμο ο άνθρωπος καθορίζεται σε ένα πρώτο επίπεδο με το πατρώνυμό του –με την όποια νομική σημειολογία μπορεί να έχει παρόμοιος προσδιορισμός–, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο θα προστεθεί και το επίθετο, δηλωτικό στην αρχή του τόπου καταγωγής ή της επαγγελματικής απασχόλησης του γενάρχη μιας ομάδας ή για τους πιο πλούσιους, της κατοχής γαιών. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη του 13^{ου} αιώνα τα πράγματα είναι ήδη αρκετά διαμορφωμένα και παγιωμένα³³. Από το ένα μέρος οι μεγάλες οικογένειες, που έχουν έρθει από τη Βενετία για να εγκατασταθούν στο νησί, φέρουν με περηφάνια τα «επίθετα» του οίκου στον οποίο ανήκουν³⁴. Από το άλλο μέρος η μεγάλη μάζα των ξέ-

che sia il mio testamento ... con condicione che morendo l' una auanti la età legitima, ouer senza figliuoli legitimi maschi nati da gentildona par sua come sara dichiarato qui sotto, la porcione di tal decedente uadi al soprauiuente et suoi figliuoli maschi legitimi ; et cosi d(ett)i mei beni stabeli procedino et uadino da heredi in heredi e discendenti legitimi maschi per imperpetuo. ... dichiarando che d(ett)i mei figliuoli heredi et discendenti loro legitimi maschi debbano maritarsi con gentildone pari loro di nascita et di condicione, perche altrim(en)te facendo et maritandosi con altre don(n)e basse et non di quella natura che io dico, et facendo figlioli o maschi o femine con le medeme, non voglio che d(ett)i figliuoli possino hauer ne pretender da d(ett)i mei boni condizionati nissuna cosa, ma che siano a fato priui dalli medemi beni; ...», 2/3/1662, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 160-170.

31. «... Mag(nifi)ca m(adonn)a Catterina Cambassi q(uondam) Mag(nifi)co sr Steffano et consorte del mag(nifi)co sr Michel Foscolo f(i)gl(io) natural del cl(arissi)mo sr Marc' Ant(oni)o. ...», 25/6/1642, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 137-140.

32. 7/5/1348, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 283-285, αριθμ. 218.

33. «... Marcus Pasquasi, filius quondam Nicole Pasquasi ...», 28/8/1280, Leonardo Marcello, σ. 72, αριθμ. 201· «... Bartholotus et Andreas fratres, filii quondam Angeli Vitalis ...», 8/2/1281, Leonardo Marcello, σ. 153, αριθμ. 446· «... Marinus Lando, filius domini Petri Lando de Veneciis ...», 17/9/1352, Zaccaria de Fredo, σ. 47, αριθμ. 65· «... done Marcioli filie ser Mathei Malfato ...», 20/4/1357, Zaccaria de Fredo, σσ. 67-68, αριθμ. 92.

34. Ας σημειωθεί ότι η αριστοκρατική τάξη της Γαληνοτάτης οριοθετήθηκε πολύ αργότερα, στα τέλη περίπου του 13^{ου} αιώνα. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά το 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 431.

νων -Ιταλών κυρίως- που ζουν στην αποικία φέρει επίθετα καταγωγής³⁵, ενώ τέλος ο ντόπιος πληθυσμός αναγνωρίζεται συνήθως από τα βυζαντινότροπα επίθετά του³⁶. Μέσα σε αυτόν τον οριοθετημένο κόσμο παρατηρούνται και κάποιοι που προσθέτουν στον προσδιορισμό της νομικής τους προσωπικότητας και τη λέξη *naturalis*, δηλωτικό ακριβώς της γέννησής τους έξω από τα πλαίσια ενός νόμιμου γάμου³⁷. Τις περισσότερες φορές το *naturalis* συνδυάζεται με το πραγματικό επίθετο του πατέρα. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα που το παιδί φέρει διαφορετικό επίθετο και σ' αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται κυρίως για παιδιά που η μητέρα τους είχε συνάψει νόμιμο γάμο με κάποιον άλλον άνδρα. Οι παραπάνω διαπιστώσεις αφορούν κυρίως τα νόθα αγόρια, μια που παρατηρείται ότι τα κορίτσια στη συντριπτική πλειοψηφία των αναφορών μνημονεύονται αποκλειστικά με το μικρό τους όνομα χωρίς τη συνοδεία επιθέτου³⁸.

Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι αυτή καθαυτή η χρήση του επιθέτου δεν έχει ούτε τη σημερινή βαρύτητα ούτε τις ανάλογες νομικές επιπτώσεις. Την εποχή αυτή τα επίθετα των φεουδαρχών φέρουν όχι μόνο οι απόγονοί τους -παράνομοι και νόμιμοι- αλλά και πολλοί από τους δούλοπαροίκους και τους δούλους τους, οι οποίοι αρκετές φορές αυτοκαθορίζονται με βάση το επίθετο του κυρίου ή του φεουδάρχη, που ανήκουν³⁹. Έτσι η χρήση ενός επιθέτου σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως ένδειξη νομικής αναγνώρισης από τον πατέρα. Κάτι τέτοιο προβάλλει τις περισσότερες φορές πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί. Ο μό-

35. Ενδεικτικά ερμηνεύονται από το κατάστιχο του Pietro Pizolo: Petrus de Mestre (P. Pizolo II, σ. 31, αριθμ. 757), Michael de Vicenza (P. Pizolo II, σ. 45, αριθμ. 785), Marcus Ystrianus (P. Pizolo II, σ. 54, αριθμ. 806), Iohannes Trivisano (P. Pizolo II, σ. 69, αριθμ. 838), Simeon de Mediolano (P. Pizolo II, σ. 183, αριθμ. 1093) κ.ά.

36. Βλ. ενδεικτ. επίθετα όπως: Βλαστός, Βαρούχας, Γρηγορόπουλος, Γρουπάρης, Γαβαλάς, Δοξαράς, Ευδαιμονογιάννης, Κολωνάς, Καλογεράς, Μουσουρός, Μελισσουργός, Νοταράς, Νομικός, Χορτάτζης, Χαιρέτης κτλ. Για τα επίθετα αυτά βλ. αναλυτικότερα Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., σ. 229.

37. «... Manifestum facio ego Iohannes Raguseo, filius naturalis quondam Marini Raguseo ...», 5/3/1281, Leonardo Marcello, σ. 181, αριθμ. 538· «Manifestum facio ego Nicolaus Cornaro filius naturalis domini Petri Cornaro habitator Candide ...», 23/7/1305, Angelo de Cartura, σ. 55, αριθμ. 144· «... Μαρτυρες ... καὶ μισερ Μανολᾶς Βαρούχας Μακκριμάλης, νατουράλης του ποταὶ μισερ Τζόρτζι ...», 12/2/1598, Μανόλης Βαρούχας, σ. 34, αριθμ. 13.

38. «... Item dimitto Florencie sorori mee naturali ...», 26/7/1320, not. Niccolo Manduga, McKee 1998, σσ. 487-488, αριθμ. 371· «... Item dimitto Marie filie naturali patris mei ... item dimitto Agneti filie naturali Nicolai fratris mei ...», 29/11/1326, not. Leonardo Quirino, McKee 1998, σ. 452, αριθμ. 343.

39. Χαρακτηριστικό σχετικά είναι ότι ο φυσικός γιος του prepositi de cha Taiapetra, φέρει το επίθετο του οίκου στον οποίο υπηρετεί ο πατέρας του. 6/11/1304, Pietro Pizolo II, σ. 141, αριθμ. 998.

νος δίαυλος που παρείχε το βενετικό δίκαιο ήταν αυτός του επιγενόμενου γάμου των γονέων. Όμως, η λύση αυτή –ανέφικτη ούτως ή άλλως σε περίπτωση που ο πατέρας είχε συνάψει άλλο γάμο– δεν ήταν πάντοτε υλοποιήσιμη εξαιτίας των ποικίλων κωλυμάτων που επέβαλλε η βενετική νομοθεσία για τους γάμους των ευγενών⁴⁰.

Ήδη από το 1376 το Μεγάλο Συμβούλιο είχε αποκλείσει από τους τίτλους ευγενείας τα παιδιά που δεν είχαν γεννηθεί στα πλαίσια της νομιμότητας, ακόμη και αν ακολουθούσε επιγενόμενος γάμος των γονέων τους⁴¹. Την τακτική αυτή γρήγορα ακολούθησαν και τα τοπικά συμβούλια της βενετοκρατούμενης Ανατολής προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να περιφρουρήσουν τα προνόμια που συνεπαγόταν η κτήση παρόμοιου τίτλου⁴². Το φαινόμενο φαίνεται ότι περιορίστηκε προσωρινά, αλλά δεν εξαλείφθηκε, με αποτέλεσμα και πάλι να χρειαστεί να ληφθούν μέτρα και μάλιστα αυτή φορά αποκλειστικά για το Βασίλειο της Κρήτης. Σύμφωνα με επανειλημμένες διαμαρτυρίες, που πρεσβείες Βενετών ευγενών του νησιού μετέφεραν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στον Δόγη και το Μεγάλο Συμβούλιο της μητρόπολης, το φαινόμενο των νόθων είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε αρκετοί από αυτούς κατάφεραν να σφετεριστούν τίτλους και περιουσίες. Μπροστά σε αυτή την πραγματικότητα ο Δόγης αναγκάστηκε και πάλι να επέμβει, θεσπίζοντας το 1590 αυστηρότερους κανόνες για την κοινωνική καταγωγή των γυναικών που μπορούσαν να επιλέξουν ως συζύγους οι βενετοκρήτες ευγενείς⁴³, και καθιερώνοντας ένα περίπλοκο σύστημα διατήρησης καταστάσεων από τους καγκελλάρους των κεντρικών πόλεων, όπου η εμμάρτυρη δήλωση των γάμων και των βαπτίσεων της συγκεκριμένης τάξης θα επέτρεπε, αν μη τι άλλο, την πιστοποίηση της καταγωγής των ευγενών του βασιλείου⁴⁴.

40. Για την τάξη των ευγενών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. σχετ. E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», 1ère partie, *Revue de l'Orient latin* 10 (1903-1904), σσ. 172-247· του ίδιου, «Histoire de la noblesse crétoise, Documents», 2ème partie, *Revue de l'Orient latin* 11 (1905-1908), σσ. 7-144.

41. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 37· Ασπασία Παπαδάκη, «Συλλογή διατάξεων για τη Βενετική ευγένεια στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σ. 145, όπου και δημοσιεύεται το σχετικό έγγραφο.

42. Βλ. ενδεικτ. Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος})», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σ. 90, σημ. 19 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

43. Οι σχετικοί νόμοι συγκεντρώθηκαν σε ειδικό βιβλίο το οποίο βρίσκεται στην αρχαιακή σειρά του Duca di Candia, b. 87. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, *Συλλογή Διατάξεων* κτλ., σσ. 143-153.

44. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, *Οι Βενετοί ευγενείς* κτλ., σσ. 431-438· Λαμπρινός, *Οι γυναίκες* κτλ., σσ. 103-104.

3. Ο πατέρας

Αναφέρθηκε και παραπάνω ότι η κοινωνική ταυτότητα του πατέρα απο-
τελούσε αποφασιστικό παράγοντα για τον προσδιορισμό του καθεστώτος
των νόθων τέκνων του. Στο υλικό που έχει συγκεντρωθεί, σ' αυτούς που
έχουν νόθα παιδιά συμπεριλαμβάνονται μερικά από τα πιο έγκριτα ονό-
ματα της βενετοκρατικής αριστοκρατίας. Οι οικογένειες των Quirino⁴⁵,
των Gradonico⁴⁶, των Cornario⁴⁷, των Venerio⁴⁸, των Mudacio⁴⁹, των Gisi⁵⁰,
των Caravello⁵¹ των Dono⁵² κ.ά. συναγωνίζονται σε φυσικά τέκνα με τις

45. «... Petrus Quirino, filius naturalis quondam Nicolai Quirino ...», 2/10/1280, Leonardo Marcello, σ. 181, αριθμ. 538· «... Id circo ego Paulus Quirino filius quondam nobilis viri Hemanuelis ... Item dimitto Hemanueli Quirino, filio meo naturali ...», 23/1/1348 (m.v.1347), not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 55, αριθμ. 43· «... Acomi thello chie affino tu Zorzi igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino ...» 8/7/1646, Μαυρομάτης, Κι άλλες ελληνικές διαθήκες κτλ., σσ. 168-171.

46. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iohannes de Porto habitator Candide tibi Gabriel Gradonico naturali ...», 28/1/1305, Pietro Pizolo II, σσ. 223-224, αριθμ. 1193· «... Idcirco ego Bertucius Gradonico, filius quondam ser Petri Gradonico ... Item dimitto Cali, filie mee naturali ...», 16/6/1362, not. Michele de Ceca, McKee 1998, σσ. 822-823, αριθμ. 650.

47. «Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario, fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario ...», 7/2/1300, Pietro Pizzolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Id circo ego Marcus Cornario de domo maiori ... Que volo quod sint Francisci, fratris mei naturalis ...», 30/8/1326, not. Benedetto de Milano, McKee 1998, σσ. 313-315, αριθμ. 239.

48. «Manifestum facio ego a vobis Bariola relicta Marci Venerio dicti Grata et Marinello filio naturale suprascripti Marci ...», 5/4/1321, Donatto Fontanella, σ. 229, αριθμ. 17· «... Idcirco ego Nida, relicta domini Petri Venerio ... Item dimitto Nide, filie naturali Dominici Venerio, filii mei, yperpera viginti ...», 6/3/1348, not. Pietro Longo, McKee 1998, σσ. 817-818, αριθμ. 645.

49. «... Manifestum facimus nos Iohannes Mudacio, filius naturalis quondam Angeli Mudacio ...», 25/11/1304, Pietro Pizolo II, σ. 169, αριθμ. 1061· «... Manifestum facimus nos Marcus Mudacio, filius naturalis quondam Iacobi Mudacio ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σ. 311, αριθμ. 450· «... Idcirco ego Elena, relicta ser Petri Mudacio ... Item dentur Catherine, filie naturali suprascripti quondam viri mei yperpera quatuor ...», 23/1/1360 (m.v. 1359), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 223-225, αριθμ. 175.

50. «... Idcirco ego Nicolaus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, ... In quo esse constituo meum solum fidei commissarium Iohannem Gisi, filium meum naturalem ... Cui quidem Iohanni et Marco et Andree Gisi, fratribus eius, meis filiis naturalibus ...», 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270· «... Idcirco ego Marinus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, habitator Candide ... Item dimitto Andree Gisi, fratri meo naturali ...», 17/2/1384 (m.v.1383), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 171-173, αριθμ. 135.

51. «... Idcirco ego Franciscus Caravello, filius quondam domini Marci, habitator Candide ... Item dimitto Andree, filio meo naturali ...», 22/8/1374, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 371, αριθμ. 280.

52. «Idcirco ego Petrus Dono quondam domini Pauli Dono ... Item dimitto Frangule,

ντόπιες φεουδαρχικές οικογένειες των Βαρούχα⁵³, και των Καλλέργη-δων⁵⁴. Εξάλλου οι επιθετικοί προσδιορισμοί που ακολουθούν τα ονόματα αυτά όπως *dominus*, *ser*, *nobilis vir* κτλ. δεν αφήνουν αμφιβολίες για την ευγενική καταγωγή των συγκεκριμένων προσώπων. Από τον κανόνα δεν ξεφεύγουν ούτε και οι ανώτατοι αξιωματούχοι που έφταναν από την Βενετία για να υπηρετήσουν τη θητεία τους στο νησί, τις περισσότερες φορές χωρίς να συνοδεύονται από τις οικογένειές τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δούκα της Κρήτης Giacomo Tiepolo (1297-1299)⁵⁵, ο οποίος κατά την παραμονή του στην Κρήτη απέκτησε ένα νόθο παιδί με την Herini Xerokalichena από το χωριό Άγιος Ιωάννης Χάρακα (Caraca)⁵⁶.

Σ' όλες αυτές τις οικογένειες ο καθένας διεκδικεί την πατρότητα περισσότερων από ένα νόθων –και μάλιστα κάποιες φορές από διαφορετικές γυναίκες⁵⁷, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που κάτι τέτοιο συ-

filie mee naturali ... Item dimitto Pauleto, filio meo naturali ...», 20/1/1347 (m.v. 1346), not. Alberto Palamonte, McKee 1998, σσ. 637-639, αριθμ. 498.

53. «... ὁ μισερ Μανολάς Βαρούχας Μακριμάλις, μπαστάρδος τοῦ ποταῖ μισερ Τζόρτζι ...», 28/12/1597, Μανόλης Βαρούχας, σ. 33, αριθμ. 12. Για την οικογένεια Βαρούχα βλ. ενδεικτ. Σ. Ξανθουδίδης, «Οἱ ἄρχοντες Βαρούχαι ὡς Φεουδάρχει», *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 93-105· Ε. Ζαμπετάκης, «Σχέσεις της βυζαντινῆς οικογένειας Βαρούχα καὶ Ενετῶν στὴν Κρήτη», *Αμάλθεια* 10', τχ. 74-77 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1988), σσ. 65-88.

54. Για τον Αλέξιο Καλλέργη (12^{ος}-13^{ος} αι.) και τις νόθες κόρες του βλ. σχετ. Ειρήνη Βλαχάκη, «Η διαθήκη της Αγνής, κόρης του Αλεξίου Καλλέργη (1331) και ο ορθόδοξος επίσκοπος Μακάριος», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Ηράκλειο 1985, σσ. 57. Για τον Μάρκο Καλλέργη και τις κληροδοσίες στα νόθα παιδιά του βλ. σχετ. Γρυντάκης, Ρεθεμνιώτες νοτάριοι κτλ., σ. 248. Για την οικογένεια Καλλέργη γενικότερα βλ. ενδεικτ. Ν. Παναγιωτάκης, «Ερευναι εν Βενετία. I. Περί Καλλεργών», *Ο Ποιητής του "Ερωτόκριτου" και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα*, Ηράκλειο 1989, σσ. 51-64· Γ. Γρυντάκης, «Η συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη», *Κρητολογικά Γράμματα* 15/16 (1999-2000), σσ. 35-50.

55. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογος των Δουκών της Κρήτης», *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 389-396.

56. Ανέκδοτη μαρτυρία από το Αρχείο του Duca di Candia, βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 113.

57. Ο Andrea Tonisto όρισε με τη διαθήκη του (30/1/1362), ότι μετά το θάνατο της συζύγου του Thomasina, το υπόλοιπο της περιουσίας του θα έπρεπε να διανεμηθεί στα φυσικά τέκνα του, που προέρχονταν από διαφορετικές μητέρες. Βλ. σχετ. Santschi, *Sentenze Civili*, σσ. 6-7, αριθμ. 25· Ο Νικολός Μπος «... τοῦ ποτὲ ἄξιου μισερ Τζουάννε ...», μνημονεύει στη διαθήκη του αφενός δύο «μπαστάρδια» με μια δουλπαροική του και αφετέρου ένα άλλο νόθο ἄγνωστης μητέρας τον Φραγκέσκο, 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32'. «... Θελοντας ἐγὼ ἰ Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κοσσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο και να ορδηνιασο το

νιστά περίπου μια οικογενειακή παράδοση. Έτσι για παράδειγμα, ο Petrus Mudacio dictus Parlatus μνημονεύει στη διαθήκη, που συντάσσει τον Μάρτιο του 1325, δύο νόθα παιδιά με το όνομα Matheo και διαφορετικό τόπο διαμονής⁵⁸. Μια άλλη διαθήκη, η Marchesina, χήρα του ποτέ Nicolai Habramo, στη διαθήκη που συντάσσει στις αρχές του 1340, περιλαμβάνει τόσο τα δύο νόθα παιδιά του γιου της Petrus Habramo, όσο και το νόθο τέκνο ενός άλλου πεθαμένου πλέον γιου της, του ποτέ Natalis Habramo⁵⁹. Με την ίδια λογική η Aniça Rosso το 1346 αφήνει μικρά κληροδοτήματα στις τρεις φυσικές αδελφές της⁶⁰. Τέλος ο Petrus de Grimaldo μνημονεύει στη διαθήκη του τόσο το φυσικό του αδελφό Georgio de Grimaldo, όσο και το φυσικό του τέκνο Iohannes de Grimaldo⁶¹.

Βέβαια σε νόθα δεν υπολείπονται ούτε και οι άλλες κοινωνικές τάξεις. Παρά την αντίθετη άποψη που φαίνεται να επικρατεί στην έρευνα, όχι μόνο οι εύποροι αστοί αλλά και οι τεχνίτες και οι μικροί επαγγελματίες των πόλεων δεν στερούνται φυσικών τέκνων. Τα επαγγέλματα που συνοδεύουν τα ονόματα των συμβαλλομένων στις νοταριακές πράξεις είναι και πάλι οι καλύτεροι μάρτυρες γιαυτό. Έτσι με φυσικά τέκνα εμφανίζονται στρατιώτες⁶²,

πραμα μου ... Ακομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργγηνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο, περπυρα χιλιαδες διο καθαμνιας τος, και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο, καθανους τος περπυρα χιλιαδες τρης ...», 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

58. «... Item dimitto iperpera quinquaginta Matheo, filio meo naturali ... Item dimitto iperpera vigintiquinque alteri filio meo naturali, nomine Matheo, qui habitat in Castro Themenensis ...», 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23.

59. «... Item dimitto Marino, filio naturali Petri Habramo, filii mei ... Item dimitto Flori, filie naturali Petri Habramo, filii mei, ... Item volo quod sciatur et de hoc rendo testimonium in vera consencia mea quod Hemanuel, ... fuit filius naturalis Natalis Habramo, quondam filii mei ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

60. «... Idcirco ego Aniça Rosso, relicta Nicolai Rosso, habitatrix Candide ... Item dimitto Darie, sorori mee naturali, iperpera tria pro anima mea, Item dimitto Sibilie, sorori mee naturali, iperpera duo pro anima mea, Item dimitto Agneti, sorori mee naturali, iperpera duo pro anima mea ...», 20/8/1346, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 34, αριθμ. 25.

61. «... Idcirco ego Petrus de Grimaldo quondam ser Iohannis ... Item dimitto Georgio de Grimaldo, fratri meo naturali, yperpera vigintiquinque ... Item dimitto Iohanni de Grimaldo, meo filio naturali, yperpera centum pro anima mea ...», 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557.

62. «... Id circo ego Iohannes Catellanus, custos, ... Item dono Guilielmino filio meo naturali yperpera quindecim ...», 7/2/1326, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 518-519, αριθμ. 397. Οι custos ήταν επιλεκτοί στρατιωτικοί της φρουράς με αστυνομικά καθήκοντα, βοηθοί των Signori di Notte, βλ. σχετ. Ν. Παναγιωτάκης, «"Στο Κάστρον επαντρεύτηκε"». *Ροδωνιά*, Τμήμ στο Μ.Ι. Μανούσακα, τ. II, Πέθμνο 1994, σ. 384. Σε

βυσοδέρφες⁶³, ξυλουργοί⁶⁴, χρυσοχόοι⁶⁵, ακόμα και συμβολαιογράφοι⁶⁶. Για τη μόνη κατηγορία που δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες πληροφορίες είναι οι χωρικοί. Ίσως γιατί οι αγροτικοί πληθυσμοί αφενός, δεν είχαν την πολυτέλεια της συντήρησης των νόθων, αφετέρου δε σε περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο, δεν αποτελούσε σε γενικές γραμμές κοινωνικά αποδεκτό γεγονός. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κατάστιχα νοταρίων με αγροτική πελατεία απουσιάζουν επιδεικτικά οι αναφορές σε φυσικά τέκνα. Τα πρωτόκολλα αφενός του Franciscus de Cruce, και αφετέρου του Μανουήλ Γρηγορόπουλου αποτελούν το καλύτερο σχετικό παράδειγμα⁶⁷. Στο κατάστιχο του πρώτου, ενός νοταρίου των μέσων του 14^{ου} αιώνα (1338-1339), με σχεδόν αποκλειστικά αγροτική πελατεία⁶⁸, σ' ένα σύνολο 471 πράξεων κάνουν την εμφάνιση τους μόλις δύο περιπτώσεις νόθων, που δηλώνουν τη συγκεκριμένη ιδιότητά τους και των οποίων τα επίθετα δείχνουν ότι είναι φυσικά τέκνα ευγενών⁶⁹. Αλλά και στο corpus των δια-

κάθε περίπτωση το πρόβλημα με τους στρατιώτες ήταν ευρύτερο. Με δεδομένο ότι ο στρατώνας του Αγίου Γεωργίου κτίστηκε μετά τον πόλεμο της Κύπρου (1570-1573), μέχρι τότε οι στρατιωτικές δυνάμεις της πόλης του Χάνδακα στρατοπέδευαν σε διάφορα σπίτια, όπου και συγκατοικούσαν με τους ντόπιους. Πολλές φορές το αποτέλεσμα μιας τέτοιας συγκατοίκησης ήταν η γέννηση νόθων παιδιών. Βλ. σχετ. Anastassia Papadia – Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia Veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σσ. 278-279.

63. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis ... Item dimitto Agneti, filie naturali suprascripti Iohannis Maestropiero, patris et commissarii mei», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

64. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura ... Item dimitto Canachi, filie naturali Micelivi, marangoni, filiolo meo, yperpera duo», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

65. «... Idcirco ego Marinus Mauroceno, aurifex, habitator Candide. ... In primis dimitto Iohanni Mauroceno, filio meo naturali, et Iohanni nepoti meo, ... vineam meam ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 79-80, αριθμ. 62.

66. «... Id circo ego Franciscus Goço, notarius habitator Candide ... Item dimitto Agneti filie mee naturali, iperpera quinquangunta pro suo maritare ...», 16/4/1341, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 27-28, αριθμ. 21. «... Idcirco ego Nicolaus de Molino, notarius habitator Candide ... Item dimitto mee bastardele ... Item dimitto Marinello, bastardo meo ...», 5/11/1374, not. Giovanni de Hugolinis, McKee 1998, σσ. 727-728, αριθμ. 574. «... ἐγὼ Γεώργιος Μουσοῦρος νοτάριος τῆς Καντζηλαρίας, υἱὸς τοῦ ποτὲ κῆρ Κωνσταντίνου ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλω ἵνα ἔσται ἐπίτροποι καὶ κου-μεσάριοί μου ... καὶ τὸν Πέρω Μουσοῦρον τὸν νόθον μου υἱόν...», 8/9/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 257-260, διαθ. 143.

67. Βλ. σχετ. σημ. 3.

68. Για την πελατεία του συγκεκριμένου νοταρίου βλ. σχετ. Franciscus de Cruce, σσ. 18-19 (εισαγωγή).

69. «Manifestum facimus nos Marcus Mudacio, filius naturalis quondam Iacobi

θηκών του δεύτερου, που καλύπτει τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα (1506-1532) και του οποίου οι πελάτες προέρχονται κυρίως από τους κύκλους των επαγγελματιών του Χάνδακα⁷⁰, οι αναφορές σε νόθα είναι και πάλι πολύ περιορισμένες⁷¹. Ανάλογα μπορεί να παρατηρήσει κανείς και για τη συλλογή συμβολαίων που προέρχονται από την Ι.Μ. Αρετίου⁷². Σε αυτές τις πράξεις, παρότι οι συμβαλλόμενοι δεν είναι αποκλειστικά και μόνο χωρικοί, αλλά και μικροευγενείς της υπαίθρου, απουσιάζει και πάλι οποιαδήποτε αναφορά νόθων. Να υποθέσει κανείς ότι η αιδώς απέναντι στο εκκλησιαστικό ίδρυμα εξάλειψε παρόμοιες αναφορές, μια που το περιβάλλον της μονής δεν πρέπει να έβλεπε με ενθουσιασμό παρόμοια ατοπήματα ακόμη και αν προέρχονταν από πλούσιους δωρητές;

Φυσικά το φαινόμενο δεν ήταν δυνατό να μην αφορά και μια άλλη ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, τους κληρικούς. Η αγαμία του λατινικού κλήρου εξάλλου ευνοούσε παρόμοιες καταστάσεις. Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι είναι λίγες οι περιπτώσεις που έχουν περάσει στις πηγές. Για καθολικό κληρικό σε όλο το υλικό εντοπίστηκε μόλις μια σχετική μεία, όταν το 1304 ο Venerandus Carbon δηλώνει ότι είναι «... filius naturalis presbiteri Stephani Carbon ...»⁷³. Αλλά και για τα μέλη του ορθόδοξου κλήρου οι πηγές είναι εξίσου φειδωλές. Εντοπίστηκαν μόλις δύο μαρτυρίες που κάνουν λόγο για περιπτώσεις νόθων ορθόδοξων ιερέων. Η πρώτη αφορά στον Michael Avloniti, ο οποίος και κατάφερε να αποδείξει ενώπιον του δικαστηρίου ότι ήταν φυσικός γιος του ιερέα Ianni Avloniti ex adultero perpetrato με τη μητέρα του⁷⁴. Η δεύτερη προέρχεται από τον 16^ο αιώνα, και αφορά τον πρωτόπαπα Ιεράπετρας, ο οποίος στην διαθήκη που συντάσσει στις 16 Δεκεμβρίου του 1568 αφήνει την περιουσία του στα τρία νόθα παιδιά του, αναθέτωντας τους τη διενέργεια μνημοσύνων για την ψυχική του σωτηρία⁷⁵.

Mudacio ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σ. 311, αριθμ. 450: «Manifestum facimus ... et Iohannes Quirino, filius naturalis quondam Leonardi Quirino ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σσ. 312-313, αριθμ. 45.

70. Για την πελατεία του συγκεκριμένου νοταρίου βλ. σχετ. Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. ρε'-ρη'.

71. Συγκεκριμένα εντοπίζονται μόλις επτά νόθοι, σ' ένα σύνολο 154 διαθηκών. Όμως και αυτοί προέρχονται και πάλι από τους κύκλους των ευγενών. Αλλά και στο κατάστιχο του Ιωάννη Ολόκαλου από τη Ιεράπετρα, σ' ένα σύνολο 251 πράξεων εμφανίζεται μόνο μια που αφορά νόθο. Για την έκδοση του νοταρίου βλ. σχετ. παραπάνω σημ. 3.

72. Για την έκδοση των συμβολαίων βλ. σχετ. Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 1-288.

73. 15/5/1304, Pietro Pizolo II, σσ. 35-36, αριθμ. 765.

74. 20/9/1390, Santschi, Memoriali, σ. 290, αριθμ. 1317.

75. 16/12/1568, ASV, NC, b. 166 (Menegin Missini), libro 4, f.4v. Βλ. σχετ. Β. Σια-

Για τον ορθόδοξο όμως κλήρο υπάρχουν και πολλές έμμεσες πληροφορίες, οι οποίες δίνουν μια όχι τόσο κολακευτική εικόνα για την ηθική και πνευματική του κατάσταση. Ο Προβλεπτής Zuanne Mocenigo στην έκθεση του προς τις βενετικές αρχές το 1589, όταν αναφέρεται στους ορθόδοξους ιερείς τονίζει ότι με την ακόλαστη ζωή τους δίνουν στο λαό το κακό παράδειγμα⁷⁶. Πιο κατατοπιστικός σχετικά είναι ο λόγιος κληρικός Ιωσήφ Βρυένιος, ο οποίος έζησε στην Κρήτη τα τελευταία είκοσι χρόνια του 14^{ου} αιώνα (1383-1403). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του οι έγγαμοι κληρικοί εκτός από τις συζύγους τους διατηρούσαν και παλλακίδες, ενώ δεν έλειπαν οι περιπτώσεις της γέννησης νόθων από αυτές τις σχέσεις και της σύναψης δεύτερου γάμου από κληρικούς που βρίσκονταν σε χηρεία. Η αναφορές αυτές που είχαν τελικό αποδέκτη το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, προκάλεσαν την έκδοση αχρονολόγητης εγκυκλίου (περίπου το 1400), με την οποία ο πατριάρχης Ματθαίος Α' (1397-1410) καθαιρούσε τους κληρικούς που ζούσαν με ανάλογο τρόπο και αφορίζε αυτούς που θα ενέμεναν σε παρόμοιες σχέσεις⁷⁷. Βέβαια η πατριαρχική εγκύκλιος ούτως ή άλλως δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στο νησί, μια που οι βενετικές αρχές αναγνώριζαν αποκλειστικά και μόνο την εξουσία του πρωτοπαπα⁷⁸, ο οποίος και ήταν διορισμένος από αυτές. Το μόνο αποτέλεσμα λοιπόν που στην πραγματικότητα επέφερε, ήταν η εκδίωξη του Βρυένιου από την Κρήτη, αφού οι κληρικοί που κατηγορούσε τον κατήγγειλαν στις βενετικές αρχές ως αντικαθεστωτικό⁷⁹. Η κατάσταση δεν

κωτός. «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα». *Αμάλθεια* ΛΕ', τχ. 138-139 (Ιανουάριος – Ιούνιος 2004), σ. 59, σημ. 38.

76. «... et di molti pretti, morendo le lor mogli, manifestamente tengano concubine, et che con la lor dissoluta vita, giocando, bestemmiando, et inbriacandosi diano occ(asio)ne di scandolo, et di peccato a quelli, a chi doveriano esser esempio di bene, e costumatamente vivere ...». 17/4/1589, *Σπανάκης* I, σ. 17.

77. Βλ. σχετ. Σ. Ξανθουδίδης, «Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρον της Κρήτης», *Εφημ. 17ης Ηρακλείου*, φ. 60 (15 Μαρτίου 1908), σσ. 18-2^a (= Σ. Ξανθουδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 106-108).

78. Για το θεσμό των Πρωτοπαπάδων βλ. ενδεικτικά Μ. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορίαν της Κρήτης του 14^{ου}-16^{ου} αιώνα (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15 (1961), σσ. 144-233· Ν. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210 – 1669). Κρήτης (Χάνδακος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία* 4 (1977), σσ. 39-48.

79. Για τον Βρυένιο και την παραμονή του στην Κρήτη βλ. σχετ. Ν. Τωμαδάκης, *Ο Ιωσήφ Βρυένιος και η Κρήτη κατά το 1400*, Αθήνα 1947, σσ. 26-29, 83-138· του ίδιου, «Μελετήματα περί Ιωσήφ Βρυένιου. Α' Το ζήτημα των συνεισάκτων εν Κρήτη και Κύπρω (περί το 1400)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 1-12.

φαίνεται πάντως να βελτιώθηκε με την πατριαρχική παρέμβαση. Ένα αιώνα αργότερα, ο ιερομόναχος Ναθανάηλ Μπέρτος κάνει περίπου τις ίδιες παρατηρήσεις για τους ορθόδοξους κληρικούς του νησιού⁸⁰.

Ανεξάρτητα πάντως από την κοινωνική προέλευση του πατέρα, αναφέρθηκε και παραπάνω ότι το ποσοστό των ανδρών που διαθέτουν φυσικά τέκνα είναι πραγματικά μεγάλο. Βέβαια τις περισσότερες φορές δεν αναφέρονται ιδιαίτερες λεπτομέρειες για τα παιδιά αυτά, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντοτε δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια η ηλικία τους και συνεπώς η περίοδος της ζωής του πατέρα κατά την οποία γεννιούνται. Οι περισσότερες ενδείξεις δημιουργούν την εντύπωση ότι πρόκειται για καρπούς πρώιμων ερώτων με γυναίκες που βρισκόταν στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον των ανθρώπων αυτών. Βέβαια δεν λείπουν και τα παραδείγματα σχέσεων που υπάρχουν παράλληλα με το νόμιμο γάμο. Ο Marcus Marino είχε ήδη αποκτήσει μια νόθα κόρη με την Cali από το χωριό Pandea, όταν σύναψε νόμιμο γάμο με την κόρη του Franciscus Secreto, χωρίς προφανώς να διακόψει τις σχέσεις του και με την Cali. Λίγα χρόνια αργότερα μετά το θάνατο της συζύγου, ο Marcus πήρε ξανά κοντά του την παλλακίδα του, απελευθερώνοντας την ίδια και την κόρη της από τη κατάσταση των δουλοπαροίκων και φτάνοντας λίγο αργότερα να παντρευτεί την Cali σε ένα θρησκευτικό γάμο αμφισβητούμενης νομιμότητας⁸¹.

Όμως το γεγονός των παράλληλων σχέσεων αποδεικνύεται και από μια άλλη ένδειξη. Την ανάθεση της φροντίδας των νόθων στα νόμιμα τέκνα του διαθέτη, τα οποία προφανώς είναι και μεγαλύτερα. Έτσι για παράδειγμα, ο Petrus Campani το 1348 όρισε με τη διαθήκη του η φυσική του κόρη Agnes να παραμείνει και να μεγαλώσει στο σπίτι του⁸², ενώ περίπου δύο δεκαετίες αργότερα ο Petrus Grimaldo, εκτός από το ποσό που καταλείπει στο νόθο γιο του Iohannes, καθορίζει ότι αυτός πρέπει να παραμείνει στο σπίτι με τα νόμιμα παιδιά του μέχρι να συμπληρώσει τα δεκαοκτώ του χρόνια⁸³. Σε γενικές γραμμές εξάλλου οι πατέρες φαίνεται

80. Βλ. σχετ. Μ. Νικολιδάκης, «Ο κρητικός ιερομόναχος Ναθανάηλ Μπερτός και οι ειδήσεις του για την ηθική κατάσταση της κρητικής κοινωνίας κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα», *Κρητολογία* 14-15 (1982), σσ. 131-153· J. Aalberts, «Ο ηθικός βίος των κρητικών και ειδικά των κληρικών κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και η συντέλεια του κόσμου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 31-46.

81. 4/11/1399, Santschi, Memoriali, σ. 389, αριθμ. 1821.

82. «... Idcirco ego Petrus Campani, filius quondam ser Iohannis Campani ... Item volo quod Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expensae victu et vestitu hinc ad annos quinque et postmodum maritetur et habeat pro sua repromissa yperpera centum. ...», 31/5/1348, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 293-295, αριθμ. 222.

83. «... Idcirco ego Petrus de Grimaldo quondam ser Iohannis ... Item dimitto

να φροντίζουν για την αποκατάσταση και τη συντήρηση των νόθων τους ασκώντας αρκετά από τα δικαιώματα και αναλαμβάνοντας πολλές από τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από την ιδιότυπη σχέσης πατρικής εξουσίας που τους συνδέει με τα φυσικά τους τέκνα. Έτσι ο Μικέλε Νταμηλάς «... του ποτέ ευγενικού μισέρ Τζορτζ ...» με τη διαθήκη που συντάσσει στις αρχές του 16^{ου} αιώνα όχι μόνο αφήνει ένα ποσό για την προικοδότηση της νόθας κόρης του «της λεγομένης Μαρήνας», αλλά και καθορίζει με ιδιαίτερες λεπτομέρειες τις ποσότητες εκείνες σιταριού και κρασιού που θα παίρνουν κάθε χρονιά από τη σοδειά των κτημάτων του, η ίδια και η γυναίκα που τη αναθρέφει⁸⁴. Την ίδια περίπου εποχή ένας άλλος πατέρας εμφανίζεται να ασκεί την άτυπη πατρική του εξουσία δίνοντας σε υιοθεσία το ενδεκάμηνο «κατά σάρκα ανθρωπίνον» παιδί του, παραιτούμενος από κάθε δικαίωμα μελλοντικής διεκδίκησης του, χωρίς μάλιστα να γίνεται καμία αναφορά στη μητέρα του νόθου⁸⁵.

4. Η μητέρα

Οι πληροφορίες που δίνονται από το συγκεντρωμένο υλικό για τις μητέρες των νόθων παιδιών δεν είναι αρκετές. Στις περισσότερες των περιπτώσεων αγνοούνται και όλο το βάρος πέφτει στην αποκατάσταση των παιδιών. Αλλά και η κοινωνική τους κατάσταση δεν φαίνεται να ήταν η καλύτερη. Παρά την ανεκτικότητα που επεδείκνυε ο κοινωνικός περίγυρος απέναντι στους παράνομους καρπούς τους, οι ίδιες φαίνεται ότι επιβαρύνονταν ηθικά και έμπαιναν στο περιθώριο. Η κοινωνική τους προέλευση εξάλλου τις περισσότερες φορές είναι χαμηλή⁸⁶. Δουλοπάροικες⁸⁷,

Iohanni de Grimaldo, meo filio naturali, yperpera centum pro anima mea, sibi danda quando erit etatis annorum decemocto et adhuc volo quod si dictus Iohannes poterit comode et ordinate stare in domo mea cum filiis meis, quod possit eciam habere expensas oris usque ad dictum tempus decemocto annorum ...». 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557. Βλ. επίσης 8/3/1319, not. Leonardo Quirino, McKee 1998, σσ. 445-446, αριθμ. 337· 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23· 3/12/1364, Santschi, Sentenze Civili, σ. 5, αριθμ. 15.

84. 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

85. 24/11/1533, Σιακωτός, ό.π., σ. 68, αριθμ. 1.

86. Βλ. σχετ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), σ. 72.

87. «... Idcirco ego Nicolaus de Molino, notarius ... Item dimitto mee bastardele, quam habui ex una villana habitante in contrata ser Hemanuelis de la Ponta, domus de Cafuri ...», 5/11/1374, not. Giovanni de Hugolinis, McKee 1998, σσ. 727-728, αριθμ. 574· «... καὶ γὰρ Νικόλως Μπὸς τοῦ ποτὲ ἀξίου μισέρ Τζουάννε ... Καὶ ἐν πρώτοις θέλω καὶ κάμνω τὴν Μαρία Σκλαβεροπούλαν, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Σκλαβεροῦ ἀπὸ τὸ χω-

υπηρετρίες σε πλούσια σπίτια⁸⁸ ή ακόμα και σκλάβες⁸⁹ μνημονεύονται συνήθως μόνο με το μικρό τους όνομα, χωρίς οι ίδιες να τολμούν να πάρουν το επίθετο του πατέρα του παιδιού τους⁹⁰. Οι περισσότερες και μετά τη γέννηση του νόθου εξακολουθούν να υπηρετούν μέσα στο συγκεκριμένο οικογενειακό περιβάλλον ή εγκαθίστανται διακριτικά σε κάποιο από τα χωριά που ανήκουν στο φεουδάρχη-πατέρα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις κάνουν γάμους κοινωνικής αποκατάστασης, συνήθως με κάποιο δουλοπάροικο, οπότε πλέον το παιδί νομιμοποιείται στα πλαίσια της νέας αυτής οικογένειας, η οποία εξάλλου φαίνεται να αποκομίζει από το ιδιαίτερο αυτό καθεστώς ποικίλα οφέλη⁹¹. Χαρακτηριστικό σχετικά είναι το παράδειγμα του Theodhosi Reulino, ο οποίος απελευθερώνει την οικογένεια του δουλοπαροίκου του, που παντρεύτηκε τη μητέρα των νόθων παιδιών του, τονίζοντας ανάμεσα στα άλλα ότι κάτι τέτοιο γίνεται ως αναγνώριση για την ανατροπή τους από το βιλλάνο του⁹².

ρίον Σκλαβεροχώρι τῆς Πεδιάδος, χωρίον ἐμόν ...», 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

88. Ο Theodorus Dondi απέδειξε ενώπιον του δικαστηρίου ότι ήταν *filius naturales* του Nicolaus Dondi και ότι τη μητέρα του «... *suprascriptus Nicolaus habuit domicellam* ...», 4/1/1370, Santschi, *Sentenze Civili*, σσ. 43-44, αριθμ. 184.

89. «... Bellamore Rosso habitator in Candida facit liberum Bonaventuram, filium Bone quondam slave sue, qui dicitur eius filius naturalis ...», 28/2/1271, Pietro Scardon, σσ. 40-41, αριθμ. 101. «... Idcirco ego Marchesina, relicta Nicolai Habramo ... Item volo quo sciatur et de hoc rendo testimonium in vera consencia mea quod Hemanuel, filius suprascripte Herini slave mee, fuit filius naturalis Natalis Habramo, quondam filii mei, nam pluries ipsemet confessus fuit michi se fecisse dictum Hemanuelem cum predicta Herini ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

90. «... Antonio Quirino filio naturali Iacobi Quirino et Sophia eius matre ...», 4/4/1306, Angelo de Cartura, σ. 187, αριθμ. 484. «... Catarine, filie mee naturali ... Herini, matri eius ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48. «... sia dato a Cherana mare dello dito mio fio Oloise ...», 12/11/1366, Santschi, *Memoriali*, σ. 112, αριθμ. 88. «... Καὶ ἐν πρώτοις θέλω καὶ κάμνω τὴν Μαρία Σκλαβεροπούλαν, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Σκλαβεροῦ ἀπὸ τὸ χωρίον Σκλαβεροχώρι τῆς Πεδιάδος ...», 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

91. 4/1/1370, Santschi, *Sentenze Civili* σσ. 43-44, αριθμ. 184. 20/9/1390, Santschi, *Memoriali*, σ. 290, αριθμ. 1317.

92. «... Manifestum facio ego Theodhosi Reulino, ... tibi Georgio Rodhachino, vilano meo, habitatori in meo casali nomine Guva et tuis heredibus, ac notum volo fieri universis presentem paginam inspecturis qui ob Dei reverenciam et amorem ac pro meorum remissionem peccaminum et quia nutrice debes filios meos naturales privinios tuos, considera(n)s esse opus maxime pietatis servos a servitute liberare, facio te cum tuis heredibus liberum et francum amodo usque ad .XXVIII. prius venturos ab omni dacio, tello, angaria, caniscos et quolibet alio vinculo servitutis ...», 29/2/1300, Pietro Pizolo I, σσ. 61-62, αριθμ. 127.

Το καλύτερο που μπορούσαν να περιμένουν αυτές οι γυναίκες ήταν ένας επιγενόμενος γάμος με τον πατέρα του παιδιού τους, αλλά κάτι τέτοιο δεν ήταν πάντοτε εφικτό αφού τα νομικά κωλύματα για την κοινωνική προέλευση των συζύγων, κυρίως των ευγενών, ήταν ποικίλα⁹³.

Φυσικά η περιπτώσιολογία αυτή δεν καλύπτει στο σύνολο της την πραγματικότητα. Οι πατέρες δεν ήταν πάντοτε σε θέση να αναγνωρίσουν έστω και έμπρακτα τα νόθα παιδιά τους υποστηρίζοντάς τα, δίνοντάς τους κοινωνική κάλυψη και συντηρώντας τα. Δεν πρέπει να ήταν λίγες εκείνες οι μητέρες που αναγκάζονταν να τα εγκαταλείψουν στα σκαλιά κάποιας εκκλησίας, ελπίζοντας να καταλήξουν στο ίδρυμα της Pietà ή να υιοθετηθούν από κάποιο φιλόπρωτο. Ούτως ή άλλως η διαδικασία της υιοθεσίας των έκθετων προβάλλει σχετικά απλή. Μετά την εύρεση του έκθετου και τη δήλωσή του στις αρχές, δημόσιος κήρυκας γνωστοποιούσε το γεγονός και καλούσε όσους είχαν νόμιμο δικαίωμα να αποδείξουν, μέσα σε αποκλειστική προθεσμία ενός μηνός, ότι το παιδί ήταν δικό τους, ή ότι ανήκε σε κάποια σκλάβο ή δουλοπάροικο τους. Με την παρέλευση της προσθεσμίας το παιδί θεωρούνταν ελεύθερο και μπορούσαν να αρχίσουν πλέον οι νόμιμες διαδικασίες για την υιοθεσία του. Αρκετές τέτοιες υποθέσεις εντοπίζονται στην σειρά Bandi του Duca di Candia⁹⁴.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, οι μητέρες αυτές ούτε φυσικά δηλώνουν με κάποιο τρόπο την «ιδιότητά» τους όταν δικαιοπρακτούν, ούτε και αναφέρονται ιδιαίτερα συχνά στις διαθήκες. Ούτως ή άλλως κληρονομικό δικαίωμα απέναντι στον πατέρα του παιδιού τους και στην οικογένεια του δεν είχαν, ακόμη και στην περίπτωση που αυτός πέθαινε άγαμος και χωρίς κληρονόμους. Μπορεί βέβαια οι πιο εύποροι από τους «άτυπους» αυτούς συζύγους να φρόντιζαν να τις εξασφαλίσουν με κάποιο έμεσο τρόπο δίνοντας τους χρήματα ή παραχωρώντας τους ένα ακίνητο.

93. Βλ. σχετ. Λαμπρινός, Οι γυναίκες κτλ., σσ. 85-87.

94. Ενδεικτικά παρατίθεται ένα τέτοιο έγγραφο : «Clamatur fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconi habitatrix in burgo Candide repperit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium et ipsum enutrivit tamquam suum filium adoptivum amore Dei. Quare supplicavit ut clamare mandaretur quod quicumque haberet aliquid ad dicendum de ipso puero compareret ne futuris temporibus sibi questio orietur. dominus ducha cum suo consilio mandant ut si est aliquis qui velet petere dictum puerum aut pro habere aut pro scavo aut pro villano vel alio quocumque modo. comparere dedeat amodo usque ad unum mensem proximum coram dominacione ad satisfaciendum expensas dicte Cali et accipiendum illum puerum, quia dominacio de hoc faciet ut postulat ius. Alioquin, ab inde in antea ipse infans erit liber tamquam filius adoptivus dicte Cali.», 27/8/1319, Duca di Candia, Bandi, σσ. 86-87, αριθμ. 234. Βλ. επίσης Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας κτλ., σ. 221· Παπαδία – Λάλα, Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα κτλ., σ. 116.

Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι μία μαρτυρία από την περιοχή της Ιεράπετρας, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας του φυσικού τέκνου δίνει χρήματα στη μητέρα για τη "ζημία" που υπέστη⁹⁵. Όπως αναφέρεται στην ίδια την πράξη ο συμβιβασμός είχε επέλθει όταν πλέον η μητέρα είχε καταφύγει στη δικαιοσύνη ζητώντας αποζημίωση. Η υπογραφή μάλιστα του αδελφού της ανάμεσα στους μάρτυρες του εξοφλητικού εγγράφου, που συντάσσεται μερικούς μήνες αργότερα, αποδεικνύει, και τη γνώση της οικογένειας για την όλη υπόθεση⁹⁶.

Τα παραπάνω ίσως να δικαιολογούν μέχρι ένα σημείο και τη σπάνια κατάλειψη στις μητέρες κληροδοτημάτων είτε από τον πατέρα του παιδιού τους, είτε από το συγγενικό τους περιβάλλον. Μάλιστα όταν αυτό συμβαίνει, γίνεται συνήθως για ευτελή ποσά και αντικείμενα⁹⁷. Επιλεκτικά μόνο, οι γυναίκες αυτές προβλέπονται ως καταπιστευματικοί κληρονόμοι ή κληροδόχοι σε περίπτωση που το παιδί τους πέθαινε πριν ενηλικιωθεί αλλά και πάλι τις περισσότερες φορές όχι για το σύνολο του αρχικού ποσού⁹⁸.

95. «... Φανερόν έστο ότι ο κυρ Νυκολός Τζαμάκης εσίνυβάστηκεν με την Φραντζέσκα την Ταντολοπούλα στη δηα τεφερέντζυαν όπου εσιγήρησαν ανάμεσα τος και ήκαμεν πεδην ο αυτός Νυκολός με την άνοθεν Φραντζέσκα και οδγατή την σήμεραν εθέλυσε να του εγγρέψη να πληροθή τα βυζαστηκά τζη και τ' αναθορούμα τζη με στράταν της δηκαιοσήνης ήλθασην ησ τον αυτόν σασμόν να της δόσι υπερपुरα κδ ...», 19/11/1540. Σιακωτός, ό.π., σσ. 68-69, αριθμ. 2.

96. 25/6/1541. Σιακωτός ό.π., σ. 69, αριθμ. 3.

97. «... Idcirco ego Antonius de Firmo ... Item dimitto Herini suprascripte meum gabatum de blavo pro fiendo sibi tunica una pro anima mea ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo. McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48. «... Idcirco ego Laurencius Manolesso ... Item dimitto Magdalene, filie naturalis dicti fratris et comissarii mei ... Item dimitto Cali, matri dicte Magdalene, yperpera cretensia viginti pro anima mea ...», 22/8/1366, not. Filippo Malpes. McKee 1998, σσ. 378-380, αριθμ. 286.

98. «... Idcirco ego Iohannes Catellanus, custos ... Item dono Guiliardino filio meo naturali yperpera quindecim ... Et si dictus Guiliardinus decederet antequam sit annorum duodecim, volo quod mediatas sit uxoris mee et alias mediatas matri dicti Guiliardini ...», 7/2/1326, not. Albertinus Maça. McKee 1998, σσ. 518-519, αριθμ. 397. «... Idcirco ego Antonius de Firmo ... Item dimitto Catarine, filie mee naturali, yperpera quinquaginta ... et si ipsa obiret antequam maritetur, dimitto de predictis yperperis quinquaginta yperpera viginti quinque Herini, matri eius ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo. McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48. Διαθήκη του Henricus Macarello 28/4/1350: «... In prima lago a Oloise mio fio naturale ... Et se lo dito Oloise morisse sença riede mascolo, che lo dito mio logo sia venduto et de li deneri de quello sia dado a Cherana mare delo dito mio fio Oloise yperpera cinquanta ...», 12/11/1366. Santschi, Memoriali, σ. 112, αριθμ. 88. «... Idcirco ego Dondade Erizo ... Si vero ambe obierint sine filiis volo ac ordino quod dicta Maria, mater ipsarum, habeat de bonis meis predictis yperpera centum et quinquaginta ...», 12/1/1376 (m.v. 1375), not. Giovanni de Hugolinis. McKee 1998, σσ. 733-735, αριθμ. 580. 15/6/1535, Ιωάννης Ολόκαλος, σσ. 156-157, αριθμ. 151.

Ελάχιστοι είναι αυτοί που δείχνουν με τη διάταξη της τελευταίας βουλήσεώς τους έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για τις άγαμες αυτές μητέρες⁹⁹. Αξίζει να αναφερθεί εδώ το παράδειγμα του Κερκυραίου Στέφανου Καλμπαούτα που καθιστά κληρονόμο του την «κοπέλαν» του¹⁰⁰, καθώς και αυτό του Νικολό Μπος του Τζουάννε, ο οποίος και αφήνει τη σύντροφο του Μαρία Σκλαβεροπούλα «... κερὰ καὶ κουμεσαρὰ εἰς ὄλλα μου τὰ πράγματα οὕτω κινητὰ ὥσάν ἀκίνητα ...», καθιστώντας τα δύο «μπα-στάρδια» που έχει αποκτήσει μαζί της γενικούς κληρονόμους του¹⁰¹. Χαρακτηριστική επίσης είναι και η περίπτωση της Marchesina Habramo, που στην προσπάθεια της να εξασφαλίσει την απελευθέρωση μιας σκλάβας, η οποία και είχε αποκτήσει με τον πεθαμένο γιο της ένα αγόρι, απειλεί όχι μόνο «sub pena maledictionis», αλλά και με αποκλήρωση τους κληρονόμους και εκτελεστές της διαθήκης της, που δεν θα υπακούσουν τις εντολές της, καθορίζοντας μάλιστα να διατεθούν οι κληροδοσίες που τους αφορούν «... illis personis que voluerint deffendere et manutenere libertatem eorumdem Herini et natorum eius ...». Μέτρο μάλλον πιο αποτελεσματικό από την αμφίβολη λειτουργία των αρών¹⁰².

5. Τα νόθα παιδιά

Η σκιαγράφηση του νομικού και κοινωνικού καθεστώτος των ιδίων των φυσικών παιδιών προβάλλει πιο εύκολη από αυτή των γονέων τους. Οι μαρτυρίες εξάλλου που έχουν συγκεντρωθεί αναφέρονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στους ίδιους τους νόθους. Βέβαια οι όποιες γενικεύσεις δίνουν μια εικόνα σε μεγάλο βαθμό απλουστευτική, αφού η κάθε περίπτωση έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες. Μια βασική διάκριση, που πρέπει να γίνει, είναι ανάλογα με το κοινωνικό καθεστώς των πατέρων. Τα φυσικά παιδιά των ευγενών, όσο ακόμη είναι μικρά, ανατρέφονται συνήθως κοντά στη μητέρα τους σε κάποιο από τα χωριά που ανήκουν

99. Βλ. σχετ. 8/9/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 257-260, διαθ. 143, και 26/2/1532 (1531 m.v.), σσ. 273-275, διαθ. 152.

100. «... δια τουτό ἐγὼ Στέφανος τοῦ Καλμπαούτα(ς), εὐρισκόμενος δια τοῦ νῆν εἰς τὸν Χάντακα τῆς Κρίτης ... καὶ τὸ ἄλλον ἡμῃση να πηγένει εἰς τὴν κοπέλαν μου, τὴ Δάφ-νουν, με τὴν ὁπίαν ἤκαμα τὸ πεδὴ, ἦον δια ψιχηκόν, καὶ στέκεται εἰς τοὺς Κουριφούς· καὶ ἀνὲν καὶ ἡ κοπέλα μου ἤθελεν κρατεῖ τὴν τιμὴν μου, να ναι ἐδικὰ τῆς· ἦδεμῆ, να ἦναι τοῦ πεδίου· καὶ ἀνὲν καὶ ἤθελεν ἦστε καλὴ καὶ να ἀτεντέρη το πεδὴ μου, να το τρώγει ὡς τὴν ζωὴν τῆς· ἀποθανόντὰ τῆς να ναι ἀλὴ τοῦ πεδίου ...». Ιούνιος 1530, Αντώνιος Γιαλέας, σσ. 56-58.

101. 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

102. 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-184, αριθμ. 144.

στον πατέρα τους, ή σε κάποιο συγγενικό σπίτι από την πατρική πλευρά¹⁰³. Η Ζαμπέτα, χήρα του ποτέ Γιάκομο Κορνάρο, έχει αναθρέψει τη φυσική κόρη του γιου της Τζινέβρα, την οποία και προικίζει με 6000 υπέρπυρα¹⁰⁴, ενώ στο σπίτι του Andrea και της Cornarola Cornaro έχει βρει καταφύγιο η νόθα κόρη ενός ανηψιού τους¹⁰⁵. Αποφασιστικό ορόσημο αποτελεί ο χρόνος θανάτου του πατέρα τους. Η διαθήκη του, αλλά και οι διαθήκες των νόμιμων αδελφών τους, εφόσον υπάρχουν τέτοιοι, είναι οι παράγοντες που θα καθορίσουν τη μετέπειτα πορεία τους. Συνήθως τα παιδιά αυτά εγκαθίστανται σε κάποιο από τα αγροκτήματα που τους κληροδοτεί ο πατέρας τους και ζουν ως μικροκαλλιεργητές¹⁰⁶, ή παραμένουν στην υπηρεσία των νόμιμων αδελφών τους εκτελώντας χρέη ακολούθων και επιστατών ή ενοικιάζοντας κτήματα από αυτούς¹⁰⁷. Όταν το επιτρέπουν οι ιδιαίτερες συνθήκες, γίνονται οι έμπιστοι άνθρωποί τους, οι οποίοι ακριβώς εξαιτίας της ενδιάμεσης προσωπικής τους κατάστασης είναι διατεθειμένοι να υπερασπιστούν τα συμφέροντα της φυσικής τους

103. «... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa (ego Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro), igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino ...», 8/7/1646. Μαυρομάτης. Κι άλλες ελληνικές διαθήκες κτλ., σσ. 168-171.

104. 18/12/1572. νοτ. Μάρκος Καλυβάς, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 114-115, αριθμ. β XVI.

105. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro fù del Cl(arissi)mo s(igno)r Giacomo ... per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa ...», 10/3/1611. Σ. Σπανάκης. «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), τχ. II, σσ. 432-433.

106. «... Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ... de bono et puro musto cretensi de vinea de Paraschi quam laboro ego suprascriptus Nicolaus ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40. «... Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ... de bono et puro musto cretensi de vinea de Paraschi quam laboro ego suprascriptus Nicolaus ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40. «... Idcirco ego Marinus Mauroceno, aurifex ... In primis dimitto Iohanni Mauroceno, filio meo naturali ... vineam meam positam super territorium casalis Peneradhi ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee, σσ. 79-80, αριθμ. 62. «... Idcirco ego Gregorius Langadhioti ... Item dimitto Iacobo Langadhioti, filio meo naturali, meam parvam vienam sitam in casali Selopulo ...», 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 281-282, αριθμ. 216.

107. «... Manifestum facio ego Franciscus Grimani filius condam Iohannis Grimani habitator Candide quia cum meis heredibus do, concedo atque afficto tibi Marco Grimani fratri meo naturali habitatori in meo casali de Partira et tuis heredibus unam peciam terre de iure mee partis milicie de la Partira ... Quam terram teneris et debes implantare in mense aprilis pius venturo vinea bene et convenienter ...», 2/5/1300, Pietro Pizolo I, σ. 209, αριθμ. 450.

οικογένειας με ιδιαίτερη αυταπάτηση. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι δύο περιστατικά. Αφενός μεν η περίπτωση των δύο νόθων γιων του Francesco Demezzo, οι οποίοι, στο τέλος του 16^{ου} αιώνα, όχι μόνο παίρνουν μέρος στην αντιπαράθεση του πατέρα τους και του θείου τους με τους χωρικούς του φέουδου που κατέχουν στο Μελιδόνι Ρεθύμνου, αλλά ο ένας από αυτούς φτάνει ακόμη και να σκοτώσει τον πρωταίτιο της αντιδράσης¹⁰⁸. Αφετέρου δε η υπόθεση της οικογένειας Fradello που το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα τάραξε τα λιμνάζοντα ύδατα της επαρχιακής Κρήτης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία μιας έκθεσης, την οποία ο Γενικός Προβλεπτής Francesco Moresini υποβάλει το 1629 στην κυβέρνηση της μητρόπολης, μπράβοι της οικογένειας Fradello σκότωσαν τον conduttier Querini και στη συνέχεια διέφυγαν από την πόλη. Όταν οι αρχές τους αναζήτησαν στο σπίτι του Fradello στον Χάνδακα, αυτός οχυρώθηκε μαζί με ένα νόθο γιο του και αντιστάθηκε μέχρι που δύο λόχοι στρατιωτών επενέβησαν, τους συνέλαβαν και τους παρέδωσαν στη δικαιοσύνη. Πατέρα και γιος δικάστηκαν και σε λίγες μέρες εκτελέστηκαν δημόσια¹⁰⁹.

Κάποιοι από τους νόθους, ιδιαίτερα κατά την ύστερη βενετοκρατία, καταφέρνουν να εξασφαλίσουν την υποδεέστερη κρητική ευγένεια, στα πλαίσια μια ευρύτερης τακτικής της Γαληνοτάτης για τη δημιουργία πιστών υπηκόων¹¹⁰. Με τη λογική αυτή απέκτησαν την ιδιότητα του κρητικού ευγενούς τόσο ο Zuan Francesco Grego (1649), νόθος γιος του ευγενούς Francesco Grego, όσο και ο Giorgio Demezzo κανονικός και αρχιεπισκοπικός βικάριος του Χάνδακα, εγγονός και αυτός ενός νόθου της οικογένειας Demezzo¹¹¹.

Η κατάσταση φαίνεται λίγο διαφορετική για τα νόθα παιδιά των αστών και των επαγγελματιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις εντάσσονται νωρίς στη ζωή, ακολουθώντας μια ανεξάρτητη επαγγελματική πορεία από αυτή του πατέρα τους¹¹². Στις πηγές μαρτυρείται μια μεγάλη ποικιλία

108. Για την υπόθεση βλ. σχετ. Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.

109. Σπανάκης Ι. σσ. 104-107.

110. Αντίστοιχη τακτική εφαρμόστηκε και στην ίδια την Βενετία, όπου τα φυσικά τέκνα ευγενών μπορούσαν να πετύχουν την εγγραφή στη μεσαία τάξη των cittadini originari. Βλ. σχετ. Λαμπρινός, *Οι γυναίκες κτλ.*, σ. 90, σημ. 19.

111. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 314-315 της ίδιας. «Ο επίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», *Ανθή Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 500, σημ. 19.

112. «... Manifestum facio ego Marcus Gen, filius naturalis Leonardi Geno, beccarius habitator Candide ...», 16/9/1279, Leonardo Marcello, σ. 50, αριθμ. 130· «... Manifestum facio ego Nicolaus Karavello filius naturalis condam Iacobi Karavello, pisatoris habitator

επαγγελματιών που δηλώνουν την ιδιότητά τους ως νόθων. Κρεοπώλες, ψαράδες, ξυλουργοί¹¹³, ακόμη και μοναχοί¹¹⁴, προσθέτουν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα τον επιθετικό προσδιορισμό *naturales* στο όνομα τους καθώς συμβάλλονται. Κάποιοι από αυτούς παρουσιάζονται να συνάπτουν συμβάσεις μαθητείας για τον εαυτό τους¹¹⁵, ή να μπαίνουν υπηρέτες¹¹⁶, ενώ κάποιοι άλλοι είναι τόσο εύποροι ώστε να προσλαμβάνουν οι ίδιοι υπηρέτες¹¹⁷.

Οι παραπάνω συνθήκες διαφοροποιούνται φυσικά για τα κορίτσια. Στις παράνομες κόρες των ευγενών η αναμονή μιας καλής προίικας τις κάνει να εξασφαλίζουν ένα γάμο καλύτερο από τον αναμενόμενο, ενώ τα κορίτσια των αστών φαίνεται να παντρεύονται, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα ανθρώπους της τάξης τους.

Βέβαια η ιδιότητα του νόθου όχι μόνο ήταν δυνατό να δημιουργήσει τις συνθήκες για μια καλύτερη κοινωνική κατάσταση, αλλά πολλές φορές αποτελούσε και την ασφαλιστική εκείνη δικλείδα που εξασφάλιζε την προσωπική ελευθερία στο φορέα της. Στη βενετοκρατική κοινωνία, όπου η

in casali Melesse ...», 7/4/1300. Pietro Pizolo I, σ. 173, αριθμ. 372· «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis, habitatrix Candide ... Item dimitto Canachi, filie naturali Micelivi, marangoni, filiolo meo, yperpera duo», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

113. Βλ. σχετ. την αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

114. «... Idcirco ego [Macarius] monachus de Troia ... Inprimis quidem dimitto Petro Mudacio, filio naturali Marci Mudacio, unum meum cohoptorium et duos meos libros grecos, videlicet Eucologium et Tipicum pro anima mea. Item dimitto Georgio Vari, filio naturali Nicolai Marango, discenti meo, pro anima mea librum unum nominatum Schimatologium ...», 14/3/1332, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 138, αριθμ. 104· «... Idcirco ego macarius, monachus, trogianus, habitator in monasterio Sancti Liberalis burgi Candide ... Residuum vero omnium meorum bonorum mobilium et immobilium ... dimitto Herini, nepti et commissarie mee, et Petro Mudacio, filio naturali domini Marci Mudacio, discipulo meo ...», 25/3/1332, not. Antonio Rodolfo, McKee 1998, σσ. 583-584, αριθμ. 452. Λίγο ή πολύ ο μοναχός Μακάριος de Troia στις δύο διαθήκες, που συντάσσει με διαφορά μόλις μιας μέρας, καθιστά κληρονόμους τους δύο υποτακτικούς του, που είναι νόθοι.

115. «... Manifestum facio ego Marcus Gambaça filius naturalis Nicolai Gambaça habitator Candide tibi Thome Malea calligario ... affirmo me ad standum tecum ...», 9/3/1306. Angelo de Cartura, σ. 162, αριθμ. 421.

116. «... Manifestum facio ego Petrus Marino, filius naturalis Marini Marino, habitator Candide cum meis heredibus, tibi Marino Quirino habitatori in eadem Candide et tuis heredibus, quia affirmo me ad standum tecum amodo usque ad annos II proximos ...», 28/7/1305. Angelo de Cartura, σ. 59, αριθμ. 154.

117. «... Manifestum facio ego Michalli Iallina de Romania de loco qui dicitur Virivuri tibi Iohanne Avonale naturali habitatori in Candide ... quia ... affirmo me tecum ... ad faciendum tua servicia ...», 13/2/1306 (m.v.1305), Angelo de Cartura, σ. 136, αριθμ. 359.

θέση του εξαρτημένου καλλιεργητή δεν ήταν η καλύτερη¹¹⁸, το στίγμα του νόθου αποτελούσε μια από τις λίγες ευκαιρίες διαφυγής¹¹⁹. Η απόδειξη ότι κάποιος δουλοπάροικος ήταν φυσικό τέκνο ελεύθερου ανθρώπου, του εξασφάλιζε την απελευθέρωσή του, παρά τα νομικά ελαττώματα που παρουσίαζε ένας τέτοιος ισχυρισμός, ο οποίος φαίνεται ότι δεν είχε ερείσματα στο βενετικό νόμο. Στα Statuta Venetorum καθοριζόταν ότι το παιδί που θα γεννιόταν από πατέρα ελεύθερο και μητέρα εξαρτημένη ακολουθούσε το καθεστώς της μητέρας του¹²⁰. Όμως μια τέτοια διάταξη, δεν έκανε λόγο για νόθα και όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Santschi¹²¹, ούτως ή άλλως είχε πέσει σε αχρηστία και δεν εφαρμοζόταν από τους δικαστές. Στο Αρχείο του Δούκα της Κρήτης εντοπίζονται αρκετές τέτοιες δικαστικές υποθέσεις, όπως η περίπτωση του Scopelleto Tiepolo, που κατάφερε να απελευθερωθεί αποδεικνύοντας ότι δεν ήταν γιος του δημόσιου δουλοπαροίκου Johannes Pramatesti, αλλά φυσικό τέκνο του Δούκα της Κρήτης Giacomo Tiepolo¹²², ή αυτή του Theodorus Dondi, οποίος μπροστά στο κίνδυνο να πουληθεί ως βιλλάνος, απέδειξε ότι δεν ήταν γιος του δουλοπαροίκου συζύγου της μητέρας του, αλλά του Nicolaus Dondi, στο σπίτι του οποίου υπηρετούσε η μητέρα του και κοντά στον οποίο ζούσε ο ίδιος κατά διαστήματα όταν ήταν μικρό παιδί¹²³. Παρόμοια ήταν τα επιχειρήματα του Michael Avloniti που αναφέρθηκε παραπάνω, πολύ περισσότερο που ο κληρικός πατέρας του και η μητέρα του είχαν στο παρελθόν καταδικαστεί για μοιχεία¹²⁴, καθώς και του Giorgio Cornario που απέδειξε ότι ήταν φυσικός γιος του ευγενούς Andrea Cornario¹²⁵. Με μια πιο προσεκτική ματιά σ' αυτές τις υποθέσεις κατανοεί κανείς ότι, εκτός από τα πραγματικά στοιχεία που προσπαθούν να αποδείξουν οι ενάγοντες (πρόωρη γέννηση – παραμονή στο σπίτι του πατέρα– καταδίκη των

118. Για τους αγρότες της Κρήτης βλ. ενδεικτ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997.

119. Βλ. ενδεικτ. Κ. Ντόκος – Χ. Αποστολόπουλος – Δ. Αρβανιτάκης – Ειρήνη Λυδάκη – Σ. Μπίρταχας – Γ. Πηλείδης, «Η απελευθέρωση των δουλοπαροίκων της βενετοκρατούμενης Κρήτης στις αρχές του 15^{ου} αιώνα», *Εώς και Εσπέριος* 3 (1996-1997), σσ. 41-67.

120. «Si quis nascatur ex patre libero et matre ancilla, servus est», Statuta Venetorum L. IV, c.28, βλ. σχετ. R. Gessi, *Gli statuti Veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse*, Memorie del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere et Arti XXX. Βλ. επίσης Μαβίν, ό.π., σσ. 8-9.

121. Βλ. σχετ. Santschi, *Quelques aspects* κτλ., σσ. 111-112.

122. Για την περίπτωση αυτή βλ. σχετ. και παραπάνω σημ. 53.

123. 4/1/1370, Santschi, *Sentenze Civili*, σσ. 43-44, αριθμ. 184.

124. Βλ. σχετ. σημ. 69.

125. Ανέκδοτη μαρτυρία της 29/1/1323 από το Αρχείο του Duca di Candia. Βλ. σχετ. Santschi, *Quelques aspects* κτλ., σ. 113.

γονέων για μοιχεία κτλ.), ένα από τα βασικότερα επιχειρήματα που επικαλούνται είναι η "publica voce e fama", η κοινή δηλαδή γνώμη που τους αναγνώριζε ως νόθα παιδιά των συγκεκριμένων πατέρων. Λόγος που σύμφωνα με τα Statuta Venetorum συνιστούσε πλήρη απόδειξη όχι μόνο για την πατρότητα, αλλά και για κάθε άλλου είδους συγγένεια¹²⁶.

Όλες οι πληροφορίες, οι οποίες αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής αντλούνται παρεμπιπτόντως από τις πηγές, αφού ο κύριος όγκος των μαρτυριών που έχουν συγκεντρωθεί αποτελείται από διαθήκες που καθιστούν κληρονόμους ή κληροδόχους τα νόθα αυτά παιδιά. Ο βενετικός νόμος απέκλειε τα φυσικά τέκνα από την εξ αδιαθέτου διαδοχή, δεν εμπόδιζε όμως την κατάληψη σ' αυτά κληροδοτημάτων και κληροδοσιών. Έτσι οι άνθρωποι αυτοί μνημονεύονται συχνότατα όχι μόνο στις διαθήκες των πατέρων τους, αλλά και σ' αυτές των συγγενών τους, οι οποίοι και δεν φαίνονται να αγνοούν καθόλου παρόμοια περιστατικά. Σε μια εποχή που ο θεσμός της διαθήκης αποσκοπεί ακόμη όχι στη διάθεση του κύριου όγκου της περιουσίας του διαθέτη, αλλά στη διευθέτηση των επιμέρους εκκρεμοτήτων και κυρίως στην τακτοποίηση των μεταφυσικών ανησυχιών, η μνεία των νόθων –εξ ορισμού οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων– εξυπηρετούσε θαυμάσια τον τελευταίο αυτό σκοπό. Ίσως εξάλλου, παρόμοιες κληροδοσίες να εξέφραζαν και κάποιες, εντός πολλών εισαγωγικών, τύψεις για τα κληρονομικά μερίδια που η παράνομη ιδιότητα στερούσε από τους συγκεκριμένους και να εντάσσονταν σε μια προσπάθεια αποκατάστασής τους. Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν υπήρξαν τα κίνητρα τους, η κατάληψη κληροδοτημάτων στους νόθους συνιστά και την καλύτερη απόδειξη της συλλογικής στάσης της κοινωνίας απέναντι στο φαινόμενο. Έτσι κληροδοσίες εμφανίζονται να αφήνουν τα νόμιμα αδέλφια τους¹²⁷, οι θείοι τους από την πατρική γραμμή¹²⁸ και

126. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 37.

127. «... Quapropter ego Agnes, relicta Thome Fradelo, habitatrix Candide ... item dimitto Florencie, sorori mee naturali, yperpera viginti ...», 26/7/1320, not. Nocollo Manduga, McKee 1998, σσ. 487-488, αριθμ. 371. «... Id circo ego Philipa, uxor Iohannis Barbadaico, habitatrix Candide ... Item Bartholomeo Avonale, fratri meo naturali, yperpera decem ...», 18/5/1324, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 14-16, αριθμ. 13. «... Id circo ego Marcus Cornario de domo maiori, habitator Candide, ... Et residuum meorum bonorum dimitto fratribus meis, ... exceptis locum meum de Mugara cum vilanibus decem et trium vinearum mearum quas habeo at Paraschi. Que volo quod sint Francisci, fratris mei naturalis, qui servire debeat pro una serventaria ...», 30/8/1326, not. Benedetto de Milano, McKee 1998, σσ. 313-315, αριθμ. 239.

128. «... Idcirco ego Anastassu, relicta Nicolai Caravello, quondam habitatrix Candide ... Item dimitto Cali, filie naturali Michalis Maçamurdi, quondam fratris mei, iperpera quinque ...», 30/7/1328, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 18-19, αριθμ. 16. «... Id circo ego Marinus Quirino ... Item dimitto Corin, filio naturali suprascripti ser

φυσικά οι πάπποι τους¹²⁹. Ακόμη και οι ίδιες οι σύζυγοι παρουσιάζονται, ως έκφραση προφανώς ύψιστου χριστιανικού ήθους και καρτερίας, να αφήνουν κληροδοτήματα στα φυσικά τέκνα των συζύγων τους¹³⁰. Για παράδειγμα η Κατερούτζα Κορνάρο-Ντεμέτζο με τη διαθήκη της που συνέταξε στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα, κληροδοτεί αρκετές χιλιάδες υπέρπυρα στα τέσσερα νόθα παιδιά του συζύγου της. Ο τρόπος μάλιστα που γίνεται η αναφορά στα παιδιά αυτά δίνει την εντύπωση ότι προέρχονται από δύο τουλάχιστον διαφορετικές μητέρες¹³¹.

Κατά μέσο όρο τα κληροδοτήματα, που καταλείπονται, κυμαίνονται μεταξύ 20 και 200 υπερπύρων χωρίς να λείπουν οι αυξομειώσεις προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Ιδιαίτερες διαφορές ανάλογα με το φύλο των νόθων δεν φαίνεται να υπάρχουν. Απλά στα κορίτσια καταλείπονται κάποιες φορές κοσμήματα¹³², κι-

Pauli Quirino, fratris mei, yperpera quatuor ...», 3/5/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 82-84, αριθμ. 64.

129. «... Idcirco ego Iulianus Natale, habitator Candide ... Item dimitto yperpera decem Nicolote, filie naturali Raphaelis, filii mei, pro suo maritare pro anima mea ...», 9/3/1334, not. Antonio Rodulfo, McKee 1998, σσ. 602-604, αριθμ. 469· «... Idcirco ego Marchesina, relicta Nicolai Habramo, ... Item dimitto Marino, filio naturali Petro Habramo, filii mei, yperpera quinque pro anima mea ...», 15/1/1340 (m.v.1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-184, αριθμ. 144.

130. «... Idcirco ego Elena, relicta ser Petri Mudacio ... Item dentur ... Catherine, filie naturali suprascripti quondam viri mei yperpera quatuor ...», 23/1/1360 (m.v.1359), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 223-225, αριθμ. 175· «... Idcirco ego Agnes, relicta ser Thome Paulo, ... Item Marcoli, filie naturali dicte ser Thome Pauli, quondam viri mei, yperpera quinque ...», 16/7/1367, not. Marco Donçorçi, McKee 1998, σσ. 675-676, αριθμ. 532· «... Idcirco ego Benedicta, relicta ser Sclavi Magno, ... Item dimitto Agneti, filie naturali, dicti quondam viri mei, yperpera quinque pro anima mea ...», 23/11/1377, not. Giovanni Morgano, McKee 1998, σσ. 976-977, αριθμ. 777.

131. «... Θελοντας εγω ι Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο και να ορδηνιασο το πραμα μου ... Ακομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργηνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο, περπυρα χιλιαδες διο καθαμνιας τος, και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο, καθαβους τος περπυρα χιλιαδες τρης ... ». 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

132. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro fù del Cl(arissi)mo s(igno)r Giacomo ... il resto di essi drappi, et uesture di seda lasso à detta mia consorte, per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa, al tempo del suo maritar, per discarrico delle anime nostri, per quello che per sorte hauessimo mancato per l' obbligo del loco delle Cares nell' opere pie che tien in gouerno essa mia consorte-come fornitrice. Di più le lasso tutti gli ori, zogie, et perle, che sono in casa delli ornam(en)ti di essa mia consorte, per darli anco essi alla sudetta fig(lia)la nel suo

νητά και κάποια υφάσματα¹³³. Στην περίπτωση όμως της μελέτης των κληροδοτημάτων, που προέρχονται από τον πατέρα, θα πρέπει να γίνει εξαρχής ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια, αφού η αντιμετώπιση των δύο φύλων διαφέρει όχι θεαματικά αλλά ουσιαστικά.

Οι φυσικές κόρες αντιμετωπίζονται ακριβώς με την ίδια νοοτροπία που αντιμετωπίζονται και οι νόμιμες¹³⁴. Τους κληροδοτούνται συνήθως μετρητά¹³⁵ και κινητά¹³⁶, που θα συγκροτήσουν την προίκα τους για ένα καλό γάμο. Το παράδειγμα του Μουδάτσου, που προκειμένου να παντρεύει τη νόθα κόρη του με τον Καλλέργη της υποσχέθηκε λίγο ή πολύ προίκα 25.000 υπερπύρων, είναι ίσως η αντιπροσωπευτικότερη από αυτές τις περιπτώσεις¹³⁷.

Αντίθετα, στα αγόρια καταλείπονται ακίνητα, χωράφια ή σπίτια¹³⁸,

maritar, come di sopra, nel che uoglio però, che habbia aut(ori)tà detta mia consortedi prometter, te darglieli quando le piace, rimetten do il tutto alla sua carità, et so, che ancor essa del suo non le mancherà, per allogar, et honorarla, per le anime nostre, e de tutti i nostri ...», 10/3/1611, Σπανάκης, Η διαθήκη κτλ. σσ. 432-433.

133. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis ... Item dimitto Agneti, filie naturali suprascripti Iohannis Maestropiero, patris et comissarii mei, omnes pannos de dorso que in die obitus mei sibi inuenientur et tellarium illum cum quo ad presens textit cum suis omnibus ordegnis. Item dimitto suprascripte Agneti, filie patris mei suprascriptim, capitergium unum de sirito et manutergia duo.», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384· «... Idcirco ego Viola, relictā Francisci Contareno de Venetiis ... Item dimitto Cataruze, filie naturali Riguri Macharelo, yperpera quinquaginta, meum lectum de pulma cum capisale et parum unum linteaminum aquator telis pro suo maritare ...», 14/4/1336, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 567-568, αριθμ. 439· «... Idcirco ego Marchesina, relictā Nicolai Habramo, ... Item dimitto Flori, filie naturali Petri Habramo, filii mei, ... et duos meos lectos de pulma cum duobus parisi linteaminum ... Et similiter dimitto eidem Flori suos perolos contrafactos et illud par asiolarum argenti quod ferebat in suo epitochio et mantilia menssalia duo et tavalias septem et septem faciolos et duos pignolatos. Item dimitto eidem Flori duas cultras que adhuc non sunt complete ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

134. Βλ. σχετ. Σιακωτός, ό.π., σσ. 64-66.

135. «... ἐγὼ Μικέλε Νταμηλάς τοῦ ποτὲ εὐγενικοῦ μισερ Τζόρτζη ... "Ἐτι ἀφήμι τῆς θυγατρὸς μου τῆς νόθας διὰ τὴν ψυχὴν μου, λεγομένης Μαρήνας, εἰς ὦραν ὑπανδρείας αὐτῆς, ἥγουν ὅταν ἔλθῃ χρονῶν ἰβ' ἢ ἀπάνω ἢ κάτω ἥγουν ὅταν θέλει ὑπαδρευθῇ, ὑπέρπυρα χίλια ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ νὰ ὑπαδρευθῇ ...», 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

136. 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

137. νοτ. Ανδρέας Καλλέργης, αριθμ. 238. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, «Το Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 5-6 (1991), σ. 126.

138. «... Idcirco ego Gregorius Langadhioti ... Item dimitto Iacobo Langadhioti, filio meo naturali, meam parvam vineam sitam in casali Selopulo ... et cum patiterio de Moscomili ...», 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 282-283, αριθμ. 216· 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270· «... Item volo quod

πολλές φορές ακόμη και ολόκληρα φέουδα ή τμήματα τους¹³⁹, χωρίς βέβαια να λείπουν εντελώς και οι περιπτώσεις των μετρητών¹⁴⁰. Κάποιοι μάλιστα φτάνουν στο σημείο να εξισώσουν τα νόμιμα παιδιά τους με τα φυσικά, καθιστώντας τα όλα αδιακρίτως εξ αδιαιρέτου κληρονόμους¹⁴¹, ή και ορίζοντας τα ίδια τα νόθα μοναδικούς κληρονόμους και εκτελεστές της διαθήκης τους¹⁴². Επίσης δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο πατέρας καθορίζει ότι ο φυσικός του γιος πρέπει τουλάχιστον μέχρι να ενηλικιωθεί να παραμένει στο πατρικό σπίτι μαζί με τα νόμιμα αδέρφια του, συντηρούμενος από αυτά¹⁴³.

Zanachius et Antonius suprascripti mei filii naturales. ... et habeant etiam tunc vineam de Malvasia ... et domun unam ...». 25/5/1363. Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164.

139. «... Idcirco ego Petrus Dono ... Item dimitto Pauleto, filio meo naturali, meam dimidiam serventariam de Sysiu et dimidiam serventariam de mea particula convenientem michi ex bonis Iohannis Dono, fratris mei ... Item dimitto dicto Pauleto omnes meos villanos Psicicari ...». 20/1/1347 (m.v. 1346), not. Alberto Palamonte, McKee 1998, σσ. 637-639, αριθμ. 498. «... Idcirco ego Franciscus Caravello ... Item dimitto Andree, filio meo naturali, meam serventariam unam et dimidiam de la Cida et unam meam serventaria de la Vatheia ...». 22/8/1371, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σσ. 369-372, αριθμ. 280. 28/4/1350, Santschi, Memoriali, σ. 112, αριθμ. 88.

140. «... Item volo quod Zanachius et Antonius suprascripti mei filii naturales ... habeant de meis bonis pro quolibet yperpera trecenta ...». 25/5/1363, Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164. «... Idcirco ego Franciscus Caravello ... Item dimitto Andree, filio meo naturali ... Item volo quod suprascriptus Andreas habeat de meis bonis mobilibus per modum mutui yperpera duomillia ...». 22/8/1371, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σσ. 369-372, αριθμ. 280. 17/12/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 717-718, αριθμ. 567.

141. «Testamentum Iacobi Pantaleo : Residuum vero omnium meorum bonorum mobilium et immobilium ... dimitto Ninde filie mee et commissarie, et Andree et Leonardo filiis meis naturalibus quos habeo cum Paximadena dividendum equaliter inter eos ...». 24/2/1365, Santschi, Sentenze Civili, σ. 88, αριθμ. 345.

142. «... Idcirco ego Nicolaus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, habitator Candide ... In quo esse constituo meum solum fidei commissarium Iohannem Gisi, filium meum naturalem ... Cui quidem Iohanni et Marco et Andree Gisi, fratribus eius, meis filiis naturalibus, dimitto meas vineas de Marathiti et cetera alia omnia mea bona michi quocumque modo et ingenio spectantia et pertinentia tam per successionem, legatum quam alio quocumque iure, modo et ingenio, ut predicta omnia dividantur et dividere debeant quoqualiter inter eos ...». 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270. 11/7/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 255-257, διαθ. 142.

143. «... Id circo ego Marcus Baroci, habitator Candide ... Item volo quod quousque Marinelus, filius meus naturalis, voluerit stare cum filiis meis, fratribus suis, habere debeat victum et vestitum de bonis meis. Et si dictus Marinellus voluerit rededere de dictis fratribus suis dentur sibi yperpera vigintiquinque. ...». 8/3/1319, not. Leonardus Quirino, McKee 1998, σ. 446, αριθμ. 337. 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σ. 31, αριθμ. 23. 25/8/1343, Santschi, Sentenze Civili, σ. 5, αριθμ. 15.

Αλλά και οι ίδιες οι σχέσεις των νόθων με τον πατέρα και τα αδέρφια τους δεν φαίνεται να ήταν, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, εχθρικές. Μάλιστα κάποιες φορές οι πατέρες παρουσιάζονται να τους εμπιστεύονται τη διαχείριση των υποθέσεων και της περιουσίας τους¹⁴⁴. Εξάλλου η νομική τους ανικανότητα να κληρονομήσουν εξ αδιαθέτου περιόριζε σημαντικά τις τριβές με τα ετεροθαλή αδέρφια τους. Είναι ενδεικτικό ότι τα νόμιμα παιδιά όχι μόνο τους καταλείπουν κληροδοτήματα¹⁴⁵ και φροντίζουν να εκπληρώνουν με αρκετή συνέπεια τις εντολές των πατέρων τους¹⁴⁶, αλλά κάποιοι φτάνουν να τους αναθέσουν ακόμη και τα μνημόσυνά τους¹⁴⁷ ή να τους καταστήσουν εκτελεστές της διαθήκης τους¹⁴⁸.

Βέβαια η παραπάνω ιδανική κατάσταση που περιγράφηκε δεν είναι χωρίς εξαιρέσεις. Υπάρχουν πατέρες που περιορίζουν τα φυσικά τους παιδιά¹⁴⁹ σ' ένα μικρό κληροδοτήμα, ορίζοντας η υπόλοιπη περιουσία τους να μοιραστεί στους φτωχούς¹⁵⁰, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι κληροδοσίες παρακρατούνται από τους νόμιμους κληρονόμους και τα νόθα παιδιά αναγκάζονται να καταφύγουν στα δικαστήρια για να τις διεκδικήσουν¹⁵¹.

«... Idcirco ego Iohannes Iallina ... Item volo et ordino quod predicti commissarii mei debeant substantare et gubernare de victu et vestitu suprascriptum Catarinum, filium meum naturalem, donec pervenerit ad etatem annorum decemotto de meis bonis ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 67-70, αριθμ. 54· 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 282-283, αριθμ. 216· 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557. Βλ. επίσης και παραπάνω σημ. 76, 77.

144. 17/1/1271, Pietro Scardon, σσ. 29-30, αριθμ. 69· 2/5/1271, Pietro Scardon, σσ. 103-104, αριθμ. 276.

145. Βλ. σχετ. υποσημ. 112.

146. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobellus filius naturalis Petri de Caliva defuncti habitator Candide cum meis heredibus vobis Iohanni et Nicolao de Caliva fratribus commissariis suprascripti Petri patris nostri habitatoribus in eadem Candida ... de illis yperperis in Creta currentibus .C.. que suprascriptus Petrus pater nostrer dimisit sive legavit michi dare per cartulam sui testamenti. Nunc autem quia vos de suprascriptis .C. yperperis me bene appacastis et deliberastis, amodo in antea vos securos reddo et cetera, quia nichil inde remansit et cetera ...», 21/8/1305, Angelo de Cartura, σ. 71, αριθμ. 185.

147. «... Item dimitto Vasilio Vanichi, fratri meo naturali, quolibet anno yperpera quinque usque ad annos decem pro faciendo epimnimosino pro anima mea ...», 27/8/1331, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 538-540, αριθμ. 415.

148. 17/2/1271, Pietro Scardon, σσ. 30, αριθμ. 71.

149. «... καγω Νικολός Μπός του ποτέ αξίου μισέρ Τζουάννε, οικών εν Χανδάκι Κρήτης ... Έτι αφίνω του Φραγκέσκου του μαστάδου μου, υπέρπερα πέντε και την κατάραν μου, ο οποίος εντιστάθηκε μου και εκλευται μου πάντα ...», 22/3/1512, Μα-νουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

150. 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 98, αριθμ. 74.

151. 30/10/1386, Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164· 18/3/1396, Santschi, Memoriali, σ. 379, αριθμ. 1754· 4/11/1399, Santschi, Memoriali, σ. 389, αριθμ. 1821.

Το φαινόμενο των φυσικών τέκνων, όπως έγινε απόπειρα να σκιαγραφηθεί παραπάνω, προκαλεί εντύπωση όχι μόνο με την ευρύτητα της διάδοσής του, τουλάχιστον στους ανώτερους κύκλους της βενετικής και κρητικής αριστοκρατίας, αλλά και με την επιδεικνυόμενη ανεκτικότητα της ίδιας της κοινωνίας. Το ιδιαίτερα προωθημένο σχήμα των άγαμων γονέων, που διανέμουν μεταξύ τους τα παιδιά τους, και το οποίο μοιάζει να προέρχεται περισσότερο από κάποιο σύγχρονο συμβολαιογραφικό αρχείο των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών, παρά από ένα νοταριακό κατάστιχο του 16^{ου} αιώνα¹⁵², μπορεί φυσικά να αποτελεί μια εξαίρεση, συνιστά όμως το δίχως άλλο μια ισχυρή ένδειξη για τη συλλογική νοοτροπία. Οι θρησκευτικές απαγορεύσεις, οι οποίες βέβαια εξ ορισμού θέτουν ισχυρά εμπόδια, δεν φαίνεται να εμποδίζουν τον κόσμο αυτό, να αντιμετωπίζει με ρεαλισμό την πραγματικότητα και να ενσωματώνει στους κόλπους του τα παιδιά που είχαν γεννηθεί έξω από τα επιτρεπόμενα πλαίσια του νόμιμου και εκκλησιαστικά επιβαλλόμενου. Το ίδιο το γεγονός της γέννησης ενός νόθου σε καμιά περίπτωση δεν συγκαλύπτεται, ούτε όμως και θεσμοποιείται. Τα νόθα παιδιά και οι μητέρες τους δεν απέκτησαν ποτέ νόμιμα δικαιώματα απέναντι στο φυσικό τους πατέρα και την οικογένειά του. Η μητέρα γίνεται ακόμα λιγότερο αποδεκτή. Επιβαρύνεται από το ηθικό ατόπημα και περιθωριοποιείται. Αντίθετα τα παιδιά φαίνεται να υποστηρίζονται περισσότερο. Αυτό που τους στερεί ο νόμος, τους αποδίδεται με πλάγιους τρόπους αν όχι στο ακέραιο, τις περισσότερες φορές σε ένα ικανοποιητικό βαθμό. Η μνεία στις διαθήκες που συντάσσουν οι πατέρες και οι συγγενείς τους, εκτός από το όποιο οικονομικό αντίκρυσμα, εξασφάλιζε στα άτομα αυτά την ευκολότερη ένταξη στην ταξική κοινωνία της εποχής τους, αν όχι ως ισάξιους, τουλάχιστον ως αποδεκτούς.

152. «... Φανερών κάμνουν ετούτη η διο μεραίς ο Μανούσος ο Σουριάς του ποτέ Γεώργη και η Σοφία η Μακροπούλα του ποτέ Πασκάλ από το χορίο Σκηνοκάφαλα ο-διατη φένεται και ο άνοθεν Μανούσως ήθελεν πέσι με την άνοθεν Σοφία και ήκαμεν με ταύτην διο παιδιά, αρσενικόν και θηλικόν, και οδια να τος λήψουν οι έξοφδες της αφεντίας μας, ήλθασιν εις την κατογεγραμμένην συνήβασιν και εμυράσασιν τα λεγόμενα παιδιά εκήνα, και επήρεν το αρσενικόν ο κύρης και το θηλικόν η μάνα ...». 30/9/1547, Σιαχωτός, ό.π., σ. 70, αριθμ. 4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. Aalberts, «Ο ηθικός βίος των κρητικών και ειδικά των κληρικών κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και η συντέλεια του κόσμου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 31-46.
- Gabriella Airaldi, «...bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos», *Studi e Documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355.
- W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), σσ. 5-90.
- W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας (εκδ.), Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987.
- Ειρήνη Βλαχάκη, «Η διαθήκη της Αγνής, κόρης του Αλεξίου Καλλέργη (1331) και ο ορθόδοξος επίσκοπος Μακάριος», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Ηράκλειο 1985, σσ. 56-63.
- Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997.
- Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, *Grecolatina Nostra*, Πηγές 1, Βενετία 1999.
- Διονυσία Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σσ. 300-403.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Α. Βλαστού, Ρούστικα 1599-1614*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης, «Το Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατοχής», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 5-6 (1991), σσ. 109-131.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994.
- Γ. Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες Νοτάριοι και Διαθήκες (1586-1646)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 239-255.
- S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizzolo, Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978.
- S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizzolo, Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985.
- B. Cecchetti (εκδ.), *Archivio di Stato in Venezia, Statistica degli atti custoditi nella Sezione Notarile*, Venezia 1886.
- M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.) *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960.

- P. Gavitt, *Charity and children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, The University of Michigan Press, U.S.A. 1990.
- E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», 1ère partie, *Revue de l'Orient latin* 10 (1903-1904), σσ. 172-247.
- E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise, Documents», 2ème partie, *Revue de l'Orient latin* 11 (1905-1908), σσ. 7-144.
- G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, τ. IV, Venezia 1932-1940.
- F. del Giudice - S. Beltrani, *Dizionario Giuridico*, Napoli 1993.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1983.
- E. Ζαμπετάκης, «Σχέσεις της βυζαντινής οικογένειας Βαρούχα και Ενετών στην Κρήτη», *Αμάλθεια* 10', τχ. 74-77 (Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1988), σσ. 65-88.
- I. Ζέπος και Π. Ζέπος (εκδ.), «Synopsis Basilicorum (Maior)», *Jus Graeco-romanum V*, Αθήναι 1931. (SBM)
- G. Heimbach (εκδ.), *Konstantin Harmenopoulos, Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Leipzig 1851 (ανατ. Aalen 1969). (Αρμ.)
- Σ. Κακλαμάνης - Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003.
- E. Καραμπελιάς, *Γάμος και παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές προεκτάσεις*, Αθήνα - Κομοτηνή 1988.
- A. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), σσ. 223-236.
- P. Krueger (εκδ.), *Codex Justinianus, Corpus Iuris Civilis*, τ. II, Berolini 1877. (C).
- K. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.
- K. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος})», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σσ. 83-142.
- A. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942.
- A. Lombardo, *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352 - 1357)*, Venezia 1968.
- Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19(1983-1984), σσ. 62-79.
- Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σσ. 214-227.
- Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889.

- Μ. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορίαν της Κρήτης του 14^{ου}-16^{ου} αιώνος (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15 (1961), σσ. 144-233.
- Μ. Μανούσακας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την ορθόδοξον Ελληνικήν αδελφότητα*, Βενετία 1968.
- Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σσ. 206-254.
- Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιάκωβου Cornaro», *Λοιβή εις Μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειον 1994, σσ. 159-176.
- Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994.
- Sally Mc Kee (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, τ. I-III, Washington D.C. 1998.
- Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), τ. II, σσ. 228-308.
- Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά Συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), σσ. 111-145.
- Ε. Μοάτσος, «Ανέκδοτος κατάλογος νοταρίων της Κρήτης», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 298-309.
- Th. Mommsen – P. Meyer (εκδ.), *Codex Theodosianus, Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis [Codex Theodosianus 1/2]*, Berolini 1904. (CTh)
- R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950.
- Μ. Μπορμπουδάκης, «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη Βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 11-103.
- Μ. Μπορμπουδάκης, «Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 233-288.
- D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, Αθήνα 2000.
- Μ. Νικολιδάκης, «Ο κρητικός ιερομόναχος Ναθανάηλ Μπερτός και οι ειδήσεις του για την ηθική κατάσταση της κρητικής κοινωνίας κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα», *Κρητολογία* 14-15 (1982), σσ. 131-153.
- Σ. Ξανθουδίδης, «Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρον της Κρήτης», *Εφημ. Ίδη Ηρακλείου*, φ. 60 (15 Μαρτίου 1908), σσ. 18-2^a (= Σ. Ξανθουδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 106-108).

- Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), σσ. 1-288.
- Σ. Ξανθουδίδης, «Οι άρχοντες Βαρούχαι ως Φεουδάρχαι», *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 93-105.
- Ν. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία, Ι. Περί Καλλιεργών», *Ο Ποιητής του "Ερωτόκριτου" και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα*, Ηράκλειο 1989, σσ. 51-64.
- Ν. Παναγιωτάκης, «"Στο Κάστρον επαντρεύτηκε"», *Ροδωνιά*, Τιμή στο Μ.Ι. Μανούσακα, τ. II, Ρέθυμνο 1994, σσ. 371-388.
- Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. II, *Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1997.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 431-438.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογος των Δουκών της Κρήτης», *Ροδωνιά*, Τιμή στον Μ. Μανούσακα, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 389-396.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετίας 1998, σσ. 305-318.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Ο επίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 497-512.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Συλλογή διατάξεων για τη Βενετική ευγένεια στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σσ. 143-153.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Η τελετή των σαράντα ωρών στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 535-544.
- Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.
- Anastassia Papadia-Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia Veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σσ. 273-285.
- Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. I, II, Αθήναι 1963.
- Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965.
- Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σσ. 104-136.
- Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976.

- R. Schoell – G. Kroll (εκδ.), *Corpus Iuris Civilis*, τ. III, Berolini 1895. (N)
- B. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα», *Αμάλθεια* ΛΕ', τχ. 138-139 (Ιανουάριος – Ιούνιος 2004), σσ. 49-72.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Zuane Mocenigo (1589)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. I, Ηράκλειο 1940.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Filippo Pasqualigo (1594)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. III, Ηράκλειο 1953.
- Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), τχ. II, σσ. 379-478.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Benedetto Moro (1602)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV, Ηράκλειο 1958.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Francesco Basilicata (1630)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο 1969.
- Σ. Σπανάκης, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Iseppo Civran του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σσ. 365-458.
- Σ. Σπανάκης, «Εκθεση των Antonio Priuli και Antonio Barbaro (1667)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. VI, Ηράκλειο 1976.
- A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000.
- Maria – Francesca Tiepolo, «Note sul riordino degli archivi del duca di Candia e dei notai di Candia nell' Archivio di Stato di Venezia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 88-100.
- Maria Francesca Tiepolo (επιμ.), «Archivio di Stato di Venezia», *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani* 4 (1994), σσ. 1069-1070.
- V. Tiftixoglu – S. Troianos (εκδ.), «Unbekante Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117», *Fontes Minores* IX (1993), σσ. 137-139. (B [εκδ. Tift.-Tr.])
- F. Thiriet (εκδ.), *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360/ 1401-1405)*, Venezia 1978.
- Z. Τσιρπανλής, *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548), Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και εκκλησίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985.
- N. Τωμαδάκης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη κατά το 1400*, Αθήνα 1947.
- N. Τωμαδάκης, «Μελετήματα περί Ιωσήφ Βρυεννίου. Α' Το ζήτημα των συνεισάκτων εν Κρήτη και Κύπρω (περί το 1400)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 1-12.
- N. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669). Κρήτης (Χάνδα-

- κος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία* 4 (1977), σσ. 39-48.
- A. Vincent, «Ο ποιητής του “Φορτουνάτου”. Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σσ. 53-84.
- A. Vincent, «Νέα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σσ. 119-176.
- A. Vincent (εκδ.), *M.A. Φόσκολου, Φορτουνάτος, κρητική έκδοση*, Ηράκλειο 1980.
- I. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της βενετοκρατίας», *Ραδάμανθυς* 1 (Άνοιξη 2003), σσ. 11-22.

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἔκδοση» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ

Πρόδρομη ἀνακοίνωση

Ι. Εἰσαγωγικά

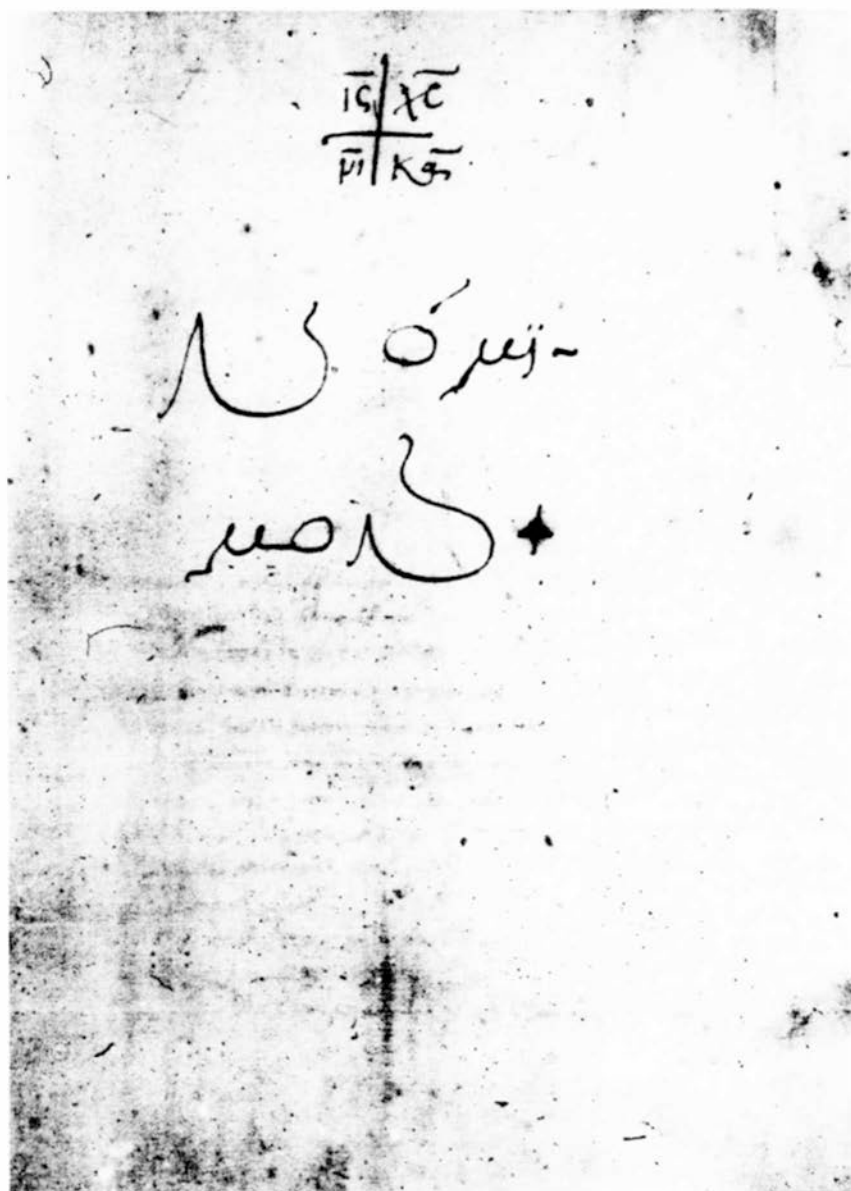
Τρία περίπου χρόνια πρὶν τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως συγκροτήσει, στὰ 1564, τὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ὁ νοτάριος στὴ μητρόπολη Θηβῶν Μανουὴλ Μαλαξὸς εἶχε ὁλοκληρώσει, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1561, τὴ συγκρότηση τοῦ δικοῦ του *Νομίμου* —ἔτσι τὸ ἐπέγραψε¹.

Ἡ ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πρόσφατα ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ λήθη καὶ ἔγινε ἀντικείμενο ἔρευνας². Ἀντίθετα, τὸ ἰδιωτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Μαλαξοῦ ἔχει ἀπὸ παλαιὰ ἀπασχολήσει

Ἀνακοίνωση στὴν Ζ' Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου, ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Ἰδιωτικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνῆ, 22-23 Ὀκτωβρίου 2004· ἐδῶ δημοσιεύεται τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης μὲ τίς ἀναγκαῖες σημειώσεις.

1. Βλ. τὸ πανομοιότυπο τοῦ φύλλου II τοῦ αὐτόγραφου χειρογράφου τοῦ Μαλαξοῦ, ποὺ σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Ottob. gr. 97, ὅπου μὲ τὸ χέρι του ἔχει γράψει: *Νόμιμον*. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸ ἐντόπισε ὁ D. Simon, «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), 344-346, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μαλαξοῦ τὸ ἐπεσήμαναν ὁ P. Canart καὶ ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 55 (1980), 294-303. Στὸν Πρόλογο ποὺ σώζεται στὸ χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (olim Κολουβᾶ 8) ὁ Μαλαξὸς ἀποκαλεῖ τὸ ἔργο καὶ «βιβλίον τῶν νόμων». Αὐτὰ γιὰ τὴ λόγια μορφή τοῦ ἔργου. Στὴ δημώδη μορφή τοῦ ἔργου ὁ χαρακτηρισμὸς «Νόμιμον» παραμένει· βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἐπιγραφή τοῦ Προοιμίου: «Προοίμιον τοῦ παρόντος Νομίμου».

2. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999. Καθὼς τὰ πρῶτα φύλλα τῆς νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου ἔχουν χαθεῖ, δὲν μποροῦμε σήμερα νὰ γνωρίζουμε τὴν ἐπιγραφή ποὺ εἶχε· «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» ἀποκαλεῖται σὲ πατριαρχικὸ γράμ-

Ottob. gr. 97, φ. II^r

τὴν ἐπιστήμη: μελετητὲς τοῦ λεγόμενου μεταβυζαντινοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ διακεκριμένοι ἱστορικοὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐντυπωσιακὴ³. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἶναι ἀκόμα ἀποσπασματικές, ἀλλὰ καὶ τὸ νομοκανονικὸ ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει συνδεθεῖ τὸ ὄνομά του κρύβει ἀκόμα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, πολλὰ μυστικά. Γιὰ τὶς ἀνάγκες ὥστόσο αὐτῆς τῆς μελέτης, συνοψίζω τὰ ὡς τώρα γνωστὰ γιὰ τὸν βίο του, τὸ νομοκανονικὸ του ἔργο καὶ τὶς χειρόγραφες «ἐκδόσεις» — χρησιμοποιοῦ βέβαια τὴ λέξη ὡς τεχνικὸ ὄρο — τὶς ὁποῖες αὐτὸ γνώρισε.

Ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸ Ναύπλιο Μανουὴλ Μαλαξὸς, πρόσφυγας στὶς βενετοκρατούμενες περιοχές, κάτοικος τουλάχιστον ὡς τὴν 24η Μαρτίου τοῦ 1560 στὴ Ρώμη⁴, περνάει στὸν τουρκοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο, ἀναλαμβάνει τὸ ὀφφίκιο τοῦ νοταρίου στὴ μητρόπολη Θηβῶν καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1561 ὀλοκληρώνει ἐκεῖ τὴν συγκρότησιν ἑνὸς νομοκανονικοῦ ἔργου πού, ὅπως εἶπαμε, ὁ ἴδιος τὸ ὀνόμασε *Νόμιμον*. Μέσα σὲ διάστημα ἑνὸς περίπου χρόνου ἐτοιμάζει μιὰ δευτέρη «ἐκδοσὴ» τοῦ πονήματός του: τὸ ἀρχικὸ κείμενο, τὸ γραμμμένο σὲ λόγια γλώσσα, τὸ μεταπλάθει σὲ δημῶδη. Ἐπιστρέφει στὴν Ἰταλία, ἐργαζόμενος καὶ πάλι ὡς γραφέας χειρογράφων. Ἐρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου καὶ πεθαίνει τὸ 1581, ἀφοῦ ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραφέα χειρογράφων⁵ καὶ συμπίλησε, μεταγλωττίζοντας

μα τοῦ Μητροφάνη Γ' πού ἐκδόθηκε λίγο μετὰ τὴ δημιουργία της, τὸ 1565/1566· βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ ὅσα ἀναφέρονται στὴν πρὶν ἄνω μελέτη, σ. 176–179. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν δίνω τὴν ἐπιγραφὴ τῆς νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου μὲ πλάγια στοιχεῖα.

3. Τὴν ὥς τὸ 1916 βιβλιογραφία παρουσιάζει στὸν Πρόλογο τῆς σημαντικῆς μελέτης του γιὰ τὴ λόγια μορφή τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ ὁ Κ. Ι. Δουβουνιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, Ἀθήνα 1916, σ. 3–4. Ἀκολούθησαν οἱ μελέτες τοῦ Δημητρίου Γκίνης πού ἀναφέρονται κυρίως στὴν δημῶδη μορφή τοῦ *Νομοκάνονα*· βλ. Δ. Σ. Γκίνης, «Ἐπὶ τοῦ *Νομοκάνονος* τοῦ Μαλαξοῦ», *Ἑλληνικά* 7 (1934), 99–103· «Ἡ εἰς φράσιν κοινὴν παράφρασις τοῦ *Νομοκάνονος* τοῦ Μαλαξοῦ», *Ἑλληνικά* 8 (1935), 29–47· «Ὁ *Νομοκάνων* τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1938), 395–401. Βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφία πού δίνει ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα τοῦ νοταρίου Θηβῶν (16ος αἰὼν) Μανουὴλ Μαλαξοῦ, καὶ ἡ ἐκ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης διέλευσίς του», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 22 (1975), 16 σημ. 4. Οἱ πρόσφατες μελέτες ἀναφέρονται στὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν.

4. Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα...», σ. 20, 28–29.

5. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Μαλαξὸ ὡς γραφέα χειρογράφων ἰδίως τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος βλ. τὴ μελέτη τοῦ Giuseppe de Gregorio, *Il copista Greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico*, Βατικανὸ 1991. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ἔγραψε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀνατολὴ ἄς ἀναφερθοῦν δύο: τὸ Καίρειου Βιβλιοθήκης 1, γραμμμένο λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν 15η Μαΐου τοῦ 1572 (βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ χειρόγραφο πρὶν κατωτὴν ἐνότητα IV) καὶ τὸ Τυβίγγης Mb 18.

στή δημόδη για χάρη του Μαρτίνου Κρούσιου, χρονογραφικό έργο που όνομάστηκε «Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως Ίστορία»⁶.

Όσον αφορά ειδικότερα τη χειρόγραφη παράδοση των δύο γνωστών ως τώρα «έκδόσεων» του νομοκανονικού του έργου, ως σημειωθεί πώς το έργο στη λόγια μορφή το παραδίδουν εύαριθμα χειρόγραφα, ενώ εκατοντάδες είναι εκείνα που σώζουν τη δημόδη παραλλαγή του. Από το πλήθος αυτό των χειρογράφων ξεχωρίζουν εκείνα που ή παλαιογραφική έρευνα έχει εντοπίσει ότι είναι γραμμένα από το δημιουργό των δύο «εκδόσεων»: σώζονται δηλαδή χειρόγραφα και από τις δύο «εκδόσεις» του έργου, γραμμένα με το χέρι του Μαλαξού ή από τον κύκλο του⁷.

Αν ωστόσο όσα θα ύποστηρίξω εδώ ανταποκρίνονται στην αλήθεια, ύπηρεξε και μιὰ τρίτη χειρόγραφη «έκδοση» του Νομίμου του Μαλαξού σε δημόδη γλώσσα. Στο κρίσιμο έρώτημα, πότε έγινε, μπορούμε να δώσουμε ένα πρώτο χρονολογικό στίγμα: έγινε πριν από το θάνατο του Μαλαξού, δηλαδή πριν από το 1581. Μπορούμε ακόμα από τώρα να επισημάνουμε πώς πρόκειται για μιὰ «έκδοση» που γνώρισε σημαντική χειρόγραφη παράδοση.

II. Το ζήτημα

Για το νομοκανονικό έργο του Μαλαξού και τη χειρόγραφη παράδοση που γνώρισε έχει ως τώρα χρησιμοποιηθεί ένα διπλό κριτήριο στην έρευνα: ή γλώσσα του κειμένου και ό αριθμός των κεφαλαίων που περιέχει κά-

6. Ίδου ό σχοινοτενής ύπότιτλος του έργου, όπως τον δίνει ό ίδιος ό Μαλαξός: «Περί των πατριαρχών, όπου έπατριάρχευσαν έν τη Καθολική Μεγάλη Έκκλησία ταύτης της Κωνσταντινουπόλεως· μετά τό λαβείν ταύτην σουλτάν Μεχμέτης. Καί τίνα γεγονόσιν έν τώ έκάστου καιρώ. Καί ποίον τό λεγόμενον πεσκέσιον, και τό χαράτζιον, πρώτον αύτώ δέδωκε· και τίς την αύξησιν, ήτις ύπάρχει έως του νυν, έποιήσατο· και έν ποίου σουλτάνου καιρώ γεγονόσιν. Άτίνα έμετεγλωττίσθησαν είς κοινήν φράσιν παρ' έμού ΜΑΝΟΥΗΛ Μαλαξού του Πελοποννησιακού κυρώ Μαρτίνω τώ Κρουσίω, έν έτει α'ωφ'ζ[=ξ]μ'ζ', μηνί Άπριλίω». Δημοσιεύτηκε με λατινική μετάφραση και σχόλια από τον Μαρτίνο Κρούσιο στο έργο του *Turcocracicae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 105-212· ό πιό πάνω ύπότιτλος στη σ. 106. Για τίς πηγές που χρησιμοποίησε ό Μανουήλ Μαλαξός βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρώιμη Νεοελληνική Ίστοριογραφία (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 83. Για την άμειβή που είσέπραξε ό Μαλαξός από τον Κρούσιο για την έργασία του βλ. την μαρτυρία του Stephan Gerlach, *Türkisches Tagebuch*, Φραγκφούρτη 1674, σ. 448.

7. Δύο χειρόγραφα που άποδίδουν την λόγια μορφή του έργου θεωρούνται πώς έχουν γραφεί από τον ίδιο τον Μαλαξό ή ύπό την άμεση έπιβλεπή του: τό χειρόγραφο Ottob. gr. 97 και τό χειρόγραφο της Άκαδημίας Άθηνών (olim Κολυβά 8) (βλ. Ρ. Canart και Γ. Σ. Μάρκου, «Ό αυτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) του Μανουήλ Μαλαξού», ό.π.) για αυτόγραφα που παραδίδουν τη δεύτερη «έκδοση» του έργου βλ. πιό κάτω στο κείμενο.

θε χειρόγραφο έχουν αποτελέσει τὸν γνώμονα γιὰ τὴν κατὰταξή του. Γιὰ νὰ προχωρήσουμε ὅμως μὲ τρόπο συστηματικὸ στὴ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε δηλαδὴ τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ ποὺ διακρίνει τὶς διαφορετικὲς «ἐκδόσεις» τοῦ ἔργου τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἀναγκαῖο, πέρα ἀπὸ τὸ διπλὸ αὐτὸ κριτήριον, νὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ μιὰ «λυδία λίθο» ποὺ πάνω της νὰ δοκιμάσουμε τὰ εὐάριθμα χειρόγραφα ποὺ σώζονται τῇ λόγια μορφῇ τοῦ ἔργου καὶ κυρίως τὰ ἐκατοντάδες ποὺ παραδίδουν τὴ δημώδη.

Ὡς λυδία λίθο ἐπέλεξα ὅσα ὁ Μαλαξὸς ἐξαγγέλλει στὸν πρόλογο τοῦ *Νομίμου* στὴν πρώτη του «ἐκδοσις», ἐκείνου ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ λόγια γλώσσα. Ἐκεῖ ὁ Μαλαξὸς ἐξαγγέλλει ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ συναθροίσει «πάντα τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρειώδη τοῦ νῦν καιροῦ», «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς»⁸. Κατόρθωσε ἄραγε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐξαγγελία του στὶς δύο πρώτες «ἐκδόσεις» τοῦ ἔργου του; Νομίζω πὼς ὄχι. Ἄς δοῦμε δύο παραδείγματα ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντησή.

Στὸ κεφάλαιον τῇ (308) ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ «Περὶ δύο παιδιῶν ἀναδεχθέντων ὑπὸ ἐνὸς πνευματικοῦ πατρὸς ἐκ τῆς θείας κολυμβήθρας ὅτι οὐ συνάπτονται εἰς γάμον»⁹, ἐξαγγέλλεται ἡ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος «κώλυμα γάμου λόγω πνευματικῆς συγγενείας». Ὁ Μαλαξὸς παραθέτει ὅσα ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης φέρεται νὰ εἶχε γνωμοδοτήσει γιὰ τὸ θέμα τῇ βυζαντινῇ ἐποχῇ: τὰ παιδιὰ δύο ἀνθρώπων ποὺ δὲν τοὺς συνδέει φυσικὴ συγγένεια δὲν μποροῦν νὰ τελέσουν μεταξὺ τους γάμον ἂν εἶχαν τὸν ἴδιον ἀνάδοχο, διότι ὁ ἴδιος πατέρας ἐγέννησε αὐτὰ πνευματικῶς ἐκ τῆς θείας κολυμβήθρας, διὰ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος¹⁰. Αὐτὰ τὰ γράφει καὶ ὁ

8. Βλ. πρόχειρα τὸ σχετικὸ χωρίον στὸν δημοσιευμένο Πρόλογο τῆς λόγιας μορφῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (olim Κολουβᾶ 8), ποὺ ἔδωσε ὁ Κ. Ι. Δουβουινιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*.... σ. 19.

9. Τὸ κεφάλαιον σώζεται στὸ χειρόγραφο Ottob. gr. 97, φ. 311^ν· στὸ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φ. 256^ν· ἀλλὰ καὶ στὸ Ἰβήρων 287, φ. 103^ν· στὸ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 278 (209), φ. 251^ν· τέλος, στὸ Vat. gr. 2590, φ. 83^ν. Χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰῶνα (βλ. Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ ὡ. ἀριθμὸν 2590 ἐλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης». *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 20-21 (1973-1974), 14-23).

10. Δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸ ἐκδεδομένο ἔργο τοῦ Συμεὼν ἡ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, παρατηρεῖ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, καὶ ὑποθέτει ὅτι πρόκειται ἴσως γιὰ κατασκευὴ «κατὰ τὸ πνεῦμα» ἀπλῶς τοῦ Συμεὼν —ὅπως τοῦτο προκύπτει, ἐνδεχομένως, ἀπὸ ἐπιστολή του πρὸς τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ Β' (Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, Ἀθήνα 1985, σ. 411-412 καὶ πρόσφατα «Δέκα χρόνια μετὰ: «θεσσαλονίκειες» προσθήκες στὰ *Regestes*. VII (1410-1453). Μνήμη Jean Darrouzès, AA (1912-1990)», Β' Διεθνὲς Συμπόσιον. Βυζαντινὴ Μακεδονία. Δίκαιο, Θεο-

Μαλαξὸς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1561. Τὸν Σεπτέμβριο ὥστόσο τοῦ προηγούμενου χρόνου ἡ σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ θέματα σχετικὰ μὲ κωλύματα γάμου ἀνατρέποντας ἐν πολλοῖς τὴν ἀπόλυτὴ ἀπαγόρευση τοῦ κωλύματος λόγω πνευματικῆς συγγενείας, ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται στὸ παραπάνω κείμενο¹¹. Ἄν λοιπὸν ὁ συντάκτης τοῦ *Νομίμου* ἤθελε πράγματι νὰ καταγράψει «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς», ἔπρεπε νὰ καταχωρίσει καὶ αὐτὲς τὶς πρόσφατες κανονικοῦ περιεχομένου διατάξεις τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου του.

Ἄν ὅμως τεθεῖ τὸ ἐρώτημα: πῶς μπορούσε νὰ ἦταν ἐνημερωμένος ὁ νοτάριος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν γιὰ τὶς σχετικὰ πρόσφατες ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι αὐτόματα ἀπαλλακτικὴ γιὰ τὸν Μαλαξὸ μὲ τὸ σκεπτικὸ τῆς μεγάλης ἀπόστασης ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τῆς ἀδυναμίας του νὰ ἔχει πρόσβαση στὰ πατριαρχικὰ ἀρχεῖα. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαλλακτικὴ, πρῶτα ἐπειδὴ τὸ Πατριαρχεῖο φρόντιζε, κατὰ κανόνα, νὰ ἐνημερώνει τὶς ἐκκλησιαστικὲς του περιφέρειες γιὰ τὶς κανονικοῦ περιεχομένου ἀποφάσεις του· ἔπειτα διότι ὁ «πρόεδρος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν», ὁ Ἰωάσαφ, ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο θὰ ἀφιερῶσει τὸ ἔργο του, δὲν ἦταν ἓνας ἀπλὸς ἀρχιερέας τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ —τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ καὶ «ὁ τίπος τοῦ Σίδης»— καὶ μετεῖχε συχνὰ στὶς συνεδριάσεις τῆς πατριαρχικῆς συνόδου. Μποροῦσε, κατὰ συνέπεια, ὁ συντάκτης μιᾶς νομικῆς συναγωγῆς μὲ τόσο φιλόδοξο στόχο νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἔχει προφορικὴ, ἔστω, ἐνημέρωση ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας στὴν ὁποία ὑπηρετοῦσε καὶ τὸν ὁποῖο θὰ προσφωνοῦσε στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του.

Ἄν ὅμως θεωρήσουμε πῶς στὴν περίπτωσή αὐτὴ συνέτρεξαν διαφορὲς ἀρνητικὲς συγκυρίες —τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε ἐνδεχομένως ἐνημερώσει τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες καὶ ὁ Ἰωάσαφ Θηβῶν ἀπουσίαζε γιὰ μεγάλο διάστημα—, ὑπάρχει τὸ δεύτερο παράδειγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κάποιος παρόμοιες δικαιολογίες.

Στὸ κεφάλαιον τυβ' (352) ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Εἰ ἀποδημήσῃ ὁ

λογία, Φιλολογία, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 155 ἐπ. ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ πρόσφατη βιβλιογραφία). Τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ Β' βλ. D. Balfour, Ἁγίου Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἔργα Θεολογικά, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 239–242.

11. Δὲν ἔχει σωθεῖ ἀκέραιον τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης, ἀλλὰ ἔχουμε τὰ κυριότερα σημεῖα τῆς ὅπως καταχωρίστηκαν στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1564 ἀπὸ τὸν μ. λογοθέτη τοῦ Πατριαρχείου, τὸν Ἰέρακα. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. πῶς κάτω στίς ἐνότητες III, IV καὶ V.

ἄνδρας ἐκ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ· καὶ ἀπελθὼν ἐν ἐτέρῳ τόπῳ κάκει παλ-
λακὴν κτησάμενος» γίνεται διαπραγμάτευση τοῦ θέματος «λύση ἢ ὄχι τοῦ
γάμου λόγῳ μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρός»¹². Ὁ Μαλαξὸς παραθέ-
τει ὅσα ὁ Νικήτας Ἡρακλείας εἶχε ἐκθέσει τῇ βυζαντινῇ ἐποχῇ: ὅτι ἡ γυ-
ναίκα δὲν μπορεῖ νὰ τελέσει δευτέρο γάμο, μολονότι ὁ σύζυγός της παρα-
μένει μακριὰ ἀπὸ τὴν οἰκογενιακὴ ἐστία¹³. Ὡστόσο, ἔξι ὁλόκληρα χρόνια
πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Μαλαξὸς συγκρότησε τὸ *Νομίμο* του, τὸ 1554, ἡ
σύννοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Διονυσίου Β' εἶχε
ἀποφασίσαι πῶς μετὰ τὴν παρέλευση πέντε χρόνων σιωπῆς τοῦ ἀπουσιά-
ζοντος συζύγου ἡ γυναίκα ἔχει ἄδεια νὰ τελέσει ἄλλο γάμο¹⁴. Πῶς λοιπὸν
μπορεῖς νὰ ἐξαγγέλλεις ὅτι καταγράφεις «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν
εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους
ἀρχιερεῖς» καὶ δὲν καταχωρίζεις τὴν ρύθμιση ποὺ σχετικὰ πρόσφατα ἔχει
θεσπιστεῖ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλε-
ως, πῶς δὲν καταγράφεις τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔχει ἐπέλθει;

Χρησιμοποίησαμε ὥς τώρα ὑλικὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ αὐτόγραφα χει-
ρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴ λόγια μορφή τοῦ ἔργου, προκειμένου νὰ κρί-
νουμε τὴ συνέπεια τῆς ἐξαγγελίας τοῦ Μαλαξοῦ καὶ τῆς πραγμάτωσής
της. Ἄς δοῦμε τώρα μήπως θέλησε νὰ ἐνημερώσει τὸ ἔργο του ὅταν τὸ με-
τέπλασε στὴ δημόδι.

Στὴν αὐτοψία μας αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε χειρόγραφα
ποὺ ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἔχει ἀποκαλύψει πῶς προέρχονται ἀπὸ τὸ
χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Μαλαξοῦ —ἢ τὸν κύκλο του—, προκειμένου νὰ ἔχουμε
σαφὴ εἰκόνα τῶν δικῶν του προθέσεων καὶ ἐπιτευγμάτων¹⁵.

12. Τὸ κεφάλαιο σώζεται στὸ χειρόγραφο Ottob. gr. 97, φ. 376^v· στὸ Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν, φ. 299^v· ἀλλὰ καὶ στὸ Ἰβήρων 287, φ. 121^v· στὸ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 278
(209), φ. 296^v· —στὸ Vat. gr. 2590, φ. 99^r.

13. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μαλαξὸς δὲν ἀνατρέχει στὸ κείμενο τοῦ Νικήτα Ἡρα-
κλείας ἀλλὰ δίνει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ κειμένου ὅπως ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης τὸ εἶχε ἀφο-
μοιώσει καὶ ἐν πολλοῖς μεταλλάξει.

14. Τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς αὐτῆς ἀπόφασης δὲν ἔχει σωθεῖ· μοναδικὸς μάρτυράς
τῆς ὅσα περιέχονται στὴν τρίτη «ἐκδοσὴ» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πηγὴ
τὴν δημοσίευσε πρῶτος ὁ Μανουὴλ Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τ. 2, Κωνσταντινουπόλη
1889, σ. 379 (χωρὶς βέβαια νὰ γνωρίζει τὰ τῆς τρίτης «ἐκδόσεως»· γιὰ τὴν χειρόγραφη πηγὴ
ποὺ χρησιμοποίησε βλ. ὅσα ἀναφέρει στὴ σημ. στὸ τέλος τοῦ κειμένου). Ὁ Δημ. Γκίνης τὴν
κατέγραψε στὸ *Περίγραμμά* του (ἀρ. 59, σελ. 54) ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Γεδεών καὶ παραπέ-
μποντας στὸν Zacharia von Lingenthal, *Geschichte d. Griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο
³1892, σ. 80 σημ. 193. Ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ ἀποδίδει τὴν τρίτη «ἐκδοσὴ» τοῦ *Νομίμου* τοῦ
Μαλαξοῦ ἀντλεῖ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ καὶ ὁ συντάκτης τῆς «Βακτηρίας ἀρχιερέων» τὴν
ὁποία παραθέτει στὸ κεφάλαιο ὁ, βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πρόδρομου Ἱ.
Ἀκανθόπουλου, *Ἱερομονάχου, ἀρχιμανδρίτου καὶ ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων Ἰακώβου, Βακτη-
ρία Ἀρχιερέων* (1645), τ. 3, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 1666.

15. Χρησιμοποιῶ μόνον τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ τὰ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία. Δὲν πα-

Θὰ πάρουμε ὡς παράδειγμα τὰ ἴδια ἐκεῖνα κεφάλαια στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε καὶ στὴν προηγούμενη αὐτοψία μας, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν τύχη νὰ ἔχουν μεταφερθεῖ αὐτούσια στὴ δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου — αὐτούσια ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ βέβαια γλωσσικὸ ἔνδυμα.

Στὸ χειρόγραφο ἀρ. 172 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, χειρόγραφο μὲ φιθ' (419) κεφάλαια γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό¹⁶, περιέχονται τὰ σχετικὰ κεφάλαια: τὸ κεφ. σζ^{ov}, ποὺ πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ κωλύματος γάμου λόγω πνευματικῆς συγγενείας, περιέχεται στὸ φ. 321^{r-v} καὶ τὸ κεφ. τλγ^{ov}, ποὺ πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς ἄρσης τοῦ κωλύματος λόγω ἀπουσίας τοῦ συζύγου, στὸ φ. 361^{r-v}. Καὶ στὰ δύο ὅμως δὲν ὑπάρχει καμία προσθήκη.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνεται καὶ στὸ χειρόγραφο ἀρ. 2372 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, χειρόγραφο μὲ σλγ' (233) κεφάλαια γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό — ἢ κάποιον ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, κατὰ τὸν Λίνο Πολίτη ποὺ τὸ περιέγραψε¹⁷. Παραδίδονται τὰ ἐπίμαχα κεφάλαια σὲ γλώσσα δημῶδη ἀλλὰ καὶ ἐδῶ χωρὶς καμία προσθήκη: τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο ἔχει ἐδῶ τὸν ἀριθμὸ ρκε' καὶ περιέχεται στὰ φ. 163^v–164^r, καὶ τὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τὸν ἀριθμὸ ρνζ' στὰ φ. 203^v–204^r.

Συμπέρασμα: οὔτε στὴν πρώτη, τὴ λόγια, οὔτε στὴν δεύτερη, τὴ δημῶδη ἐκδοση, ὁ Μαλαξὸς δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσει ὅσα εἶχε ἐξαγγεῖλει στὸν Πρόλογο τῆς πρώτης «ἐκδόσεως» του.

III. Τεκμήρια μιᾶς τρίτης «ἐκδόσεως»

Ὑπάρχουν ὥστόσο χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκουν οὔτε στὴν πρώτη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου, τὴ λόγια, οὔτε στὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα τῆς δεύτερης, τῆς δημῶδους, χειρόγραφα πολλὰ ποὺ εἶναι ἐνημερωμένα καὶ περιέχουν καὶ νεότερες, κανονικοῦ περιεχομένου, διατάξεις.

ραπέμω στὶς ἐντυπες ἐκδόσεις, δεδομένου ὅτι οἱ δημοσιεύσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν λάβει ὑπόψη τὶς διαφοροποιήσεις ποὺ παρουσιάζει ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς δημῶδους μορφῆς τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ. Γιὰ παράδειγμα τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λ. Σγούτας (Θέμις 7 (1856), 189–191 καὶ 208) περιέχει κάποιες ἀπὸ τὶς διατάξεις ποὺ βρίσκουμε στὴν τρίτη «ἐκδοση», ἀλλὰ ὁ ἐκδότης ὅταν τὶς δημοσίευε δὲν γινώριζε σὲ ποῖα χειρόγραφη παράδοση ἀνέτρεχε τὸ χειρόγραφό του. Μὲ ἄλλα λόγια θεωρῶ πῶς πρέπει πρῶτα νὰ λύσουμε τὸ ζήτημα ἂν ὑπῆρξε τρίτη «ἐκδοση» καὶ μετὰ νὰ καταγράψουμε τοὺς τυχόν ἐντυπους φορεῖς τῆς.

16. Βλ. Κυριακὴ Μαμῶνη, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νομοκάνονα “εἰς λέξιν ἀπλὴν” τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Μνημοσύνη* 12 (1985–1987), 199. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου στὶς σ. 195–198.

17. Λίνο Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857–2500, Ἀθήνα 1991, σ. 371–372.

Συγκεκριμένα, και για να μείνουμε στα δύο παραδείγματα που χρησιμοποιήσαμε ως τώρα, αφού στα χειρόγραφα αυτά αναφερθούν τα σχετικά με το «κώλυμα γάμου λόγω πνευματικής συγγενείας» του Συμεών Θεσσαλονίκης — το κείμενο πού, όπως διαπιστώσαμε, το συναντούμε τόσο στη λόγια όσο και στην δημόδη μορφή του Νομοκάνονα—, ακολουθούν τα εξής:

«† Μέρος ἔχ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰωάσαφ, τοῦ ἄχρι τῆς νῦν προνοία Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἵακας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰνδικτιώνος 8^{ης} τοῦ „αφξ“ [1560] ἔτους. Συνεδριάζόντων καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων (μ)ητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων Καισαρείας, Μακαρίου· Φιλαδελφείας, Γαβριήλ· Θεσσαλονίκης, Ἰωάσαφ· Ζυχνῶν, Καλλίστου· Παροναξίας, Βενιαμίν· Μαρωνείας, Ἀρσενίου· ἐπισκόπου Σερβίων, Μακαρίου· Πλαταμῶνος, Διονυσίου· Κασανδρίας, Καλλίστου· Ἀρδαμερίου, Γαλακτιώνος, εἰς τὸ ὁποῖον γράμμα εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ ἀποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου, ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα.

Ἐὰν ἐπάρῃ τινὰς δύο γυναῖκας νομίμως, καὶ νὰ ἐπάρῃ καὶ τρίτην παρὰ νόμον καὶ νὰ τὰς εὐλογηθῇ καὶ τὰς τρεῖς καὶ ἕσοντας νὰ εἶναι παράνομος ἢ τρίτη, τὸν ἐχώρησεν ἡ Ἐκκλησία· τάχα δύναται τοῦτος νὰ εὐλογῇ ἄλλην τρίτην γυναῖκα ἐπειδὴ ἐκεῖνη ἦτον παράνομος; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι δύναται ἀνεμποδίστως κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ νόμου ὅπου λέγει, τὸ ἀνδρόγυνον ὅπου νὰ εἶναι παράνομον καὶ νὰ στεφανωθῇ, ὡς νὰ μὴ δὲν ἤθελε στεφανωθῇ ποτὲ οὕτως λογίζεται· καὶ τὰ παράνομα δὲν στέργονται, διότι ἡ γυναῖκα ὅπου νὰ ἐπάρῃ ἄνδρα καὶ νὰ εὐρεθῇ παράνομος, ἢ ὁ ἄνδρας ὅπου νὰ ἐπάρῃ γυναῖκα καὶ εὐρεθῇ παράνομος, δύναται ὅποιος θέλει ἀπὸ τοὺς δύο νὰ χωρισθῇ, καὶ μετὰ τὴν χώρησιν νὰ ὑπανδρευθῇ.

Ἡ πενθερά μου ἀνεδέχθη ἕνα παιδί ἀπὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, καὶ ἀνεδεξάμεν καὶ ἐγὼ ὁ γαμβρὸς τῆς ἄλλοι παιδί, τὸ ἕνα ἀρσενικὸν καὶ τὸ ἄλλο θηλυκόν· ἐὰν δύνανται νὰ ἔλθουν εἰς γάμον. Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι γίνεται, διότι καμίας συγγένειας δὲν εἶναι εἰς αὐτὰ τὰ παιδιά, οὔτε τοῦ βαπτίσματος, οὔτε τῆς σαρκικῆς συγγενείας.

Ἐὰν ἡ γυναῖκα μου ἀνεδέχθη ἕνα παιδίον θηλυκόν, καὶ ἐγὼ ἕνα ἀρσενικόν· ἐὰν δύνανται νὰ ἔλθουν εἰς γάμον. Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι δὲν γίνεται.

Ἐὰν ἔχω παιδί μου σαρκικόν, καὶ βαπτίσω καὶ ἕνα παιδί· ἐὰν δύναται τὸ σαρκικὸ μου παιδί καὶ τὸ πνευματικόν μου νὰ ἐπάρουν δύο ἀδελφάς, ἢ δύο ἀδελφούς; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι ἀνεμποδίστως γίνεται τοῦτος ὁ γάμος.

Δύο παιδιά ὅπου νὰ βαπτίσῃ ἕνας ἀνάδοχος· ἐὰν ἐμποδίζονται νὰ ἐπάρουν δύο ἀδελφούς ἢ δύο ἀδελφάς; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι γίνεται καὶ τοῦτος ὁ γάμος.

Ἐνας ὑπανδρεύθη καὶ ἐπῆρεν ἐνὸς θυγατέρα γυναῖκα, καὶ μετὰ καιρὸν ἀπόθανεν αὐτὴ ἡ γυναῖκα του, καὶ βούλεται πάλιν νὰ ἐπάρῃ ἄλλη γυναῖκα τὴν ὁποίαν ἀνεβάπτισεν ὁ πενθερὸς του. Καὶ ἀπέφηναν εἰς τοῦτο, ὅτι εἶναι ἐμποδισμένον καὶ δὲν γίνεται:—».

Ἀναλόγως ἐνημερωμένο παρουσιάζεται καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ «κώλυμα γάμου λόγω μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρός». Ἀφ’ οὗ ἀναγραφῶν ὅσα ὁ Νικήτας Ἡρακλείας ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα, ἔχουν προστεθεῖ ὅσα ἡ

σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχε αποφασίσει ἐπὶ Διονυσίου Β' τὸ 1554.

«Ὅμως ἡ παρούσα ὑπόθεσις οὕτως ἐγένετο συνοδικῶς καὶ αποφασιστικῶς παρὰ τοῦ κοινοῦ δεσπότη, τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Διονυσίου, ἐν ἔτει ,ζξβ' [1554] μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ὅτι, ὅταν ὁ ἄνδρας μισεύσῃ καὶ ὑπάγῃ εἰς ἄλλον τόπον καὶ λείψῃ πέντε χρόνους ἀπὸ τὸ ὁσπῆτιον αὐτοῦ, καὶ δὲν ἐνθυμηθῇ τελείως τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἵνα ἀποστείλῃ αὐτῆς ἐξόδους τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἢ γράμμα, ἀμὴ ἀφήσῃ αὐτὴν παντελῶς χωρὶς τινὸς βοήθειας, νὰ χωρίζεται ἀνεμποδίστως τὸ τοιοῦτον συνοικέσιον καὶ νὰ ἔχῃ ἄδειαν ἢ γυναῖκα νὰ ἐπάρῃ ἄλλον ἄνδρα νόμιμον. Καὶ ἀπὸ τότε αὕτη ἡ ὑπόθεσις οὕτως κρίνεται παρὰ τῆς καθολικῆς μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ παρὰ πάντων τῶν ἁγιωτάτων ἀρχιερέων, ὡς δικαία καὶ νόμιμος, ὅπου ἔναι».

Βρισκόμαστε, προφανῶς, μπροστὰ σὲ μιὰ τρίτη, ἐνημερωμένη, «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ, γραμμένη, ὅπως καὶ ἡ δεύτερη, σὲ γλῶσση σα δημῳδῇ.

Πρὶν θέσουμε τὸ μεγάλο ζήτημα, πότε ἐγινε ἡ τρίτη αὕτη «ἐκδοση», ἂς σταθοῦμε καὶ ἂς ξαναρωτήσουμε γιὰ τὴν διπλωματικὴ ὑφὴ τῶν προσθηκῶν ποὺ ἐντοπίσαμε ὡς τώρα. Μήπως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ σημειώματα στὰ περιθώρια κάποιου ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιεῖχαν τὴν δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ Μαλαξοῦ, σημειώματα ποὺ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ ἐνσωματώθηκαν στὸ κείμενο, περιέχουν δηλαδὴ μηχανιστικὲς λίγο πολὺ ἀντιγραφὲς κάποιων σχετικῶν διατάξεων;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπολύτως ἀρνητικὴ: δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μηχανιστικὲς προσθήκες. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιήσαμε ὡς τώρα ἀποκαλύπτουν, καὶ μόνα αὐτά, ὅτι οἱ προσθήκες μαρτυροῦν μιὰ πολὺ συγκεκριμένη βούλησις γιὰ ὀργανικὴ ἔνταξή τους σὲ ἓνα συγκροτημένο ὅλο. Ἴδου κάποια τεκμήρια.

Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις ἐπὶ Διονυσίου, ὅπως καὶ ἐκείνη ἐπὶ Ἰωάσαφ, ἦταν συνταγμένες βέβαια σὲ λόγια γλῶσση. Καὶ στίς δύο ὅμως περιπτώσεις ὅσα ἀναφέρονται στὴν τρίτη «ἐκδοση» ἔχουν μεταγλωττιστεῖ στὴ δημῳδῇ.

Στὸ τέλος τῆς παράθεσις τοῦ κειμένου τῆς ἀπόφασις τοῦ Διονυσίου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη φράση-σχόλιο ποὺ εἶναι, βέβαια, ἐκτὸς τοῦ κειμένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασις: «Καὶ ἀπὸ τότε αὕτη ἡ ὑπόθεσις οὕτως κρίνεται παρὰ τῆς καθολικῆς μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ παρὰ πάντων τῶν ἁγιωτάτων ἀρχιερέων, ὡς δικαία καὶ νόμιμος, ὅπου ἔναι».

Στὴν ἀπόφασις τοῦ Ἰωάσαφ παρεμβάλλεται μιὰ φράση τοῦ συμπιλητῆ ποὺ δείχνει ἐκδηλὰ τὴ βούλησις ποὺ ἀναφέραμε: «εἰς τὸ ὅποιον γράμμα [τοῦ Ἰωάσαφ] εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ αποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου, ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα».

Σαφεῖς ἐνδείξεις πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, μᾶς ἀποκαλύπτουν μιὰ κα-

θαρή βούληση για να ἐμπλουτιστοῦν δημιουργικά ὅσα ἡ προηγούμενη, δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου παρέδιδε.

IV. Χρονολογικά ὅρια

Πότε μπορεῖ νὰ ἔγινε αὐτὴ ἡ τρίτη ἐνημερωμένη «ἐκδοση»;

Πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἡ πρώτη ἀπάντηση — ἄποψη ποὺ τὴν ἔχουμε ἤδη ἐξαγγεῖλει, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουμε δώσει τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν στηρίζουν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ τὰ παρουσιάσω ἐδῶ.

Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1 τῆς Καίρειου Βιβλιοθήκης περιέχει ἓνα ἔργο ποὺ ὁ δημιουργὸς του τὸ ἐπιγράφει «*Νομοκάνονον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν θείων θεοφόρων π(ατέ)ρων*»¹⁸, χειρόγραφο ποῦ, νομίζω ὀρθά, ὁ Τσελίκας τὸ θεωρεῖ αὐτόγραφο τοῦ Μαλαξοῦ¹⁹. Τὸ χειρόγραφο ὅμως δὲν περιέχει τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μαλαξοῦ, ὅπως, λανθασμένα αὐτὴ τὴ φορά, ὑπέθεσε ὁ Τσελίκας²⁰. Περιέχει 210 κεφάλαια ἐξομολογητικοῦ καὶ νομοκανονικοῦ περιεχομένου, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 60 περίπου προέρχονται ἀπὸ τὸ *Νόμιμον* μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει συνδέσει τὸ ὄνομά του ὁ Μαλαξός. Μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ ἐκτενὴς λόγος ἐδῶ γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου καὶ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει, ἄς ἀναφερθεῖ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔρευνά μας: ἀνάμεσα στὰ κεφάλαια ποὺ περιέχει περιλαμβάνονται καὶ τὰ δύο ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ὡς τώρα σὲ ἐνημερωμένη μορφή. Κατὰ συνέπεια, ἡ τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου*, ἀπὸ τὴν ὁποία προφανῶς ἀντλοῦνται τὰ κεφάλαια ποὺ περιέχονται σὲ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο²¹ ποῦ, ὅπως εἴπαμε, θεωρεῖται αὐτόγρα-

18. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει ὁ Δημήτρης Πολέμης, «Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης καὶ Συμπληρωματικά τινὰ περὶ τῶν χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ Παναγράντου καὶ τῆς Σχολῆς Ἁγίας Τριάδος», *Επετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 3 (1963), 461–463.

19. Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Ἐνας νέος αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Καίρειου Βιβλιοθήκης ἀρ. 1)», *Ἀνδριακά Χρονικά* 21 (1993) — Πρακτικά τοῦ Α' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου. Τὰ περὶ Ἀνδρου, Ἀνδρος, 5–9 Σεπτεμβρίου 1991—, 257–259.

20. Ο.π.

21. Ἡ μορφή μὲ τὴν ὁποία περιέχεται ἐκεῖνο ποὺ ἀφορᾷ τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγενείας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἡ μορφή αὐτὴ συντάχθηκε μετὰ τὴ συγκρότηση τῆς τρίτης «ἐκδόσεως»: ὑπόθεση ποὺ ἐνισχύεται ἀποφασιστικά ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται. Συγκεκριμένα: ἀφοῦ στὸ κεφάλαιο ρμζ' (147) ἀναφερθοῦν ὅσα ἀποδίδονται στὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης γιὰ τὸ θέμα (φ. 258^v–259^v) ἀκολουθεῖ ἡ ἐπιγραφή: «Ταῦτα τὰ περὶ τοῦ θείου βαπτίσματος ἐρωτήθησαν εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ πρώην ἀοιδήμου π(ατ)ριάρχου κυροῦ Ἰωάσαφ, καθεζομένου συνοδικῶς μετὰ μερικῶν ἀρχιερέων». Στὴ συνέχεια (φ. 259^v–261^v) ἀναφέρονται οἱ τελευταῖες πέντε διατάξεις μὲ τὴν ἴδια σειρά καὶ τὴν ἴδια διατύπωση ποὺ τίς ἔχουμε ἐντο-

φο του Μαλαξού, έγινε πριν από τον θάνατο του, δηλαδή πριν από το 1581²².

Μπορούμε ωστόσο να προσδιορίσουμε το όριο ante quem με μεγαλύτερη ακρίβεια. Σε ένα από τα περιεχόμενα κεφάλαια αυτού του χειρογράφου δίνεται ένας κατάλογος των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, που καταλήγει στην αναγραφή και των μετά την Άλωση πατριαρχών. Τελευταίος στη σειρά είναι ο Ίερεμίας Β', που ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο την 5η Μαΐου του 1572. Θεωρώ πως το χειρόγραφο γράφτηκε πολύ κοντά σε αυτή την ημερομηνία, αφού ο Μαλαξός, που μόνο καλά λόγια έχει να πει για τον Ίερεμία, αναφέρει τα της ανόδου του και προσθέτει μόνο την ημερομηνία της πρώτης λειτουργίας που έκανε στον πατριαρχικό ναό: «Ἡ πρώτη δὲ λειτουργία τῆς αὐτοῦ παναγιῶ[=ό]τητος ἐγένετο τῇ ἑορτῇ τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου Ἀναλήψεως τοῦ Κ(υρίου) υἱ ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) εἰς τὰς 15' τοῦ αὐτοῦ Μαΐου μηνός, γενομένης παρρησίας μεγάλης καὶ συνάξεως ἁρχιερέων, κληρικών, καὶ ἀρχόντων καὶ ἄλλων πολλῶν χριστιανῶν»²³. Ἄν τὰ σχετικὰ εἶχαν γραφῆι λίγο ἀργότερα, ὁ Μαλαξὸς δὲν θὰ παρέλειπε νὰ ἀναφερθεῖ στὴν πολυσχιδῇ δραστηριότητα τοῦ ἀγαπημένου του πατριάρχη. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ίερεμίας ἔντεκα μῆνες ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1573, θὰ προβεῖ σὲ μία ἐντυπωσιακὴ χειρονομία: θὰ ἀγοράσει μὲ δικὰ του χρήματα, ὅπως ἰσχυρίστηκε, ἕνα ἀκίνητο κοντὰ στὴν πατριαρχικὴ κατοικία καὶ θὰ τὸ ἀφιερῶσει στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἀκόμα θὰ ἀφιερῶσει στὸ Πατριαρχεῖο διάφορα σκεύη²⁴. Χειρονομία ποὺ ἂν τὴν γνῶριζε ὁ

πίσει στὴν τρίτῃ «ἔκδοση» (βλ. πῶς πάνω σ. 229). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή συνάγεται ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ὄχι μόνο δὲν ἦταν πλέον πατριάρχης («πρώην») ἀλλὰ πῶς ἔχει ἤδη πεθάνει («αἰοῖδισμος»). Δηλαδή τὸ χειρόγραφο γράφεται ὄχι μόνο μετὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565 ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πρώην πατριάρχη, θάνατο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε ἀκριβῆ ἡμερομηνία ἀλλὰ μόνο ἕνα terminus ante quem, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1581 (βλ. Μ. Γεδεών, «Ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ Β' ὁ Μεγαλοπρεπής», *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς* 2 (1882), 264).

22. Τὴ χρονολογία δίνει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, βλ. Κ. Ι. Δουβουνιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ...*, σ. 7. Ὁ Στέφανος Gerlach δίνει τὴν μαρτυρία πῶς στὰ τέλη τοῦ 1577 ὁ Μαλαξὸς ἦταν ἤδη πολὺ ἡλικιωμένος (*Türkisches Tagebuch...*, σ. 448).

23. Ἰδοὺ ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ χωρίο: «18'. Ἰερεμίας ὃν πολυχρόνιον ποιῆσαι Κ(υρίου) ὁ Θ(εὸς) τοῦ ποιμαίνειν τὴν τοῦ Θ(εοῦ) Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν ἐν πάσῃ ὑγείᾳ ψυχῆς τε καὶ σώματος καὶ ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, εἰς ὠφέλειαν τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ἀνήχθη δὲ εἰς τὸν ὑψηλότερον π(α)τριαρχικὸν θρόνον κατὰ τὸ ζῆ^π [1572] ἔτος ἐν μηνὶ Μαΐῳ ε², ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ, ψήφῳ τῶν πανιερωτάτων μ(η)τροπολιτῶν, τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων, τῶν τιμιωτάτων κληρικῶν, τῶν εὐγενεστάτων ἀρχόντων καὶ παντός τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ. Ἡ πρώτη δὲ λειτουργία τῆς αὐτοῦ παναγιῶ[=ό]τητος ἐγένετο τῇ ἑορτῇ τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου Ἀναλήψεως τοῦ Κ(υρίου) υἱ ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) εἰς τὰς 15' τοῦ αὐτοῦ Μαΐου μηνός, γενομένης παρρησίας μεγάλης καὶ συνάξεως ἁρχιερέων, κληρικών, καὶ ἀρχόντων καὶ ἄλλων πολλῶν χριστιανῶν», φ. 326^ν-327^ν.

24. Βλ. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου - Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησίᾳ. Θεσμικὲς ὀφειλὲς τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002, σ. 149-152.

Μαλαξός, ἀσφαλῶς θὰ τὴν εἶχε συμπεριλάβει στὰ ὑλικά τῆς ἀγιογραφίας τοῦ Ἱερεμίου ποὺ ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ στὸ πιὸ πάνω κείμενό του. Προφανῶς δὲν τὴν γνώριζε· κατὰ συνέπεια, τὸ χειρόγραφο τὸ ἔγραψε λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν 15ῃ Μαΐου τοῦ 1572. Ἔτσι τὸ ὄριο τοῦ 1581 ποὺ εἶχαμε θέσει, τὸ χρόνο θανάτου τοῦ Μαλαξοῦ, μπορούμε νὰ τὸ μεταθέσουμε ἐννέα χρόνια νωρίτερα, στὸ 1572, καὶ νὰ θεωρήσουμε πὼς ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἐκδοση» ἐγίνε πρὶν ἀπὸ τὴ χρονία αὐτή.

Μποροῦμε ὅμως νὰ προσδιορίσουμε, καταρχήν, καὶ τὸ ὄριο *post quem* ποὺ ἐγίνε ἡ τρίτη «ἐκδοση», ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καταχωριζόμενη συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε ἐπὶ Ἰωάσαφ Β'.

Ἡ ἀπόφαση ἐκδόθηκε, ὅπως εἶδαμε, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1560· καθὼς ὅμως δὲν τὴν συμπεριέλαβε ὁ Μαλαξὸς οὔτε στὴν πρώτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* του ποὺ ἐγίνε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1561, οὔτε στὴν δευτέρη, τὴ δημώδη, ποὺ φαίνεται νὰ ὀλοκληρώθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ ἐπόμενου ἔτους, ὁ κρίσιμος χρόνος γιὰ τὴν δημιουργία τῆς τρίτης «ἐκδόσης» ἀρχίζει μετὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1562 καὶ κλείνει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ἀφοῦ στὸ καταχωριζόμενο στὴν τρίτη «ἐκδοση» κείμενο ὁ Ἰωάσαφ παρουσιάζεται ὡς ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχης («τοῦ ἄχρι τῆς νῦν... ἰθύνοντος»), θέση ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀπομακρυνθεῖ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565²⁵.

Συμπέρασμα· μετὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1562 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565 θὰ πρέπει νὰ ὀρίσουμε τὸ *terminus post quem* καὶ λίγο μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1572 τὸ *terminus ante quem*. Αὐτὰ εἶναι τὰ συμβατικά ὅρια, ποὺ μᾶς προσέφερε ἡ ὡς τώρα ἔρευνα, μέσα στὰ ὁποία πρέπει νὰ ἐγίνε ἡ τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ. Μιὰ ὡστόσο ἐνασχόληση μὲ κάποια νομοτεχνικά προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν καταχώριση τῆς πιὸ πάνω ἀπόφασης θὰ μᾶς ἐπιτρέψει, πέρα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε ὡς τώρα, νὰ κάνουμε ἓνα ἀκόμα βῆμα, νὰ περιορίσουμε τὰ ὅρια σὲ λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565.

V. Νομοτεχνικά

Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση ἡ σχετικὴ μὲ τὰ προβλήματα κωλυμάτων γάμου θὰ πρέπει, σύμφωνα μὲ πάγια πρακτικὴ τῆς γραμματείας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, νὰ καταχωρίστηκε ἀμέσως, δηλαδὴ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1560, στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου καὶ νὰ ἐγίναν πιθα-

25. Ὁ Ἰωάσαφ καθαιρέθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565· τὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεώς του ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, *Turcograeciae...*, σ. 170-174· γιὰ τὰ αἷτια ποὺ ὀδήγησαν στὴν καθαίρεσή του βλ. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου - Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερώματα καὶ δωρεές...*, σ. 71-78.

νότατα αντίγραφα για να σταλούν στις εκκλησιαστικές περιφέρειες του κλίματος του Πατριαρχείου, προκειμένου να ενημερωθούν για τις νέες ρυθμίσεις που αποφασίστηκαν από την εκκλησιαστική αρχή και οι όποιες αφορούσαν το δίκαιο του γάμου. Σήμερα δεν έχουν σωθεί τα σχετικά φύλλα του κώδικα —όπως δεν έχει σωθεί και κανένα από τα αντίγραφα που πιθανότατα έγιναν—, ώστε να μπορούμε να συγκρίνουμε ό,τι καταχωρίστηκε και ό,τι, μεταγλωττισμένο, συμπεριλήφθηκε στην τρίτη «έκδοση» του Νομίμου. Μπορούμε όμως, στηριζόμενοι σε ανάλογο περιεχομένου γνωστές συνοδικές αποφάσεις, να είμαστε βέβαιοι ότι το κείμενο που καταχωρίστηκε στον ιερό κώδικα θα ήταν όχι μόνο εκτενέστερο, με προοίμιο και αποφώνηση, αλλά και περισσότερο αναλυτικό στη διατύπωση των νέων διατάξεων. Ποιός άραγε να συνόψισε το κείμενο της συνοδικής απόφασης του 1560; Ήταν ο ίδιος ο συντάκτης της τρίτης «έκδοσης», ή βρήκε κάπου τη συντομευμένη μορφή και την ενσωμάτωσε;

Όταν, τον Ιανουάριο του 1564, συγκροτήθηκε το «Νόμιμον της Μεγάλης Εκκλησίας», ο μέγας λογοθέτης του Πατριαρχείου καταχώρισε εκεί τα κύρια σημεία της απόφασης του 1560 —σε λόγια βέβαια γλώσσα. Ίδου το πανομοιότυπο του σχετικού φύλλου όπως σώζεται σήμερα, και σε μεταγραφή το κείμενο που καταχωρίστηκε²⁶.

- [1] «† Μέρος ἔκ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωάσαφ, ἄχρι τοῦ νῦν προνοία Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἰακας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰν(δικτιών)ος δ', τοῦ ἔτους, α[φ]ζ' [1560] συνεδριάζόντων τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὑπερτίμων. †
- [2] Δεύτερον ζήτημα προσετέθη ἐὰν, λαβὼν τις δύο νομίμους γυναῖκας, λαβὼν δὲ καὶ τρίτην παρανόμως καὶ ἀπὸ ταύτης ἔκ γάμου οἶα παρανόμως χωρισθεῖς, ἐὰν δύναται ἐλθεῖν εἰς τρίτον νόμιμον γάμον. Ἀποφαινόμεθα οὖν καὶ νῦν συνδικῶς ὅτι δύναται τρίτην νόμιμον λαβεῖν γυναῖκα· τὸ γὰρ παρανόμως στεφανωθὲν ἀνδρόγυνον ὡς μὴ στεφανωθὲν λογίζεται, ὅτι τὰ παράνομα, φησὶν ὁ νόμος, οὐκ ἔρρωται, καὶ κατὰ τοῦτο ἡ παρανόμως γαμηθεῖσα δύναται διαλύειν τὸν γάμον καὶ γαμεῖσθαι ἑτέρῳ ὕστερον. Ὁμοίως καὶ ὁ παρανόμως γαμήσας.
- [3] Τρίτον ζήτημα προσετέθη ἐὰν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύναται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην, θετέον, καὶ ἦν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἀναδεξαμένης. Ἀποφαινόμεθα καὶ αὐτῷ συνδικῶς ὅτι δύναται.
- [4] Τέταρτον ἐζητήθη ὅτι τῆς ἐμῆς πενθερᾶς ἀναδεξαμένης παιῶνα ἐκ τοῦ ἀγί-

26. Βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα...*, σ. 61-63· ὅπου καὶ τὰ σχετικά μετὰ τις ἄλλες δημοσιεύσεις τοῦ ἴδιου κειμένου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ lapsus calami τοῦ Ἰέρακα σχετικὰ μετὰ τὸ ἔτος ἐκδόσεως τῆς ἀπόφασης. Ἀριθμῶ τις ἐνόητες γιὰ νὰ διευκολύνω τὴ σύγκριση ποὺ ἐπιχειρῶ στὴ συνέχεια.

ου βαπτίσματος, ἀναδεξαμένου κάμου τοῦ γαμβροῦ αὐτῆς ἕτερον παῖδα, ἐάν οὗτοι οἱ δύο παῖδες, ὁ μὲν ἄρρην ὦν, ἡ δὲ θήλεια δύνανται εἰς γάμον νόμιμον συναφθῆναι. Ἀποφαινόμεθα καὶν τούτῳ ὅτι δύνανται συναφθῆναι, ὡς μηδεμίαν ἔχοντες συγγένειαν ἢ πνευματικὴν ἢ σαρκικὴν. Οὕτω γοῦν συνοδικῶς ἐν ἀγίῳ ἀποφαινόμεθα Πνεύματι.

- [5] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύνανται λαβεῖν μετὰ τοῦ σαρκικοῦ μου παιδὸς δύο ἀδελφοὺς ἢ ἀδελφάς; Γίνεται ἀκωλύτως.
- [6] Δύο παῖδες βαπτισθέντες ὑπὸ ἐνὸς ἀναδόχου δύνανται δύο ἀδελφὰς ἢ δύο ἀδελφοὺς; Ναί.
- [7] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύνανται ὁ ἐμὸς ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους; καὶ μὴ ἀμφίβαλλε.
- [8] Ἐλάβε τις θυγατέρα σαρκικὴν τινος εἰς νόμιμον γάμον· θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ; Ναί.
- [9] Ἰέραξ ὁ Μέγας Λογοθέτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μαρτυρῶ εἶναι ἀληθῆ τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τῆς συνόδου ἀποφανθέντα πάντα· καὶ γὰρ παρήμην καὶ αὐτὸς σὺν πᾶσι τοῖς παρατυχοῦσι τῶν κληρικῶν:—»

Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο κειμένων²⁷, αὐτοῦ ποῦ καταχώρισε ὁ Ἰέρακας στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» καὶ ἐκείνου ποῦ ἐντοπίζουμε στὴν τρίτη «ἐκδοσὴ» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἐντυπωσιακὴ: ἴδια ἢ ἐπιγραφή, ἴδια καὶ ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία παρατίθενται οἱ διατάξεις περὶ κωλυμάτων γάμου, ἴδια, καταρχήν, καὶ ἡ διατύπωση. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ συντάκτης τῆς τρίτης «ἐκδόσεως» ἀντλεῖ—καὶ ἀπλῶς μεταγλωττίζει— τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας». Ὑπάρχουν ὥστόσο κάποιες διαφοροποιήσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ σταθοῦμε ἐδῶ σὲ δύο, ποῦ μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή: στὸ κείμενο ποῦ καταχωρίστηκε στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχιερέων ποῦ ἔλαβαν μέρος στὴ σύνοδο, ὀνόματα ποῦ τὰ βρίσκουμε στὸ κείμενο τῆς τρίτης «ἐκδόσεως»· καὶ ἀκόμα, στὴν τελευταία διάταξη, ποῦ ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς δυνατότητας γάμου ἐνὸς ἀνδρὸς μὲ τὴν ἀναδεκτὴ τοῦ πατέρα τῆς θανούσης συζύγου του, ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση ἦταν ἀνεπιφύλακτα θετικὴ, ἐνῶ στὸ κείμενο τῆς τρίτης «ἐκδόσεως» ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Μήπως λοιπὸν τὸ κείμενο ἀντλεῖται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ;

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ποῦ ὁ Ἰέρακας καταχώρισε μὲ τρόπο συνοπτικὸ τίς διατάξεις τοῦ 1560 στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ἔχουμε μιὰ δημοσίευσή τοῦ ἴδιου κειμένου στὸ ἔργο τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, *Περὶ βαθμῶν συγγενείας*, ποῦ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564²⁸.

27. Πβ. πρὸ πάντων σ. 229.

28. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Παρίσι

Ἰδοὺ τὸ κείμενο ὅπως δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία καὶ πανομοιότυπο τῶν σχετικῶν σελίδων τοῦ βιβλίου.

- [1] «Μέρος ἔκ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Ἰωάσαφ, τοῦ ἄχρι τῆς νῦν προνοίᾳ Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἵακας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰνδικτιῶνος δ', τοῦ ἔτους 'αφξ' [1560] ἔτους, συνεδριαζόντων καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων.
Καισαρείας, Μακαρίου· Φιλαδελφείας, Γαβριήλ· Θεσσαλονίκης, Θεωνᾶ· Ζυχνῶν, Καλλίστου· Παροναξίας, Βενιαμίν· Μαρωνείας, Ἀρσενίου· ἐπισκόπου Σεργίων, Μακαρίου· Πλατακίων, Διονυσίου· Κασανδρίας, Καλλίστου· Ἀρδαμαρίου, Γαλακτιῶνος.
- [2] Δεύτερον ζήτημα προστέθη, ἐὰν λαβὼν τις δύο νομίμως γυναῖκας, λαβὼν δὲ καὶ τρίτην παρανόμως, καὶ ἀπὸ ταύτης ἐκ τῆς Ἐκκλησίας οἷα παρανόμο[ω]ς χωρισθεῖς, ἐὰν δύνανται ἐλθεῖν εἰς τρίτον νόμιμον γάμον. Ἀποφαινόμεθα γοῦν κᾶν τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύνανται τρίτην νόμιμον λαβεῖν γυναῖκα· τὸ γὰρ παρανόμως στεφανωθὲν ἀνδρόγυνον, ὡς μὴ στεφανωθὲν λογίζεται, ὅτι τὰ παρανόμια [=παράνομα] φησὶν ὁ νόμος οὐκ ἐρῶται καὶ κατὰ τοῦτο ἡ παρανόμως γαμηθεῖσα, δύνανται διαλύειν τὸν γάμον καὶ γαμεῖσθαι ἐτέρῳ ὕστερον. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ παρανόμως γαμήσας.
- [3] Τρίτον ζήτημα προστέθη, ἐὰν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύνανται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην θετέον καὶ ἦν ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἀναδεξάμην· ἀποφαινόμεθα κᾶν τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύνανται.
- [4] Τέταρτον ἐζητήθη, ὅτι τῆς ἐμῆς πενθερᾶς ἀναδεξαμένης παιῖδα ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ἀναδεξαμένου κάμου τοῦ γαμβροῦ αὐτῆς ἕτερον παιῖδα, ἐὰν οὗτοι οἱ δύο παιῖδες, ὁ μὲν ἄρῃν ὢν, ἡ δὲ θῆλεια, δύνανται εἰς γάμον νόμιμον συναφθῆναι. Ἀποφαινόμεθα κᾶν τούτῳ, ὅτι δύνανται συναφθῆναι ὡς μηδεμίαν ἔχοντες συγγένειαν, ἢ πνευματικὴν ἢ σαρκικὴν, οὕτω γοῦν συνοδικῶς ἐν ἁγίῳ ἀποφαινόμεθα Πνεύματι.
- [4α] Ἐὰν τις ἀναδεξῆται παιδίον ἐν, ἄρσεν ἢ θῆλυ, καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ἕτερον ὁμοίως, δύνανται συναφθῆναι ἢ οὐ; τοῦτο δοκεῖ μοι ἀμφίβολον.
- [5] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον ἐν, δύνανται λαβεῖν μετὰ τοῦ σαρκικοῦ μου παιδὸς δύο ἀδελφοὺς ἢ δύο ἀδελφάς; Γίνεται ἀκωλύτως.
- [6] Δύο παιῖδες βαπτισθέντες ὑπὸ ἐνὸς ἀναδόχου, δύνανται λαβεῖν δύο ἀδελφάς ἢ δύο ἀδελφούς; Ναί.

1885, σ. 1-3, ἀρ. 142· Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 2, Ἀθήνα 1986, σ. 392, ἀρ. *1005 καὶ Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία 1994, σ. 241, ἀρ. 211 καὶ σ. 242, ἀρ. 212. Γιὰ τὸν διάμεσο, γιὰ τὸ πρόσωπο ποῦ προμήθευσε τὸν Ζαχαρία Σκορδύλη μὲ τὰ κείμενα κάποιων πρόσφατων πατριαρχικῶν αποφάσεων, ἔχω προτείνει τὸν Δαυίδ, συνοδοιπόρο τοῦ Σκορδύλη στὴ Νάξο τὸ 1558/1559 καὶ «ιερομόναχον καὶ ἐφημέριον τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας»· βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα...*, σ. 45-46.

- [7] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται ὁ ἐμὸν[=ς] ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα, διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους· καὶ μὴ ἀμφίβαλε.
- [8] Ἐλαβέ τις θυγατέρα σαρκικὴν τινὸς εἰς νόμιμον γάμον, θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ. Ἐμοὶ δ' ὅμως Ζαχαρία τῷ ἱερεῖ, καὶ τοῦτο ἀμφίβολον δοκεῖ»²⁹.

Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ κειμένου ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία καὶ ἐκείνου ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν τρίτη «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ πείθει πῶς, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, τὸ πρῶτο ἦταν ἡ πηγὴ γιὰ τὸ δεύτερο —καὶ ὄχι τὸ κείμενο ποὺ εἶχε καταχωριστεῖ στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας». Συγκεκριμένα· στὸ δημοσίευμα τῆς Βενετίας ὑπάρχουν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν «καθευρεθέντων» ἀρχιερέων καὶ ἀκόμα στὸ τελευταῖο ζήτημα, τὸ σχετικὸ μὲ τὸ κώλυμα γάμου, ἡ διατύπωση στὸ κείμενο τῆς Βενετίας εἶναι τέτοια, ὥστε μπορούσε νὰ δώσει στὸν συντάκτη τῆς τρίτης «ἐκδοσης» τὴν ἐντύπωση πῶς ἀρνητικὴ ἦταν ἡ ἀπόφανση τῆς πατριαρχικῆς συνόδου. Εἶναι χρήσιμο νὰ μείνουμε λίγο ἀκόμα στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴ συνάφεια τῶν δύο κειμένων.

Στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» ἀναφέρεται: «Ἐλαβέ τις θυγατέρα σαρκικὴν τινὸς εἰς νόμιμον γάμον· θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ· Ναί.». Στὸ δημοσίευμα τῆς Βενετίας ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη διατύπωση: «Ἐλαβέ τις θυγατέρα σαρκικὴν τινὸς εἰς νόμιμον γάμον, θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ. Ἐμοὶ δ' ὅμως Ζαχαρία τῷ ἱερεῖ, καὶ τοῦτο ἀμφίβολον δοκεῖ»³⁰. Προφανῶς ἀπὸ κάποιο τυπογραφικὸ λάθος στὸ κείμενο ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία ἔχει παραλειφθεῖ ἡ λέξις «Ναί», ἡ θετικὴ ἀπόφανση τῆς συνόδου. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τυπογραφικὸ λάθος καὶ ὄχι γιὰ ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη, διότι ἀλλιῶς δὲν θεμελιώνονται οἱ προσωπικὲς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώνει στὴ συνέχεια ὁ Ζαχαρίας Σκορδύλης γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεως· καὶ ἀκόμα οἱ ἐπιφυλάξεις του δὲν θὰ εἰσάγονταν μὲ τὸν συμπλεκτικὸ καὶ τὸν ἐναντιωματικὸ σύνδεσμο «δ' ὅμως». Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου ἔτσι ὅπως δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία μπορούσε νὰ ὀδηγήσει τὸν συντάκτη τῆς τρίτης «ἐκδοσης» στὴν ἐντύπωση, πῶς ἀρνητικὴ ἦταν ἡ γνώμη τῆς συνόδου στὸ θέμα αὐτὸ καὶ αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς συνόδου τὴν διατύπωσε μὲ δικὰ του λόγια: «Καὶ ἀπέφηναν εἰς τοῦτο, ὅτι ἐναι ἐμποδιζόμενον καὶ δὲν γίνεται».

Ἄν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὴν τρίτη «ἐκδοση» ἔχει ὡς πηγὴ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, τότε ἡ

29. Φ. 23v-24v χ. ἁ.

30. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐνότητα ποὺ ἔχουμε ἀριθμήσει ὡς [8].

τρίτη «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564, χρονολογία ποὺ τυπώθηκε τὸ ἔντυπο στὴ Βενετία³¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ *terminus ante quem*, ποὺ τὸ εἶχαμε ὀρίσει στὴν ἀνοιξη περὶ τοῦ 1572, μποροῦμε πλέον νὰ τὸ τοποθετήσουμε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ὕστατη χρονολογία ποὺ ὁ Ἰωάσαφ παραμένει ἀκόμα πατριάρχης.

Τὸ ζητούμενο ποὺ τίθεται πλέον εἶναι ποιός, μέσα στὸ σύντομο αὐτὸ διάστημα (Ἰούνιος 1564 – Ἰανουάριος 1565), μποροῦσε νὰ ἔχει στὰ χέρια του τὴν ἐκδοσὴ τῆς Βενετίας, ὥστε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ περιεχόμενό της ὅταν δημιουργοῦσε τὴν τρίτη «ἐκδοσὴ». Δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὸ πότε τὸ βιβλίο ἔφτασε στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές· ἂν ὅμως ὑποθέσουμε πῶς ὁ δημιουργὸς τῆς τρίτης «ἐκδόσεως» διέμενε στὴ Βενετία, τότε ἡ πρόσβαση στὸ ἔντυπο μποροῦσε νὰ ἦταν ἄμεση. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ὁδηγεῖ εὐλόγα στὸ ἐρώτημα: ποὺ βρισκόταν στὸ κρίσιμο αὐτὸ διάστημα ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς; Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ προσέφεραν σχετικὰ πρόσφατες ἐρευνες, ἡ ἀπάντηση εἶναι: στὴ Βενετία. Συγκεκριμένα· ἡ παρουσία τοῦ Μαλαξοῦ ἐκεῖ στὸ διάστημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει βεβαιώνεται ἀπὸ δύο τουλάχιστον τεκμήρια: τὸ χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλας μὲ τὸν ἀριθμὸ gr. 44 γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Δαρμάριο καὶ τὸν Μανουὴλ Μαλαξὸ στὴ Βενετία τὸ 1564³². Τὸ δεῦτερο τεκμήριο δηλώνει πότε ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Γαληνοτάτης: εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μαλαξοῦ πρὸς τὸν Μανουὴλ Προβατάρη, γραμμένη «ἀπὸ τὴν Βενετίαν» τὴν 11η Μαΐου. Τὸ ἔτος ποὺ δὲν ἔχει σημειωθεῖ στὴν ἐπιστολὴ εἶναι τὸ 1566³³. Κατὰ συνέπεια ὁ Μαλαξὸς στὸ

31. Στὸ *recto* τοῦ προτελευταίου φύλλου τοῦ βιβλίου σημειώνεται μεταξὺ ἄλλων: «Τὰ παρόντα συνοικέσια ἐτυπώθη ἐνετίσιν ἐν οἰκίᾳ Ἰακώβου τοῦ Λεονγκίνου... συλλογὴ καὶ ἐπιμελείᾳ Ζαχαρίου ἱερέως σκορδυλίου... ἔτει, τῷ ἀπὸ τῆς ἐν σάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, αῤῥδ' [1564]. ἐν μηνὶ ἐκατομβαιῶνι». βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles...* σ. 1-2, ὅπου καὶ τὸ πλήρες κείμενο ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο ποὺ σώζεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη· βλ. τὸ ἀνάλογο κείμενο ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Βοδλειανῆς ποὺ ἔχει περιγράψῃ ὁ Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία... ὁ.π. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τράβηγμα ποὺ ἐγίνε «ἐν οἰκίᾳ Ἀνδρέου τοῦ σπινέλλου».

32. Βλ. Giuseppe de Gregorio, «Studi su copisti Greci del tardo cinquecento: I. Ancora Manuel Malaxos», *Römische Historische Mitteilungen* 37 (1995), 122-127, ὅπου παρουσιάζονται τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ δείχνουν τὴν παραμονὴ τοῦ Ἀνδρέα Δαρμαρίου ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία, τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Μαλαξὸ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου. Βλ. στὴν ἴδια μελέτῃ καὶ ἄλλα, παλαιολογικά καὶ κωδικολογικὰ ὄψῃς, στοιχεῖα ποὺ στηρίζουν τὴν ἴδια ὑπόθεσιν.

33. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα γράμματα...», σ. 27-28· βλ. καὶ τὶς διορθώσεις στὴν ἐκδοσὴ ποὺ ἔχει προτείνει ὁ Χ. Γ. Πατρυνέλης, «Ἐπιστολὰς τοῦ Ἰππόλυτου Βάρελλῃ καὶ τοῦ Μανουὴλ Γλυτζούνη,

κρίσιμο για την έρευνά μας διάστημα βρισκόταν εκεί όπου δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Σκορδύλη· μπορούσε λοιπόν να αντλήσει από αυτό έγκαιρα, πριν από την καθαίρεση του Ίωάσαφ, ένα από τα κείμενα που αποτελούν την είδοποιό διαφορά της τρίτης από την δεύτερη «έκδοση» του Νομίμου³⁴. Αν πραγματικά το έκανε ή όχι, είναι θέμα που δεν μπορεί, με τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα, να απαντηθεί με απόλυτη βεβαιότητα.

Όποιος όμως και αν είναι ο δημιουργός της τρίτης «έκδοσης», μένει να έρμηνεύσουμε το νόημα της φράσης που βρίσκουμε ανάμεσα στις γραμμές της πύθ πάνω απόφασης: «εις τὸ ὅποιον γράμμα [τοῦ Ίωάσαφ] εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ ἀποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα». Τί παραλείφθηκε;

Από το κείμενο που δημοσιεύτηκε στην Βενετία έχουν παραλειφθεί δύο διατάξεις, οι ενότητες που έχουμε αριθμήσει ως [3] και [7]. Τις αναφέρω εδώ στη λόγια μορφή τους, αφού δεν αποδόθηκαν στη δημώδη:

«Τρίτον ζήτημα προσετέθη, ἐὰν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύναται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην θετέον καὶ ἢν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἀναδεξάμην· ἀποφαινόμεθα καὶν τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύναται».

«Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται ὁ ἐμὸς ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους, καὶ μὴ ἀμφίβαλλε».

Τμήματα και οι δύο της απόφασης του 1560, αφού με τους ίδιους ακριβώς όρους έχουν καταχωριστεί και στο «Νόμιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας» (βλ. εκεί τις αντίστοιχες ενότητες [3] και [7], διατάξεις όμως που ο δημιουργός της τρίτης «έκδοσης» έκρινε σκόπιμο να τις παραλείψει).

Μία που βρισκόμαστε στην ένότητα με τα νομοτεχνικά ζητήματα, ἄς αναφερθούν δύο νομοτεχνικού τύπου ἀβλεψίες του δημιουργού της τρίτης «έκδοσης». Η μία ἀφορᾷ τὴν καταχώριση σὲ ἓνα κεφάλαιο που πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς πνευματικῆς συγγενείας ὡς κωλύματος γάμου (καὶ) μιᾶς διατάξης που ἀφορᾷ τὴν νόμιμη τέλεση τρίτου γάμου (βλ. τὴν ένότητα [2]). Πρόκειται για διατάξη που θεσπίστηκε τὸ 1560 ἄλλα πού, ἀπὸ ἀβλεψία, ἐνσωματώθηκε καὶ αὐτὴ στὸ παραπάνω κεφάλαιο. Ἡ δεύτερη ἀβλεψία ἀφορᾷ τὴν ἐνσωμάτωση ὡς διατάξης τοῦ 1560 μιᾶς πεποιθήσεως τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη. Συγκεκριμένα· μεταξύ τῶν διατάξεων που δημο-

³⁴ Ἑλλήνων ἐκδοτῶν στὴ Βενετία», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992), 311. Στὴν ἴδια μελέτη (σ. 310–311) παρουσιάζονται καὶ τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς στὰ 1566.

34. Θυμίζω πάντως ὅτι μένει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα: ἀπὸ ποῖα πηγὴ ἀντλήθηκε ἡ ἀπόφαση τοῦ 1554 ἐπὶ Διονυσίου Β' γιὰ τὸ κώλυμα γάμου λόγω μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρὸς ἢ ὁποῖα, ὅπως διαπιστώσαμε (βλ. πύθ πάνω σ. 130), ἔχει ἐνσωματωθεῖ καὶ αὐτὴ στὴν τρίτη «έκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ.

σιεύει ὁ Σκορδύλης τὸ 1564 εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη: «Ἐάν τις ἀναδέξῃται παιδίον ἐν, ἄρσεν ἢ θῆλυ, καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ἕτερον ὁμοίως, δύναται συναφθῆναι ἢ οὐ; τοῦτο δοκεῖ μοι ἀμφίβολον» (βλ. τὴν ἐνότητα [4α]). Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ἀπόφασης τοῦ 1560, πρῶτα ἐπειδὴ παρόμοιου περιεχομένου διάταξη δὲν ἔχει καταχωριστεῖ στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» καί, ἔπειτα, ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς φράσης φαίνεται πὼς εἶναι μιὰ προσωπικὴ ἀποψη τοῦ Σκορδύλη — «δοκεῖ μοι», εἶναι ἄλλωστε τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιοῦται. Καθὼς ὅμως ἐνσωματώθηκε στὴν τρίτη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ σὰν τμῆμα τῆς πατριαρχικῆς ἀπόφασης ἀπέκτησε σημασία καὶ ἄλλες διαστάσεις.

VI. Συμπεράσματα – Προοπτικὲς

Συμπέρασμα πρῶτο: ἂν ὅσα ἀνέφερα ἔχουν κάποια βάση, μιὰ νέα χειρόγραφη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ ἔρχεται στὸ φῶς. Πρέπει νὰ συγκροτήθηκε στὸ διάστημα ποὺ ὀρίζεται ἀνάμεσα στὸν Ἰούνιο τοῦ 1564 καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565. Πολλὰ χειρόγραφα τὴν παραδίδουν καί, ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ, ἡ δημιουργία τῆς τρίτης «ἔκδοσης» δὲν ἀνέστειλε τὴν χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ τῆς δεύτερης — ἐξ οὗ τὰ ἑκατοντάδες χειρόγραφα καὶ ἡ μεγάλη σύγχυση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ στὴ δημῶδη γλῶσσα.

Συμπέρασμα δεύτερο, πρακτικῆς ὕφης: μὲ τὸ νέο κριτήριό ποὺ προτείνουμε θὰ μπορέσουμε νὰ μειώσουμε δραστικὰ τὸν ὄγκο τῶν ἑκατοντάδων χειρογράφων ποὺ νομίζαμε ὡς τώρα ὅτι παρέδιδαν τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μαλαξοῦ στὴ δημῶδη γενικά· θὰ μπορέσουμε νὰ διακρίνουμε ποιά ἀπὸ αὐτὰ ἀνατρέχουν στὴ δεύτερη καὶ ποιά στὴν τρίτη. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη κατάταξη, θὰ προκύψουν ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρουσες ἐπιμέρους διακρίσεις, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι θέμα τῆς παρούσας πρόδρομης ἀνακοίνωσης.

Συμπέρασμα τρίτο: ἂν ὑπῆρχε ἓνα θέμα ἀπὸ τίς πηγὲς τοῦ λεγόμενου μεταβυζαντινοῦ δικαίου ποὺ εἶχε μελετηθεῖ, αὐτὸ ἦταν ὁ Νομοκάνοντας, ὅπως τὸν ἔλεγαν, τοῦ Μαλαξοῦ. Καὶ ὅμως φαίνεται πὼς τὸ θέμα κρύβει ἀκόμα πολλὰ μυστικά. Ἄν ὅμως ἓνα μικρὸ μέρος ἀπὸ αὐτὰ εἶχα τὴν τιμὴ καὶ τὴ χαρὰ νὰ τὰ παρουσιάσω στὸν πιὸ ἀρμόδιο χῶρο, σὲ μιὰ συνάντηση ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου, μὲ αὐτὴ τὴν πρόδρομη ἀνακοίνωση, εἶναι νομίζω ἔκδηλο πὼς ἔχουν νὰ γίνουν ἀκόμα πολλὰ: νὰ ἐντοπίσουμε τὸ πρωτόγραφο χειρόγραφο τῆς τρίτης «ἔκδοσης», νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ της, νὰ συγκροτήσουμε πλήρη κατάλογο μὲ τίς προσθήκες ποὺ ἐπῆλθαν στὴν δεύτερη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ· καὶ ἴσως πολλὰ ἀκόμα.

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818)

Τα «Θεσπίσματα», οι «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι»,
οι «Θαλασσοεμπορικοί νόμοι»

Η Ύδρα, παράλληλα με τη συμβολή της στη ναυτιλία πριν από την επανάσταση του 1821 και στον αγώνα στη θάλασσα κατά τη διάρκεια της, έχει και τη δόξα που μας κληρονόμησε γραφτό ναυτικό δίκαιο, η πρώτη και σχεδόν η μοναδική στον ελλαδικό χώρο. Τα σχετικά νομοθετήματα, η ιστορία τους, τα προβλήματα που παρουσιάζουν, ειδικότερα σχετικά με τη χρονολόγησή τους και με το περιεχόμενό τους, οι σχέσεις μεταξύ τους, η χειρόγραφη παράδοσή τους και τέλος η «έκδοσή» τους από τα χειρόγραφα αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

I

Αρχίζοντας ο 19ος αιώνας βρίσκει την Ύδρα στη μεγάλη ακμή της ναυτιλίας της, ενώ τελειώνοντας η δεύτερη δεκαετία του το νησί μαστίζεται από οικονομική κρίση. Οι λόγοι είναι γνωστοί και συνοψίζονται στο ότι, με την ειρήνη που επικράτησε στην Ευρώπη με το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων και την οικονομική και ναυτιλιακή άνοδο των ευρωπαϊκών χωρών που ακολουθεί, τα υπερκέρδη της υδραϊκής ναυτιλίας περιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό.

Την ίδια περίοδο συμβαίνει ένα γεγονός με σημαντικές συνέπειες για το νησί. Ο Τούρκος αρχιναύαρχος διορίζει Διοικητή (μπάς κοτζάμπαση) το Γεώργιο Βούλγαρη (1η Δεκεμβρίου 1802), ως ανταμοιβή του για τις πολλές υπηρεσίες που προσέφερε προσωπικά σ' αυτό τον ίδιο αλλά και στο στόλο. Ο δυναμικός και πιστός στις τούρκικες αρχές «καπετάν Γεώργης», όπως συνήθως τον αποκαλούν, επιβάλλει ως Διοικητής την ηγεμία στην Ύδρα και στην ευρύτερη περιοχή –ήταν άλλωστε ένας από τους λόγους του διορισμού του. Μετά το θάνατό του Βούλγαρη (23-8-1812) διορίζεται Διοικητής (στις 16-11-1812) ο ηπιότερος Νικόλας Κοκοβίλας

και παραμένει μέχρι την έναρξη της επανάστασης του '21 στο νησί (27 Μαρτίου 1821).

Αμέσως σχεδόν με τον ερχομό του Βούλγαρη χρονολογείται (20 Ιανουαρίου 1803) το πρώτο νομοθέτημα, τα «Θεσπίσματα», όχι όμως και το μοναδικό, αφού τα επόμενα χρόνια (1803-1820) σημειώνεται πλουσιότατη νομοθετική παραγωγή. Αριθμούμε περισσότερα από μία δωδεκάδα κείμενα, στα οποία δίνεται η γενική ονομασία «νομοθετήματα», μολονότι άλλα είναι στην κυριολεξία νομοθετήματα, όπως τα πρώτα «Θεσπίσματα» και οι μεταγενέστεροι ναυτεμπορικοί νόμοι και άλλα αποτελούν απλές κοινοτικές αποφάσεις. Όσον αφορά την ειδικότερη ονομασία που έχει το καθένα, ακολουθείται εκείνη που τους έχει δοθεί από τον εκδότη τους Αντώνιο Λιγνό¹. Σε μερικά όμως κρίνεται πως πρέπει ν' αλλάξει και να τους δοθεί ονομασία περισσότερο πρόσφορη.

Τα νομοθετήματα που αναφέραμε, είναι τα ακόλουθα:

α) Σε μία πρώτη και σπουδαιότερη ομάδα, μπορούμε να κατατάξουμε τρία νομοθετήματα, «κωδικοποιήσεις» (με την ευρύτατη έννοια του όρου) εθιμικών κανόνων και κανόνων θετού δικαίου που αφορούν το ναυτικό δίκαιο ιδιαίτερα, το 1803-1804 και το 1818. Οι κωδικοποιήσεις αυτές, που είναι τα «Θεσπίσματα» (στη συνέχεια: Θ), της 20ης Ιανουαρίου του 1803, οι «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» (στη συνέχεια: ΠκΘΝ), πιθανόν της 1ης Μαΐου 1818, και οι «Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» (στη συνέχεια: ΘΝ), της 1ης Μαΐου 1818, αποτελούν όπως ειπώθηκε το αντικείμενο της παρούσας.

β) Μερικά νομοθετήματα ρυθμίζουν τελωνειακά και φορολογικά θέματα, όπως ο «Τελωνειακός νόμος» του Φεβρουαρίου του 1809, ο «Φορολογικός νόμος» της 21ης Μαρτίου 1810 και ο «Φορολογικός νόμος» της 1ης Δεκεμβρίου 1820 (κοινοτική απόφαση για την πληρωμή του κουμερτίου)².

γ) Μία άλλη ομάδα αποτελούν κοινοτικές αποφάσεις, όλες του 1819, που ρυθμίζουν: α) τη διατίμηση προϊόντων, όπως τη «διατίμηση των μεταξουργικών προϊόντων», τη «διατίμηση των υποδημάτων», την «αμοιβή των ραφτάδων» και β) θέματα συντεχνιών, όπως τα σχετικά με τη «συ-

1. Ο Α. Λιγνός, πρώτος συγκέντρωσε και δημοσίευσε στο σύνολό τους τα εν λόγω νομοθετήματα. Βλ. Α. Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας* (στη συνέχεια: Λιγνός, *Ιστορία*), 1 (1946), 247 επ. Βέβαια, ο Λιγνός δεν είναι ο μόνος ούτε ο πρώτος που δημοσίευσε νομοθετήματα της Ύδρας, αλλά στην Ιστορία του τα βρίσκουμε συγκεντρωμένα. Τα περισσότερα από αυτά δημοσιεύονται πρώτα στο «Αρχαίον της Κοινότητος Ύδρας» (στον αντίστοιχο με τη χρονολογία του καθενός τόμο και σελίδα) και ξαναδημοσιεύονται μαζί με άλλα στην Ιστορία. Βλ. «Αρχαίον της Κοινότητος Ύδρας», δημοσιευόμενον υπό Αντωνίου Δ. Λιγνού (στη συνέχεια: ΑΚΥ), 1-16. Πειραιάς 1921-1932.

2. Βλ. αντίστοιχα ΑΚΥ, 2, 435-437, ΑΚΥ, 4, 18-21 και ΑΚΥ, 6, 441-442.

ντεχνία των ραφτάδων» και τη «συντεχνία των καλαφατάδων»³ και τέλος.

δ) Ένα ιδιότυπο αλλά όχι ασυνήθιστο κατά την τουρκοκρατία θέσπισμα, της 1ης Αυγούστου 1812, απαγορεύει τη χρήση πολυτελών ενδυμάτων⁴.

Η πληθώρα των νομοθετημάτων δεν σημαίνει ότι πριν από τον ερχομό του Βούλγαρη οι έννομες σχέσεις δεν ρυθμιζόνταν από εθιμικούς κανόνες και πιθανόν από θετές διατάξεις δικαίου, αλλά ότι μετά από τότε η οποιαδήποτε ρύθμιση, απόφαση, νομοθέτημα κ.λπ. καταρτίζεται εγγράφως.

Μία μαρτυρία για κάποια παλαιότερη κωδικοποίηση δίνει ο Γεώργιος Δ. Κριεζής στην Ιστορία του⁵, ο οποίος αναφέρει ότι το 1740 συστήθηκε μία πενταμελής επιτροπή, από εκείνους που γνώριζαν πάρα πολύ καλά τα σχετικά με τα ναυτικά, για να συντάξουν γραφτούς νόμους. Δύσκολα όμως μπορεί να αποδειχτεί το παραπάνω και πουθενά αλλού δε βρίσκουμε κάποια σχετική αναφορά. Ούτε βέβαια μπορεί να υπονοεί αυτούς, τους πριν από ογδόντα σχεδόν χρόνια νόμους η γενική και αόριστη αναφορά «προγονιαίως εύρομεν δικαίους» στον πρόλογο των ΠκΘΝ.

Το σημαντικό συνεπώς γεγονός τώρα πιά είναι ότι, όσον αφορά το ναυτικό δίκαιο, επικρατεί το γραφτό δίκαιο⁶. Τούτο εξηγείται από τη νέα οργάνωση της Διοίκησης, που έφερε ο διορισμός του Βούλγαρη. Οργάνωση που αποδεικνύει ότι η Ύδρα απόχτησε στην ουσία διοικητική αυτοτέλεια, σε σχέση με την κεντρική τούρκικη εξουσία. Η βεβαιωμένη ύ-

3. Βλ. αντίστοιχα: Κοινοτική απόφαση από 20 Αυγούστου 1819 «Πρὸς τοὺς καζάζηδες τῆς πολιτείας ταύτης», ΑΚΥ, 6, 221-222· κοινοτική απόφαση από 20 Αυγούστου 1819 «Πρὸς τοὺς ράπτας τῆς πολιτείας ταύτης», ΑΚΥ, 6, 222-223· κοινοτική απόφαση από 25 Αυγούστου 1819 «Πρὸς τοὺς ράπτας τῆς πολιτείας ταύτης», ΑΚΥ, 6, 223-224· κοινοτική απόφαση από 22 Σεπτεμβρίου 1819 «Πρὸς τοὺς παπουτζήδες καὶ κουντουράδες τῆς πολιτείας ταύτης ΑΚΥ, 6, 243-244· κοινοτική απόφαση από 27 Δεκεμβρίου 1819 πρὸς το «Συνάφι τῶν καλαφατῶν», ΑΚΥ, 6, 291-292.

4. Βλ. ΑΚΥ, 4, 262-263. Πολλά παρόμοια θεσπίσματα συναντάμε κατά την τουρκοκρατία. Βλ. ενδεικτικά τα λήμματα με αριθμό 238, 367, 631, 948, 968 στο Δ. Σ. Γκίνης. *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*. «Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τ. 26» (στη συνέχεια: Γκίνης, *Περίγραμμα*). Αθήνα 1966.

5. Γ. Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της (ελληνικής) επαναστάσεως του 1821* (στη συνέχεια: Κριεζής, *Ιστορία*), Πάτρα 1860, 71: «Προϊόντος του χρόνου ευστήθη τω 1740, πενταμελής επιτροπή εκ των ειδημονεστέρων, ήτοι του Παππά Ιωάννου Τρεχάτου Οικονόμου, Παππά Αντωνίου Κριεζή, Σκευοφύλακος, Αναγνώστου Αναστ. Γκίκα, Λαζάρου Κοκκίνη και Λαζάρου Χ. Δρένια, οίτινες όντες και γείτονες Κεφαλαίουχοι, διό ωνομάσθησαν Συναλλάκαι (Καμβιαδόροι) συνέταξαν και γραπτούς νόμους, αλλ' ατελείς.»

6. Νομοθετήματα, με την έννοια που τους δόσαμε παραπάνω, που να ρυθμίζουν σχέσεις αστικού δικαίου, δεν έχουμε στην Ύδρα. Το αστικό δίκαιο ρυθμίζεται από εθιμικούς κανόνες που έχουν ως βάση το Βυζαντινό δίκαιο όπως διαμορφώθηκε κατά την τουρκοκρατία. Βλ. Ιωάννης Π. Κίσκηρας, *Το αστικόν δίκαιον της Ύδρας*, Αθήνα 1961.

παρξη κατά την ίδια εποχή «κοινού καγκελλάριου και κοινού καγκελλάριου της ελληνικής και ιταλικής διαλέκτου», αποδεικνύει και την οργανωμένη γραμματειακή υποστήριξη της διοίκησης.

Η περισσότερη λεπτομερειακή και σε βάθος εξέταση των «νομοθετημάτων», που απαριθμήσαμε παραπάνω, οδηγεί στη διαπίστωση ότι όλα εμφανίζουν τα γενικά χαρακτηριστικά ενός τυπικού (διαχρονικά) νομοθετικού κειμένου: Περιέχουν ένα Πρόλογο, το κυρίως Κείμενο δηλαδή τα άρθρα του νόμου και έναν Επίλογο.

Ο Πρόλογος μπορεί να είναι λιγόλογος και να ενώνεται κατά κάποιο τρόπο με την επικεφαλίδα, όπως στους ΘΝ, μπορεί όμως να είναι μακροσκελέστερος, όπως στα Θ και στους ΠκΘΝ.

Στον Πρόλογο, αναφέρονται και περιγράφονται οι λόγοι που οδήγησαν στη θέσπιση του νόμου, απαριθμούνται οι νομοθέτες και συχνά περιέχεται δέσμευση και υπόσχεση για την τήρησή τους. Βλέπουμε έτσι να αναφέρονται ως αιτία νομοθετικής ρύθμισης κατ' επανάληψη «αι αταξίαι», που ήρθαν σαν επακόλουθο πολέμων αλλά και άλλων γεγονότων (στα Θ και στον *Τελωνιακό Νόμο* του 1809), «διά τας αταξίας και καταχρήσεις» (στις κοινοτικές αποφάσεις του 1819 που ρυθμίζουν τη διατίμηση προϊόντων και θέματα συντεχνιών), «αι καιρικά περιστάσεις» (στο *Φορολογικό νόμο* του 1810 και στους ΠκΘΝ). Οι νόμοι δηλώνεται με έμφαση ότι θεσπίζονται «διά να σώζεται η ευταξία και η καλή διοίκησις» (Θ), «διά το καλόν και την ευταξίαν παντός του λαού» (ΠκΘΝ).

Ως νομοθέτες εμφανίζονται συνήθως ο Διοικητής (ο Βούλγαρης και μετέπειτα ο Κοκοβίλας) μαζί με τους προεστούς ή τους σύντυχους. Στα σπουδαιότερα όμως νομοθετήματα αναφέρεται η σύμπραξη και άλλων κοινωνικών και οικονομικών ομάδων. Οι «καμπιαδόροι και οι παρτζινεβέλοι και οι καπεταναίοι» στα Θ, με κοινή σκέψη και απόφαση «πάντων ημών των υπογεγραμμένων προυχόντων» στους ΠκΘΝ. Στις κοινοτικές αποφάσεις του 1819 ως νομοθέτης εμφανίζεται η «πολιτική διοίκησις» και υπογράφουν οι προεστώτες.

Οι Νομοθέτες, τέλος, δεσμεύονται να φυλάνε και να εφαρμόζουν απαρσάλευτα τους νόμους που θεσπίζουν και υπόσχονται να θυσιάσουν και τη ζωή τους ακόμα, ώστε να παραμείνουν αιώνια ακλόνητοι (ΠκΘΝ).

Το Κείμενο του νόμου χωρίζεται σε άρθρα, που κατά κανόνα αριθμούνται. Τα άρθρα ονομάζονται «κεφάλαια» στα Θ, στον *Τελωνιακό νόμο* του 1809 και στο *Φορολογικό νόμο* του 1810, «νόμοι» αλλά και «άρθρα» στους ΠκΘΝ. Το μέγεθος ενός νομοθετήματος εξαρτάται βέβαια από τα θέματα που ρυθμίζει. Οι ΠκΘΝ πάντως αποτελούν το μακροσκελέστερο νομοθετικό κείμενο της Ύδρας (έχει 65 άρθρα). Όλα τα κείμενα είναι γραμμένα στα ελληνικά. Μόνο οι ΘΝ είναι γραμμένοι σε δίγλωσσο κείμενο, ελληνικό και ιταλικό, το οποίο είναι εμφανώς μετά-

φραση του ελληνικού· ο Πρόλογός τους (επικεφαλίδα) όμως και ο Επίλογος είναι γραμμένοι μόνο στα ιταλικά.

Ο Επίλογος, μπορεί να περιορίζεται μόνο στη χρονολογία και τις υπογραφές των νομοθετών, μπορεί όμως και να περιέχει επικύρωση του νομοθετήματος. Στον Επίλογο-επικύρωση, συχνά αναγράφεται «εις ένδειξιν και πιστοποίησιν», ότι «σφραγίζεται» ή ότι «εκυρώθη» με τη σφραγίδα της Κοινότητας, ή του Διοικητή και της Κοινότητας, ότι «υπογράφουν» οι νομοθετήσαντες, ενώ στο τέλος του χρονολογείται.

Το πλήρες νομοθέτημα μετά τον Επίλογο έχει τις υπογραφές των νομοθετών, αυτόγραφες, τη σφραγίδα της Κοινότητας και ανάλογα με την περίπτωση την υπογραφή και τη σφραγίδα του Διοικητή. Συχνά στο τέλος υπογράφει ο κοινός Καγκελλάριος.

Επειδή ορισμένα από τα νομοθετήματα σώζονται μόνο σε «αντίγραφο» και μάλιστα χωρίς υπογραφές, (τα Θ, ο Τελωνειακός νόμος του 1809, η Διατίμηση των μεταξωτών του 1819, η Αμοιβή των ραφτάδων του 1819, ο Τελωνειακός νόμος του 1820), τίθεται ένα πρόβλημα σχετικά με την εγκυρότητα και τη γνησιότητά τους. Μερικά όμως από αυτά, μολονότι δεν υπογράφονται, σφραγίζονται στο τέλος με τη σφραγίδα της κοινότητας, όπως ο Τελωνειακός νόμος του 1820, ενώ στα Θ και στους ΘΝ (και στα τρία χειρόγρατά τους), μαζί με τη σφραγίδα της κοινότητας υπάρχει και η σφραγίδα του διοικητή (του Βούλγαρη στα πρώτα, του Κοκοβίλα στα δεύτερα).

Η ύπαρξη σφραγίδας, χωρίς υπογραφές, μπορεί να προσδώσει εγκυρότητα στο κείμενο που καλύπτει; Ειδικά όσον αφορά τη σφραγίδα της κοινότητας, η οποία σε μερικά κείμενα χαρακτηρίζεται επιπλέον «η μεγάλη» σφραγίδα, κατά τη γνώμη μου, εφόσον υπάρχει, προσδίδει εγκυρότητα ισοδύναμη με τις υπογραφές για τον εξής λόγο. Όπως είναι γνωστό, η σφραγίδα της κοινότητας αποτελείται από τέσσερα κομμάτια, που για λόγους ασφάλειας από παράνομη χρήση της κρατάνε από ένα ο διοικητής και καθένας από τους τρεις σύνταχους⁷. Συνεπώς, εφόσον για να ενωθούν τα τέσσερα κομμάτια σε ένα ενιαίο σώμα πρέπει να συναινέσουν όλοι οι σφραγιδοφύλακες (να δώσει δηλαδή ο καθένας το κομμάτι του για να ενωθεί με τα άλλα), η ύπαρξη και μόνο του σφραγίσματος προϋποθέτει αυτή τη συναίνεση και έτσι το κείμενο αποχτά νόμιμο κύρος.

Μια άλλη διαπίστωση, που προκύπτει από την ανάλυση και μόνο

7. «... Διὰ τὰ πάρον τὰ τρία τμήματα τῆς βούλλας τῆς κοινότητός μας ἕκαστος τριῶν ἐν μέρος, καὶ τὸ τέταρτον αὐτῆς ὁ καπ. Γεώργης, διὰ τοῦτο διὰ τὰ μὴν ἀκολουθήσῃ κανένα κουσοῦρι εἰς τὰς ὑψηλάς του διακελεύσεις ...» Βλ. Ἐγγραφο-πραχτικό ἐκλογῆς καὶ διορισμοῦ «συμβοηθῶν», ὅπως ἀποκαλοῦνται, τοῦ διοικητῆ Βούλγαρη, τῆς 1ης Ιανουαρίου 1803, που υπογράφεται ἀπὸ ὅλους τοὺς προεστούς: ΑΚΥ, 2, 3-4.

των νομοθετημάτων –και ειδικότερα των τριών που αφορούν το ναυτικό δίκαιο– είναι η ακόλουθη: Ο συντάχτης των νόμων αυτών (Θ, ΠκΘΝ, ΘΝ) πρέπει να είχε υποτυπώδη έστω νομική παιδεία, επειδή χρησιμοποιούνται φράσεις και εκφράσεις που προϋποθέτουν εξοικείωση με τα νομικά κείμενα⁸. Οι πληροφορίες ότι βοήθησε στη σύνταξη των Θ ένας καλόγερος με το όνομα Διονύσιος (για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω), και δεδομένου του ότι ένας μοναχός είχε κατ' εκείνη την εποχή πρόσβαση σε κείμενα νομοκανονικά τουλάχιστον, μπορεί να δώσει κάποια εξήγηση. Η μόρφωση των Καγκελλάρων, που οπωσδήποτε μετέχουν στο γράψιμο και πιθανό στη σύνταξή τους και ίσως είναι εκείνοι που τους δίνουν την τελική μορφή από την άποψη της γραμματικής και του συνταχτικού παίζει επίσης ρόλο⁹.

Θα έπρεπε επιπλέον να σημειωθεί ότι από τα Θ του 1803 με τις τροποποιήσεις τους, με την (πιθανόν) «δεύτερη» έκδοσή τους, ή έστω με προσθήκες, φτάνουμε στους ΠκΘΝ, που όχι μόνο τα συμπεριλαμβάνουν αλλά επεκτείνονται σε θέματα Διοικητικά και άλλα. Οι ΠκΘΝ έχουν μέγεθος, ποικιλία θεμάτων και χρονική διάρκεια απεριόριστη, αφού οι νομοθέτες τους υπόσχονται να θυσιάσουν πολλά ώστε να παραμείνουν «αιωνίως αδιάσειστοι». Οι ταυτόχρονοι με τους προηγούμενους και από εκείνους βγαλμένοι ΘΝ, περιορίζονται σε συγκεκριμένο θέμα, στο ναυτικό δίκαιο, αλλά παρουσιάζουν συνειδητή προσπάθεια βελτίωσης. Αν τα δύο τούτα νομοθετήματα αποτελούν «κωδικοποίηση», με την έννοια που δίνεται από την σύγχρονη προβληματική, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί¹⁰.

8. Βλ. π.χ. «ἐκρίναμεν εὐλογον, ἐθεσπίσαμεν, ἐδιωρίσαμεν καὶ ἀποφασίσσαμεν», «τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχύον ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ καὶ κριτηρίῳ» στα Θ· «καὶ ἂν πληρουμένη ἡ ζημία» στους ΠκΘΝ και στους ΘΝ (άρθρα 47 και 17 αντίστοιχα)· «νὰ κομίση μετ' αὐτῶν τὰ καπιτάλια» στους ΠκΘΝ (άρθρο 49)· «εἶναι εἰς χρέος» κοινὴ ἐκφραση και στους τρεῖς νόμους, κ.ά. Η ἐκφραση ἐπίσης «ἐπ' ἐκκλησίας» (ΠκΘΝ, ἀρθρο 2), δηλαδή «σε συνέλευση», με τὴν αρχαία (και χριστιανική) ἐννοια του ὅρου, και η χρήση του ὅρου «παρόρση» (ΠκΘΝ 27, 50 και ΘΝ 11, 22), με τὴ θεολογική-χριστιανική πάλι ἐννοια, εἶναι πιθανὸ να υποδηλώνουν κάποιο βαθμὸ ἐκκλησιαστικῆς παιδείας, τουλάχιστον.

9. Ἐνα σημεῖο, που ξεφεύγει ἀπὸ τα ὅρια τῆς παρούσας ἀλλὰ χρειάζεται να μελετηθεῖ σε βάθος, ἀποτελεῖ τὸ ἐρώτημα ποῦ εἶναι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῆς δεκάδας τουλάχιστον των καγκελλάρων και γραμματέων τῆς κοινότητος ἀπὸ τις τελευταῖες δεκαετίες του 18ου αἰῶνα μέχρι τὸ 1821. Ο Γ. Τρίππος π.χ. που γράφει τους ΠκΘΝ και τους ΘΝ γνωρίζει ἰταλικά.

10. Σε πρόσφατη μελέτη ο Η. Αρναούτογλου, με ἀφορμὴ τὴν, ἀπὸ τὸ τέλος του 17ου αἰῶνα, καταγραφή ἐθιμικῶν δικαίων κανόνων ἀπὸ νησιώτικες κοινότητες των Κυκλάδων, προχωράει σε βαθύτερη ἀνάλυση τῆς ἐννοιας τῆς «κωδικοποίησης» και ἐκθέτει τὴ σχετικὴ προβληματική. Βλ. Ηλίας Ν. Αρναούτογλου, *Συλλογές ἐθιμικῶν κανόνων δικαίου στις Κυκλάδες (τέλη 17ου – αρχές 19ου αι.)*, Ε. ΚΕΙΕΔ, 37 (2003), 121-131.

Αποτελούν όμως, όπως στη συνέχεια αναλύεται, μία σοβαρή νομοθετική εργασία και σε τελική ανάλυση πολύ ενδιαφέροντα νομικά κείμενα.

II

Τα «Θεσπίσματα», της 20ης Ιανουαρίου 1803.

Ο Λιγνός δημοσιεύει το πρώτο και παλαιότερο νομοθετικό κείμενο της Ύδρας στην «Ιστορία της Νήσου Ύδρας», με την ονομασία «ο Ναυτεμπορικός Νόμος της 1 Φεβρουαρίου 1804». Πηγή του αποτέλεσε, όπως δηλώνει, ένα αντίγραφο των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), που το χαρακτηρίζει ατελές επειδή δεν έχει υπογραφές¹¹. Ο Λιγνός, εφαρμόζει και σ' αυτή την έκδοση την προσφιλή του μέθοδο, δηλαδή εκδίδει τα Θ «με κάπως βελτιωμένον το λεκτικόν αποσκορακίσαντες τας Τουρκικάς και Ιταλικάς λέξεις και αντικαταστήσαντες αυτάς διά των καταλλήλων Ελληνικών»¹².

Ο Γκίνης στο Περίγραμμα¹³ τα ονομάζει «Θεσπίσματα ή Ναυτικός Νόμος Ύδρας, της α' Φεβρουαρίου 1804» και δηλώνει ότι το κείμενό τους χάθηκε, αλλά μερικές διατάξεις τους διασώθηκαν από την αναφορά τους σε έγγραφα της εποχής.

Ο Εμμανουήλ Πρωτοφάλης, το 1963, εκδίδοντας το Ιστορικό Αρχείο Α. Μαυροκορδάτου, συμπεριλαμβάνει τα Θ στα έγγραφα των ετών 1803-1822, τα αναφέρει ως τον πρώτο Ναυτεμπορικό νόμο της Ύδρας και τους δίνει την πρώτη θέση στο εν λόγω Αρχείο (δηλαδή δημοσιεύονται ως το πρώτο και αρχαιότερο έγγραφό του)¹⁴.

11. Βλ. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 249-251 και 247.

12. Βλ. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 248.

13. Βλ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, ό.π.(4), 257-258 (αριθμός 580).

14. «Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, εκδιδόμενον υπό Εμμαν. Γ. Πρωτοφάλη», Ι. Έγγραφα των ετών 1803-1822, στη σειρά «Ακαδημία Αθηνών. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμος πέμπτος, τεύχος Ι», Αθήνα 1963, 9-11 (στη συνέχεια: Πρωτοφάλης, *Αρχείο Μαυροκορδάτου*). Είναι απορίας άξιο, που ο Γκίνης τα θεωρεί χαμένα αγνοώντας την προγενέστερη κατά 3 χρόνια έκδοσή τους και μάλιστα από χειρόγραφο των ΓΑΚ. Η θέση τους επιπλέον ως το πρώτο-πρώτο έγγραφο του εν λόγω Αρχείου, καθιστά σοβαρότερη την παράλειψη, δεδομένου ότι δύσκολα διαφεύγει το πρώτο έγγραφο από μία έκδοση, όσο πολυσέλιδη και αν είναι. Είναι πιθανό η αόριστη αναφορά του Λιγνού για την ύπαρξή τους στα ΓΑΚ και οι τυχόν δυσκολίες της έρευνας σ' αυτά να παράσυσαν το Γκίνη. Άλλωστε σήμερα, που έχουμε πιο ολοκληρωμένη εποπτεία του υλικού και πληρέστερη βιβλιογραφική πληροφόρηση, μας επιτρέπεται να επιστημόνουμε τα πολλά λάθη και αβλεψίες που υπάρχουν στο Περίγραμμα -χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζεται διόλου η τεράστια συμβολή του στην ιστορία του μεταβυζαντινού δικαίου, αν λάβουμε υπόψη τη μοναδικότητά του και την εποχή που εκδόθηκε.

Τελικά, η έρευνα στα ΓΑΚ επιβεβαίωσε την ύπαρξη του χειρόγραφου που περιέχει τα Θ, το οποίο είναι και το χειρόγραφο που έχει εκδόσει ο Ε. Πρωτοψάλτης και πιθανότατα ο Λιγνός και συνεπώς το πρόβλημα από τις παραπάνω αντιφατικές δηλώσεις είναι πλέον λυμένο. Η γραφή ανήκει στο γραμματέα της κοινότητας Νικόλαο Χατζή-Θεοδώρου¹⁵.

Για τα Θ, μπορεί να τεθούν πολλά ερωτήματα:

1. Το πρώτο ερώτημα αφορά την εγκυρότητά τους, επειδή το σωζόμενο χειρόγραφο δεν έχει υπογραφές.

Η έλλειψη υπογραφών δεν έχει, κατά τη γνώμη μου, καθοριστική σημασία και δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην απόρριψή τους, ή έστω στο να τα θέσουμε υπό αμφισβήτηση για τους παρακάτω λόγους. Το κείμενο των Θ έχει γραφτεί με το χέρι του γραμματέα της Κοινότητας Νικολάου Χατζή-Θεοδώρου και επί πλέον αμέσως μετά το κείμενο υπάρχουν οι δύο σφραγίδες, η μεγάλη της Κοινότητας και η ατομική του διοικητή Βούλγαρη. Η ύπαρξη και μόνο της τετραμερούς σφραγίδας της κοινότητας έχει πλήρη αποδεικτική αξία, σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω σχετικά με το θέμα αυτό. Η ύπαρξη επίσης της σφραγίδας του Βούλγαρη δηλώνει την πλήρη συναίνεσή του στο κείμενο που σφραγίζει. Επιπλέον, σε έγγραφο-κοινοτική απόφαση για διαφορά σιρμαγιάς (εξοφλητικό από 8-3-1809, για το οποίο γίνεται λόγος εκτενέστερα παρακάτω), υπάρχει η εξής φράση που παραπέμπει κατηγορηματικά σε «θεσπίσματα περι τοῦ νιζαμίου καραβίων καὶ σερμαγιέδων ἐνσφραγισμένα καὶ κυρωμένα μὲ τὰς υπογραφὰς τοῦ ζα(μπ)ίτου μας καὶ τῶν προεστώτων καὶ παρτζινεβέλων καὶ κα(μπ)ιαδόρων καὶ καπιτάνων ταύτης μας τῆς πιὰ-τζας». Από αυτό και μόνο επιβεβαιώνεται το «επίσημό» τους, είτε τα «Θεσπίσματα» του εν λόγω εγγράφου είναι τα Θ του 1803, είτε νεότερη συμπλήρωση και τροποποίησή τους (σε χρονικό πάντως σημείο που δεν απέχει πολύ από τη θέσπισή τους). Όμως το ερώτημα, αν το εν λόγω χειρόγραφο αποτελεί πρωτότυπο η αντίγραφο, παραμένει, με την παρατήρηση πως κατά την εποχή εκείνη η έννοια του «επίσημου» κειμένου είναι σχετική μη έχοντας διαμορφωθεί ακόμα και ότι κατά το 1803 στην Καγκελλάρια της Ύδρας κρατιούνται πιθανόν αντίγραφα, σε κοινοτικούς κώδικες, όπως έχουμε αποδείξεις για τα επόμενα χρόνια¹⁶.

15. Περισσότερα για το χειρόγραφο των Θ και τον εν λόγω γραμματέα βλ. παρακάτω, σ. 268.

16. Επειδή στο «Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ύδρας» (στη συνέχεια: ΙΑ-ΜΥ) έχουν σωθεί λίγα σχετικά κοινοτικά κατάστιχα και κώδικες, ειδικά των χρόνων 1803 και 1804, δεν μπορούμε να υποθέσουμε τίποτε για την ύπαρξη ή μη και άλλων. Στην πράξη, όπως προκύπτει από μεταγενέστερους κώδικες, τηρούνται τα εξής: Όταν πρόκειται για εξερχόμενα έγγραφα, αντιγράφονται από τον καγκελλάριο σε κοινοτικό κώδικα με γενική σημείωση στο τέλος τους ότι έχουν επικυρωθεί με σφραγίδες και υπο-

2. Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη χρονολογία τους.

Είναι το 1803 ή το 1804 όπως διατείνονται και ο Λιγνός και ο Γκίνης; Το κείμενο που έχουμε στα χέρια μας και το οποίο απ' όσο γνωρίζουμε είναι και το μοναδικό που σώζεται, έχει χρονολόγηση 20 Ιανουαρίου 1803. Τούτο το κείμενο πρέπει να είχε υπόψη του και ο Λιγνός. Πώς όμως προέκυψε η 1η Φεβρουαρίου 1804; Το πρόβλημα δεν λύνεται αν δεχθούμε απλά ότι έκανε λάθος. Πιθανόν να παρασύρθηκε από την ημερομηνία που δίνει έγγραφο του 1816 (ΑΚΥ, 5, 312) για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω. Το έγγραφο όμως μιλάει για κάμβια θαλάσσια στερεωθέντα στις 1-2-1804. Είναι λοιπόν πιθανό εκείνη την ημερομηνία να έγινε μόνο τροποποίηση (των τόκων) των ναυτικών δανείων, και είναι εξίσου πιθανό να έγινε στο κείμενο του 1803 προσθήκη και άλλων διατάξεων.

Ο Κριεζής επίσης συμπλέει με τους παραπάνω, δίνοντας χρονολογία το 1804. Συγκεκριμένα, στην Ιστορία του, παρατηρεί ότι οι παλαιοί νόμοι (που θεωρεί ότι συντάχτηκαν από επιτροπή το 1740) τροποποιήθηκαν, προστέθηκαν και άλλοι και το 1804 ακολούθησε νομοθετικό έργο από 29 κεφάλαια, που το δημοσιεύει στη συνέχεια¹⁷. Ο Κριεζής, όμως, ως νομοθεσία του 1804, δημοσιεύει το κείμενο των ΘΝ. Συνεπώς, γνώριζε προφανώς την ύπαρξη των Θ, αφού τα χρονολογεί δίνοντας έστω την αμφισβητούμενη χρονολογία 1804, αλλά έχοντας στα χέρια του ένα αντίγραφο των ΘΝ, παρά το ότι έφερε τη χρονολογία 1 Μαΐου 1818, το παρουσιάζει ως το κείμενο της νομοθεσίας που τοποθετεί στα 1804.

3. Το τρίτο ερώτημα αφορά το ακριβές περιεχόμενό τους.

Τα Θ περιέχουν μόνο δώδεκα άρθρα, όπως και στο χειρόγραφό τους και στο κείμενο του Λιγνού και στο κείμενο του Πρωτοψάλτη, ή περισσότερα; Όσον αφορά τα κείμενα του Λιγνού και του Πρωτοψάλτη πρέπει εξ αρχής να σημειωθεί ότι ουσιαστικά συμπίπτουν, εκτός από την ημερομηνία τους κι ελάχιστες μικροδιαφορές που οφείλονται σε διαφορετική ανάγνωση του χειρογράφου¹⁸.

Στοιχείο που βοηθάει στο να δοθεί απάντηση στο ερώτημα, αποτελεί το γεγονός ότι ορισμένες διατάξεις των Θ επιβεβαιώνονται, έχοντας διασωθεί από την αναφορά τους σε έγγραφα. Ταυτόχρονα, αυτές οι διατάξεις μας παρέχουν επιχειρήματα για την αποδοχή της νομιμότητάς τους

γραφές. Όσον αφορά τα δικαιοπραχτικά έγγραφα τα πρωτότυπα τα παίρνουν οι συμβαλλόμενοι, ενώ αντιγράφονται συνήθως σε κοινοτικούς κώδικες.

17. Βλ. Κριεζής, *Ιστορία*, ό.π.(5), 72.

18. Οι άλλες διαφορές οφείλονται στις «γλωσσολογικές» παρεμβάσεις του Λιγνού. Πρέπει να τονιστεί ότι η τυχόν ειρωνική αντιμετώπιση των γλωσσικών παρεμβάσεων του Λιγνού δεν έχει διόλου σκοπό να υποβαθμίσει την τεράστια και μοναδική προσφορά του.

(των Θ), ακόμα και για την ισχύ τους και για τις τυχόν τροποποιήσεις τους, όντας σε έγγραφα μεταγενέστερα, των ετών 1805, 1809 και 1816, θέτουν όμως και νέα ερωτήματα. Ειδικότερα, σώζονται οι ακόλουθες διατάξεις:

α) Σε έγγραφο προεστών (γραφή του Ν. Χατζή-Θεοδώρου Τσέπη), από 19-6-1805¹⁹, αναφέρεται κοινοτική απόφαση που στηρίζεται σε άρθρο (κεφάλαιο) του συστατικού γράμματος περί σερμαγιέδων και διαφόρων των καραβίων. Το άρθρο αυτό είναι πιθανόν το 4ο των Θ, επειδή συμπίπτει με τις ρυθμίσεις του.

β) Σε αντίγραφο (γραφή πάλι του Ν. Χατζή-Θεοδώρου Τσέπη), που φέρεται να υπογράφουν οι καμπαδόκοι και παρτζινεβέλοι και οι ρεϊσηδες και η κοινότης Ύδρας, από 27-6-1805²⁰, αναφέρονται περιληπτικά οι λόγοι που θεσπίστηκαν και κεφάλαια εις το αυτό νιζάμι, δηλαδή με άλλα λόγια επαναλαμβάνεται ο Πρόλογος των Θ, ενώ στη συνέχεια περιέχονται τα κύρια σημεία των άρθρων 2 και 11.

γ) Σε έγγραφο (γραφή του Ν. Χατζή-Θεοδώρου Τσέπη), που σφραγίζεται και υπογράφεται από τον Διοικητή Βούλγαρη και τους σύντυχους εκείνου του χρόνου (1805), από 20-12-1805²¹, αναφέρεται ρητά το 9ο κε-

19. Βλ. ΑΚΥ, 2, 258-259: «Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ εἰς τὸ περὶ σερμαγιέδων καὶ διαφορῶν τῶν καραβίων μας συστατικὸν γράμμα εἶναι ἓν κεφάλαιον ὅτι ἀφ' οὗ πωλῆσῃ ἐν ἀπὸ τὰ καράβιά μας τὸ κάρικόν του καὶ ἀπὸ τὴν ξεκαθάρσιν του καὶ ἔρευναν τῶν συνδροφῶν φανῇ ὅτι ἐβγήκαν τὰ καπιτάλια μὲ τὰ συνηθισμένα τους διάφορα μόνον, ἐγένετο ἐκ τῶν ἐπιστατῶν τοῦ αὐτοῦ συστήματος ἐκεῖνη ἡ συγκατάβασις, ὅπου ἐκρίνετο εὐλογον, ἐκ τῶν διαφορῶν, διὰ νὰ λάβουν καὶ οἱ σύνδροφοι διὰ τοὺς κόπους τοὺς ὀλίγον τι καὶ τὸ καράβι διὰ τὰ χαλάσματα χαλακίων καὶ πανίων ...».

20. Βλ. ΑΚΥ, 2, 261-263: «Πίστην βεβαίαν ἀψευδῇ καὶ μαρτυρίαν ποιοῦμεν, ὅτι ἐπειδὴ ὁ τόπος μας δὲν ἔχει ἄλλην κυβέρνησιν εἰς τὰ πρὸς ζωοτροφίαν καὶ κυβέρνησιν μας εἰμὴ τὸ κουμέρσιον τῆς θαλάσσης, ὅθεν διὰ νὰ σώζεται ἡ καλὴ εὐταξία καὶ τὸ νιζάμι ἐπάνω εἰς τὰ τοιαῦτα, κοινῇ γνώμῃ τῶν καμπαδόκων, παρτζινεβέλων καὶ ρεϊσηδων τῆς νήσου μας ἐδιωρίσθησαν ἐπιστάται ... καὶ περιπλέον ἐθεσπίσθησαν καὶ κεφάλαια εἰς τὸ αὐτὸ νιζάμι· λοιπὸν κοντὰ εἰς τὰ ἄλλα κεφάλαια εἶναι ἐν τὸ ὅποιον περιέχει ὅτι ἓνα καράβι ὅπου βάλῃ τὸ φορτίον του ἀπὸ τὴν Μαύρην θάλασσαν καὶ ἀκολουθήσῃ τὸ ταξιδιὸν του διὰ Εὐρώπην, εἶναι τὰ διάφορα ἀποκομμένα πρὸς 40 τὰ %, εἰ μὲν πωλῆσῃ εἰς Λιβόρνον ἢ καὶ Γκένοβαν· καὶ ἐὰν ἀπὸ ἐκεῖ ἤθελεν πιάσει νέον ταξιδί· ἢ διὰ λογαριασμόν του ἢ μὲ τὸν ναῦλλον, νὰ εἶναι εἰς χρέος ὁ ρεῖσης νὰ στείλῃ τὰ διάφορα τοῦ αὐτοῦ ταξιδίου πρὸς τοὺς παρτζινεβέλους του, νὰ τὰ δίδουν τῶν καμπαδόκων· εἰ δὲ καὶ δὲν τὰ στείλῃ τὰ αὐτὰ διάφορα, νὰ προσθέτῳ κοντὰ εἰς τὴν ἄλλην σερμαγιαὶν καὶ αὐτὰ νέα σερμαγια, ἥτοι τὰ ας 100 νὰ γίνωνται 140 καὶ νὰ ἀγροικῶνται εἰς ῥεζιγόν τῶν καμπαδόκων, καὶ νὰ κορέρῃ τὸ διάφορον πρὸς 1 1/2 παρὰ τὸν μῆνα τὸ γρόσι, ἀφ' ἡμέρας ὅπου κάμῃ ἀρχὴν τοῦ νέου ταξιδίου, ἕως νὰ ἔλθῃ εἰς Ύδραν.»

21. Βλ. ΑΚΥ, 2, 316-318: «Διὰ τῆς παρούσης κοινῆς ἡμῶν ἀναφορᾶς δηλὸν ποιοῦμεν, ὅτι ἐπειδὴ κοντὰ εἰς τὰ ἄλλα κεφάλαια ὅπου ἔχομεν εἰς τὸ περὶ νιζάμι σερμαγιέδων καραβίων μας τὸ 9^{ον} κεφάλαιον διαλαμβάνει, ὅτι ὅποιον καράβι λάβῃ ζημίαν ἀπὸ τὸ ἀλυσβερίσι, εἴτε πολλὴν εἴτε ὀλίγη, τὴν αὐτὴν ζημίαν νὰ ἔχουν νὰ τὴν ἀποσώσουν οἱ τε σύν-

φάλαιο (άρθρο) εις το περί σερμαγιέδων καραβίων μας νιζάμι και το κείμενό του, που ακολουθεί, συμπίπτει σχεδόν, με μικρές λεχτικές διαφορές, με το 9ο άρθρο των Θ.

δ) Στην πίσω σελίδα εγγράφου (εξοφλητικόν), από 8-3-1809, για μία διαφορά σιρμαγιάς, υπάρχει η σχετική κοινοτική απόφαση που στηρίζεται στο άρθρο 21 των Θ (που όμως δεν υπάρχει στα γνωστά Θ) και στη συνέχεια αναγράφεται αυτούσιο το άρθρο αυτό²². Είναι αξιοσημείωτο ότι και τούτο το έγγραφο (με τα τρία κείμενα, το εξοφλητικό, την κοινοτική απόφαση και το άρθρο 21) και τα τρία έγγραφα που αναφέρθηκαν παραπάνω και τα Θ έχουν γραφτεί όλα με το χέρι του καγκελλάρου Ν. Χατζη-Θεοδώρου²³. Αξιοσημείωτο επίσης είναι το ότι στην εν λόγω κοινοτική απόφαση αναφέρεται ξεκάθαρα ότι ο Αναγνώστης Βρέτας είναι ένας από εκείνους που υπογράφουν τα Θ. Τον ίδιο όμως Αναγνώστη Βρέτα τον βρίσκουμε να υπογράφει με πολλούς άλλους έγγραφο από 1-1-1803²⁴. Από το γεγονός τούτο μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα Θ που περιέχουν και το άρθρο 21 βρίσκονται κοντά στη 1-1-1803 και συνεπώς συμπίπτουν περίπου χρονικά με εκείνα που γνωρίζουμε της 20-1-1803. Επιπλέον, παρατηρούμε σχεδόν σύμπτωση μιάς φράσης του εγγράφου του 1809, που αναφέρει εκείνους που υπογράφουν τα Θ (που έχουν το 21ο άρθρο), με την αντίστοιχη του προλόγου των Θ (του 1803), που απαριθμεί τους νομοθέτες. Έχουμε να κάνουμε συνεπώς με ένα επεξεργασμένο και συμπληρωμένο κείμενο, ένα είδος «δεύτερης έκδοσης»; Διαπιστώνουμε ακόμα ότι το εν λόγω άρθρο 21 συμπίπτει απόλυτα με το αρ-

δροφοι και τὸ καράβι, διὰ τὸ σώζεται ἡ σερμαγιὰ καὶ τὰ βλησιδία ἀκέραια, τὰ δὲ διάφορα τοῦ αὐτοῦ ταξιδίου νὰ τὰ χάνουν οἱ κρεδιτόροι ...»

22. Βλ. ΑΚΥ, 3, 456: «Ἡ διαφορά τῆς σιρμαγιᾶς τοῦ καραβίου Δαμιανοῦ Νίνη, ὅπου ἐπάρθη ἀπὸ τοὺς Ἰγγλέζους. Δυνάμει τοῦ 21 κεφαλαίου ὅπου ἔχομεν εἰς τὰ θεσπίσματα περὶ τοῦ νιζαμίου καραβίων καὶ σηρμαγιέδων ἐνσφραγισμένα καὶ κυρωμένα μετὰς υπογραφῆς τοῦ ζα(μ)λίτου μας καὶ τῶν προεστώτων καὶ παρτζίβεβέλων καὶ κα(μ)λιαδόρων καὶ καπιτάνων ταύτης μας τῆς πιάτζας ὑπογεγραμμένος καὶ ὁ Ἀναγνώστης Βρέτας, ἐθεωρήθη μετὰ τὸ μαριφετί τῆς καντζελλαρίας καὶ ἀποφασίσθη καὶ ἔλαβεν ...» «Τὸ 21 κεφάλαιον τῶν θεσπισμάτων: Τὰ καράβια ὅπου ναυλωθῶσιν ἀπὸ τὸν Λεβάντε καὶ μετρήσουν φόνδα ἀπάνω εἰς τὰς πραγματείας ὅπου ἤθελαν ἐμβαρκάρωσι, καὶ εἰς τὸν πηγαμόν τοὺς πιασθῶσιν ἀπὸ ἀρμαμέντα, ἢ ἀπὸ κουρσάρικα, καὶ δι' αἰτίας κάμωσι τὰς αὐτὰς πραγματείας πρέζα, καὶ ἀποφασισθῇ καὶ χαθῶσι τὰ καπιτάλια, καὶ δοθῇ ὁ ναῦλος, νὰ μὴν ἐμποροῦν νὰ τὸν μοιράσωσιν, ἀλλὰ νὰ ἔλθωσιν ἐνταῦθα καὶ ἐρχομένων νὰ γίνῃ ἡ θεώρησις ἐκ τῶν ἐκλελεγμένων κα(μ)λιαδόρων, καὶ ὁ, τι ἀποφασισθῇ, νὰ πράξωσιν.»

23. Για τον καγκελλάριο Νικόλαο Χατζη Θεοδώρου και τη σύμπτωσή του με το Ν. Χατζη Θεοδώρου Τσέπη, βλ. περισσότερα παρακάτω σ. 268 και ιδιαίτερα σημ. 59.

24. Βλ. ΑΚΥ, 2, 3-4. Το έγγραφο αποτελεί πραχτικό-βεβαίωση εκλογής και διορισμού «συμβοηθών» του Βούλγαρη στη διοίκηση του νησιού και έρχεται βέβαια χρονολογικά πολύ κοντά στα Θ της 20-1-1803.

θρο 54 των ΠκΘΝ, όπως άλλωστε βλέπουμε ότι και άλλα άρθρα τους ε-
παναλαμβάνουν αυτούσια η τροποποιημένα άρθρα των Θ²⁵.

ε) Σε έγγραφο από 9-11-1816²⁶, που έχει στο τέλος σφραγίδα και την
εγγραφή *οί προεστώτες τής νήσου Ύδρας*, αναγράφονται οι τόκοι των
ναυτικών δανείων που θεσπίστηκαν την 1η Φεβρουαρίου 1804. Η σύγκρι-
ση με τα Θ αποδεικνύει τροποποίηση του 1ου άρθρου τους. Η τροποποί-
ηση αυτή να φτάνει άραγε και σε άλλα άρθρα των Θ; Πρόκειται για ένα
ερώτημα, στο οποίο πολύ δύσκολα μπορεί να δοθεί απάντηση. Αντίθεση
επίσης παρατηρείται ανάμεσα σε ποσοστό τόκου κατ' αποκοπήν που α-
ναφέρει το αντίγραφο της 27-6-1805 (παραπάνω β') με εκείνο του 1ου
άρθρου. Η αντίθεση ίσως να οφείλεται σε λανθασμένο υπολογισμό, επει-
δή κατά τα άλλα το κείμενο παραπέμπει στις ρυθμίσεις του 2ου άρθρου
των Θ. Παράδοξα όμως, οι τόκοι που αναφέρονται στο έγγραφο του
1816, παρά το ότι το εν λόγω έγγραφο ρητά παραπέμπει στο έτος 1804,
συμπίπτουν σχεδόν απόλυτα με εκείνους που καθορίζονται σε κοινοτική
απόφαση (των προεστών), από 10-9-1812²⁷. Η απόφαση αυτή περιέχεται
σε κοινοτικό κώδικα αποφάσεων, κοινοποιείται στους ενδιαφερόμενους
(πλοιοκτήτη και πλοίαρχο) και περιέχει τροποποίηση «*από σήμερα και
εις το εξής*». Η τροποποίηση συμφωνεί σχεδόν πλήρως με τους τόκους
του άρθρου 33 των ΠκΘΝ²⁸.

Από όσα αναπτύχθηκαν μέχρι τώρα, παρόλο που επισημάνθηκαν προ-
βλήματα και αμφιβολίες για το κείμενο των Θ και ειδικά για τα περιεχό-
μενά τους και τη χρονολογία τους, προκύπτει με βεβαιότητα ότι η ύπαρ-
ξή τους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Όλα τα κείμενα που αναφέρθηκαν
παραπάνω, με αδιατάρακτη συνέπεια θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη νο-
μοθεσίας και μάλιστα σε μερικά η νομοθεσία αυτή ονομάζεται «Θεσπί-

25. Παράδοξο επίσης είναι- αλλά θα ήταν παρακινδυνευμένο να στηριχθεί κάποιος
συλλογισμός στην ακόλουθη σκέψη: Το 54ο άρθρο των ΠκΘΝ μπορεί να αριθμηθεί ως
21ο, αν αρχίσουμε την αρίθμηση από το 34ο άρθρο, αφαιρώντας τα πρώτα 33 άρθρα
που αφορούν, τα 1-24 τη συγκρότηση της κοινοτικής Διοίκησης κυρίως και τα κοινοτι-
κά Κριτήρια, τα 25-32 την επιστασία της υγείας (καραντίνα), και το 33ο τους τόκους
των θαλασσοδανείων. Άλλωστε, από το 34ο άρθρο αρχίζουν οι ΘΝ.

26. Βλ. ΑΚΥ, 5, 312: «Δηλοποιείται διά του καγκελλαρικού γράμματος, ότι τὰ κάμ-
βια θαλάσσια τῶν караβίων τῆς πιάτζας τούτης, στερεωμένα εἰς τὰ 1804 Φεβρουαρίου
α', εἰσὶ τὰ ἀκόλουθα· δηλαδή: ... (Σφραγίδα) Οἱ προεστώτες τῆς νήσου Ύδρας.»

27. Βλ. ΑΚΥ, 4, 303-304: «Κωνσταντίνου Μεθενίτη. Καπ. Δημήτρη Ρόδε· Εἰς εἰδρσίν
σου ἔστω, ὅτι τῶν προκρίτων τῆς νήσου μας συναθροισθέντων, ἀποφάσισαν, ἀπὸ τὴν σή-
μερον καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τὰ θαλάσσια κάμβια τῶν караβίων τῆς νήσου μας διὰ τὸν Πουνέ-
ντε, νὰ πληρώνωνται εἰς τὸν ἀκόλουθον τρόπον ...»

28. Πίνακας με όλες τις τροποποιήσεις των τόκων δημοσιεύεται στο τέλος της πα-
ρούσας, ως Πίνακας II, επειδή κρίθηκε σκόπιμο για να σχηματιστεί περισσότερο καθα-
ρή εικόνα τους.

σματα». Το ίδιο επίσης συμβαίνει στις αποφάσεις των σύντυχων, από το 1811 μέχρι το 1821, που αφορούν τη θεώρηση των λογαριασμών ταξιδιών και την πληρωμή του κοινοτικού φόρου, όπου κατ' επανάληψη τονίζεται, ότι κρίθηκε και αποφασίστηκε κατά τους νόμους²⁹, ή κατά τας θαλασσίας νομοθεσίας³⁰, ή κατά τας θαλασσονομοθεσίας³¹ της νήσου μας (ή της πιάτζας μας, ή της πατρίδος μας, ή της πολιτείας τούτης) ενώ σπανιότερα γίνεται επίκληση στη συνήθεια της πιάτζας μας. Οπωσδήποτε, το κείμενο των Θ της 20ης Ιανουαρίου 1803 αποτελεί την «πρώτη έκδοσή» τους, θα λέγαμε. Ακολουθεί, μετά ένα χρόνο την 1η φεβρουαρίου 1804 η τροποποίηση των τόκων των θαλασσοδάνειων και συνεπώς των σχετικών άρθρων. Η τροποποίηση να έφτασε και στο κείμενο άλλων άρθρων; Είναι πιθανόν, αφού σε έγγραφο από 3-6-1810 αναφέρεται «ἔως τοῦ νέου συστήματος καὶ διοικήσεως τοῦ χρόνου 1804»³². Η «τροποποίηση» και η συμπλήρωσή τους είναι η πιθανότερη εκδοχή και πρέπει να γίνει δεκτή. Τα Θ πάντως έχουν λάβει μια πλήρη μορφή το αργότερο μέχρι το 1805, χρονολογία των περισσότερων και παλαιότερων μαρτυριών για αυτά. Τίποτα δεν αποκλείει οι μεταγενέστερες τροποποιήσεις να ενσωματώνονται στα Θ, ώστε να φτάσουμε στα κείμενα των νόμων του 1818, πράγμα το οποίο πιθανολογείται από την κοινοτική απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 1812 που επιβεβαιώνει τροποποίηση των τόκων πλησιέστερη στα κείμενα αυτά.

Τα Θ επιπλέον, αναφέροντας το διοικητή Βούλγαρη και έχοντας τη σφραγίδα του στο κείμενό τους του 1803, τη σφραγίδα του και την υπογραφή του καθώς και τις υπογραφές των προεστών, όπως αναφέρεται στο έγγραφο της 8-3-1809 (για το οποίο έγινε εκτενέστερα λόγος παραπάνω) καθώς και τη σφραγίδα της κοινότητας και στις δύο περιπτώσεις, πρέπει να χρονολογηθούν από τον ερχομό του (1802) μέχρι τις 8 Μαρτίου 1809. Μία μαρτυρία του Αντωνίου Μιαούλη, στο έργο του «Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας επιβεβαιώνει τη σύστασή τους επί Βούλγαρη και αναφέρει ότι βοήθησε και ένας καλόγερος που ονομαζόταν Διονύσιος³³.

29. Βλ. ΑΚΥ, 4, 297 (28-3-1811)· ΑΚΥ, 5, 438 (20-4-1814), 453 (12-7-1815), 481 (25-4-1817)· ΑΚΥ, 6, 517 (13-5-1819), 517 (19-5-1819).

30. Βλ. ΑΚΥ, 4, 299 (18-5-1812), 300 (3-8-1812), 305 (31-12-1812)· ΑΚΥ, 5, 433 (27-7-1813), 434 (15-8-1813), 438 (20-4-1814), 439 (26-5-1814), 454 (2-8-1815), 462 (4-3-1816)· ΑΚΥ, 6, 481 (28-2-1818), 506 (14-1-1819), 510 (24-2-1819), 522 (28-8-1819), 522 (19-9-1819), 538 (9-7-1820), 546 (31-1-1821).

31. Βλ. ΑΚΥ, 5, 491 (11-9-1817)· ΑΚΥ, 6, 535 (11-5-1820).

32. Βλ. Ι. Π. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν Δίκαιον της Ύδρας*, Αθήνα 1939, 125, όπου σε δημοσιευμένο έγγραφο –δευτερολογία δανειστή– αναγράφεται επακριβώς: «καὶ τοῦτο ἐπακολούθησεν ἔως τοῦ νέου συστήματος καὶ διοικήσεως τοῦ χρόνου 1804».

33. «Οἱ νόμοι της Ύδρας εὐσητήθησαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους προεστώτας ἐπὶ τοῦ Διοικη-

Πραγματικά η ύπαρξη ενός καλόγερου με όνομα Διονύσιος, που υπήρξε και ηγούμενος της μονής της Θεοτόκου, πιθανόν από το 1792 μέχρι πιθανόν το 1814 βεβαιώνεται από έγγραφα και από συμβόλαια, στα οποία υπογράφει ως μάρτυρας³⁴. Άλλο στοιχείο όμως εκτός από την ιστορία του Μιαούλη και από τη βεβαιωμένη ύπαρξη του Διονύσιου στην Ύδρα κατά το κρίσιμο διάστημα που πρέπει να συντάχτηκαν τα Θ δεν έχουμε που να επιβεβαιώνει την σύμπραξή του σ' αυτά, αλλά έχουμε τουλάχιστον μία ακόμα μαρτυρία, του Μιαούλη, ότι υπήρξαν.

Συνοψίζοντας όλα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε τα ακόλουθα:

- 1) Η ύπαρξη των Θ είναι αδιαμφισβήτητη.
- 2) Πρώτη «έκδοσή» τους βεβαιώνεται από το χειρόγραφο της 20ης Ιανουαρίου 1803.
- 3) Την 1η Φεβρουαρίου 1804, μετά από ένα χρόνο, έγινε τροποποίηση, τουλάχιστον όσον αφορά τους τόκους των δανείων, δηλαδή τροποποιήθηκαν τα άρθρα 1-3. Η τροποποίηση των τόκων υπήρξε τόσο σημαντική, ώστε να παραδίδεται και ως ο χρόνος των Θ ή μήπως η τροποποίηση επεκτάθηκε και σε άλλα θέματα οπότε δικαιολογείται η επισκίαση της πρώτης από τη νέα δεύτερη «έκδοση»;
- 4) Η δεύτερη «έκδοση», αφού κείμενό της πλήρες δεν έχουμε, πιθανολογείται α) από τη μαρτυρία ότι υπάρχει άρθρο 21ο των Θ, που γνωρίζουμε το κείμενό του, β) από την έγγραφη επιβεβαίωση ότι σφραγίστηκαν και υπογράφηκαν από όλους και γ) από όσα επιπλέον στοιχεία εκτέθηκαν παραπάνω. Συνεπώς τα Θ του 1803 με τα 12 άρθρα τους συμπληρώνονται, τα άρθρα πληθαίνουν και φτάνουν τουλάχιστον τα 21 αποτελώντας μία τροποποίηση-δεύτερη έκδοση, που έχει πιθανότητες να έγινε μετά από ένα χρόνο, την 1η Φεβρουαρίου του 1804.

τού Γ. Βούλγαρη, συνεργούντος και τινος καλογέρου επονομαζομένου Διονυσίου και ούτοι απέβλεπον εις το να διατηρείται η κοινή του τόπου ευταξία.» Βλ. Αντωνίου Μιαούλη, *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας*. Αφ' ης εποχής κατωκήθη μέχρι του έτους 1821. Μετατυπωθέν υπό Ανδρ. Αντ. Μιαούλη, Αθήνα 1864, 39.

34. Βλ. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 187-188. Στο Κώδικα του μοναστηριού της Παναγίας αναφέρεται ότι ηγουμένευσε στις 1-8-1792 (ΑΚΥ, 16, 28). Σε έγγραφο από 30-12-1809, συναντάμε «τον αυτόθι ηγούμενον Διονύσιον» (ΑΚΥ, 3, 556), ενώ σε έγγραφο από 4-1-1819 αναφέρεται «ο μακαρίτης ηγούμενος Διονύσιος» (ΑΚΥ, 6, 120-121). Σε λυτά έγγραφα του ΙΑ-ΜΥ υπογράφει ως μάρτυρας όπως στο από 18 Μαΐου 1801 (αρ. 78) και στο από 28 Ιουλίου 1802 (αρ. 90)· βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Ιστορικό Αρχείο Ύδρας- Απογραφικό διάγραμμα», *Τετράδια Εργασίας* 11 (ΚΝΕ- Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών), Αθήνα 1987 (στη συνέχεια: Ροδολάκης, *Απογραφικό διάγραμμα*), 195 (α/α 359). Βλ. επίσης νεότερη αρχειοθέτηση από την Κ. Αδαμοπούλου - Παύλου, *Ιστορικό Αρχείο- Μουσείο Ύδρας*, Ύδρα 1997 (στη συνέχεια: Κ. Αδαμοπούλου - Παύλου, ΙΑ-ΜΥ), 52 (Αρχειοθήκη 1, Κιβώτιο 48).

5) Τροποποίηση των τόκων έγινε επίσης στις 10 Σεπτεμβρίου 1812 και

6) Το κείμενο της δεύτερης «έκδοσης» με τις τυχόν άλλες τροποποιήσεις (όπως της 10-9-1812), αποτέλεσε τη βάση από την οποία προέκυψε η εμποροναυτική νομοθεσία του 1818, δηλαδή οι «Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» των ΠκΘΝ.

III

Οι «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι».

Οι ΠκΘΝ αποτελούν, θα λέγαμε, Κώδικα Διοικητικού, Δικονομικού και Ναυτικού δικαίου της Ύδρας. Ο Λιγνός³⁵ τους ονομάζει «ο Αστικός και Ναυτεμπορικός Νόμος», ενώ ο Γκίνης³⁶ «Νόμος Ύδρας, εξ άρθρων 65». Κρίνεται ότι η ονομασία «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» ανταποκρίνεται περισσότερο στη βούληση του νομοθέτη, επειδή στον Πρόλογό τους αναφέρεται ότι θεσπίζονται νόμοι πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί, και επιπλέον επειδή είναι πλησιέστερη στην ορολογία των αρχών του 19ου αιώνα.

Σώζονται σε αντίγραφο στα ΓΑΚ, με αυτόγραφες υπογραφές πέντε πληρεξούσιων διοικητών και με δύο σφραγίδες (τη μεγάλη της κοινότητας και αυτή του διοικητή Κοκοβίλα), χωρίς όμως χρονολογία³⁷.

Όσον αφορά τη χρονολογία τους ο Λιγνός δέχεται ότι επειδή οι ΘΝ, που αποτελούν κατά τη γνώμη του απόσπασμά τους, έχουν βέβαιη χρονολογία, την 1η Μαΐου 1818, την ίδια μέρα θα ψηφίστηκαν και οι ΠκΘΝ³⁸. Το συμπέρασμα αυτό του Λιγνού, έχει γίνει αποδεχτό απ' όλους όσοι έχουν ασχοληθεί με το δίκαιο της Ύδρας, αβασάνιστα όμως, μολοντί έχει πιθανότητες να αγγίζει την αλήθεια.

Ένα χρονικό όριο αρκετά ασφαλές προκύπτει από το γεγονός της υπογραφής των νόμων από τους πέντε προεστούς. Πιο συγκεκριμένα, την 1η Μαΐου 1818, εκλέχτηκαν από τα μέλη της κοινότητας εικοσιέννας προεστώτες, ως πληρεξούσιοι διοικητές, για να συνδιοικούν μαζί με το διοικητή Ν. Κοκοβίλα. Αυτοί οι πληρεξούσιοι διοικητές αποφάσισαν κατόπιν (το σχετικό έγγραφο χρονολογείται από το Μάιο του 1818, αλλά δεν έχει ημερομηνία), για να μπορέσουν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους με τρόπο περισσότερο λειτουργικό, να χωριστούν με κλήρωση σε τρεις ομάδες από επτά μέλη, με θητεία ενός έτους η κάθε ομάδα, αρχίζοντας η πρώτη

35. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 257-267, επίσης ΑΚΥ, 6, 39-52.

36. Γκίνης, *Περίγραμμα*, ό.π.(4), 278-279 (αριθμός 667).

37. Περισσότερα και ειδικά για τη χειρόγραφη παράδοση των ΠκΘΝ βλ. παρακάτω, σ. 268-269.

38. Βλ. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 247 και ΑΚΥ, 6, 52 σημ. 1.

από 1η Μαΐου 1818 μέχρι 1η Μαΐου 1819, η δεύτερη από 1-5-1819 μέχρι 1-5-1820 και η τρίτη από 1-5-1820 μέχρι 1-5-1821³⁹. Οι πέντε προεστοί που υπογράφουν τους νόμους αποτελούν και τα μέλη της πρώτης ομάδας μαζί άλλους δύο (τον Αναγνώστη Οικονόμου και τον Αντώνιο Βόκου) και, εξυπακούεται, συνδιοικούν μαζί με το διοικητή Ν. Κοκοβίλα. Συνεπώς μετά από την εν λόγω εκλογή και διαίρεση σε τρεις ομάδες έρχεται η υπογραφή των ΠκΘΝ. Σε τούτο συνηγορεί και το ότι στο τέλος του εγγράφου από Μάιο 1818 υπάρχει μεταξύ άλλων η υπόσχεση των προεστών που υπογράφουν ότι θα υπερασπιστούν, δίνοντας ακόμα και τη ζωή τους, τον καθένα διοικούντα από εκείνους που θα τους κατατρέξουν εξ αιτίας της διοίκησής τους. Η ίδια επίσης υπόσχεση, σχεδόν αυτολεξεί, υπάρχει σε δύο ανάλογα έγγραφα της 1ης Μαΐου 1817, που εκλέγονται (με το πρώτο έγγραφο) τέσσερις «επιστάτες» για να συνδιοικούν μαζί με το διοικητή Ν. Κοκοβίλα, για το χρονικό διάστημα από 1η Μαΐου 1817 μέχρι τέλος Απριλίου 1818, και επίσης εκλέγονται (με το δεύτερο έγγραφο) δέκα άτομα «εἰς τὸ νὰ θεωρῶσι καὶ νὰ διακρίνωσι δυνάμει καὶ ὁδηγίᾳ τῶν τοπικῶν θαλασσονομοθεσιῶν ὅλας τὰς παρεμπιπτούσας διαφορὰς καὶ ἀπορίας»⁴⁰. Η παραπάνω δέσμευση έχει βρεί τη νομική της έκφραση στο 17ο άρθρο των ΠκΘΝ. Δεν θα έπρεπε σε όλα αυτά τα έγγραφα να γίνει αναφορά του εν λόγω άρθρου; Άρθρου μιάς νομοθεσίας πρόσφατης, της οποίας πολλοί από τους υπογράφοντες θα ήταν και συντάχτες; Συνεπώς, η μὴ ρητὴ αναφορά του άρθρου 17 μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι νόμοι δεν έχουν ψηφιστεί κατά το χρονικό διάστημα από 1-5-1817 μέχρι 1-5-1818. Η υπογραφή όμως των πέντε προεστών θέτει αυτόματα τους ΠκΘΝ –τουλάχιστον το χειρόγραφό τους που γνωρίζουμε– μέσα στα όρια της ετήσιας θητείας αυτών των πέντε, δηλαδή από 1-5-1818 μέχρι 1-1-1819⁴¹. Οι ΘΝ όμως, έχουν χρονολογία 1-5-1818. Επομένως είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι αυτοί οι νόμοι έρχονται πριν α-

39. Βλ. έγγραφα. α) από 1-5-1818 και β) Μαΐου 1818 (χωρίς ημερομηνία), που δημοσιεύονται στο ΑΚΥ, 6, 37-38 και 38-39 αντίστοιχα. Πιθανότατα, το δεύτερο αυτό έγγραφο –στην ουσία και τα δύο αποτελούν πραχτικά εκλογής– να ακολούθησε το πρώτο, να συντάχτηκε δηλαδή ευθύς αμέσως ή έστω μεταγενέστερα, αλλά να αναφέρει την εκλογή και διαίρεση σε ομάδες που έγινε την ίδια μέρα με το πρώτο, αφού η θητεία της πρώτης ομάδας που εκλέχτηκε με κλήρωση άρχιζε την πρώτη Μαΐου.

40. Βλ. ΑΚΥ, 5, 352-353 (εκλέγονται οι Αναγνώστης Γκορογιάννης, Χ. Ανδρέας Παπαμανώλης, Ιωάννης Γκίκα και Μανώλης Νικολάου Ελευθερίου) και 354-355 αντίστοιχα. Οι εν λόγω συγχροτούν στην ουσία ένα «εμποροδικείο», ειδικά για θέματα ναυτικού δικαίου.

41. Η θητεία τους αποδεικνύεται επιπλέον από την, κατά τη διάρκειά της, υπογραφή τους σε κοινοτικά έγγραφα. Βλ. π.χ. έγγραφα από 14-1-1819 (ΑΚΥ, 6, 123), από 29-1-1819 (ΑΚΥ, 6, 133), από 6-2-1819 (ΑΚΥ, 6, 135) κλπ.

πό τους περισσότερο σύνθετους ΠκΘΝ, οι οποίοι επιπλέον είναι πλησιέστεροι στα Θ του 1803 (όπως τροποποιημένα ίσχυσαν). Τελικά, ξαναγυρνάμε στη γνώμη του Λιγνού ότι πρέπει να τους δοθεί η ίδια ημερομηνία (1-5-1818), κρατώντας όμως τις επιφυλάξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Οι ΠκΘΝ αποτελούν το πληρέστερο νομοθέτημα την Ύδρας, το οποίο κωδικοποιεί το Διοικητικό, Δικονομικό και Ναυτικό δίκαιο της. Πρόκειται επίσης, όσον αφορά το ναυτικό δίκαιο, για το πληρέστερο κείμενο θετού δικαίου στον ελλαδικό χώρο που μας είναι γνωστό κατ' αυτή την εποχή⁴².

Προχωρώντας σε πιο ειδική εξέταση του νομοθετήματος τούτου, διαπιστώνουμε ότι, αν και υπάρχει συνεχής αρίθμηση των άρθρων του και δεν έχει κανένα εξωτερικό σημείο διαχωρισμού, στην ουσία αποτελείται από δύο τμήματα, που είναι το πρώτο οι «Πολιτικοί» νόμοι και το δεύτερο οι «Θαλασσοεμπορικοί» νόμοι.

Το πρώτο τμήμα (άρθρα 1-25), οι «Πολιτικοί» νόμοι, δεν περιέχει κανόνες αστικού δικαίου, όπως το εννοούμε σήμερα και όπως η ονομασία «πολιτικοί» ερμηνεύεται, αλλά θεσπίζονται σ' αυτό κυρίως τα σχετικά με τα όργανα της διοίκησης, δηλαδή το Διοικητή και τους ετήσιους συνδιοικητές και κριτές. Ρυθμίζονται οι μεταξύ τους σχέσεις, περιγράφονται οι εξουσίες τους και καθορίζονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους. Ρυθμίζονται ακόμα οι σχέσεις των διοικούντων με τον αρχηγό των μελλάχων (των ναυτικών που υποχρεωτικά επανδρώνουν τον Τούρκικο στόλο), του οποίου και περιγράφονται οι υποχρεώσεις απέναντι στην κοινότητα. Στο πρώτο αυτό τμήμα, ξεχωριστή θέση κατέχει η θέσπιση πολλών δικονομικών διατάξεων, που αφορούν το κύρος και το δεδικασμένο των αποφάσεων των κοινοτικών δικαστηρίων (κριτηρίων) και επίσης διακρίνουμε στοιχεία ποινικής εξουσίας της κοινότητας (σε υποτυπώδη μορφή) και ρυθμίσεις αστυνομικού χαρακτήρα. Μία διάταξη, αγορανομική θα λέγαμε, υποχρεώνει κάθε πλοίο που φτάνει στην Ύδρα με τρόφιμα να πουλάει πρώτα και για τρεις μέρες στο κοινό και μετά όπου το συμφέρει (άρθρο 23). Ένα καινοτόμο άρθρο (άρθρο 24) έρχεται στη συνέχεια, που ορίζει ότι οι αποφάσεις του εκκλησιαστικού δικαστηρίου πρέπει να υπογράφονται από όλο τον κλήρο και επιτρέπει την επανεξέτασή τους από «τη βουλή των κατά καιρόν κριτών»⁴³. Τελευταίο άρθρο του πρώτου μέ-

42. Την ίδια περίπου εποχή, και μερικά χρόνια πριν, την 1η Ιουνίου 1814, έρχεται η ναυτική νομοθεσία των Σπετσών, που με τα έξι μόνο άρθρα της πλησιάζει πολύ περισσότερο στα αρχαιότερά της μία ολόκληρη δεκαετία «Θεσπίσματα» του 1803, παρά στους πολύ πιο σύνθετους υδραϊκούς νόμους του 1818 (ΠκΘΝ). Βλ. Ιακ. Τ. Βισβίλης, *Νομικά τινα έθιμα των νήσων Σπετσών, Ύδρας, Πόρου και Σαλαμίνας, Επετηρίς ΑΙΕΔ*, 3 (1950), 10-12· βλ. επίσης παλαιότερη έκδοσή τους Α. Κ. Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Πειραιάς, 1877, 51-52, σημ. (α).

43. Το άρθρο 24 των ΠκΘΝ αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, σπουδαία καινοτομία.

ρους θεωρούμε το 25ο, που θέτει γενικό κανόνα για την αυστηρή τήρηση των διατάξεων για την επιστασία της υγείας (που το ακολουθούν), δηλαδή σχετικά με την απομόνωση για υγειονομική κάθαρση (καραντίνα) των φυσικών προσώπων και εμπορευμάτων που έρχονται στο νησί και υπάρχουν υποψίες ότι μπορεί να είναι φορείς κάποιας επικίνδυνης κολλητικής αρρώστειας.

Το δεύτερο τμήμα (άρθρα 26-65), οι «Θαλασσοεμπορικοί» νόμοι, είναι αφιερωμένο στο ναυτικό δίκαιο. Το τμήμα τούτο σα σύνολο σχεδόν (με αναδιάρθρωσή του) αποτελεί και την ύλη των ΘΝ. Στα πρώτα άρθρα του (26-32) ρυθμίζονται θέματα που αφορούν την επιστασία της υγείας, σε σχέση όμως με τα πλοία, τα εμπορεύματά τους και τους επιβαίνοντες. Στο άρθρο 33 καθορίζονται τα σχετικά με τους τόκους των ναυτικών δανείων, τα μερίδια των ναυτικών (συντροφοναυτών) και ακόμα ορίζεται ο κοινοτικός φόρος (σε ποσοστό 3%), ο οποίος πρέπει να υπολογίζεται πάνω στα κέρδη. Τέλος, τα άρθρα 34-65 περιέχουν το κυρίως ναυτικό δίκαιο, ενώ ειδικά τα άρθρα 62-65, έχοντας υπότιτλο «περί συντροφοναυτών» περιέχουν διατάξεις που αφορούν ειδικότερα τους ναυτικούς, όπως λιποταξία, ασθένεια κ.ά.

Το πρώτο ερώτημα που γεννιέται, βασικό και εύλογο, αφορά τις πηγές των ΠκΘΝ.

Στο πρόλόγό τους δηλώνεται ότι γίνεται η έγγραφη διατύπωση νόμων «...των μεν οπού προγονιαίως εύρομεν δικαίους, των δε οπού παρ' ημών νομίμως θεσπίζονται ...». Συνεπώς, η δίκαιη προγενέστερη νομοθεσία, στην οποία πρέπει να συμπεριλάβουμε και τα «δίκαια» έθιμα, τίθεται σε ισοτιμία με τη νεότερη νομοθεσία, ενοποιούνται και αποτελούν το αντικείμενο των Νόμων. Είναι γεγονός ότι τα Θ, όπως τα ξέρουμε, έχουν ενσωματωθεί στην ουσία στο δεύτερο μέρος, των ΠκΘΝ, στους «Θαλασσοεμπορικούς νόμους» δηλαδή. Ειδικότερα, τα κεφάλαια (άρθρα) 1-3 των Θ, που αφορούν τους τόκους των θαλασσοδανείων, όπως έχουν τροποποιηθεί μεταγενέστερα και με νέες τροποποιήσεις, αποτελούν την ύλη του άρθρου 33. Το 5ο κεφάλαιο έχει αποτελέσει τη βάση του άρθρου 39, το 6ο των άρθρων 61 και 64, το 7ο του άρθρου 62, ενώ τα κεφάλαια 8ο και 10ο έχουν μεταφερθεί αυτούσια ως άρθρα 55 και 56 αντίστοιχα. Το πολυσυζητημένο κεφάλαιο 21 αποτελεί το άρθρο 54. Αλλά και το πνεύμα ουσιαστικά των διατάξεων των υπόλοιπων κεφαλαίων (του 4ου, 9ου, 11ου και 12ου) υπάρχει στους ΠκΘΝ. Πολύ καθαρή εικόνα όλων όσα αναφέρ-

επειδή θεσπίζει δεύτερο βαθμό δικαιοδοσίας, περιορίζοντας την τυχόν αυθαιρεσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, και μάλιστα σε θέματα που αποτελούσαν αντικείμενο αποκλειστικής δικαιοδοσίας τους. Αποτελεί επίσης ένδειξη ότι η κοινότητα έχει ανδρωθεί και επιβάλλει τη βούλησή της.

θησαν παραπάνω μας δίνει το πρώτο μέρος του Πίνακα Ι, που βρίσκεται στο τέλος της παρούσας (στους Πίνακες και Ευρετήρια).

Η πλήρης, όμως, έρευνα των πηγών του ναυτικού δικαίου της Ύδρας, προϋποθέτει και την ανάλυση του εν λόγω δικαίου και ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας. Άλλωστε η σχετική εργασία του Μανιατόπουλου, αν και γραμμένη πριν από πολλές δεκαετίες, εξακολουθεί να είναι στα περισσότερα σημεία της χρήσιμη. Ο ίδιος, μελετώντας το ναυτικό δίκαιο της Ύδρας, ορθά υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να παραλληλισθούν διατάξεις των εν λόγω νόμων με ανάλογες του 2ου βιβλίου του Γαλλικού εμπορικού Νόμου του 1808, αλλά η ταυτότητα αυτή πρέπει να αποδοθεί μάλλον στα ναυτικά έθιμα και συνήθειες που διαμορφώθηκαν και ίσχυαν γενικά την εποχή εκείνη στη Μεσόγειο⁴⁴.

Ένα άλλο κείμενο, πιστεύω, ότι αποτέλεσε μία από τις πηγές των ΠκΘΝ και το πρότυπο για τη διαμόρφωση των ΘΝ, έτσι όπως έχουν συντεθεί και παρουσιάζονται με το δίστηλο ελληνικό και ιταλικό κείμενό τους. Πρόκειται για την *Ordinanza per la marina Russa del levante* του βαρώνου δε Στρογανόφ, της 12-12-1817, που τέθηκε σε εφαρμογή την 1η Ιανουαρίου 1818, τέσσερις μόλις μήνες πριν από την ημερομηνία που έχουν οι ΘΝ⁴⁵.

Στον πρόλογο της *Ordinanza*, η δήλωση «*Επιθυμῶν νὰ βάλῃ τρόπον τινὰ εἰς εὐνομίαν καὶ εὐταξίαν τὴν Ἀνατολικὴν Ρωσσικὴν θαλασσοπορίαν, νὰ προλάβῃ τὰς καταχρήσεις, ...*» μοιάζει εμφανῶς με την αιτία για την οποία θεσπίζονται οι ΠκΘΝ που «*ἀποβλέπουσι διὰ τὸ καλὸν καὶ εὐταξίαν παντὸς τοῦ λαοῦ*», ενώ οι «*καταχρήσεις*», όπως ειπώθηκε παραπάνω, αποτελούν τη συνηθισμένη αιτία που δηλώνεται στα νομοθετήματα της Ύδρας. Το πρώτο άρθρο της *Ordinanza* αρχίζοντας με τη φράση «*Οἱ καπετάνιοι τῶν καραβίων... εἶναι ὑπόχρεοι*» ανακαλεί αμέσως στη μνήμη μας το πρώτο άρθρο των *Θαλασσοεμπορικῶν νόμων*. Σε αρκετά επίσης από τα 26 κεφάλαια της *Ordinanza* διαπιστώνουμε παρόμοιες ρυθμίσεις με άρθρα των ΠκΘΝ και βέβαια των ΘΝ, όπως η υποχρέωση των ναυτικών με μερίδιο να τελειώνουν το ταξίδι (κεφ. Ε' της *Ordinanza*, άρθρα 62 και 26 ἀντίστοιχα των δύο νόμων), η απαγόρευση να παίρνει ένα καράβι ναυτικούς ενός άλλου (κεφ. ΣΤ' της *Ordinanza*, άρθρα 64 και 20 ἀντί-

44. Βλ. Ι. Π. Μανιατόπουλος, *ό.π.* (32), 18-20.

45. Βλ. ΑΚΥ, 16, 57-64 (*Ordinanza per la marina Russa del levante ... Διαταγή του Εξοχωτάτου κυρίου βαρώνου Δε Στρογανόφ δοθείσα εν Μπουγιουκδερέ τη 12 Δεκεμβρίου 1817 ε.π.*). Η εν λόγω διαταγή υπάρχει, στο ΙΑ-ΜΥ, σε έντυπο φυλλάδιο δίγλωσσο (ιταλικό και ελληνικό κείμενο), με χειρόγραφη στο τέλος σημείωση, από 29-8-1819, ότι δόθηκε σε πλοίαρχο, εμπορικού πλοίου με ρώσικη σημαία. Στο Λιγνός, *Ιστορία*, *ό.π.*(1), 229-233. Ξαναδημοσιεύτηκε μόνο μετάφραση του ιταλικού κειμένου στα ελληνικά, «επειδή η εις το ελληνικόν μετάφρασις είναι κακόζηλος».

στοιχα των δύο νόμων), η υποχρέωση να τηρούνται πλήρεις και καθαροί λογαριασμοί (κεφ. ΙΓ', ΙΕ' της *Ordinanza*, άρθρα 50 και 10 αντίστοιχα των δύο νόμων), η απαγόρευση να ενεργεί ορισμένες πράξεις ο πλοίαρχος σε βάρος της ιδιοκτησίας του πλοίου χωρίς έγγραφη άδεια (κεφ. ΙΗ' της *Ordinanza*, άρθρα 49 και 14 των δύο νόμων). Το παράλληλο τέλος δί-στηλο και δίγλωσσο κείμενο, ιταλικό και ελληνικό, της *Ordinanza* και η υποχρεωτική χορήγηση αντιγράφου της από τους πρόξενους στους πλοίαρχους με ρώσικη σημαία, δείχνει ξεκάθαρα το πρότυπο των ΘΝ.

IV

Οι «Θαλασσοεμπορικοί Νόμοι», της 1ης Μαΐου 1818.

Ο Λιγνός⁴⁶, ονομάζει το τρίτο κείμενο της νομοθεσίας της Ύδρας, «*Επιτομή του Ναυτεμπορικού Νόμου του 1818*». Ο Κριεζής δεν τους δίνει όνομα και αρκείται στην ελληνική μετάφραση του τίτλου τους. Στην δημοσίευσή τους στο περιοδικό «Πανδώρα» αναφέρονται ως «Κανονισμός».

Αν θέλαμε να ακριβολογήσουμε θα τους χαρακτηρίζαμε περισσότερο ως «Εκλογή των διατάξεων ναυτικού δικαίου των ΠκΘΝ», παρά ως «Επιτομή». Τα επιχειρήματα που συνηγορούν γι' αυτή την ονομασία είναι τα εξής: Δεν υπάρχει ούτε μία διάταξη σχετική με το πρώτο μέρος (τα πρώτα 26 άρθρα) των ΠκΘΝ. Μία επιτομή όμως, άξια του ονόματός της, θα έπρεπε να περιέχει έστω και ένα άρθρο από το πρώτο μέρος. Αλλά αυτό το μέρος (άρθρα 1-26) δεν έχει άμεση σχέση με το ναυτικό δίκαιο αφού περιέχει κανόνες κυρίως διοικητικού και δικονομικού δικαίου. Όλα τα άρθρα των ΘΝ επαναλαμβάνουν τις διατάξεις των άρθρων 26-65 (με παραλείψεις μερικών) των ΠκΘΝ, αλλά με διαφορετική σε πολλά σημεία σειρά και λεχτικές –όχι τροποποιητικές– διαφορές.

Οι ΘΝ σώζονται σε τρία χειρόγραφα στο ΙΑ-ΜΥ⁴⁷. Αρχίζουν με μία επικεφαλίδα γραμμένη μόνο στα ιταλικά, που στην ουσία αποτελεί σύντομο πρόλογο. Ακολουθεί δίγλωσσο (στα ελληνικά και ιταλικά) κείμενο των νόμων, που συγκροτούνται από 29 άρθρα, σε δύο στήλες, αριστερά τα ελληνικά και δεξιά τα ιταλικά. Στη συνέχεια επανέρχεται το μονόστηλο κείμενο μόνο στα ελληνικά, πρώτα ένα άρθρο (χωρίς αριθμό) με τίτλο «περί καμβίων θαλασσίων, διαφόρων δηλαδή», στο οποίο αναγράφεται, ανάλογα με τον τόπο φόρτωσης και τον τόπο εκφόρτωσης του πλοίου, το ποσοστό του τόκου των θαλασσοδάνειων και το μερίδιο των συντροφο-ναυτών και μετά, με τίτλο «περί δατζίου», ένα σύντομο άρθρο (πάλι χω-

46. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π., (1), 267- 273.

47. Περισσότερα και ειδικά για τη χειρόγραφη παράδοση των ΘΝ, βλ. παρακάτω σ. 269-270.

ρίς αριθμό) για το ύψος του κοινοτικού φόρου στα πλοία (3% στους τόκους των κεφαλαίων και στα καθαρά κέρδη). Σαν επίλογος έρχεται στο τέλος ιταλικό πάλι κείμενο, μονόστηλο και η χρονολογία (στα ιταλικά). Το «επίσημο» των νόμων επιβεβαιώνουν η σφραγίδα, ο τίτλος και το όνομα του Διοικητή (στα ιταλικά), η μεγάλη τετραμερής σφραγίδα της Κοινότητας, οι αυτόγραφες υπογραφές τριών σύντυχων (μόνο αυτές στα ελληνικά) και η αυτόγραφη υπογραφή του κοινού καγκελλάριου (στα ιταλικά).

Η πρώτη χρονολογικά έκδοση των ΘΝ έγινε στο περιοδικό «Πανδώρα» του 1853⁴⁸ και ήταν άγνωστη στους μετέπειτα εκδότες (Κριεζή και Λιγνό) και στο Γκίνη (στο Περίγραμμα). Η δημοσίευσή τους στην «Πανδώρα» παρουσιάζει διαφορές από το κείμενο που μας δίνουν τα τρία χειρόγραφα του ΙΑ-ΜΥ, μολονότι είναι πολύ κοντά σ' αυτό. Οι διαφορές πιθανό να οφείλονται σε ξεχωριστό κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης. Αρχίζει με το ιταλικό κείμενο του τίτλου, ακολουθεί το ελληνικό μόνο κείμενο των νόμων και στο τέλος έρχεται το ιταλικό κείμενο (ο επίλογος) και τα υπόλοιπα (χρονολογία, σφραγίδες, υπογραφές). Μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζεται ένα πιο πιστό κείμενο. Η ρητή αναφορά στο πρόλογο του άρθρου, «εκτυπούμεν δε αυτόν απαράλλακτον εκ του πρωτοτύπου χειρογράφου το οποίον σώζεται παρά τω ημετέρω Κ. Γεωργίω Τομπάζη, υιού του αοιδήμου πρωταθλητού της ελληνικής επαναστάσεως Ιακώβου Τομπάζη», επιβεβαιώνει ότι υπάρχει ένα ακόμα χειρόγραφο, η τύχη του οποίου σήμερα είναι άγνωστη.

Ο Κριεζής⁴⁹ δημοσιεύει (1860) το ελληνικό κείμενο των ΘΝ, αλλά με μικροδιαφορές. Μεταφράζει επίσης το τίτλο τους και δημοσιεύει μόνο τη μετάφρασή του, ενώ το ιταλικό κείμενο που βρίσκεται στο τέλος και τα υπόλοιπα (χρονολογία, σφραγίδες, υπογραφές) τα δημοσιεύει πρώτα στη γλώσσα που είναι γραμμένα (ιταλικά) και στη συνέχεια τα μεταφράζει βάζοντας μπροστά ένα «ήτοι». Οι διαφορές που παρουσιάζει το κείμενό του δεν δικαιολογούνται μόνο από τις τυχόν παρεμβάσεις του (αυθαίρετες προσθήκες και διορθώσεις), πολλές από τις οποίες εύκολα ξεχωρίζονται. Εύλογα συμπεραίνουμε ότι είχε στα χέρια του ένα άλλο χειρόγραφο-αντίγραφο. Το κείμενό τους, όμως πλησιάζει αρκετά εκείνο που δίνουν τα τρία χειρόγραφα του ΙΑ-ΜΥ, ενώ ο επίλογος που είναι γραμμένος μόνο στα ιταλικά πλησιάζει αυτόν της «Πανδώρας».

Οι ΘΝ δημοσιεύονται για τρίτη φορά στο περιοδικό «Οικονομική Επιθεώρησης», του έτους 1878-1879⁵⁰. Η έκδοση, άγνωστη στους περισσότερους περιορίζεται μόνο στο ελληνικό κείμενο των 29 άρθρων, χωρίς επι-

48. «Πανδώρα», Δ', 1853, 393-369(=396).

49. Κριεζής, *Ιστορία*, ό.π.(5), 72-84.

50. «Οικονομική Επιθεώρησης», 6, 1878-1879, 396-402.

κεφαλίδα, και υπογράφεται από κάποιο Κ. Σε πολλά μοιάζει με το κείμενο του Κριεζή, το οποίο ίσως να αντιγράφει.

Ο Λιγνός δημοσιεύει (1946) μετάφραση των ΘΝ στο σύνολό τους (όπως εκτέθηκε παραπάνω) από τα ιταλικά, δικαιολογώντας τη μετάφρασή τους ως εξής: «Της επιτομής ταύτης υπάρχουν εις το ιστορικόν Αρχείον Ύδρας τρία αντίγραφα εις την ιταλικήν και εις κακόζηλον ελληνικήν ... Παραθέτομεν την επιτομήν ταύτην εν μεταφράσει εκ του ιταλικού»⁵¹.

Και από τις τέσσερις αυτές εκδόσεις (Πανδώρα, Κριεζής, Οικονομική Επιθεώρηση, Λιγνός) απουσιάζει το ιταλικό κείμενο των 29 άρθρων των ΘΝ.

Οι ΘΝ έχοντας πλούσια, σχετικά, χειρόγραφη παράδοση (τρία χειρόγραφα του ΙΑ-ΜΥ και δύο τουλάχιστον υποτιθέμενα) και ακόμα μίαν έντυπη παράδοση (έστω και ελλιπή), είναι το περισσότερο βεβαιωμένο και έγκυρο κείμενο νόμου της Ύδρας. Η χρονολόγησή τους (1-5-1818) και οι αυτόγραφε υπογραφές των σύντυχων τους δίνουν επιπλέον εγκυρότητα.

Ενδιαφέρον σημείο είναι και το ότι από τους τρεις σύντυχους που υπογράφουν στις 1 Μαΐου 1818 τους ΘΝ, οι δύο (Ιωάννης Γκίκα και Μανόλης Νικολού Ελευθέρη) έχουν εκλεγεί από την 1η Μαΐου 1817, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο τρίτος (Ιωάννης Κουτουλουμάς) δεν αναφέρεται στις εκλογές του 1817, και επίσης κανένας τους δεν αναφέρεται στις εκλογές του Μαΐου 1818. Σε έγγραφα όμως, από το Μάιο του 1818 μέχρι τις αρχές Μαΐου 1819, υπογράφουν και οι τρεις τους (Γκίκας, Ελευθέρη και Κουτουλουμάς) άλλοτε ως «σύντυχοι» άλλοτε ως «επιστάται»⁵². Συνεπώς νομιμοποιούνται να υπογράφουν και τους νόμους.

Η διάρθρωση της ύλης των ΘΝ είναι διαφορετική από εκείνη των ΠκΘΝ. Η σειρά που έχουν μπει τα άρθρα τους δείχνει να ακολουθεί κάποια λογική. Έχουν επιπλέον επικεφαλίδες-τίτλους «περί κουραντίνας», και «περί καμβίων θαλασσίων» μαζί με τους κοινούς (με τους ΠκΘΝ) «περί συντροφοναυτών» και «περί δατζίου». Το κείμενο των άρθρων σε άλλα συμπίπτει απόλυτα με τους ΠκΘΝ και σε άλλα έχει μικροδιαφορές

51. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 267- 273. Βλέπουμε πώς, η γλωσσική μισαλλοδοξία της εποχής οδήγησε το Λιγνό στη μετάφραση της μετάφρασης.

52. Βλ. ΑΚΥ. 6, 68 (25-6-1818), 94 (13-9-1818), 167 (5-5-1819). Βλ. επίσης σε λυτά δικαιιοπραχτικά έγγραφα του ΙΑ-ΜΥ, οι εν λόγω τρεις σύντυχοι υπογράφουν επίσης, όπως- σταχυολογώντας- στο έγγραφο αριθ. 330 (29-5-1818), με καγκελλάριο τον Γ. Τρίππο και στα αριθ. 331 (11-6-1818), 333 (19-6-1818), 343 (19-9-1818), 344 (8-10-1818), όλα με καγκελλάριο τον Ανάργυρο Χατζη-Νικολάου και σε όλα τα παραπάνω έγγραφα οι υπογραφές τους είναι αυτόγραφε και όμοιες με εκείνες των θαλασσοεμπορικών νόμων. Βλ. Ροδολάκης, *Απογραφικό διάγραμμα*, ό.π. (34), 195 (α/α 359) και Αδαμοπούλου - Παύλου, ΙΑ-ΜΥ, ό.π.(34), 52 (Αρχαιοθήκη 1, Κιβώτιο 49).

λεχτικές ιδιαίτερα. Άρθρα των ΠκΘΝ έχουν ενωθεί στους ΘΝ (π.χ. τα 35 και 49 ενώνονται και αποτελούν το 6) και αντίστροφα, παρατηρούμε διχοτόμηση άρθρων τους (π.χ. το άρθρο 35 τριχοτομείται στα 3, 4, και 14). Πέρα από ελάχιστες περιπτώσεις, που θα θεωρούσαμε περιττολογίες η επαναλήψεις, η παράλειψη άρθρων των ΠκΘΝ (άρθρα 30, 31, 32, 36, 38, 39, 41, 54-61) δε βρίσκει εξήγηση. Δεν μας επιτρέπεται όμως να δογματίσουμε ότι οι «Ναυτεμπορικοί νόμοι δεν είναι τι άλλο ή κακότεχνος αντιγραφή διατάξεων των της νομοθεσίας των Υδραίων του 1818»⁵³. Αντίθετα, αποδεικνύεται από την όλη διάρθρωσή τους ότι αποτέλεσαν αντικείμενο επεξεργασίας και τουλάχιστον το ανακάτεμα των άρθρων, που υπάρχει στους ΠκΘΝ –ανακάτεμα όσον αφορά τη σειρά τους που δεν ακολουθεί κάποια λογική– εδώ συνειδητά επιχειρείται να μπει σε τάξη. Παράδειγμα εμφανές και απόδειξη αυτών που ειπώθηκαν παραπάνω αποτελεί το άρθρο 40, που έχει τεθεί ως άρθρο 12 των ΘΝ, αλλά επαναλαμβάνεται δύο φορές ως παράγραφοι 2 και 4 του τελευταίου άρθρου τους που δε έχει αριθμό (στο οποίο δίνουμε συμβατικά τον αριθμό 30). Και πραγματικά η θέση του σ' αυτό το άρθρο είναι εκείνη που πρέπει, γιατί προσφέρει μιαν επεξήγηση που χρειάζεται στον κατάλληλο τόπο, όπως απαιτεί η λογική. Επίσης στους ΠκΘΝ αμέσως μετά από τα πρώτα 24 άρθρα έρχονται τα άρθρα που ρυθμίζουν θέματα επιστάσις της υγείας (καραντίνες), έχουμε δηλαδή τη μετάβαση από τους «Πολιτικούς» στους «Θαλασσοεμπορικούς» νόμους, και στη συνέχεια το άρθρο 33 για τους τόκους κλπ. Αντίθετα, στους ΘΝ τα άρθρα για την καραντίνα έχουν αποκτήσει τίτλο, αποτελούν δηλαδή ξεχωριστό κεφάλαιο, το οποίο προηγείται από το τελευταίο (και στους δύο νόμους) κεφάλαιο περί συντροφοναυτών, ενώ τελευταίο και μάλιστα χωρίς αριθμό έχει μπει το άρθρο για τους τόκους κλπ. (το αντίστοιχο με το άρθρο 33 των ΠκΘΝ).

Για μια περισσότερο εμφανή επιβεβαίωση όσων ειπώθηκαν παραπάνω κρίθηκε σκόπιμο, να καταρτισθούν οι δύο Πίνακες, που δημοσιεύονται στο τέλος της παρούσας (Πίνακες και Ευρετήρια).

Ο Πίνακας Ι εμφανίζει την πρόσληψη των Θ από τους ΠκΘΝ και στη συνέχεια την αντιστοιχία των άρθρων των ΘΝ με εκείνα των ΠκΘΝ.

Ο Πίνακας ΙΙ μας βοηθάει να σχηματίσουμε πληρέστερη και σαφή εικόνα των τροποποιήσεων των τόκων των θαλασσοδανείων. Ταυτόχρονα, μπορούμε να διαπιστώσουμε την εξέλιξη από προορισμούς-ταξίδια που αναφέρονται γενικά και αόριστα, όπως «Φράντζα και Ισπανία, σε προορισμούς με εξειδικευμένο δρομολόγιο, όπως «Νίτζα, Τολόνε, Μαρσίλια»

53. Με αυτή τη φράση απαξιώνει ο Μανιατόπουλος τους ΘΝ, το «νόμο του Κριεζή» όπως λέγει· βλ Μανιατόπουλος, ό.π. (32), 18.

(από το Φράντζα) και ανάλογα πολύ περισσότερο εξειδικευμένα και λεπτομερικά δρομολόγια για την Ισπανία· επιπλέον εμφανίζονται καθαρά οι συνέπειες του κατακερματισμού των δρομολογίων στον καθορισμό του ύψους των τόκων.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράλειψη από τους ΘΝ των έξι άρθρων των ΠκΘΝ (άρθρα 54-59) που ρυθμίζουν θέματα ζημιών και αβαρίας, τα τρία από τα οποία (κεφάλαια 8, 10 και το 21) έχουν ληφθεί αυτούσια από τα Θ. Στην Ύδρα, ο κοινός στη Μεσόγειο και στα άλλα ελληνικά μέρη θεσμός της συνεισφοράς σε κοινή αβασία ήταν μεν γνωστός, αλλά δεν εφαρμοζόταν, ούτε αποτέλεσε ποτέ δίκαιο εθιμικό η γραφτό. Σύμφωνα με τους υδραίικους εθιμικούς κανόνες και τα άρθρα που αναφέρθηκαν παραπάνω (54-59) το καθένα από τα μέρη δέχεται και αναλαμβάνει τη ζημιά του και δεν συνεισφέρει στη ζημιά του άλλου, δηλαδή το καράβι αναλαμβάνει τη δική του, και το φορτίο τη δική του. Επιπλέον, υποχρεώνονται οι ναυτικοί να συνεισφέρουν σε περίπτωση ζημιάς από το εμπόριο.

Η παράλειψη των άρθρων που σχετίζονται με τη (μη) συνεισφορά σε κοινή αβασία έχει κάποια σκοπιμότητα ή υπονοεί κατάργηση; Κατάργηση δεν έχει γίνει επειδή βεβαιώνεται από λογαριασμούς ταξιδιού⁵⁴ η εφαρμογή των αρχών που ρυθμίζουν τα εν λόγω άρθρα. Ίσως οι Υδραίοι (η Διοίκηση της Κοινότητας), μια και οι ΘΝ απευθύνονται και σε ξένους, δηλαδή Αρχές άλλων κρατών πλην της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, να αποφεύγουν να κοινολογήσουν τον ιδιότυπο και ακατανόητο στους ξένους κανόνα του δικαίου τους, θεωρώντας τον εσωτερικό τους θέμα. Ίσως ακόμα να φοβούνται την αντίδραση των Ευρωπαϊκών Κρατών, αφού ο εν λόγω κανόνας τους είναι αντίθετος με το δίκαιο των Εθνών, προς το οποίο διατείνονται ότι συμφωνούν οι ΘΝ (στον ιταλικό Επίλογό τους), ούτε βέβαια συμφωνεί με τα έθιμα της Μεσογείου που εφαρμόζονται από όλους.

Οι παραπάνω όμως υποθέσεις δε δίνουν απάντηση που να ικανοποιεί. Το κλειδί για τη λύση του προβλήματος, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται μπροστά στα μάτια μας, αν κατανοήσουμε πώς λειτουργεί το όλο σύστημα της εμπορικής ναυτιλίας της Ύδρας. Είναι γνωστό, ότι σπάνια ένα Υδραίικο καράβι μεταφέρει εμπορεύματα τρίτων, ενώ κατά κανόνα μεταφέρει προς μεταπώληση εμπορεύματα που αγοράστηκαν για λογαριασμό της «συντροφίας του πλοίου». Κατά συνέπεια, βάση του όλου συστήματος αποτελεί «συντροφία του πλοίου», η εταιρική δηλαδή συμμετοχή με μερίδια στα κέρδη από το εμπόριο, της πλοιοκτησίας-συμπλοιοκτησίας με το πλοίο και των ναυτικών (πλοίαρχος και το πλήρωμα) με την

54. Βλ. Λογαριασμούς ταξιδιού ΑΚΥ. 4. 297-305· ΑΚΥ. 5. 431-494· ΑΚΥ. 6. 477-550, 571-593.

εργασία τους, ενώ το κεφάλαιο (σημαγιά) σχηματίζεται σχεδόν αποκλειστικά από δανεισμό (ναυτικό δάνειο). Στο σχηματισμό του κεφαλαίου συμμετέχουν κατά κανόνα τρίτοι δανειστές και επιπλέον μπορούν να συνεισφέρουν όλα τα μέρη «της συντροφιάς του πλοίου»⁵⁵. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα διαπιστώνουμε ότι η συνεισφορά στην κοινή αβαρία δεν θα είχε το αποτέλεσμα που επιδιώκεται με την εφαρμογή του θεσμού, δηλαδή τον περιορισμό της ζημιάς, επειδή το ίδιο πρόσωπο, ανάλογα με το ρόλο του, θα ήταν και ζημιωμένος και συνεισφέρων, επειδή θα συνεισέφερε με τα δικά του αγαθά που σώθηκαν στη ζημιά που ο ίδιος θα είχε υποστεί από εκείνα (τα δικά του πάλι) που χάθηκαν.

Ένα άλλο πρόβλημα αποτελούν οι λεχτικές διαφορές ανάμεσα στα κοινά άρθρα των Νόμων (Θ, ΠκΘΝ, ΘΝ). Οι διαφορές αυτές είναι συχνότητες, αλλά ποτέ δε φτάνουν στο να αλλάξει τόσο και με τέτοιο τρόπο η διάταξη, ώστε να προκύπτει ότι η συγκεκριμένη αλλαγή αποτελεί και τροποποίηση. Αν λάβουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι ο ίδιος καγκελλάριος, ο Γεώργιος Τρίππος, έχει γράψει τα κείμενα των δύο από τους τρεις νόμους, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές αυτές δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Κατά τη γνώμη μου, ο γραφέας δεν έχει τη βούληση να τροποποιήσει το κείμενο, αλλά λειτουργεί όπως στον προφορικό λόγο χρησιμοποιώντας παραπλήσιες εκφράσεις, λέξεις ακόμα και όρους που δεν αλλοιώνουν την ουσία⁵⁶.

V

Η παρούσα έκδοση

Οι *Θαλασσοεμπορικοί Νόμοι* «εκδίδονται» για πρώτη φορά στην πλήρη τους μορφή (επικεφαλίδα-πρόλογος, ελληνικό κείμενο, ιταλικά κείμενο των 29 άρθρων, και επίλογος). Η έκδοση γίνεται από όλα τα γνωστά χειρόγραφα, με τους κανόνες της κριτικής των κειμένων. Λαμβάνονται υπόψη οι παλαιότερες εκδόσεις, επειδή πιθανότατα έχουν γίνει από άλλα χειρόγραφα.

Τα *Θεσπίσματα* και οι *Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι* επανεκδίδονται από τα χειρόγραφα. Κρίθηκε αναγκαία η επανέκδοσή τους επει-

55. Ανάλυση του θεσμού. βλ. και Γ. Ε. Ροδολάκης, *Το «βλησίδι» και η «σερμαγιά» στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους*, ΕΚΕΙΕΔ, 33 (1997), 457-458.

56. Με αφορμή μία ναύλωση με πολλαπλά ναυλοσύμφωνα αναπτύχθηκε εκτενέστατα το πρόβλημα και, κατά τη γνώμη του γράφοντος, δόθηκαν επαρκείς και πειστικές απαντήσεις. Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «...δίδει εις ναύλον την πολάκα του η Καλή Ελπίς». Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα (Υδρα, 3-6-1807), ΕΚΕΙΕΔ, 36 (2002), 183-204.

δή τα εν λόγω νομοθετήματα είναι δυσεύρετα, έχοντας δημοσιευτεί σε διάφορα έντυπα και επειδή η συνύπαρξή τους με τους ΘΝ που εκδίδονται όπως ειπώθηκε πλήρως για πρώτη φορά θα βοηθήσει τον ερευνητή αλλά και τον οποιονδήποτε αναγνώστη παρέχοντάς τους το πλήρες σώμα της ναυτικής νομοθεσίας της Ύδρας και συνεπώς μια ολοκληρωμένη εικόνα της.

Α. Τα χειρόγραφα.

1) Το χειρόγραφο των Θ, το οποίο και εκδίδεται στο Παράρτημα της παρούσας, εντοπίζεται στα ΓΑΚ⁵⁷, και είναι εκείνο που χρησιμοποίησε ο Ε. Πρωτοψάλτης, όπως ειπώθηκε παραπάνω. Το ίδιο χειρόγραφο πρέπει να είχε υπόψη του ο Λιγνός, παρά το ότι η αόριστη αναφορά του ως χειρόγραφο των ΓΑΚ δεν βοηθάει και η διαφορετική χρονολογία που του δίνει (1-2-1804) έρχεται σε αντίφαση με την πραγματική (20-1-1803). Επειδή όμως όλα τα άλλα σημεία συμπίπτουν, απορώνοντας τουλάχιστον, οδηγούμαστε στην υπόνοια ότι ο Λιγνός παρασύρθηκε από την χρονολογία που αναφέρεται στο έγγραφο του 1816 (ΑΚΥ, 5, 312) που επισημάνθηκε παραπάνω. Επιπλέον, ο Ε. Πρωτοψάλτης δηλώνει απερίφραστα ότι εκδόθηκε από το Λιγνό «κακώς και υπό εσφαλμένην ημερομηνία»⁵⁸.

Η γραφή ανήκει στο γραμματέα της κοινότητας Νικόλαο Χατζή-Θεοδώρου, όπως αναμφισβήτητα αποδεικνύεται από πληθώρα λυτών ανέκδοτων εγγράφων (ετών 1802 έως τουλάχιστον 1809), που βρίσκονται στο ΙΑ-ΜΥ αλλά και από κείμενα που έχουν εκδοθεί στο ΑΚΥ. Ο Νικόλαος Χατζή-Θεοδώρου υπογράφει ως «γραμματικός της κοινότητος», ή «καντζηλιέρης Ύδρας»⁵⁹.

2) Το μοναδικό χειρόγραφο των ΠκΘΝ κι αυτό εντοπίζεται στα ΓΑΚ, στις «Μικρές Συλλογές»⁶⁰.

57. ΓΑΚ. Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου. Α.Μ. 000.018.

58. Πρωτοψάλτης, *Αρχείο Μαυροκορδάτου*, ό.π.(14), 11.

59. Ο Λιγνός, αναφέρει την ίδια περίοδο τον καγκελλάριο Ν. Χ(ατζή) Θεοδώρου Τσέπη σε πολλά έγγραφα που δημοσιεύει στο ΑΚΥ. Πρόκειται προφανώς για το ίδιο πρόσωπο, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται από την οφθαλμοφανή ομοιότητα της γραφής. Βλ. επίσης Φιλία Ζουρντού - Λεούση, *Ευρετήριο «Αρχείου της Κοινότητος Ύδρας»* δημοσιευμένου υπό Αντωνίου Λιγνού, Αθήνα 1991, 228-229 και 238-239 (λήμματα που παραπέμπει το ένα στο άλλο: Τσέπης, Νικόλαος χατζή Θεοδώρου και Χατζηθεοδώρου, Νικόλαος). Παραμένει όμως το ερώτημα ποιά είναι η σχέση του παραπάνω με τον μεταγενέστερο καγκελλάριο Νικόλαο Τσέπη (υπογράφει μετά το 1819) και με τον συνώνυμο Δημόσιο Νοτάριο ή Μνήμονα (1828-1832).

60. Βλ. Κ. Διαμάντη, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, στη σειρά «Βιβλιοθήκη των Γενικών Αρχείων του Κράτους αρ. 12», Τόμος δεύτερος, Μέρος δεύτερον: Κατάλογοι και ευρετήρια των συλλογών, 598 (Δ. τμήμα Κ. Μικράι συλλογαί, 4 β: «Βιβλίον χειρόγραφον περιέχον α', κανονισμόν, πολιτικόν και εμπορικόν του κοινού της Ύδρας, πρωτοτύπως υπογεγραμμένον, των προ της Επαναστάσεως χρόνων»).

Η γραφή ανήκει χωρίς αμφιβολία στο γραμματέα της κοινότητας Γεώργιο Τρίππο, και μολονότι είναι αχρονολόγητο, δεχόμαστε ότι πρέπει να τους δοθεί η ίδια με τους ΘΝ ημερομηνία, η 1η Μαΐου 1818.

3) Οι ΘΝ, όπως ειπώθηκε, σώζονται στο ΙΑ-ΜΥ σε τρία χειρόγραφα (τα Δ.13, Δ.14 και Δ.15)⁶¹, τα οποία ονομάζουμε με τα διακριτικά σημεία Α, Β και Γ αντίστοιχα. Διακριτικά σημεία δίνονται επίσης στο κείμενο του Κριεζή το Κ και στο κείμενο της Πανδώρας το Τ. Ένα χειρόγραφο ακόμα υπήρχε το 1853, το οποίο κατείχε όπως αναφέρει ο συγγραφέας, που υπογράφεται D., ενός άρθρου, με τίτλο *De la marine commerciale grecque*, στο γαλλόφωνο αθηναϊκό περιοδικό «*Le spectateur de l' Orient*»⁶².

Από τα τρία χειρόγραφα το Α μας δίνει το πληρέστερο κείμενο σύμφωνα με την περιγραφή που έγινε παραπάνω. Περιέχει δηλαδή την επικεφαλίδα-πρόλογο, σε ξεχωριστό πρώτο φύλλο, τα 29 άρθρα και στις δύο γλώσσες σε δίστηλο, το κείμενο με τίτλο «*περί καμβίων θαλασσιών...*», το άρθρο με τίτλο «*περί δατζίου*», το μονόστηλο ιταλικό κείμενο στο τέλος, με τη χρονολογία και ημερομηνία, τη σφραγίδα, τον τίτλο και το όνομα του Διοικητή (στα ιταλικά), τη μεγάλη επίσημη σφραγίδα της Ύδρας με τις αυτόγραφες υπογραφές τριών σύντυχων (στα ελληνικά) και τέλος την αυτόγραφη υπογραφή του κοινού καγκελλάριου (στα ιταλικά).

Από τα τρία χειρόγραφα, μόνο το Α αριθμεί τα άρθρα, τα ελληνικά με ελληνικούς αριθμούς και τα ιταλικά με αραβικούς. Το Γ, δεν έχει τον τίτλο-πρόλογο, δίνει το ιταλικό κείμενο μόνο των τριών πρώτων άρθρων και επίσης στο κείμενο «*περί καμβίων θαλασσιών...*» παραλείπει τους αριθμούς με το ποσοστό του τόκου και το μερτικό των συντροφοναυτών, ενώ αφήνει κενό στην αντίστοιχη θέση. Το ιταλικό κείμενο του τέλους παραλείπει επίσης το Γ και ακόμα ούτε το Β ούτε το Γ έχουν τις υπογραφές και τα ονόματα του διοικητή, των σύντυχων και του καγκελλάριου, όμως και οι δύο σφραγίδες έχουν τεθεί αφήνοντας ενδιάμεσα κενό, πιθανότατα για να συμπληρωθούν κάποτε.

Και τα τρία χειρόγραφα είναι γραμμένα με το ίδιο χέρι, από το γραμματέα της κοινότητας Γεώργιο Τρίππο, που υπογράφεται συνήθως ως «ο της ελληνικής και ιταλικής διαλέκτου καγκελλάριος», ή «ο κοινός καγκελλάριος».

61. Βλ. Αδαμοπούλου - Παύλου, ΙΑ-ΜΥ, ό.π.(34), 56 (Αρχειοθήκη 4, Κώδικες-Κατάστιχα, Δ. 13, Δ. 14, Δ. 15)· βλ. επίσης Ροδολάκης, *Απογραφικό διάγραμμα*, ό.π.(34), 198-199 (α/α 391, 392, 393).

62. «*Le spectateur de l' Orient*», t. 1, livre 4 /10 (22) Octobre 1853, 19-65 και livre 6 / 10 (22) Novembre 1853, 185-205, ιδιαίτερα 188-189 («et dont nous possedons l' original»). Μετάφραση, όχι πλήρης του άρθρου αυτού δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Πανδώρα», 5, 1854, 8-13, 162-165, 192, 278-280.

Τα διαφορετικά στάδια αντιγραφής-συμπλήρωσης που επισημάνθηκαν στα τρία χειρόγραφα, επιβεβαιώνουν την άποψη του Λιγνού ότι δηλαδή δινόταν το κείμενο αυτό στους καπετάνιους για να έχουν υπόψη τους τους νόμους και να το επικαλούνται όπου χρειαζόταν⁶³. Στην έκδοση του ελληνικού κειμένου ακολουθείται κατά κανόνα η γραφή του Α, το οποίο θεωρείται το επικεφαλής της χειρόγραφης παράδοσης. Στο κριτικό υπόμνημα πάντως δίνεται πλήρης εικόνα. Στο ιταλικό κείμενο πάλι ακολουθείται η γραφή του Α με τις παραλλαγές των άλλων (Β και τριών άρθρων του Γ) στο κριτικό υπόμνημα. Στο κριτικό υπόμνημα δίνεται επιπλέον η γραφή του Τ, επειδή διαφαίνεται ότι εκτός από τις γλωσσικές παρεμβάσεις του εκδότη (λίγες σε σχέση με αυτές του Κ) υπάρχουν και διαφορές που ίσως οφείλονται σε κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης. Ακόμα, στο κριτικό υπόμνημα, δίνονται οι γραφές των ιταλικών κειμένων της επικεφαλίδας και του επίλογου των Κ και Τ, επειδή πλησιάζουν αρκετά μεταξύ τους, διαφέρουν όμως από τα ΑΒΓ.

Β. Οι έντυπες εκδόσεις.

Τα Θεσπίσματα εκδόθηκαν:

α) Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας*, 1, Αθήνα 1946, 249-251. Πρόκειται για μία έκδοση με πλήθος επεμβάσεις, όπως ο ίδιος ο εκδότης αναφέρει στη σελίδα 248.

β) «Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου», εκδιδόμενον υπό Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη. *Ι. Έγγραφα των ετών 1803-1822, στη σειρά «Ακαδημία Αθηνών. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας»*, τόμος πέμπτος, τεύχος Ι», Αθήνα 1963, 9-11. Πρόκειται για πολύ επιμελημένη έκδοση.

Οι Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι εκδόθηκαν:

α) «Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας», δημοσιευόμενον υπό Α. Λιγνού, 6. Πειραιάς 1925, 39-52.

β) Ι. Π. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν Δίκαιον της Ύδρας*, Αθήνα 1939, 101-114. Επανέκδοση του προηγούμενου,

γ) Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας*, 1, Αθήνα 1946, 257-267. Επανέκδοση από το ΑΚΥ, με πλήθος επεμβάσεις, όπως ο ίδιος ο εκδότης αναφέρει στη σελίδα 248.

Οι Θαλασσοεμπορικοί νόμοι είχαν την τύχη να εκδοθούν πρώτοι από όλους, γνώρισαν τρεις εκδόσεις το 19ο αιώνα και μία έκδοση-μετάφραση τον 20ό.

α) «Πανδώρα», Δ', 1853, 393-369 (=396)⁶⁴. Στο εν λόγω περιοδικό, με

63. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π.(1), 248, σημ.1.

64. Στο κείμενο η σελίδα έχει τον αριθμό 369, αντί για το σωστό 396, προφανώς από τυπογραφικό λάθος.

τίτλο «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος» και με μικρή εισαγωγή, όπου αναφέρεται ότι δημοσιεύονται από χειρόγραφο του Γεωργίου Τομπάζη, γιού του ναυμάχου του 1821 Ιακώβου Τομπάζη. Δημοσιεύεται μόνο το ελληνικό κείμενο των νόμων· η επικεφαλίδα και το κείμενο του τέλους εκδίδονται όπως έχουν στα ιταλικά.

β) Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της (ελληνικής) επαναστάσεως του 1821*, εκδοθείσα επιμελεία των υιών αυτού Π. και Ν. Κριεζή, Πάτρα 1860, 72-84. Πρόκειται για έκδοση με επεμβάσεις. Δημοσιεύεται μόνο το ελληνικό κείμενο των νόμων· η επικεφαλίδα είναι στα ελληνικά (πρόκειται για μετάφραση;), ενώ το κείμενο του τέλους εκδίδεται όπως έχει στα ιταλικά και στη συνέχεια έρχεται μετάφρασή του.

γ) «Οικονομική Επιθεώρησις», 6, 1878-1879, 396-402. Στο εν λόγω περιοδικό, με τίτλο *Υδραϊκή ναυτική νομοθεσία*, με σύντομη εισαγωγή, όπου δίνονται ιστορικές πληροφορίες ότι έγινε αναθεώρηση των εθιμικών κανόνων ναυτικού δικαίου της Ύδρας στις αρχές του 19ου αιώνα και έτσι προέκυψε η νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1804. Στη συνέχεια δημοσιεύονται μόνο τα 29 άρθρα των *Ναυτεμπορικών νόμων*, χωρίς επικεφαλίδα, και με υπογραφή ένα «Κ.». Το κείμενο μοιάζει πολύ με αυτό του Κριεζή, ώστε δημιουργείται η υπόνοια μήπως πρόκειται για επανέκδοση-αντιγραφή.

δ) Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ύδρας*, 1, Αθήνα 1946, 267-273. Δημοσιεύεται μετάφραση από τα ιταλικά «γενομένη υπό Κ. Καμαρινού καθηγητού παρά τη Ναυτική Σχολή Ύδρας».

Γ. Η Γλώσσα και η ορθογραφία των Νόμων

Η γλώσσα των Νόμων (και των τριών κειμένων), είναι περισσότερο η «λογία» της εποχής παρά η λαϊκή. Χρησιμοποιείται όμως κατά κανόνα η λαϊκή ναυτική ορολογία, αλλά με συνειδητή προσπάθεια και αυτή να «αποκαθαρθεί». Γενικά, είναι εμφανής η προσπάθεια του γραφέα να εκφραστεί στη λόγια γλώσσα, για τούτο και χρησιμοποιούνται συχνά λέξεις και καταλήξεις της λαϊκής και οι αντίστοιχες της «αρχαϊζουσας-καθαρεύουσας» χωρίς διάκριση⁶⁵. Στην ίδια αιτία οφείλεται η σύγχυση στη χρήση ορισμένων λέξεων⁶⁶.

Το κείμενο των Νόμων είναι σχεδόν πλήρως ορθογραφημένο, σημειώνεται η υπογεγραμμένη και τηρείται η ορθογραφία της υποταχτικής. Οι γραφείς-καγκελλάριοι γνωρίζουν ορθογραφία και τα ορθογραφικά λάθη

65. Π.χ. αλλού γράφεται ταξίδι και στην ίδια ακόμα σειρά ταξίδιον (Α.12), μερίδιον αλλά και μερδίκον.

66. Π.χ. παρρησία αντί παρουσία, έκλητος αντί ανέκκλητος.

τους είναι σπάνια. Ανορθογραφίες υπάρχουν στο ιταλικό κείμενο, ιδιαίτερα στη χρήση των διπλών συμφώνων.

Δ. Οι αρχές της έκδοσης

Η παρούσα έκδοση δεν παρεκκλίνει από τις αρχές που ακολουθούνται στις εκδόσεις νοταριακών κωδίκων του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών και εκτίθενται λεπτομερέστερα στην έκδοση του κατάστιχου του νοτάριου της Κέρκυρας Ιωάννου Χοντρομάτη⁶⁷, οι οποίες συνοψίζονται στα εξής: Διορθώνονται μόνο τα ορθογραφικά σφάλματα, προκειμένου για το ελληνικό κείμενο, τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πολύ λίγα, ενώ το ιταλικό κείμενο εκδίδεται ακριβώς όπως εμφανίζεται στο χειρόγραφο Α, διατηρείται όμως ανέπαφος ο γραμματικός και συντακτικός τύπος του κειμένου. Οι ιδιωματικές λέξεις και τα δάνεια από την ιταλική και τούρκικη γλώσσα παραμένουν όπως εκφέρονται. Οι αυτόγραφες υπογραφές, όπου υπάρχουν, δεν ορθογραφούνται, αλλά μεταγράφονται όπως έχουν. Προστίθενται σημεία στίξης με φειδώ και χρησιμοποιούνται όπου είναι απαραίτητο διαλυτικά και απόστροφος. Γίνεται χωρισμός λέξεων ενωμένων πέρα από κάθε κανόνα. Κεφαλαία τίθενται στην αρχή της φράσης, στα αρχικά των κύριων ονομάτων, των προσώπων, στα τοπωνύμια και στα ονόματα μνημών. Διατηρείται η μεγαλογράφηση του χειρογράφου σε πολλές λέξεις του ιταλικού κειμένου, όπως Capitano, Città, Direttore κλπ. Τέλος, το κριτικό σημείο που χρησιμοποιείται για την ανάλυση βραχυγραφίας, δεδομένου ότι οι βραχυγραφίες είναι σπάνιες ή χρησιμοποιούνται οι πολύ συνηθισμένες, τοποθετήθηκε μόνο όπου ήταν απόλυτα απαραίτητο, ενώ δεν σημειώθηκε κατά κανόνα στις λέξεις «καπετάνιος»⁶⁸, «τάλ(λαρα)», «τάλ(λαρ)α», «δηλ(αδή)» και μερικές άλλες παρόμοιες.

Δεν πρέπει να συγχέεται με το κριτικό σημείο (ανάλυση συντομογραφίας) το όμοιο σημείο (), που έχει τεθεί για να δηλώσει την χρήση των γραμμάτων «π» και «τ» με μία τελεία από πάνω, που χρησιμοποιούνται στα συμφωνητικά για να αποδόσουν τους φθόγγους «b» και «d», ενώ στην «έκδοση» που ακολουθεί αποδίδονται ως «(μπ)» και «(ντ)» αντίστοιχα⁶⁹, ούτε βέβαια πρέπει να γίνεται σύγχυση με τις φράσεις σε παρένθεση, ελάχιστες άλλωστε και ευδιάκριτες.

Η αρίθμηση των άρθρων διατηρείται. Στα Θ και στους ΘΝ (στο ελλη-

67. Πρβλ. Ι. Μ. Κονιδάρη - Γ. Ε. Ροδολάκη, *Οι πράξεις του νοτάριου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-1473)*, *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 32 (1996), σ. 145-147.

68. Στους ΠκΘΝ υπάρχει μικρή πιθανότητα η συντομογραφία της κατάληξης να μην είναι -ος (καπετάνος), αλλά -ιος (καπετάνιος).

69. Οι λέξεις π. χ. καπιαδόροι, μεταγράφονται κα(μπ)ιαδόροι. Σχετικά βλ. Λίνου Πολίτη, *Οδηγός Καταλόγου χειρογράφων*, Αθήνα 1961, 98.

νικό κείμενο), παράλληλα με την ελληνική αρίθμηση που έχουν τα χειρόγραφα και μπροστά απ' αυτήν γράφονται και αραβικοί αριθμοί, με πλάγια στοιχεία για να ξεχωρίζονται.

Στο κριτικό υπόμνημα των ΘΝ χρησιμοποιούνται συντομογραφίες στα ελληνικά, όπως περιγράφονται στην κριτική έκδοση του κεφαλαίου «περί μνηστείας» του Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού που έγινε από ερευνητές του ΚΕΙΕΔ⁷⁰.

Ε. Τα ευρετήρια

Την έκδοση των νόμων ακολουθούν τα εξής αλφαβητικά ευρετήρια:

α) *Ευρετήριο κυρίων ονομάτων και τοπωνυμίων* (κοινό Ελληνικό και Ιταλικό): Λημματογραφούνται όλα τα κύρια ονόματα (ελάχιστα άλλωστε) τα ονόματα τόπων, πόλεων, νησιών και τα ελάχιστα εθνικά, όπως Υδραίικος, Σπετζιώτικος, Idriotti, Spezziotti.

β) *Ευρετήριο νομικών και εμποροναυτικών όρων, λέξεων και πραγμάτων* (Ελληνικό και Ιταλικό χωριστά): Λημματογραφούνται νομικοί όροι και λέξεις, ενώ αποφεύγονται οι πολύ κοινοί. Κρίθηκε όμως απαραίτητο, επειδή τα κείμενα αφορούν κυρίως ένα ειδικό κλάδο δικαίου, να γίνει λεπτομερέστερη ευρετηρίαση (στο ελληνόγλωσσο ευρετήριο) των όρων, λέξεων και πραγμάτων, που έχουν σχέση με το ναυτικό δίκαιο και τη ναυτιλία⁷¹.

70. Βλ. Αναστασίας Σιφωνιού-Καράπα – Μενελάου Α. Τουρτόγλου – Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου, *Μανουήλ Μαλαξού Νομοκάνων*, Ε.ΚΕΙΕΔ 16-17 (1969-70), Αθήνα 1972, 6.

71. Με την ευρετηρίαση, παρέχεται ταυτόχρονα ένα αρκετά πλούσιο (λόγω της ύλης του) βοήθημα της σχετικής με το ναυτικό δίκαιο ορολογίας. Πολύτιμο, απ' όλες τις απόψεις, παραμένει το «γλωσσικόν σχεδιάσμα» του Δ. Βαγιακάκου, ευρύτερο άλλωστε κατά το περιεχόμενό του· βλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών, εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1990.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ (που χρησιμοποιήθηκαν)

- () = αναλύσεις συντομογραφιών
 [[]] = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο γραφέας
 { } = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο εκδότης
 | | = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο διάστιχο

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- κατωτ = παρακάτω-κατωτέρω
 ανωτ = παραπάνω-ανωτέρω
 διορθ = διόρθωση, διόρθωσε (ο εκδότης)
 επικφλ = επικεφαλίδα
 μτ = μετά
 μτφερ = μεταφέρει
 προ = πριν, προ
 προσθ = προσθέτει
 παρλπ = παραλείπει
 στχ = στίχος, στίχοι
 τελ = τελειώνει, τελειώνουν
 τιτλ = τίτλος

ΔΙΑΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ (των χφφ. των θαλασσοεμπορικών νόμων)

- A = χειρόγραφο Δ. 13
 B = χειρόγραφο Δ. 14
 Γ = χειρόγραφο Δ. 15
 T = χειρόγραφο του Τομπάτζη (έκδοση Πανδώρας)
 K = χειρόγραφο του Κριεζή (έκδοση του ίδιου στην Ιστορία του)

ΟΙ ΝΟΜΟΙ

I

Θεσπίσματα

Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος γίνεται δῆλον ὅτι, ἐπειδὴ ἐξ αἰτίας τῶν παρελθόντων πολέμων ἠκολούθησαν ἀταξίαι εἰς τὴν διοίκησιν τῶν καραβίων καὶ σιρμαγιέδων τῆς πιάτζας τοῦ νησίου μας, διὰ τοῦτο σήμερον συναχθέντες εἰς ἓν ὁ ὑπὸ τοῦ ὑψηλοτάτου καπουδᾶν πασᾶ ἐφένδῃ μας διορισθεὶς διὰ ἐπιστάτης καὶ ἐπιτηρητῆς τοῦ νησίου μας κύριος κ(απετ)ὰν Γεώργης καὶ οἱ κα(μπ)ιαδόροι καὶ παρτζινεβέλοι καὶ οἱ καπεταναῖοι αὐτῆς μας τῆς πιάτζας, διὰ νὰ σώζεται ἡ εὐταξία καὶ ἡ καλὴ διοίκησις, ἐκρίναμεν εὐλογον, ἐθεσπίσαμεν, ἐδιωρίσαμεν καὶ ἀποφασίσσαμεν ὡς κάτωθεν μὲ τὰ συνακόλουθα κεφάλαια, τὰ ὁποῖα θέλουν ἔχει τὸ κύρος καὶ τὴν ἰσχὺν εἰς κάθε πιάτζαν, ὁποῦ ἤθελε τὸ καλέσει ἡ χρεία διὰ νὰ ἐμφανισθῇ τὸ παρόν.

1 / Κεφάλαιον α^{ον}. Τὰ καράβια ὁποῦ ταξιθεύουν εἰς τὴν Εὐρώπην, εἰ μὲν πωλήσουν τὸ κάρικόν τους ἢ εἰς Μάλταν ἢ εἰς Τζιτζήλιαν, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν διάφορον εἰς τὰ φόντα πρὸς 15 τὰ % εἰς τὸ βιάντζον, εἰ δὲ εἰς Νεάπολιν 17. 20 τὰ %, εἰς δὲ Λιβόρνον καὶ Γκένοβαν 20 τὰ %, εἰ δὲ εἰς Φράντζαν καὶ Ἰσπανίαν 25 τὰ %, εἰς δὲ Λισπώναν 30 τὰ % καὶ εἰς κόλφον Βενετίας 17. 20 τὰ %, εἰς δὲ τὰ φόντα ὁποῦ ἤθελαν πάρει ἀπὸ ἄλλους τόπους, εἰ μὲν διὰ χρείαν τους ἤθελαν συμφωνήσει τὰ κάμπια παρὰν ἀπὸ τῆς Ἰδρας, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ τὰ ἐβγάλουν σωστὰ καθὼς τὰ ἐσυμφωνήσαν. Καὶ ἐὰν καράβια ταξιθεύσουν Αἴγυπτον καὶ Παρασάμια εἰς Λεβάντε ἢ εἰς μόνον τὸν Λεβάντε, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν διάφορον πρὸς ἓνα καὶ ἥμισυ παρὰ τὸν μῆναν, ἀπὸ τὴν ἡμέραν ὁποῦ μισεύσουν ἀπὸ Ἰδραν ἕως εἰς τὴν ἡμέραν ὁποῦ ἐπιστρέψουν εἰς Ἰδραν.

2 / β^{ον}. Ἀκολουθώντας τὰ καράβια ταξίδια διὰ τὴν Μαύρην Θάλασσαν διὰ νὰ φορτώσουν μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τους, ἐὰν πωλήσουν εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν διάφορον 15 τὰ %, εἰς Τένεδον 17. 20 τὰ %, εἰς Ἰδραν 20 τὰ %. Εἰ δὲ καὶ ἀκολουθήσουν τὸ ταξιδίόν τους μὲ τὸ ἴδιον κάρικον διὰ τὴν Εὐρώπην, νὰ εἶναι εἰς χρέος, ἐκτὸς τῶν 15 ὁποῦ εἶναι ἕως εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ ἐβγάλουν διάφορον ὡς ἄνωθεν εἰς ὅποιαν σκάλαν πωλήσουν.

3 / γ^{ον}. Ἐκεῖνα τὰ καράβια ὁποῦ ἀκολουθήσουν διὰ νὰ ὑπάγουν εἰς Μισίρι νὰ φορτώσουν, νὰ εἶναι εἰς χρέος ἐκτὸς τῶν διαφ(όρ)ων, ὁποῦ εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον λέγομεν, νὰ ἐβγάλουν ἔτι πρὸς 5 τὰ % παραπάνω.

4 / δ^{ον}. Εἰς ὅποιαν δῆποτε σκάλαν πωλήσουν τὰ καράβια, εἰς μὲν θελή-

σουν να λογαριασθούν, να είναι εις χρέος να ἐβγάλουν τὰ καπιτάλια σιρμαγιᾶς καὶ βλησιδίων καὶ τὰ διάφορα σωστά καὶ νὰ ἀφήσουν ἄσπρα ἀμοίραστα διὰ κουμπάνιες καὶ ἄλλα ἔξοδα, ἕως νὰ ἔλθουν εἰς Ἰδραν. Καὶ ἀφ' οὗ ἔλθουν εἰς Ἰδραν, εἰ μὲν περισσεύουν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἄσπρα, νὰ εἶναι εἰς χρέος οἱ καπεταναῖοι νὰ κάμουν δευτέραν μοιρασίαν μὲ τοὺς συνδρόφους κατὰ τὴν συνήθειαν, χωρὶς ὅμως νὰ ἐβγάλουν ἄλλα διάφορα.

5 / ε^{ον}. Μισεύοντας ἀπ' ἐδῶ τὰ καράβια διὰ νὰ ὑπάγουν εἰς τὸ καργαδόρον, εἰ μὲν τοὺς περισσεύση σιρμαγιᾶς ἀπὸ τὴν ψώνισιν ὅπου κάμουν, νὰ τὴν ἐπιστρέψουν τῶν κα(μπ)ιαδόρων καὶ νὰ δίδουν διάφορον πρὸς 05 τὰ % τὸν μῆναν, κοντάροντας τὰ διάφορα ἀπὸ τὴν ἡμέραν ὅπου ἀπ' ἐδῶ ἐμίσεισαν, ἕως εἰς τὴν ἡμέραν ὅπου ἐδῶ ἀρρίβάρουν.

6 / στ^{ον}. Τὰ ρουσφέτια ὅπου ἔχουν νὰ λαμβάνουν οἱ σύνδροφοι κατὰ τὴν συμφωνίαν ὅπου ἔχουν μὲ τὸν καπετάνιον, νὰ μὴν ἡμποροῦν κατ' οὐδένα τρόπον νὰ τὰ λάβουν εἰς ἄλλον τόπον, εἰμὴ ὅταν ἔλθουν εἰς Ἰδραν μὲ τὸ ἴδιον καράβι. Καὶ εἰ μὲν τινες τῶν συνδρόφων ἢ καὶ πολλοὶ δὲν ἔλθουν νὰ φέρουν τὸ καράβι εἰς Ἰδραν, νὰ μὴν ἡμποροῦν κατ' οὐδένα τρόπον οὔτε νὰ ζητήσουν, οὔτε νὰ λαμβάνουν τὸ συμφωνηθὲν ρουσφέτι. Εἰ δὲ καὶ τὸ καράβι εἶναι χωρὶς διάφορον καὶ δὲν προσμένουν νὰ λάβουν οἱ σύνδροφοι οὔτε μερίδιον οὔτε ρουσφέτι, ἀλλὰ θελήσουν νὰ μείνουν διὰ νὰ ὑπάγουν μὲ τὰ ἄλλα καράβια, νὰ μὴν ἡμποροῦν οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι νὰ τοὺς πάρουν, ἀλλὰ νὰ ἔλθουν μὲ τὸ ἴδιον καράβι ὅπου ἀπ' ἐδῶ ἐμίσεισαν.

7 / ζ^{ον}. Ὅταν ὑπάγουν τὰ καράβια εἰς τὸν καργαδόρον καὶ φορτώσουν, νὰ μὴν ἡμποροῦν οἱ σύνδροφοι διὰ κανένα δικαιολόγημα νὰ μείνουν ἀπὸ τὰ καράβια, ἀλλὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ταξίδιον διὰ νὰ ὑπάγουν νὰ πωλήσουν. Εἰ δὲ καὶ ἀκολουθήσει εἰς ἕναν ἢ εἰς πολλοὺς καμμία ἀσθένεια καὶ δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ταξιθεύσῃ, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ βάλῃ ἄλλον εἰς τὸν τόπον του, ἕως νὰ τελειώσῃ τὸ ταξίδιον.

8 / η^{ον}. Ὁ Θεὸς φυλάξοι, εἰ μὲν ἤθελεν ἀκολουθήσει εἰς κανένα καράβι ἢ χύσις ἢ τζάκισις ἢ κούρσερμα, ἢ ζημία τῶν φόντων ἀκολουθῇ ἐξ ἴσου καθὼς εἰς τὴν σιρμαγιὰν τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὰ βλησίδια.

9 / θ^{ον}. Εἰ μὲν εἰς κανένα καράβι ἤθελεν ἀκολουθήσει ζημία ἀπὸ τὸ ἀλίσβερίσι εἴτε πολλή εἴτε ὀλίγη, ἢ αὐτὴ ζημία ἔχει νὰ γίνεταί καθὼς καὶ ὅταν εἶναι διάφορον καὶ κάμουν μερδικόν, ἥτοι νὰ βάλουν οἱ σύνδροφοι τὸ ἀνάλογόν τους, ὁμοίως καὶ τὰ ρουσφέτια ὅπου ἔχουν συμφωνίαν μὲ τὸν καπετάνιον, ὁμοίως νὰ βάλῃ καὶ ὁ καπετάνιος τὰ τοῦ καραβίου, διὰ νὰ σώζεται ἡ σιρμαγιὰ καὶ τὰ βλησίδια.

10 / ι^{ον}. Εἰ μὲν ἤθελεν ἀκολουθήσει εἰς κανένα καράβι μικρὰ χύσις καὶ εἰς τὴν σκάλαν ὅπου ὑπάγουν νὰ πωλήσουν πιασθῇ ἢ σιρμαγιὰ, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν τὰ καπιτάλια διὰ νὰ λάβῃ ὁ καπετάνιος τὴν σιρμαγιὰν οἱ δὲ σύνδροφοι τὰ βλησίδια, τὰ δὲ διάφορα νὰ μὴν τὰ ἐβγάλουν, οὔτε μερδικόν νὰ κάμουν, ἀλλὰ νὰ τὰ φέρουν ἐδῶ, ὁμοίως καὶ τὴν ξεκα-

θάρισιν τῆς πωλήσεως τοῦ καρίκου ἀπὸ τὸν ῥεκουμανδάριον· καὶ ἐδῶ νὰ γένη ἡ διάκρισις.

11 / ια^{ον}. Εἰ μὲν ἀπὸ τὰ καράβια ὅπου πωλήσουν τὸ κάρικόν τους εἰς Εὐρώπην ἤθελαν ἀκολουθήσει δεύτερον ταξίδι διὰ τὸν Πουνέντε ἢ μὲ ἐδικόν τους φορτίον ἢ μὲ τὸν ναῦλον, ἀπὸ τὴν ἡμέραν ὅπου ἐπιχειρισθοῦν τὸ νέον ταξίδιον, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν νέα διάφορα πρὸς ἓνα ἡμισυ παρὰ τὸ γρόσι τὸν μῆναν, εἰς τε τὰ καπιτάλια, ὁμοίως καὶ εἰς τὰ διάφορα αὐτῶν, ἕως εἰς τὴν ἡμέραν ὅπου ἔλθουν ἐδῶ.

12 / ιβ^{ον}. Καὶ εἰ μὲν ἀπὸ τὰ καράβια ἀφ' οὗ πωλήσουν τὰ κάρικά τους εἰς Εὐρώπην, δὲν ἔλθουν εἰς Ὑδραν, ἀλλὰ ὑπάγουν πάλιν εἰς τὸν καργαδόρον καὶ φορτώσουν καὶ ἀκολουθήσουν νέον ταξίδι, εἰ μὲν εἶναι τὸ ταξίδιόν τους εἰς Λεβάντε, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλουν διάφορον σιρμαγιᾶς καὶ διαφόρου αὐτῶν πρὸς ἓνα ἡμισυ παρὰ τὸν μῆναν εἰς τὸ γρόσι, ἕως νὰ ἔλθουν ἐδῶ. Εἰ δὲ καὶ ἀκολουθήσουν καὶ νέον ταξίδιον διὰ Εὐρώπην, ἔχουν νὰ ἐβγάλουν διάφ(ορον) εἰς τε τὴν σιρμαγιᾶν καὶ εἰς τὰ διάφορα αὐτῆς, ὡς ἐδιωρίσθη εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον.

Καὶ εἰς ἔνδειξιν καὶ πιστοποίησιν τῶν ἄνωθεν ἐσφραγίσθη τὸ παρὸν μὲ τὴν συνηθισμένην σφραγίδα τῆς Κοινότητός μας καὶ μὲ τὴν σφραγίδα τοῦ κ(απετ)ὰν Γεώργη, διὰ νὰ ἔχη τὸ κύρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ καὶ κριτηρίῳ.

Ὑδρα, 20 Ἰανουαρίου 1803.

(ΤΣ)*

(ΤΣ)**

* Ἐχει σφραγιστεῖ με τὴ «μεγάλῃ σφραγίδᾳ» τῆς κοινότητος, που ὅπως εἶναι γνωστό, ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα κομμάτια που ἐνώνονται. Ἐχει στὴ μέση το Χριστό, ἀριστερά καὶ δεξιὰ πάνω ἀπὸ τοὺς ὠμούς του το γνωστό IC XC, ἐνὸς περιμετρικά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ κέντρο πάνω τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (με κεφαλαία γράμματα): « + ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΝΗCOY ΥΔΡΑΣ :1798: ΜΑΡΤΙΟΥ 30».

** Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴ σφραγίδα τοῦ Γ. Βούλγαρη, που ἔχει στὴ μέση μιὰν ἀγκυρά καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ νύχι τῆς ἑνὸς κεφαλαίῳ Γ, ἐνὸς πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἑνὸς κεφαλαίῳ Β.

II

Πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί νόμοι

Εἰς δόξαν Χριστοῦ

Ἐπειδὴ αἱ καιρικαὶ περιστάσεις ἔφθασαν νὰ ταράττουν καὶ νὰ φθείρουν τὸ θαλασσοεμπορικὸν σύστημα τῆς πατρίδος μας, ὅπου εἶναι τὸ καθ' αὐτὸ ἡ θροφή ὅλων τῶν ἐγκατοίκων αὐτῆς, κοινῇ βουλῇ καὶ ἀποφάσει πάντων ἡμῶν τῶν ὑπογεγραμμένων προυχόντων, ζήλω πατριωτισμοῦ παραινούμενοι, ἐκρίναμεν δίκαιον καὶ ἀποφασίζομεν ὅπου τὸ αὐτὸ θαλάσσιον σύστημα νὰ ἐνδυναμώσωμεν μὲ τὴν στερέωσιν τῶν ἐν τῇ παρούσῃ βίβλῳ σημειωθέντων νόμων, τῶν μὲν ὅπου προγονιαιῶς εὕρομεν δικαίους, τῶν δὲ ὅπου παρ' ἡμῶν νομίμως θεσπίζονται· ὅθεν ἀποβλέπουσι διὰ τὸ κοινὸν ὄφελος ὅλων τῶν ἐγκατοίκων. Καὶ πρῶτον μὲν στερεοῦμεν τοὺς κάτωθεν σημειωθέντας νόμους τοπικοὺς πολιτικούς, οἵτινες ἀποβλέπουσι διὰ τὸ καλὸν καὶ εὐταξίαν παντὸς τοῦ λαοῦ, ὅφ' οἷς τόσον τῶν θαλασσοεμπορικῶν, ὅσον καὶ τῶν τοπικῶν ὑποκείμεθα φυλάξαι καὶ ἐκπληρῶσαι ἀπαρασαλεύτως οἱ πρῶτοι μέχρι τῶν ἐσχάτων. Καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ διὰ νὰ πεφυλάττῳ αἰωνίως ἀδειάσειστοι οἱ κάτωθεν σημειωθέντες νόμοι, ὄντες ἀλληλένδετοι οἱ πολιτικοὶ μὲ τοὺς θαλασσοεμπορικοὺς, ὑποσχόμεθα θυσιάσαι καὶ τὴν ἰδίαν μας ζωὴν καὶ οὕτως σώζεται ἡ καλὴ ἀρμονία τῶν ἐγκατοίκων ὅλων καὶ τὸ καλὸν νιζάμι τῆς πατρίδος μας.

Ἄρθρον α'

1. Ἡ ἐκλογή τῶν κατὰ καιρὸν ἐφεδρευόντων κριτῶν διοικητῶν ὁποιοῦ δήποτε ἀριθμοῦ συνισταμένη, θέλει εἶναι εἰς ὅλην αὐτῆς τὴν διαμονὴν ἀπόλυτος καὶ ἀνεξάρτητος, τόσον ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν συμφηφισθέντων προκρίτων τῆς πατρίδος, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ μπασκοτζάμπαση Κου Νικολάου Κοκοβίλη καὶ θέλει συγκαθίξει ἐπισκέπτουσα μετὰ τοῦ μπασκοτζάμπαση πάσας τὰς ὑποθέσεις.

β'

2. Ὅλαι αἱ κατὰ καιρὸν ἐμφανιζόμεναι ὑψηλαὶ προσταγαὶ θέλει ἀναγνώνονται ἐπ' ἐκκλησίας ὅλου τοῦ μέλους τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν καὶ τοῦ μπασκοτζάμπαση, ἐκτὸς μόνον ἐκείνου ὅστις δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν πατρίδα καὶ ἐκείνου ὅστις κείτεται κληνῆρης.

γ'

3. Οὐδεὶς ἐκ τῶν κριτῶν αὐτῶν δύναται νὰ ἀναγνώσῃ κατ' ἰδίαν ὑψηλὴν τινα προσταγὴν, οὔτε κοινὴν οὔτε μερικὴν.

δ'

4. Ὅσαύτως δὲν θέλει δυνηθῇ νὰ ἀναγνώσῃ ὑψηλὴν τινα προσταγὴν οὔτε ὁ μπασκοτζάμπαση κατ' ἰδίαν, οὔτε νὰ κρατῇ αὐτὴν οὔτε νὰ ἐκτελῇ

ὑπόθεσιν τινὰ ὁποίας φύσεως οὔσαν, τόσον κοινὴν ὅσον καὶ μερικὴν, χωρὶς τῆς γνώμης τῶν κατὰ καιρὸν ἐφεδρευόντων κριτῶν ἐνιαυσίων.

ε'

5. Ὁ κατὰ καιρὸν μπασκοτζάμπας δὲν θέλει δυνηθῆ νὰ κρίνῃ ἄνθρωπόν τινὰ διὰ ἀμάρτημά τινὰ ἐγκληματικὸν ἢ καὶ διὰ χρέος τινὰ ἢ καὶ διὰ ὑπόθεσιν τινὰ ἐμπορικὴν, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα θέλει κριθῶσιν ἀπὸ ὅλην τὴν βουλὴν τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν καὶ ἐκ τοῦ συγκαταθεζομένου αὐτῶν μπασκοτζάμπας.

στ'

6. Ἐὰν ἡ βουλὴ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν κρίνῃ εὐλόγον εἰς περιστάσιν τινὰ ἀναγκαίαν τοῦ κοινοῦ νὰ στείλῃ τὸν μπασκοτζάμπας εἰς πρεσβείαν τινά, εἶναι εἰς χρέος ἡ εὐγενεία του νὰ κινηθῇ καὶ νὰ ἐκτελέσῃ μετὰ πίστεως καὶ προθυμίας τὴν παραγγελίαν, τὴν ὁποίαν ἡ βουλὴ θέλει δώσει ἐν καιρῷ.

ζ'

7. Ἐὰν εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς διοικήσεως τῶν κριτῶν αὐτῶν ἀνακαλυφθῇ κατὰ τῆς πολιτείας καὶ τῆς καλῆς εὐταξίας καὶ ἡσυχίας τοῦ λαοῦ συνωμοσία τις ἢ καινοτομία καὶ δι' αὐτὴν χρειασθῇ μία ἐνοπλος ἀνθίστασις πρὸς καθυποβολὴν τῆς ὀλεθρίου αὐτῆς συνωμοσίας, οἱ κριταὶ αὐτοὶ δύνανται νὰ προσκαλέσωσι τότε καὶ τοὺς λοιποὺς τῶν συμψηφισθέντων προκρίτων τῆς πολιτείας καὶ νὰ καθοπλίσωσι κατὰ τῆς ταραχοποιοῦ ἐκείνης φατρίας. Καὶ ἂν εἰς τοιαύτην κατεπείγουσαν περιστάσιν οἱ κατὰ καιρὸν κριταὶ διορίσωσιν ἀρχηγὸν τὸν μπασκοτζάμπας, εἶναι εἰς χρέος ἡ εὐγενεία του νὰ δεχθῇ αὐτὴν τὴν ὑπόσχεσιν καὶ νὰ κινηθῇ κατὰ τῶν συνωμοτῶν κατ' ἐπιταγὴν καὶ διάκρισιν τῶν τότε κριτῶν τοῦ κοινοῦ.

η'

8. Ὁ κατὰ καιρὸν μπασκοτζάμπας θέλει εἶναι σύμφωνος τῆς βουλῆς τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν εἰς κάθε κίνημα κοινόν τε καὶ μερικόν καὶ θέλει φυλαχθῇ νὰ μὴ λάβῃ ποτὲ μέρος φατρίας (ταραφίου δηλαδὴ), οὔτε ἐκ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν πληρεξουσίων, οὔτε ἐκ τῶν λοιπῶν τῶν ψηφισμένων ἐν τῷ γενικῷ καταλόγῳ, ἀλλ' ὅλως εἶναι εἰς χρέος νὰ προσφερθῇ κατὰ τὸ καιρικὸν σύστημα τῆς βουλῆς. Καὶ ἂν παρὰ ταῦτα πράξῃ καὶ φωραθῇ, οἱ τότε κριταὶ τοῦ χρόνου θέλει κροτήσωσι συνέλευσιν γενικὴν, συγκαλοῦντες εἰς τὸ κοινὸν βουλευτήριον ἅπαντας τοὺς ψηφισμένους προκρίτους τοῦ γενικοῦ καταλόγου διὰ νὰ κρίνωσι.

θ'

9. Ὁ κατὰ καιρὸν μπᾶς ρεῖζης, καλούμενος ἀρχηγὸς τῶν μελάχηδων, εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐκτελῇ ὅλας τὰς ὑποθέσεις τοῦ κοινοῦ μὲ ἐνθερμον ζῆλον πατριωτικὸν καὶ θέλει ἐγνωρίσει κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα τοὺς κατὰ καιρὸν κριτὰς πληρεξουσίους χωρὶς νὰ λαμβάνῃ μέρος τινὰ διοικημένον ἐκ τοῦ μέλους, τόσον ἐκ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν ὅσον καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν τοῦ

γενικοῦ καταλόγου τῶν προκρίτων. Καί ἂν παρὰ ταῦτα πράξῃ καὶ φωραθῇ, οἱ διοικοῦντες τότε τοῦ χρόνου κριταὶ θέλει συγκαλέσωσι εἰς τὸ κοινὸν βουλευτήριον ἅπαντας τοὺς εὐρισκομένους ἐν τῇ πατρίδι προκρίτους τοῦ γενικοῦ καταλόγου καὶ συνεκκλησιαζόμενοι θέλει κρίνωσι τὴν παράβασιν τοῦ χρέους τοῦ ῥηθέντος μὲν ῥεῖζῃ καὶ εὐρίσκοντες αὐτὸν ὑπεύθυνον αἰ περισσώτεροι ψῆφοι θέλει καθήρωςιν αὐτὸν ἐκ τοῦ πόστου καὶ ἄλλον προβιάσωσι κατ' ἐκλογὴν τῶν περισσοτέρων ψήφων τοῦ γενικοῦ καταλόγου.

ι'

10. Ἡ γενικὴ κουστωδία τῆς πολιτείας θέλει ἐκλεχθῇ καὶ διορισθῇ κατ' ἀρέσκειαν τοῦ μπασκοτζάμπαση καὶ τῆς βουλῆς τῶν κριτῶν, ἡ ὁποία θέλει ἐκτελεῖ προθύμως τὰς προσταγὰς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ διοικητοῦ μπασκοτζάμπαση.

ια'

11. Ὅλοι αἱ κοινὰ καὶ μερικὰ ὑποθέσεις θέλει θεωρῶνται ἀπὸ ὅλον τὸ μέλος τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν καὶ τοῦ μπασκοτζάμπαση, ἔξω μόνον ἀπὸ τινὰ ὅστις λείπει τῆς πατρίδος ἢ κληήρης εὐρίσκεται.

ιβ'

12. Αἱ περισσώτεροι ψῆφοι εἰς πᾶσαν διάκρισιν εἴτε πολιτικὴν εἴτε ἐμπορικὴν εἴτε ἐγκληματικὴν θέλει ὑπερισχύουσι καὶ θέλει διαλύεται πᾶσα φιλονεικία ἢ ἐκ τῶν ὀλιγαριθμῶν ψήφων προτεινομένη καὶ θέλει ὑπογράφωσι καὶ αὐτοὶ οἱ ὀλιγάριθμοι τὴν γεννηθησομένην ἀπόφασιν μετ' ἡσυχίας, ποιοῦντες ἄμεσον ἀμνηστειὰν τῆς γεννηθείσης φιλονεικίας

ιγ'

13. Ἐὰν εἰς τὸ διάστημα τῆς διαμονῆς τῶν κριτῶν τοῦ χρόνου συνέβῃ μεταξὺ δύο ἐξ αὐτῶν διαφορὰ τις καὶ ὁ λοιπὸς ἀριθμὸς τοῦ μέλους αὐτῶν ἀναφανῇ οὐδέτερος καὶ μακρὰν συγγενείας τινὸς υἱκῆς, ἀδελφικῆς καὶ συμπεθενριακῆς¹ τῶν διαφορομένων δύο, δύνανται ἐλευθέρως οἱ λοιποὶ αὐτοὶ νὰ κρίνωσι καὶ νὰ διαλύσωσι τὴν διαφορὰν αὐτῶν μετ' ἀπόφασιν ἐνεργητικὴν. Ἄν ὅμως καὶ τινες ἐκ τοῦ λοιποῦ μέλους συγγένειαν ἔχωσι μετὰ τῶν διαφορομένων καὶ ἐκ ταύτης ὁ ἀριθμὸς μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐλαττωθῇ, τότε οἱ ἀπολειφθέντες ἐλεύθεροι τῆς συγγενείας θέλει ψηφηφορήσωσιν ἐλευθέρως, συμπληροῦντες τὸν ἀριθμὸν τέλειον τῶν κριτῶν τοῦ χρόνου ἐκείνου ἀπὸ προκρίτους ψηφηφορουμένους καὶ ἐλευθέρους καὶ αὐτοὺς τῆς συγγενείας τῶν διαφορομένων κριτῶν δύο, οἵτινες μετὰ τὴν ψηφηφορίαν θέλει συνεκκλησιασθῶσι εἰς τὸ κοινὸν βουλευτήριον καὶ θέλει κρίνωσι τὴν διαφορὰν αὐτὴν πληρεξουσίως καταγράφοντες τὴν ἀναγκαίαν ἀμετάτρεπτον καὶ ἀδειάσειστον ἀπόφασιν.

1. συμπεθενριακῆς: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε συμπενθεριακῆς.

ιδ'

14. Πᾶσα ἐκδεδομένη ἀπόφασις ἀπὸ τὴν βουλὴν τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν θέλει εἶναι ἔκκλητος², δηλαδὴ δὲν δύναται νὰ ἀνακληθῇ οὔτε νὰ ἀναφερθῇ ἀλλαχοῦ. Καὶ ἐάν τις καταφρονῶν διασεισῇ τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην, ὁποῖαν καὶ ἂν οὔσαν, ἡ βουλὴ τῶν κριτῶν εἶναι εἰς χρέος νὰ κατατρέξῃ τὸν τοιοῦτον μὲ οἰασθῆποτε δυνάμεις, ἕως οὗ καταργηθῇ ὑπὸ τῆς ὑπερτάτου ἐξουσίας εἰς παντοτινὴν παιδεῖαν.

ιε'

15. Πᾶσα ὑπόθεσις πολιτικὴ τε καὶ ἐμπορικὴ, ἡ ὁποία θέλει ἀποφασισθῇ ἀπὸ τὴν βουλὴν τῶν κριτῶν, θέλει εἶναι ἀδιάσειστος καὶ ἀμετάστροφος. Καὶ ἐάν τις ἐκ τῶν διαφερομένων ἀναφανῇ ἐναντιούμενος, ἡ βουλὴ τῶν κριτῶν δύναται ἐλευθέρως νὰ κρατήσῃ τὸν τοιοῦτον εἰς φυλακὴν, ἐπομένως δὲ νὰ πέμψῃ αὐτὸν σιδηροδέσμιον εἰς τὴν ὑπέρτατον ἡγεμονίαν, διὰ νὰ ἀπολαύσῃ τὰ ἐπίχειρα τῆς ἀπειθείας του.

ιστ'

16. Ὅταν οἱ κριταὶ ἀποφασίσωσι παρουσίᾳ καὶ τοῦ μπασκοτζάμπασῃ διὰ ὑπόθεσιν τινα ἢ καὶ διὰ ἐγκληματικὸν τινα ἄνθρωπον, θέλει διορίσωσι καὶ τὸν τρόπον τῆς παιδείας, τὴν ὁποῖαν ἀπόφασιν δίδοντες τῷ μπασκοτζάμπασίῳ ἡ εὐγενεία του θέλει ἐκτελέσει αὐτήν.

ιζ'

17. Ἐάν τις ἐκ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν καθὼς καὶ ἐκ τῶν ψηφισμένων τοῦ γενικοῦ καταλόγου, τόσον ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς διοικήσεως αὐτῶν καθὼς καὶ μετὰ τὴν κατάπαυσιν κατατρεχθῇ ἤθελεν ὑπὸ τινος ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἠδίκησεν αὐτὸν ὅτε ἐχρημάτισε κριτῆς, πάντες οἱ λοιποὶ τοῦ μέλους αὐτῶν, καθὼς καὶ οἱ ψηφισμένοι πρόκριτοι οἱ φέροντες τὸ κοινὸν ὄλον, εἶναι εἰς χρέος νὰ ὑπερασπίσωσι τὸν τοιοῦτον ὅλαις δυνάμεσι καὶ τρόποις παντοίοις κατατρέχοντες τὸν κακοποιὸν ἐκείνον μέχρι θανάτου.

ιη'

18. Ἐὰν γένῃ ποτὲ καὶ τις καταφρονῶν τὸ τοπικὸν σύστημα ἀπέλθῃ εἰς τὴν ὑπέρτατον ἡγεμονίαν χωρὶς συστατικὸν ἐσφράγιστον ἐκ τοῦ κοινοῦ γράμμα, τὸ τοιοῦτον, ὁποῖος καὶ ἂν ἤθελεν εἶναι, ὁ κατὰ καιρὸν μπᾶς ρεΐζης εἶναι εἰς χρέος ὄχι μόνον νὰ μὴ δεχθῇ τὸν τοιοῦτον εἰς τὸ νὰ δοθῇ ἀκρόασις ἀπὸ τὴν ὑπέρτατον ἡγεμονίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταχειρίσῃ πάντα τρόπον εἰς τὸ νὰ παιδευθῇ ὡς κακοποιὸς καὶ φθορεὺς τοῦ νιζαμίου τῆς πατρίδος.

ιθ'

19. Ἡ βουλὴ τῶν κριτῶν ἐπαγραπνοῦσα πάντοτε ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ τοῦ κοινοῦ καὶ συντηρήσει τοῦ χρέους, τὸ ὁποῖον ὀφείλουσιν οἱ ἐπιστατοῦντες τὸ κοινόν, ἔχει τὴν ἐλευθερίαν νὰ καθήρῃ ὅλους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἀναφα-

2. Ἐκκλητος: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε ἀνέκκλητος.

νῶσιν πονηροὶ καὶ δολεροὶ καὶ νὰ προβιβάσῃ ἄλλους κατ' ἀρέσκειαν αὐτῆς.

κ'

20. Ὅστις ἤθελε κινήσει ἀγωγὴν κατὰ τινος καὶ στείλει εἰς τὴν πατρίδα μπουμπασίρην, εἶναι εἰς χρέος νὰ πληρώσῃ αὐτὸν καὶ ὅλα τὰ ἔξοδα τῆς ζωοτροφίας αὐτοῦ.

κα'

21. Ἐὰν συνέβῃ ἤθελεν ἐν τῇ πολιτείᾳ ἀταξία τις ὑπὸ τινος τόσον τὴν ἡμέραν ὅσον καὶ τὴν νύκτα, ὁ μπασκοτζάμπασης δύνатаи ἐλευθέρως νὰ πέμψῃ τοὺς ἀνθρώπους τῆς κουστωδίας νὰ κρατήσῃ εἰς φυλακὴν τὸν ἀτακτοῦντα, ἐρχομένων δὲ τῶν κριτῶν νὰ γίνῃ ἡ ἐξέτασις καὶ κατὰκρισις αὐτοῦ.

κβ'

22. Οὐσα ἡ κατὰ καιρὸν βουλὴ τῶν κριτῶν εἰς χρέος νὰ ἐπαγραπνῇ εἰς τὸ νὰ σώζεται τὸ καλὸν νιζάμι καὶ ἡ εὐταξία ἐν τῇ πατρίδι, ὅσοι ἀναφανῶσι τῶν ξένων ἀργοί, πονηροί τε καὶ σκανδαλοποιοί, θέλει κάμει αὐτοὺς ἐξορίστους τῆς πατρίδος.

κγ'

23. Κάθε πλεούμενον τοπικὸν καὶ ξένον, ὁποῦ ἔλθῃ εἰς τὴν πατρίδα μὲ θροφάς, εἶναι εἰς χρέος διὰ νὰ πωλῇ εἰς τὸν κοινὸν λαὸν τρεῖς ἡμέρας, μετὰ δὲ τὰς ἡμέρας τρεῖς δύνатаи νὰ πωλήσῃ αὐτὰς ὅθεν αὐτῷ συμφέρει.

κδ'

24. Ἐπειδὴ καὶ ἐκρίναμεν ἐπάναγκες νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν ἐξερχομένων ἀποφάσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου, πρὸς ἡσυχίαν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ πολιτικοῦ λέγομεν ὅτι πᾶσα ἀπόφασις ἐξερχομένη ἀπ' αὐτὸ τὸ κριτήριον πρέπει νὰ εἶναι ὑπογεγραμμένη ἀπ' ὅλον τὸν κλῆρον. Καὶ ἐὰν τινὰς ἐκ τῶν διαφορομένων νομίσῃ ἑαυτὸν ἀδικημένον, ἡ βουλὴ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν εἶναι εἰς χρέος ἐμφανιζομένου τοῦ τοιούτου νὰ ἐξεπεργασθῇ³ τὴν διαφορὰν αὐτοῦ· καὶ ἐὰν ἀναφανῇ αὐτῇ ὁρθή, ἡ βουλὴ θέλει βάλῃ αὐτὴν εἰς πρᾶξιν, ἐξ ἐναντίας θέλει ἀναστραφῇ καὶ θέλει γίνῃ ἡ ἀνάκρισις ἐκ τῆς βουλῆς.

κε'

25. Ἡ ἐπιστάσια τὴν ὑγιείας, δηλαδὴ τῆς κουραντίνας, θέλει διατηρηθῇ μὲ τὰς πλέον σφοδράς παρατηρήσεις καὶ θέλει ἔχωσιν οἱ σφάλλλοντες αὐστηρὰν τὴν παιδείαν.

κστ'

26. Ὅλοι οἱ καπιτάνιοι τῶν καραβίων τοπικοί τε καὶ ξένοι καθὼς καὶ ἐκεῖνοι τῶν μικρῶν πλοιαρίων εἶναι εἰς χρέος νὰ δώσωσι ἀψευδῇ ὁμολογίαν, τόσον διὰ τὸν τόπον ἀπὸ τὸν ὁποῖον παρέρχονται, ὅσον καὶ διὰ τὰ εἶδη τοῦ φορτίου τὰ ὁποῖα φέρωσι ἕως τριχὸς καὶ ἐὰν παρὰ ταῦτά τινὰς πράξῃ, θέλει παιδευθῇ.

3. ἐξεπεργασθῇ: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε ἐπεξεργασθῇ.

κζ'

27. Οί ῥηθέντες καπιτάνιοι μικρῶν τε καὶ μεγάλων πλοίων εἶναι εἰς χρέος, εὐθὺς ὁποῦ φθάσωσιν εἰς τοὺς λιμένας τῆς νήσου μας, νὰ λαμβάνωσιν τὸν βαρδιάνον τῆς ὑγείας παρῤῥησίᾳ⁴ τοῦ ὁποίου ὁ καπιτάνιος εἶναι εἰς χρέος νὰ καταθέσῃ ὅλα τὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα ἔχει τόσον αὐτὸς ὅσον οἱ συντροφοναῦταί του καὶ ἄλλος τινάς· καὶ θέλει εἶναι εἰς χρέος ἄφευκτον ὁ καπιτάνιος νὰ διορίσῃ μίαν βίζιταν γενεράλε εἰς ὅλα τὰ σεντούκια τῶν ναυτῶν καὶ εἰς τὰ κατάκρυφα μέρη τοῦ καραβίου καὶ ἕαν τινα εὖρη κατακρύπτοντα εἰδὸς τι.

κη'

28. Οἱ ῥηθέντες καπιτάνιοι εἶναι εἰς χρέος νὰ μὴν ἀφήσωσι νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τοῦ καραβίου καμμιά βάρκα οὔτε ἄνθρωπος χωρὶς τῆς ἀδείας τοῦ καπιτάν(ου) καὶ χωρὶς τὸν βαρδιάνον· οὕτω δὲν θέλει δεχθῶσι βάρκαν τινὰ καὶ ἄνθρωπον ἐκ τοῦ πρατίγου καὶ ἐκ τῆς κουραντίνας χωρὶς τὸν βαρδιάνον.

κθ'

29. Οἱ ῥηθέντες καπιτάνιοι διὰ νὰ φυλάττεται ἐπ' ἀκριβὲς ἡ κουραντίνα εἰς χρέος εἰσὶ νὰ διορίσωσι τὰς ἀναγκαίας φυλακὰς τῆς νυκτὸς καὶ δὲν θέλει συγχωρήσωσιν ἐπὶ οὐδεμιᾷ προφάσει καὶ αἰτίᾳ νὰ ἀναχωρήσῃ βάρκα τις ἢ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ καραβίου, οὔτε ἄνθρωπος καὶ βάρκα νὰ πλησιάσῃ εἰς τὸ καράβι.

λ'

30. Οἱ καπιτάνιοι εὐθὺς ὁποῦ φθάσωσι εἰς τοὺς λιμένας τῆς νήσου μας καθὼς καὶ οἱ συντροφοναῦται αὐτῶν εἶναι εἰς χρέος νὰ ὑποταχθῶσι εἰς τὰς παραγγελίας καὶ διατάξεις τῆς καγκελλαρίας τοῦ κοινοῦ.

λα'

31. Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀνθρώπων τοῦ καραβίου δύναται νὰ ἐβγάλῃ εἰς τὴν γῆν εἰδὸς τινα χωρὶς τῆς ἀδείας τοῦ καπιτάν(ου) καὶ τοῦ βαρδιάνου καραβίου καὶ τοῦ βαρδιάνου τῆς καγκελλαρίας, τόσον ἕαν εἶναι εἰς τὸν λιμένα τῆς πολιτείας ὅσον καὶ ἂν εἶναι εἰς τοὺς ἄλλους λιμένας τῆς νήσου μας.

λβ'

32. Ὅστις ἀναφανῇ παραβάτης εἰς ὅσα ἐδιωρίσαμεν ἐπάνω εἰς τὴν ὕλην τῆς ὑγείας θέλει ὑποπέσει εἰς αὐστηρὰν παιδεῖαν.

λγ'

33. Ὅσα καράβια φορτώσωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὴν Ῥούμελην ὅλην, τὴν Ἀνατολήν, Συρίαν, Αἴγυπτον καὶ τὸ Ἀρχιπέλαγος, νὰ πληρώνωσι τὰ κάμβια, διάφορα δηλαδὴ καὶ τὸ μερτικὸν τῶν συντροφοναυτῶν εἰς τὸν ἀκόλουθον τρόπον:

4. παρῤῥησία: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε παρουσία.

«διὰ Μάλταν καὶ Σικελίαν, ὅταν λάβωσι μερτικὸν τάλλαρα 30, θέλει δώσωσι διάφορον 17 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Νεάπολιν καὶ Τοῦνις, ... μερτικὸν τάλλαρα 35, διάφορον 20 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Λιβόρνον καὶ Γένοβαν, ... μερτικὸν τάλλαρα 40, διάφορον 22 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Νίτζα, Τολόνε καὶ Μαρσιλίαν, μερτικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 24 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Μαγιόρκαν, Μινόρκαν, Ταραγῶνα, Βαρκελῶνα, Βαλέντζα, Δένια μέχρι Καρθαγένεοβα, ... μερτικὸν τάλλαρα 47, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Ἀλμυρίαν καὶ Μάλαγα, Γκιβιλτέρα καὶ Ἀργαζήλην, μερδικὸν τάλλαρα 52, διάφορον 27 τοῖς ἑκατόν·

« διὰ Κάδιξ, ... μερδικὸν τάλλαρα 58, διάφορον 30 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Λισβῶνα, ... μερδικὸν τάλλαρα 70, διάφορον 35 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον, Τριέστιον καὶ Βενετίαν, μερδικὸν τάλλαρα 35, διάφορον 20 τοῖς ἑκατόν·

Ὅσα καράβια φορτώσωσιν εἰς ὅλας τὰς σκάλας Ῥωσσίας τοῦ Εὐξείνου πόντου, δηλαδὴ Μαύρης θαλάσσης ὅλης :

«Ἐὰν πωλήσῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ δώσῃ διάφορον 12 1/2 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Ἀρχιπέλαγος ἕως Τζηρῖγον, μερδικὸν τάλλαρα 25, διάφορον 15 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ τὰς Ἰονικὰς νήσους, ... μερδικὸν τάλλαρα 30, διάφορον 17 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Μάλταν καὶ Σικελίαν, ... μερδικὸν τάλλαρα 40, διάφορον 22 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Νεάπολιν καὶ Τούνις, ... μερδικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Γένοβαν καὶ Λιβόρνον, ... μερδικὸν τάλλαρα 50, διάφορον 27 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Νίτζαν, Τολόνε καὶ Μαρσιλίαν, μερδικὸν τάλλαρα 54, διάφορον 29 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Μαγιόρκα, Μινόρκα, Βαρκελῶνα, Ταραγῶνα, Βαλέντζα, Δένια, μέχρι Καρθαγένεοβας, ... μερδικὸν τάλλαρα 57, διάφορον 30 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Ἀλμυρίαν, Μάλαγα, Γκιβιλτέρα καὶ Ἀργαζήλην, μερδικὸν τάλλαρα 62, διάφορον 32 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Κάδιξ, ... μερδικὸν τάλλαρα 68, διάφορον 35 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ Λισβῶνα, ... μερδικὸν τάλλαρα 80, διάφορον 40 τοῖς ἑκατόν·

«διὰ τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον, Τριέστι καὶ Βενετίαν, μερδικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν·

Περὶ μετρητῶν ἐπιστρεφομένων

«Ἀπὸ Ρωσσίαν, Μαύρην δηλαδὴ θαλάσσαν, νὰ δίδωσι διάφορον 6 τοῖς ἑκατόν.

«Ἀπὸ Κωνσταντινουπόλιν καὶ Ἀσπρην θάλασσαν ὅλην, ... διάφορον 4 τοῖς ἑκατόν.

Περὶ δατζίου κοινοῦ

Τὸ λεγόμενον κοινὸν δάτζιον νὰ πληροῦται ἀπὸ τὰ κέρδη τῶν καραβίων, τὸ ὁποῖον ἐδιωρίσθη νὰ δίδῃ ἰσὶ καράβι 3 τοῖς ἑκατόν.

λδ'

34. Οἱ καπιτάνιοι τῶν καραβίων εἶναι εἰς χρέος ὄντας εἰς Ὑδραν νὰ ἐγνωρίσωσιν εἰς κάθε αὐτῶν κίνημα τοῦ καραβίου καὶ καρίκου αὐτοῦ τὸν παρτζινέβελον διρετόρον· ἐτοῦτος δὲ θέλει προσφερθῇ μετὰ τῶν λοιπῶν συμμετόχων κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ συμφωνητικοῦ γράμματος ὅπου ἔχει μετ' αὐτῶν

λε'

35. Κανένας καπιτάν(ος) δὲν δύναται οὔτε νὰ ἀνασκευάσῃ τὸ καράβι ὅπου διοικεῖ (δηλαδὴ νὰ ὑεφυλλιάσῃ), τόσον εἰς Ὑδραν ὅσον καὶ εἰς κάθε ἄλλον τόπον, χωρὶς τὴν ἔγγραφον ἄδειαν τῶν παρτζινεβέλων, οὔτε καράβι καινούργιον νὰ κατασκευάσῃ ἢ νὰ ἀλλάξῃ ἢ νὰ ἀγοράσῃ, χωρὶς ὡς εἴπομεν τῆς ἐγγράφου ἀδείας τῶν παρτζινεβέλων. Καὶ ἐάν τις παρὰ ταῦτα πράξῃ, θέλει μείνῃ εἰς βάρος αὐτοῦ τὸ καράβι καὶ θέλει εἶναι εἰς χρέος νὰ πληρώσῃ μὲ ὅλα τοῦ τὰ καλὰ, κινητὰ καὶ ἀκίνητα.

λστ'

36. Τὰ καπιτάλια ὅπου λαμβάνουσιν οἱ παρτζινεβέλοι καὶ καπιτάνιοι ἀπὸ κάθε καμβιστὴν (καμπιαδόρον δηλαδὴ) εἶναι εἰς χρέος ἕκαστος ἐξ αὐτῶν νὰ ἐπιστρέφῃ ὅτε ζητηθῶν, καθὼς ἀκόμη εἰς καιρὸν ζημίας ὁ καθεὶς εἶναι εἰς χρέος νὰ πληρώσῃ ἐκεῖνα ὅπου ἔλαβεν ὁ ἴδιος. Καὶ δὲν θέλει εἶναι ποτε ρισπονσάμπιλες εἰς ἐκεῖνα ὅπου ἔλαβον οἱ λοιποὶ συμμετόχοι τοῦ καραβίου, δηλαδὴ δὲν θέλει εἶναι ὑποκείμενος νὰ πληρώσῃ διὰ τινὰ ἄλλον συμμετόχον αὐτοῦ.

λζ'

37. Ἐὰν καπιτάν(ος) τινὸς δρομοποιουμένου ἐπανεβῇ εἰς τὸ καράβι αὐτοῦ ζημία τις εἰς τὴν τὴν ἀποσκευὴν καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ διὰ τοιαύτην κατεπεύγουσαν περίστασιν χρειασθῇ ἄσπρα πρὸς διόρθωσιν τῆς ἀποσκευῆς, ὁ καπιτάν(ος) δύναται ἐλευθέρως νὰ ἀσκήσῃ ἄσπρα ὅπου εὐρεθῇ· καὶ θέλει εἶναι εἰς χρέος νὰ ἔχῃ ἐγγράφους καὶ ἐνυπογράφους τοὺς λογαριασμοὺς τῶν εἰδῶν ὅπου ἡγόρασε πρὸς διόρθωσιν τοῦ καραβίου τῆς ἀποσκευῆς, οἱ δὲ παρτζινεβέλοι εἶναι εἰς χρέος νὰ πληρώσωσι τὸ τοιοῦτον χρέος.

λη'

38. Ἐὰν συνέβῃ ποτὲ μεταξὺ παρτζινεβέλων καὶ καπιτάν(ου) ἢ παρτζι-

νεβέλου μετ' ἄλλου παρτζινεβέλου διαφωνία τις ἐπάνω εἰς τὸ συντροφικὸν αὐτῶν καράβι καὶ διὰ τοιαύτην αἰτίαν θελήσωσι νὰ διαλύσωσι τὴν συντροφίαν αὐτὴν καὶ μεταξὺ αὐτῶν δὲν δύνανται νὰ διαλύσωσιν αὐτήν, θέλει ἀναφέρωσιν αὐτὴν εἰς τὴν βουλὴν τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν πληρεξουσίων, οἵτινες θέλει διαλύσωσιν αὐτὴν ἐλευθέρως. Ὁμοίως θέλει διαλύσωσι καὶ πᾶσαν ἄλλην διαφωνίαν ἐπάνω εἰς πεπαλαιωμένον τινὰ καράβι.

λθ'

39. Ὅσων καραβίων περισσεύσωσιν ἄσπρα ἀπὸ τὰ καπιτάλια τὰ ὅποια ἔχωσιν ὅτε ὑπάγουν εἰς τὴν σκάλαν καρικατόρου καὶ θελήσωσι νὰ ἐπιστρέψουν αὐτὰ τοῖς καμβίσταις, θέλει δώσωσι κάμβιον ὡς εἰς τὸ κεφάλαιον 33.

μ'

40. Τὰ καράβια ὅπου πωλήσωσι εἰς τὴν Εὐρώπην τὰ κάρικα των καὶ πιάσωσι τὰ καπιτάλια καὶ τὸ διάφορον δὲν εἶναι σωστὸν, ὡς διαλαμβάνει τὸ κεφάλαιον τῶν καμβίων θαλασσίων, εἰς χρέος εἰσὶν οἱ καπιτάνιοι νὰ φέρωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῆς ἐκκαθαρίσεως εἰς τὴν βουλὴν τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν, ἵνα ὑπ' αὐτῶν διακριθῇ.

μά'

41. Τὰ καράβια ὅπου πωλήσωσιν εἰς Εὐρώπην καὶ ψωνίσωσι πραγματείας, ἐὰν ἔχωσι τὰ διάφορα σωστά, θέλουσιν εἶναι αὐταὶ διὰ λογαριασμὸν τοῦ καραβίου. Ἐξ ἐναντίας, θέλει ἀναφερθῇ ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις εἰς τὴν διάκρισιν τῆς βουλῆς.

μβ'

42. Ἐὰν γένῃ καὶ καράβι τινὰ ἐπιστρεφόμενον ἀπὸ τὴν Εὐρώπην δὲν πιάσῃ εἰς Ὑδραν καὶ εὐρίσκοντας ὁ καπιτάν(ος) αὐτοῦ ἄλλον πατριωτικὸν ἢ καὶ σπετζιώτικον, οἱ καπιτάν(οι) τῶν ὁποίων νὰ εἶναι γνωστοὶ καὶ τίμιοι, δύνανται νὰ στείλῃ δι' αὐτῶν εἰς Ὑδραν τὰ διάφορα ἂν ἔχῃ ἢ καὶ μέρος ἐκ τῆς σερμαγιᾶς. Ἐξ ἐναντίας, θέλει εἶναι εἰς χρέος νὰ ἔλθῃ εἰς Ὑδραν ἀφ' οὗ ἀποφορτώσῃ. Ἄν δὲ καὶ τότε δὲν δυνηθῇ νὰ ἔλθῃ, εὐρίσκοντας εἰς τὸν δρόμον ὅπου κάμει ἀπὸ τὰ εἰρημένα καράβια τὰ ὅποια πλέουσι διὰ τὴν πατρίδα, εἶναι εἰς χρέος νὰ τὰ ἐξαποστείλῃ. Ἐξ ἐναντίας καὶ παραμελήσῃ νὰ τὰ στείλῃ, θέλει λογίζεται τὸ διάφορον ἐκεῖνο ὡς καὶ ἡ λοιπὴ σερμαγιὰ τοῦ καραβίου.

μγ'

43. Ἐὰν γένῃ καὶ καράβι τινὰ μετὰ τὴν πώλησιν τοῦ καρίκου ὅπου κάμει εἰς τὴν Εὐρώπην ναυλωθῇ διὰ τὸν Λεβάντε καὶ δι' αὐτὸν τὸν ναῦλον χρειασθῇ νὰ δώσῃ καπιτάλια ἐπάνω εἰς τὸ πρᾶγμα, ὁ καπιτάν(ος) εἶναι εἰς χρέος πρῶτον μὲν νὰ βάλῃ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του τὸ πρᾶγμα καὶ ἔπειτα νὰ μετρήσῃ τὰ φόνδα. Καὶ εἶναι εἰς χρέος ὁ καπιτάν(ος) νὰ παρατηρήσῃ ἂν εἶναι τὸ πρᾶγμα ἐκεῖνο ποιότητος καλῆς [[ποιότητος]] καὶ νὰ ἀχρηῇ διπλὴν τοῦλάχιστον τὴν ποσότητα τῶν φόνδων ὅπου ἔδωκεν ὁ καπιτάν(ος)

εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, κάνοντας καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἔγγραφα τακτικὰ πρὸς ἀσφάλειαν τελείαν τῶν φόνδων. Καὶ ἂν ὁ καπιτάν(ος) δὲν εἶναι ἀρκετὸς νὰ ἐγνωρίσῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τόσον εἰς τὴν ποιότητα ὅσον καὶ εἰς τὴν τιμὴν, θέλει κάμει νὰ θεωρηθῇ αὐτὸ ὑπὸ πραγματευτῶν τιμίων καὶ νὰ τιμηθῇ καὶ τότε νὰ γίνεταί ὁ ναῦλος. Καὶ ἂν ἀπ' ἐναντίας πράξῃ ὁ καπιτάν(ος) καὶ εἰς τὸν τόπον ὁποῦ ὑπάγῃ μὲ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ ζημιωθῇ, ὁ καπιτάν(ος) εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ καπιτάλια σῶα τοῖς καμβίσταις, ὁμοῦ καὶ τὰ διάφορα, τὰ ὁποῖα ἔκαμεν ἐκεῖ ὁποῦ ἐπώλησεν.

μδ'

44. Τυχὸν καὶ καράβι τινὰ πωλήσαν εἰς Εὐρώπην ἐμπλέχθῃ ἡ σερμαγιὰ του καὶ τὰ βλησίδια εἰς τὸν πραγματευτὴν καί, διὰ νὰ μὴ χρονοτριβῇ ἐκεῖ, ἐναυλωθῇ εἰς δεύτερον ταξίδιον ἢ κρεντιδάρουν τὸν καπιτάν(ον) καὶ φορτώσῃ διὰ λογαριασμὸν τῆς συνδροφίας πάλιν, ὅταν τελειώσωσι τὸ δεύτερον ταξίδιον καὶ ἡ σερμαγιὰ ἀκόμῃ δὲν εἶναι ἐλευθερωμένη, δὲν δύνανται οὔτε τὸν ναῦλον νὰ μοιράσωσιν οὔτε τὸ κέρδος τὸ ὁποῖον ἀπῆλauseν εἰς αὐτὸ τὸ ταξίδιον διὰ λογαριασμὸν των, ἀλλὰ θέλει ἔλθωσιν εἰς Ὑδραν διὰ νὰ διακριθῇ τὸ τοιοῦτον ὑπὸ τῆς βουλῆς.

με'

45. Ἐὰν καράβι τινὰ ἐναυλωθῇ εἰς Εὐρώπην ὁποῦ πωλήσῃ διὰ τὴν Ἀμερικὴν, δὲν δύναται νὰ κρατήσῃ ἀπὸ τὴν σερμαγιὰν περισσότερον ἀπὸ τὸ ἐν τρίτον, τὰ δὲ δύο τρίτα καὶ τὸ διάφορον ὅλης τῆς σερμαγιᾶς εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐξαποστείλῃ εἰς Ὑδραν μὲ καράβι πατριωτικὸν καπιτάν(ον) τίμιον ἢ μὲ σπετζιώτικον καράβι καὶ καπιτάν(ον) τοιοῦτον. Χωρὶς δὲ τὴν οἰκονομίαν ταύτην νὰ μὴ δύναται ὁ καπιτάν(ος) νὰ μεταχειρίσῃ τὸ τοιοῦτον ταξίδιον. Νὰ εἶναι καὶ συντροφευμένη ἡ σερμαγιὰ μὲ ἀνθρώπους τοὺς πλέον πιστοὺς αὐτοῦ.

μστ'

46. Ἐὰν εἰς τὴν πιάτζαν ὁποῦ πωλήσωσι τὰ καράβια ἀναφανῇ κέρδος τι ἢ ζημία ἐκ τῆς μονέδας, ἡ τοιαύτη ἢ τὸ κέρδος αὐτὸ νὰ καταβάλλεται εἰς τὸ κάρικον ὁποῦ μέλλει νὰ κάμῃ, δηλαδὴ εἰς τὴν μεγάλην μέσην, ὁ δὲ καπιτάν(ος) εἶναι ἐλεύθερος νὰ λαμβάνῃ ὁποῖαν μονέδα ἐνεκρίνῃ εὐλογοφανῇ.

μζ'

47. Ἐὰν ἀναφανῇ ἡθέλεν εἰς τὴν πιάτζαν ὁποῦ πωλήσωσι τὰ καράβια τὰ κάρικα αὐτῶν ζημία καὶ ὁ καπιτάν(ος) θελήσῃ νὰ κάμῃ τὰ φόνδα εἰς μονέδα ὁποῦ δύναται νὰ ἐλπίσῃ κέρδος εἰς τὸν καρικατόρον, εἶναι ἐλεύθερος νὰ τὸ ἀκολουθήσῃ. Καὶ ἂν πληρουμένη ἡ ζημία περισσεύσῃ κέρδος, τὸ τοιοῦτον θέλει βληθῇ εἰς τὸ μελλούμενον κάρικον, δηλ(αδῇ) εἰς τὴν μεγάλην μέσην.

μη'

48. Ἐὰν τινὰς τῶν καπιτανίων ἀνασχεύασι τὸ καράβι ἢ νέον κατα-

σκευάση, είναι εις χρέος νὰ πέμψη εις Ὑδραν τὰ καπιτάλια καὶ κάμβια αὐτῶν, μὲ καράβι ὑδραϊκὸν ἢ σπετζιώτικον.

μθ'

49. Ἐὰν πάλιν τινὰς ἐξ αὐτῶν κάμη ἀλλαγὴν τὸ καράβι τοῦ ἢ ἄλλον ἀγοράσῃ, δύναται ἐλευθέρως νὰ κομίσῃ μετ' αὐτῶν τὰ καπιτάλια· ἢ τοιαύτη ὅμως ἀλλαγὴ νὰ εἶναι διὰ θελήσεως τῶν παρτζινεβέλων αὐτοῦ ἐγγράφου.

ν'

50. Οἱ καπιτάνιοι εἶναι εις χρέος εὐθὺς ὅπου ἀποφορτώσωσι εις πᾶσαν σκάλαν νὰ προσκαλέσωσι πέντε τῶν συντροφοναυτῶν τοῦ καραβίου, παρῶν⁵ τῶν ὁποίων θέλει κάμωσι τὸν λογαριασμὸν καὶ θέλει εἰπωσιν αὐτοῖς πόσον κοστίζει το πρᾶγμα ὅπου ἔβαλον. Ὁμοίως καὶ ὅταν πωλήσωσι.

να'

51. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις αὐτοὶ οἱ καπιτάνιοι ἐὰν ποτε προσκλαυθῶσιν οἱ συντροφοναῦται αὐτῶν, νὰ παραστήσωσι εις τὴν βουλὴν τοὺς λογαριασμοὺς αὐτῶν τακτικοὺς καὶ ἐνυπογράφους ἐκ τῶν ῥακομανταταρίων.

νβ'

52. Οἱ ῥηθέντες καπιτάνιοι εἰσιν εις χρέος νὰ προσφέρωνται μὲ τοὺς συντροφοναύτας των μὲ πᾶσαν φιλανθρωπίαν, διὰ νὰ σώζεται μεταξὺ αὐτῶν ἡ καλὴ ἀρμονία.

νγ'

53. Οὐδεὶς τῶν καπιτάνιων δύναται νὰ δώσῃ εις ἄλλον καράβι οὔτε ἀπὸ τὴν σερμαγιά οὔτε ἀπὸ τὰ μαξούλια αὐτῆς δίχα τῆς ὀρδινίας τῶν παρτζινεβέλων καὶ δίχα αἰτίας ναυλοποιήσεως ἢ ἀνασκευῆς καὶ κατασκευῆς ὡς τὰ ἄρθρα Νο 45 καὶ 48.

νδ'

54. Τὰ καράβια ὅπου ναυλωθῶσιν ἀπὸ τὸν Λεβάντε καὶ μετρήσωσι φόνδα οἱ καπιτάνιοι ἐπάνω εις τὰς πραγματείας ὅπου ἤθελον ἱμβαρκάρεῖ καὶ εις τὸν πηγαιμὸν αὐτῶν διὰ τὸ δεστίνο των πιασθῶσιν ἀπὸ ἀρμαμέντα ἢ κορσάρικα καὶ δι' αἰτίας δημεύσωσι τὰς πραγματείας, δηλαδὴ τὸ κάρικον πρέζα, καὶ χαθῶσι τὰ φόνδα, ὃ δὲ ναῦλος δοθῇ, νὰ μὴ δύναται ὁ καπιτάν(ος) καὶ οἱ συντροφοναῦται αὐτοῦ νὰ μοιράσωσιν αὐτὸν, ἀλλὰ νὰ ἔλθωσιν εις Ὑδραν διὰ νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις ὑπὸ τῆς βουλῆς.

νε'

55. Ἐὰν συνέβῃ εις κανένα καράβι χύσις ἢ κούρσευμα ἢ τζάκισμα ἢ ζημία τῶν φόνδων, ἢ τοιαύτη ἀκολουθῇ ἐξ ἴσου, δηλαδὴ τόσον εις τὴν σερμαγιὰν ὅσον καὶ εις τὰ βλησίδια τῶν συντρόφων.

5. παρῶν⁵: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε παρουσία.

νστ'

56. Ἐὰν συνέβῃ ἤθελεν εἰς κανένα καράβι μικρὰ χύσις καὶ εἰς τὴν σκά-
λαν ὅπου πωλήσωσι πιασθῶσι τὰ φόνδα, νὰ εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐβγάλῃσι
τὴν σερμαγιὰν καὶ τὰ βλησίδια, διάφορα δὲ νὰ μὴν ἐβγάλῃσιν οὔτε μερ-
δικὸν νὰ κάμωσι, ἀλλὰ νὰ φέρωσιν αὐτὰ ὅλα εἰς Ἰδραν ὁμοῦ καὶ τὴν
ἐκκαθάρισιν τῆς πωλήσεως αὐτοῦ τοῦ καρίκου ἀπὸ τὸν ῥακομαντατάριον
διὰ νὰ θεωρηθῇ ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις ὑπὸ τῆς βουλῆς τῶν κατὰ καιρὸν
κριτῶν.

νζ'

57. Ἐὰν εἷς τινα καράβι συνέβῃ ἤθελε χύσις ἢ κούρσεμα εἰς τὸ κάρικον,
εἰς τοιαύτην ἀβαρίαν, ζημίαν δηλαδὴ, τὸ καράβι δὲν ἐνέχεται. Καὶ ἐὰν
ἀκολουθήσῃ κούρσευμα εἰς τὰ πράγματα τοῦ καραβίου, εἰς τὴν ἀποσκευὴν
δηλ(αδῇ) αὐτοῦ καὶ εἰς κάθε ἄλλον εἶδος καραβίου ἢ ἀπὸ φουρτούναν ρι-
φθοῦν εἰς τὴν θάλασσαν, ἀπὸ τοιαύτην ἀβαρίαν τὸ κάρικον εἶναι ἐλευθε-
ρον. Καὶ ἐὰν συνέβῃ χύσις ἢ κούρσευμα εἰς τὸ κάρικον καὶ εἰς τὰ πράγμα-
τα τοῦ καραβίου, οἱ μὲν παρτζινέβελοι καραβίου χάνουσι τὰ τοῦ καραβί-
ου, οἱ δὲ καπιταλισταὶ χάνουσι τὰ {τὰ} τοῦ καρίκου. Καὶ ἐὰν ὅλον τὸ κάρ-
ικον ριφθῇ εἰς τὴν θάλασσαν ἢ ληφθῇ ἀπὸ κορσάρων, χάνονται τὰ καπι-
τάλια. Ὁμοίως, ἂν ληφθῇ τὸ καράβι, ἡ σερμαγιὰ μένει ἐλευθέρα.

νη'

58. Ἐὰν εἷς τινα ξεφόρτωτον καράβι συνέβῃ ναυάγιον (τζάκισμα δη-
λαδῇ) καὶ σωθῇ ἡ λεγομένη σερμαγιὰ τὸ δὲ καράβι χαθῇ, ἡ σερμαγιὰ αὐτὴ
μένει ἐλευθέρα, δὲν ἐνέχεται δηλαδὴ εἰς τὸ ναυάγιον· εἶναι ὅμως ὑποκει-
μένη νὰ ἐκπληρώσῃ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἔξοδα, τὰ ὅποια ἤθελε κάμει ὁ καπι-
τάν(ος) εἰς τοὺς συντροφοναύτας του, εἰς ζωτροφίαν καὶ ναῦλον αὐτῶν·
καὶ πρὸς τοῦτοις εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐκπληροῖ καὶ ὅλα τὰ ἔξοδα ναύλου εἰς
λείψανά τινα ἐκ τοῦ ναυαγίου. Ἄν δὲ τὸ καράβι εὑρεθῇ φορτωμένον καὶ
ναυαγήσῃ καὶ γλυτώσῃ ἀπὸ τὴν ἀποσκευὴν του τὰ χαλάκια δηλαδὴ καὶ
ἀπὸ τὸ κάρικον, αὐτὰ τὰ ἔξοδα ὅπου ἀκολουθήσωσι πρὸς ζωτροφίαν τῶν
συντροφοναυτῶν καὶ ναῦλον ἕως εἰς τὴν πατρίδα καὶ φέρωσι καὶ τὰ εἰρη-
μενα χαλάκια, νὰ γίνῃ ἡ ἔξοδος αὐτὴ ὅλη ἀπὸ τὸ σωθὲν μέρος φορτίου. Ἄν
δὲ ὁ ναῦλος καὶ τὰ ἔξοδα εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὸ σωθὲν μέρος φορτίου,
εἶναι εἰς χρέος ὁ καπιτάν(ος) μετὰ τῶν παρτζινεβέλων αὐτοῦ νὰ ἐπιφορ-
τωθῶσιν αὐτά. Ἄν δὲ τὸ σεσωσμένον πρᾶγμα ἐκ τοῦ φορτίου εἶναι περισ-
σότερον ἀπὸ τὰ ἔξοδα, τὸ περίσσευμα ἀνήκει τῆς σερμαγιᾶς.

νθ'

59. Ἐὰν τινὰς ἐκ τῶν παρτζινεβέλων καραβίου δὲν δυνηθῇ νὰ ἐκπλη-
ρώσῃ ζημίαν τινὰ ἀναλογουμένην αὐτῷ συμβαίνουσιν ἐπὶ τοῦ καραβίου, ἢ
βουλὴ τῶν κατὰ καιρὸν κριτῶν θέλει ὑποχρεώσῃ τὸν τοιοῦτον νὰ πληρώσῃ
αὐτὴν τὴν ζημίαν μετὰ τὴν πώλησιν τοῦ συμφέροντος ὅπου ἔχει εἰς αὐτὸ τὸ
ζημιωθὲν καράβι. Καὶ αὐτὸ οὕτω καὶ οὐχὶ ἀλλέως.

ξ'

60. Ὅταν ἓνα καράβι πωλήσῃ εἰς Εὐρώπην τὸ κάρικόν του καὶ θελήσῃ ὁ καπιτάν(ος) αὐτοῦ νὰ κάμῃ καὶ δεύτερον ταξίδιον ἢ ἐναυλωθῇ διὰ τινὰ μέροσ, εἶναι εἰς χρέος νὰ μοιράσῃ τοῖς συντροφοναύταις του δίδων αὐτοῖς τὸ ἀνῆκον δίκαιον ἐκ τοῦ τετελειωμένου ταξιδίου καὶ τότε, ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν εὐχαριστηθῶσιν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ δευτέρου ταξιδίου, θέλουσι εἶναι ἐλεύθεροι καὶ δύνανται νὰ διασπαρκαρισθῶσιν ἐλευθέρως, ὅπου μοιράσωσι.

ξα'

61. Ὅσοι δὲ τῶν συντροφοναυτῶν ἐμμείνωσι πρὸ τῆς τελειώσεως τοῦ ταξιδίου, δὲν δύνανται ἐπ' οὐδεμιᾷ προφάσει ζητῆσαι ἐκ τοῦ πεποιημένου μερδικοῦ, ὥσάν ὅπου αὐτοὶ ἐλιποτάκτησαν.

Περὶ συντροφοναυτῶν

ξβ'

62. Μισεύοντα τὰ καράβια διὰ τὸν καρικατόρον δὲν δύνανται οἱ συντροφοναῦται αὐτῶν διὰ οὐδένᾳ δικαιολόγημα ἐμμεῖναι ἐκ τῶν καραβίων, ἀλλ' εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐξακολουθήσωσιν ἕως οὗ τελειωθῇ τὸ ταξίδιον, τὸ ὅποιον ἐπιχειρήσῃσαν. Καὶ ἐάν τινες ἀναφανῶσιν ἀσθενεῖς καὶ ἀνάξιοι εἰς τὴν ἐξακολουθήσῃ τοῦ ταξιδίου καὶ ὁ καπιτάν(ος) ἀναγκασμένος νὰ βάλῃ ἄλλους εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀσθενῶν μὲ μερδικὸν ἢ μὲ πάγαν μηνιαίαν, ὅταν τελειωθῇ τὸ ταξίδιον αὐτὸ καὶ θελήσωσι νὰ μοιράσωσι, θέλει προεσπαριθμῆσῃ καὶ τὰ μερδικὰ τῶν ἀσθενῶν, διὰ νὰ λάβωσι καὶ αὐτοὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἰσάριθμον μερδικόν, τὸ ὅποιον ἔλαβον οἱ ὑγιεῖς καὶ κεκοπιακότες.

ξγ'

63. Ἐάν τινες τῶν συντροφοναυτῶν λαμβάνοντες κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς πιάτζας μας ἄσπρα δάνεια ἀπὸ τὸν καπιτάνον τζουρμαριζόμενοι, μετὰ ταῦτα δὲ τζουρμαρισθῶσι μὲ ἄλλον καπιτάνον, οἱ τοιοῦτοι εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐπιστρέψωσιν ἀμέσως τὰ ὅσα ἔλαβον ἀπὸ τὸν πρῶτον.

ξδ'

64. Ἄν δὲ πάλιν τινὲς ἐξ αὐτῶν λιποτακτήσωσι τόσον εἰς τὸν καρικατόρον ὅσον καὶ εἰς πιάτζαν τινὰ τῆς Εὐρώπης ὅπου πωλήσωσιν, εἶναι εἰς χρέος ἄφευκτον νὰ ἐπιστρέψωσι τῷ καπιτανίῳ τὰ ὅσα εἰσὶ πρὸς αὐτὸν χρεῶσται καὶ τότε νὰ μείνωσι ἀπὸ τὸ καράβι καὶ ἐμμείναντες δὲν θέλει δυνηθῇ οὐδὲν καράβι πατριωτικὸν νὰ δεχθῇ αὐτοὺς.

ξε'

65. Ἐάν τινες πάλιν ἐξ αὐτῶν ἀναφανῶσιν ἐναντίοι εἰς τὴν ὀρθὴν γνώμην τοῦ καπιτάν(ου), ἥτις ἀποβλέπει πρὸς τὸ κοινὸν ὄφελος, ἢ σύγχισιν ἐγείρωσιν εἰς τὴν συντροφίαν τοῦ καραβίου ἢ λιποτακτήσωσιν ἢ ἀταξίαν τινὰ ποιήσωσι μέσα εἰς τὸ καράβι, οἱ τοιοῦτοι, ὅταν ἀναφανῶσιν ἐν τῇ πατριδί, θέλει παιδευθῶσιν ὑπὸ τῆς βουλῆς.

>> διμιτριος τζαμαδος	»
>> δημήτρι(ος) Κριεζής	»
>> γεώργιος κουντουριώτης:-	»
>> γεώργης χατζη γκιδνη -	»
>> φραντζέσκ(ος) δ. Βουλγάρι.	»
>>	»
(ΤΣ) ⁶	(ΤΣ) ⁷

6. Έχει σφραγιστεί με τη «μεγάλη σφραγίδα» της κοινότητας, που, όπως είναι γνωστό, αποτελείται από τέσσερα κομμάτια. Έχει στη μέση το Χριστό, αριστερά και δεξιά πάνω από τους ώμους του το γνωστό IC XC, ενώ περιμετρικά, αρχίζοντας από το κέντρο πάνω την εξής επιγραφή (με κεφαλαία γράμματα): « + ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΝΗCOY ΥΔΡΑΣ :1808: IOYΝIOY:12».

7. Πρόκειται προφανώς για τη σφραγίδα του Νικολάου Δημητρίου Κοκοβίλα, που χωρίζεται στη μέση με μια οριζόντια γραμμή. Στο κάτω μισό έχει σε δύο σειρές, στην πάνω ΚΝΔ (κεφαλαία) και στην κάτω 1812. Στο πάνω μισό έχει πιθανόν επιγραφή στα τούρκικα με αραβικό αλφάβητο.

III

Θαλασσοεμπορικοί νόμοι

Leggi stabilite dalli nostri antenati riguardo il nostro commercio marittimo
l' unica rissorsa di tutti gl' abitanti di questa Isola e Città d' Idra.—

Anno 1818

1 / α'. Οἱ καπιτάνιοι τῶν караβίων εἶναι εἰς χρέος ὅτε εἰς Ὑδραν εὐρί-
5 σκωνται νὰ ἐγνωρίσωσιν εἰς κάθε κίνημα αὐτῶν караβίου καὶ καρίκου
αὐτοῦ τὸν παρτζινέβελον διρετόρον καὶ ἐτοῦτος θέλει ἀκολουθήσει μετὰ
τῶν λοιπῶν παρτζινεβέλων αὐτοῦ κατὰ τὸ συμφωνητικὸν γράμμα ὅπου
ἔχουσι.

2 / β'. Ἐὰν κανένα καράβι τύχη εἰς τὸν δρόμον ὅπου κάμει καὶ ζημιωθῇ,
10 δηλαδὴ ἢ κατάρτι τζακίση ἀπὸ φουρτοῦναν ἢ τὰ πανία αὐτοῦ χαλάσῃ ἢ καὶ
ἄλλην τινὰ ζημίαν τοῦ караβίου ὑποφέρῃ, δύναται εἰς ὅποιον πιάτξαν καὶ
τόπον φθάσῃ νὰ κάμῃ τὴν ἀναγκαίαν διόρθωσιν, ἀσηκώνοντας ἄσπρα ἀπὸ
τὸν ῥακομαντάριον ὅσα χρειασθῶσι καὶ νὰ ἔχῃ καὶ τοὺς λογαριασμοὺς πα-
στρικοὺς καὶ ὑπογραμμένους ἀπὸ τὸν ῥακομαντάριον.

15 3 / γ'. Ἐὰν ἀνασκευάσῃ ἢ θέλῃ ποτε ὁ καπιτάνιος τὸ καράβι του, δη-
λαδὴ ξεφυλλιάσῃ, τόσον εἰς Ὑδραν ὅσον καὶ εἰς ἄλλον τινὰ τόπον, πρέπει
νὰ ἔχῃ τὴν ἀδειαν ἀπὸ τοὺς παρτζινεβέλους του. Χωρὶς δὲ τῆς ἀδείας
αὐτῶν ἂν τὸ κάμῃ, θέλει εἶναι εἰς βάρος τοῦ καπιτάνιου καὶ θέλει πληρώ-
σει ὅλην τὴν ζημίαν μὲ τὰ καλὰ αὐτοῦ, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, παρόντα καὶ
20 μέλλοντα.

4 / δ'. Τυχὸν δὲ καὶ καπιτάνιὸς τινὰς ἤθελεν ἀνασκευάσῃ, ὡς εἵπομεν,
τὸ καράβι του εἰς ἄλλον τινὰ τόπον, δηλαδὴ ξεφυλλιάσῃ αὐτό, τότε εἶναι
εἰς χρέος νὰ στείλῃ εἰς Ὑδραν τὴν σερμαγιάν, τὰ καπιτάλια δηλαδὴ, μὲ
καράβι ὑδριώτικον, καπιτάνιον τίμιον, ἢ μὲ σπετζιώτικον, γινώριμον καπι-
25 τάνιον καὶ τίμιον, καὶ νὰ συντροφεύσῃ αὐτὰ τὰ ἄσπρα μὲ δύο ἀνθρώπους
πιστούς.

1-3 leggi- anno 1818 AT B(παρλπ 1818): παρλπ. Γ Το κείμενο έχει τεθεί σαν επι-
κεφαλίδα και είναι γραμμένο μόνο στα ιταλικά. Η μετάφρασή του έχει ως εξής: «Νόμοι
που ετέθησαν από τους προγόνους μας και αφορούν το θαλάσσιο εμπόριό μας, τη μονα-
δική πρόσοδο όλων των κατοίκων αυτού του νησιού και της πόλης της Ὑδρας. Έτος
1818.» 1 commercio T : comercio AB | marittimo T 2 gl': gli T 4 ἀρίθμηση ἀρ-
θρων (το ελληνικό κείμενο έχει ελληνικούς αριθμούς) παρλπ. ΒΓ | α: κεφάλαιον Α ΤΚ
5 ἐγνωρίσωσιν Γ | καὶ караβίου T 6 παρτζινέβελον ABΓ παρτζινέβελον T 7
παρτζινεβέλων: συμμετόχων T 8 ἔχουσιν T 11 δύναται με φθάσῃ μετρε T 13
ὅσα: ὅσα αὐτῶ T 13-14 παστρικοὺς - ῥακομαντάριον: καθαροὺς καὶ ὑπογεγραμμέ-
νους ἀπ' αὐτόν T 15 ποτε ἤθελεν T | καπιτάνιος: καπιτάνος T και στους παρακάτω
συχ : 18 (καπιτάνου), 21, 27, 30, 35, 44, 49, 53, 55, 60, 64, 69, 74, 83, 85, 88, 101, 106 (κα-

1. Li Capitani dei bastimenti sono obbligatti quando sono in questa Città loro Patria riconoscere in tutto, e da per tutto il volere del loro principale detto Direttore e questo dovrà intendersi con gl' altri interessanti a tenor del loro Scritto Sociale.
- 5 2. Se a qualche bastimento camin facendo gl' accadesse sinistro alcuno, cioè rotura nelli alberi, o nella manovra o qualsisia dano il Capitano potrà liberamente al suo aprodo in qualunque piazza risarcire il sofferto dano prendendo monetta in prestito quanta ne abbisognasse dal suo raccomandatario.
- 10 3. Se per caso alcun Capitano rissolvesse a riffare il bastimento che comanda sia in questa Città d' Idra come altrove non potrà eseguirlo senza il volere delli suoi Principali detti parcineveli, e se alcun di questi osasse a violare l' articolo presente sarà soggetto.
- 15 4. Bissolvendo alcun Capitano a riffare il suo bastimento dovrà spedire li suoi capitali in Idra con bastimenti Idriotti o Spezziotti osservando che detti Capitani sieno conosciuti e di ottimo carattere, e di più essere acompagnati detti capitali con due de suoi marinari li più fedì.

1 obbligati *BI* 5 facendo: *pacendo* *I* | *acadesse* *I* 6 Capitano *I* 7 sofferto 9 *μτ* raccomandatario *B* *προσθ* con dichiarazioni sufficenti dal medesimo 10 Capitano | rificare *BI* 11 eseguirlo *I* 12 parcineveli *AI*: parcineveli *B* 13 soggetto: *εδώ τελ* *I* *μτ* soggetto *B* *προσθ* a Subire tutti li danni colli Suoi beni Presenti e Futuri

πιτάνους), 117, 120, 129, 143, 144, 148 (καπιτάνω), 151-152 (καπιτάνου) 15-16 δηλαδή ξεφυλλιάση: σε παρένθεση στο *T* 21 ως είπομεν: ως ειρηται *T* 22 δηλαδή ξεφυλλιάση: σε παρένθεση στο *T* | αυτό: *παρλπ* *T* 23 τὰ καπιτάλια δηλαδή: σε παρένθεση στο *T* 24-26 ὑδριώτικον-: τίμιον: Ὑδραίικον ἢ Σπετσιώτικον, οἱ καπιτάνιοι τῶν ὁποίων νὰ ᾔναι τίμιοι καὶ ἐγνωρισμένοι *T* 25 δύο: δύο *ABI* δύο αὐτοῦ *T*

5 / ε'. Ὅμοίως θέλει προσφερθῇ καὶ ἐάν τινας καπιτάνιος ὅπου πωλήσει τὸ κάρικον ἤθελεν ἀποφασίσαι νὰ κάμῃ καινούργιον καράβι, νὰ στείλῃ τὰ καπιτάλια καὶ τὸ διάφορον με καράβι ὑδριώτικον ἢ σπετζιώτικον, τίμιοι
30 νὰ εἶναι οἱ καπιτάνιοι καὶ γνώριμοι καὶ μὲ δύο αὐτοῦ ἀνθρώπους.

6 / στ'. Ἐὰν κανέννας καπιτάνιος ἀλλάξῃ τὸ καράβι του ἢ ἄλλον ἀγοράσῃ, πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἀδειαν ἐγγραφον ἀπὸ τοὺς παρτζινεβέλους του, ἀλλέως θέλει εἶναι εἰς βάρος του καὶ θέλει εἶσθαι ὑποκείμενος νὰ πληρώσῃ αὐτὸ καὶ κάθε ζημίαν μὲ ὅλα του τὰ καλὰ, κινητὰ καὶ ἀκίνητα.

35 7 / ζ'. Κανέννας καπιτάνιος δὲν ἡμπορεῖ νὰ δώσῃ εἰς ἄλλον καράβι οὔτε ἀπὸ τὴν λεγομένην σερμαγιάν οὔτε ἀπὸ τὰ διάφορα αὐτῆς, χωρὶς τῆς ἀδείας ἐγγράφου τῶν παρτζινεβέλων του.

8 / η'. Ἐὰν καράβι κανένα ναυλωθῇ διὰ τὴν Ἀμερικὴν, δὲν ἡμπορεῖ νὰ κρατήσῃ εἰς τὸ καράβι του ἀπὸ τὴν σερμαγιάν περισσότερον ἀπὸ τὸ ἐν
40 τρίτον, τὰ δὲ δύο τρίτα καὶ τὸ διάφορον αὐτῆς θέλει τὰ στείλει εἰς Ὑδραν μὲ καράβι ὡς ἄνω ὑδριώτικον ἢ σπετζιώτικον, οἱ καπιτάνιοι τῶν ὁποίων νὰ εἶναι τίμιοι καὶ γνωρισμένοι. Καὶ ἂν δὲν οἰκονομήσῃ τοιούτης λογῆς τὴν σερμαγιάν καὶ τὰ διάφορα, νὰ μὴ ἡμπορῇ νὰ κάμῃ τοιοῦτον ναῦλον.

9 / θ'. Ἐὰν κανέννας καπιτάνιος, ὅπου εὔρεθῇ, ἤθελε κάμει ναῦλον καὶ
45 δι' αὐτὸν τὸν ναῦλον χρειασθῇ νὰ δώσῃ σερμαγιάν, εἶναι εἰς χρέος νὰ βάλῃ πρῶτον τὸ πρᾶγμα εἰς χεῖρας του καὶ ὕστερα νὰ δώσῃ τὰ μετρητὰ καὶ πρέπει νὰ ἀνοίξῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, νὰ τὸ βιζιτάρῃ καλὰ, νὰ εἶναι καλῆς ποιότητος, νὰ ἀχρῆζῃ διπλὰ τὰ ἄσπρα ὅπου ἔδωκε, κάνοντας καὶ τὰ ἀναγκαῖα τακτικὰ γράμματα. Καὶ ἂν ὁ καπιτάνιος δὲν ἐγνωρίζῃ τὸ πρᾶγμα
50 ἐκεῖνο, θέλει τὸ δεῖξαι δύο πραγματευτῶν τιμίων διὰ νὰ τὸ ξετιμήσωσι καὶ τότε νὰ γίνεται ὁ ναῦλος. Εἰ δὲ καὶ ὁ καπιτάνιος δὲν βεγολαρισθῇ τοιούτης λογῆς, ὅ,τι ζημία ἐπανεβῇ εἶναι εἰς βάρος του.

10 / ι'. Κάθε καπιτάνιος εἶναι εἰς χρέος νὰ βαστᾷ παστρικοὺς λογαριασμοὺς τόσον τῆς ἀγορᾶς τοῦ καρίκου ὅσον καὶ τῆς πωλήσεως.

27 πωλήσει: πωλήσει ἤθελε T 28 τὸ κάρικον: τὸ κάρικόν του T 29 τὸ διάφορον: διάφορα T 30 τῆς ὑδραϊκῆς T 31 τῆς ὑδραϊκῆς T 32 τῆς ὑδραϊκῆς T 33 τῆς ὑδραϊκῆς T 34 τοῦ: αὐτοῦ T 35 εἰς ἄλλον καράβι: μετ παρτζινεβέλων του μετρεῖ T 36 σερμαγιάν: σερμαγιέ T 37 ἀδείας ἐγγράφου: ἐγγράφου ἀδείας T 38 ἐγγράφου IT : ἐγγράφου AB 39 κανένα καράβι BIT T 40 ναυλωθῇ: ἐναυλωθῇ T 41 σερμαγιέ T 42 δύο: δύο ABIT T 43 τὰ στείλει: ἐξαποστείλῃ T 44 ὡς ἄνω: ὡς εἰρηται T 45 ὑδραϊκῆς T 46 ἐγνωρισμένοι T 47 σερμαγιέ T 48 μὴ: μὴν T 49 κανέννας καπιτάνιος: καπιτάνος τινὰς T 50 σερμαγιέ T 51 ὕστερα: ὕστερον T 52 νὰ ἀχρῆζῃ: καὶ νὰ ἀχρῆζῃ T 53 ξετιμήσωσι: τιμήσωσι T 54 καπιτάνιος: καπετάνος T 55 βαστᾷ: κρατᾷ T 56 παστρικοὺς: καθαροὺς T 57 πωλήσεως: πωλήσεως αὐτοῦ T

5. Nello stesso modo e maniera dovrà comportarsi qualunque altro Capitano, il quale doppio ch' avrebbe renduto il suo carico rissolvesse a fabbricare nuovo bastimento spedire cioè li suoi capitali unitamente a loro cambi con bastimenti come sopra.

6. Niun Capitano potrà comprare altro bastimento ne dare il suo in cambio senza il consenso il scritto delli suoi Principali, al contrario sarà responsabile con li suoi beni presenti e futuri.

7. Niun Capitano potrà dare in altro bastimento dei capitali ch' esso porta nel suo bastimento ne meno de cambi senza l' assenso delli suoi Principali in scritto.

8. Nolleggsandosi alcun Capitano per l' America non viene permesso di tenere nel bastimento che comanda più d' un terzo de capitali che secco porta, ed' gli altri due terzi unitamente alli cambi del capitale tutto dovrà spedirlo in Idra con bastimenti Idriotti o Spezziotti come nel articolo quarto e senza una tale precauzione non potrà intraprendere simil nolleggio.

9. Se alcun Capitano nolleggiasse il suo bastimento, e per un tale nolleggio bisognerebbe somministrare della monetta, prima di tutto dovrà mettere nel suo possesso li merci sopra li quali esborserà la monetta, e dovrà aprire li colli e visitarli con attenzione osservando che detti merci sieno d' ottima qualità, e di valere almeno il doppio di quella monetta ch' esborserà, facendo tutte le necessarie cauzioni nella maniera e forma che esige una tale ipoteca e se il Capitano non hà conizione di detti merci dovrà farli stimare da due negozianti, e così facendo può liberamente formare il sudetto nolleggio al contrario il Capitano sarà responsabile.

10. Ogni Capitano dovrà tenere li conti esatti, sia del carico che del discarico.

18 stesso A: slesso B 20 bastimento B: bastimenlo A 28 nolleggsandosi B 31 nell B 34 somministrare B 35 nel: al B | posesso B | esborsera B 40 così B: co[[n]]si A 42-43 conti-disarico: Suoi Conti esati tanto della Comprita Come quelli della vendita B

55 11 / ια'. Κάθε καπιτάνιος εἶναι εἰς χρέος εὐθύς ὅπου ἀποφορτώσῃ εἰς κάθε τόπον, νὰ προσκαλέσῃ πέντε συντρόφους τοῦ караβίου γεμιντζήδες καὶ παρήρσις αὐτῶν νὰ κάμῃ τὸν λογαριασμὸν παστρικὸν καὶ νὰ εἰπῇ αὐτῶν καὶ τῆς λοιπῆς συντροφίας πόσον ἐκόστισε τὸ κοιλὸν σιτάρι ἢ καὶ ἄλλον πρᾶγμα, ἂν τύχῃ καὶ φορτώσωσιν, ὁμοίως καὶ ὅταν πωλήσωσι.

60 12 / ιβ'. Ἐὰν καπιτάνιός τις πωλώντας τὸ κάρικόν του εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ πιάσῃ τὰ καπιτάλια καὶ τὰ διάφορα δὲν εἶναι σωστά, εἶναι εἰς χρέος νὰ ἔλθῃ εἰς Ὑδραν διὰ νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπόθεσις του ἀπὸ τοὺς κατὰ καιρὸν κριτὰς προεστῶτας.

65 13 / ιγ'. Ἐὰν καπιτάνιός τις ἐπιστρεφόμενος μὲ τὸ καράβι του ἀπὸ τὴν Εὐρώπην καὶ δὲν τοκάρῃ εἰς τὴν πατρίδα, εἶναι εἰς χρέος εἰς τὸν δρόμον ὅπου ὑπάγει εἰς τὸν καρικατόρον, ἂν εὕρῃ καράβι ὑδριώτικον ἢ σπετζιώτικον, ἄνθρωποι τίμιοι καὶ εἶναι διὰ Ὑδραν, νὰ στείλῃ μὲ αὐτὸ τὰ διάφορα ἢ καὶ μέρος ἀπὸ τῆς σερμαγιᾶς, ἂν τοῦ φαίνεται περισσή.

70 14 / ιδ'. Κανένας καπιτάνιος δὲν δύναται χωρὶς τῆς ἀδείας ἐγγράφου τῶν παρτζινεβέλων τοῦ οὔτε τὸ καράβι του νὰ ἀνασκευάσῃ οὔτε νὰ τὸ ἀλλάξῃ οὔτε νὰ κατασκευάσῃ καινούργιον.

15 / ιε'. Τυχὸν καὶ κανένα καράβι πωλῶν εἰς τὴν Εὐρώπην ἐμπλέχθησαν τὰ καπιτάλια καὶ βλησίδια εἰς τὸν πραγματευτήν καί, διὰ νὰ μὴ χρονοτριβῇ ἐκεῖ, ἐναυλωθῇ εἰς δεύτερον ταξίδιον ἢ κρεδιτάρωσι τὸν καπιτάνιον 75 καὶ φορτώσῃ διὰ λογαριασμὸν πάλιν τῆς συντροφίας, ὅτε τελειώσωσι τὸ δεύτερον ταξίδιον καὶ τὰ καπιτάλια ἀκόμη δὲν εἶναι συναγμένα, δὲν ἢμποροῦσιν οὔτε τὸν ναῦλον νὰ μοιράσωσιν οὔτε τὸ κέρδος τὸ ὅποιον ἀπῆλυσαν εἰς τὸ δεύτερον ταξίδιον, ἀλλ' εἶναι εἰς χρέος νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν πατρίδα διὰ νὰ διακριθῇ ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις ὑπὸ τῶν κατὰ καιρὸν 80 κριτῶν.

16 / ιστ'. Ἐὰν εἰς τὴν πιάτзан ὅπου πωλήσωσι τὰ κάρικα των οἱ καπιτάνιοι ἀναφανῇ κέρδος τι ἐκ τῆς μονέδας ἢ ζημία, τοῦ τοιούτου νὰ μὴν οἰκειοποιῇται οὔτε ὁ καπιτάνιος οὔτε ὁ παρτζινεβελος τοῦ караβίου, ἀλλὰ

56 μτ τόπον Α *πρσθ* εἶναι εἰς χρέος | συντρόφους τοῦ караβίου γεμιντζήδες καὶ: συντροφοναύτας T 57 παρήρσις ABΓT: πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε παρουσία | αὐτῶν: τῶν ὁποίων T | καὶ νὰ εἰπῇ αὐτῶν: λέγων αὐτοῖς καθὼς T 59 ὁμοίως: ὁμοίως θέλει φερθῇ T 60 καπιτάνιος τινάς: κανέναν καπιτάνος T | πωλώντας: πωλῶν T 63 προεστῶτας: παρλπ T 65 τοκάρῃ: πιάσῃ T | εἶναι εἰς χρέος: δύναται T 66 εἰς τὸν: διὰ τὸν T | Ὑδραῖικον T 67 αὐτὸ: αὐτὰ BΓT 68 τοῦ φαίνεται: αὐτῷ φαίνεται T 69 ἀδείας ἐγγράφου ABΓ: ἐγγράφου ἀδείας T 70 καράβι του: καράβι T 71 καινούργιον νὰ κατασκευάσῃ T 72 κανένα καράβι: καράβι τινὰ T | εἰς τὴν: εἰς T | ἐμπλέχθησαν BΓ: ἐμπλέ[[γ]] χθῆσαν A ἐμπλεχθῇ ἤθελον T 73 βλησίδια: βλησίδια T βλησίδια [[εἰς τὸ καράβι του]] B 74 κρεδιτάρωσι: κρεδιτάρουσι IT 76 ταξίδιον: ταξίδιον αὐτοῦ T 82 μὴν: μὴ BΓ 83 ὁ παρτζινεβελος τοῦ караβίου: οἱ παρτζινεβέλλοι αὐτοῦ T

11. Ogni Capitano dovrà doppo l' adimpimento del carico ch' avrà fatto
 45 in qualunque luogo chiamare cinque marinari de suo equipaggio in
 presenza delli quali deponere tutti li conti, e visitati che saranno avvertirà
 il resto dell' equipaggio il costo della misura di grano, o altro genere
 essendo. Similmente dovrà comportarsi anche nel luogo ove s' esitera il
 carico.

50 12. Se alcun Capitano esitato ch' averebbe il suo carico in Europa ne
 tocasse li capitali porzione di cambi dovrà portarsi in Idra e rimettere li
 suoi conti al Consiglio Primati giudici.

13. Se per caso alcun Capitano ritorno facendo col suo bastimento dall
 Europa non gli si permettesse il toccare nella Patria in tal caso incontrando
 55 bastimenti Idriotti o Spezziotti potrà liberamente spedire per mezzo di loro
 tutti li cambi e porzione delli suoi fondi, li quali sarebbero a lui sufficienti.

14. Niun Capitano potrà riffare il bastimento che comanda, ne dare in
 cambio, ne costruire nuovo senza il volere ed' ordine espresso in scritto
 delli suoi Principali detti parcinevelli.

60 15. Se per caso alcun Capitano renduto ch' avrebbe il carico in Europa
 si trattenessero li suoi capitali da qualche circostanza critica del suo
 raccomandatorio e per non trattenersi anche colleguo ed equipaggio
 inutilmente rissolvesse a darsi ni nollo o pure conronendo ne caricasse di
 nuovo per conto proprio non potrà alla definizione di questo secondo
 65 viaggio ripartire il lucro ch' avrà fatto quando li capitali del viaggio primo
 non sieno per anco recuperati ma bensì dovrà rimettere un tal affare al
 Consiglio dei giudici Primati della Patria.

16. Se nella piazza nella qualle si esitasse il carico rissulterebbe proffetto
 o perdita alcuna nella monetta questo dovranno li Capitani convertirlo nel

54 tal B lal A 56 porzione B: por[[z]]zione A l sarrebbero B 59 parcineveli B
 60 averebbe B 62 colleguo: col leguo AB 64 deffinizione B 68 quale B

θέλει βάλῃ αὐτὸ εἰς τὸ κάρικον ὅπου μέλει νὰ κάμῃ, δηλαδὴ εἰς τὴν
85 μεγάλῃν μέσῃν. Εἶναι δὲ ὁ καπιτάνιος ἐλεύθερος νὰ λαμβάνῃ ὅποιαν μονέ-
δα ἐνεκρίνῃ εὐλογοφανῇ.

17 / ιζ'. Ἐὰν ἀναφανῇ εἰς τὴν πιάτξαν ὅπου πωλήσῃ τὰ κάρικὰ των οἱ
καπιτάνιοι ζημία καὶ θελήσῃ ὁ καπιτάνιος νὰ κάμῃ τὰ φόνδε εἰς μονέδα
ὅπου δύναται νὰ ἐλπίσῃ κέρδος ἕως τὸν καρικατόρον, εἶναι ἐλεύθερος νὰ
90 τὰ ἀκολουθήσῃ. Καὶ ἂν πληρουμένη ἡ ζημία περισσεύσῃ κέρδος, τὸ
τοιούτον εἶναι εἰς χρέος νὰ βάλῃ εἰς τὸ κάρικον ὅπου μέλει νὰ κάμῃ,
δηλαδὴ εἰς τὴν μεγάλῃν μέσῃν.

18 / ιη'. Οἱ καπιτάνιοι εἶναι εἰς χρέος νὰ προσφέρωνται μὲ τοὺς συ-
ντροφοναύτας των μὲ φιλάνθρωπίαν, διὰ νὰ ἀκολουθῇ μεταξὺ αὐτῶν πᾶ-
95 ντοτε ἡ καλὴ ἁρμονία.

19 / ιθ'. Οἱ καπιτάνιοι ὀφείλουσιν (ἂν ποτε προσκλαυθῶσιν οἱ συντρο-
φοναῦται των ὅτι ἡδικήθησαν ὑπ' αὐτῶν), νὰ παραστήσωσι τοὺς λογαρια-
σμοὺς τακτικοὺς καὶ ἐνυπογράφους ἐκ τῶν ῥακομανταρίων εἰς τὴν συνέ-
λευσιν τῶν κριτῶν τῆς πατρίδος, τόσον τῆς ἀγορᾶς ὅσον καὶ τῆς πωλήσεως
100 καὶ ἀγορᾶς πρὸς τούτοις καὶ τῶν πραγματειῶν τῶν ἀπὸ Εὐρώπῃν.

20 / κ'. Κανένας καπιτάνιος δὲν δύναται νὰ ἱμβαρχάρῃ εἰς τὸ καράβι
του, συντροφοναῦτας ἄλλου καραβίου πατριωτικοῦ. Καὶ ἐὰν τινες φανῇ
παραβάτης εἰς τοῦτο, θέλει εἶναι ὑποκείμενος νὰ ἐκπληρώσῃ πᾶσαν ζημίαν
καὶ ἔξοδον, τὴν ὅποιαν δύναται νὰ ἔχῃ κάμει ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐβιάσθῃ νὰ
105 βάλῃ εἰς τόπον τῶν φυγάδων ἄλλους συντροφοναῦτας.

Παραγγελία πρὸς τοὺς καπιταίνους

διὰ τὴν συντήρησιν τῆς κουραντίνας εἰς Ὑδραν.

21 / κα'. Ὅλοι οἱ καπιτάνιοι καὶ καραβοκύριοι μικρῶν τε καὶ μεγάλων
πλοίων τοπικοὶ τε καὶ ξένοι εἶναι εἰς χρέος νὰ δώσωσιν ἀψευδῇ ὁμολογίαν
110 πρὸς τὸν κατὰ καιρὸν ἐπιστάτην τῆς ὑγείας, δηλαδὴ τόσον διὰ τὸν τόπον
ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔρχονται, ὅσον καὶ διὰ τὰ εἶδη τὰ ὁποῖα ἔχουσι μέσα εἰς
τὰ πλοῖα των.

22 / κβ'. Οἱ ῥηθέντες καπιτάνιοι μικρῶν τε καὶ μεγάλων πλοίων εἶναι
εἰς χρέος, εὐθὺς ὅπου φθάσωσιν εἰς τοὺς λιμένας τῆς πατρίδος, νὰ λαμβά-

84 βάλῃ εἰς τὸν τόπον τῶν φυγάδων ἄλλους συντροφοναῦτας. 85 ὅποιος: ὅποιαν B 88 φόνδε: φόνδα T 89-90 νὰ τὰ: νὰ τὸν T 91 βάλῃ εἰς τὸν τόπον τῶν φυγάδων ἄλλους συντροφοναῦτας. 92 φόνδε: φόνδα T 93 πάντοτε: παρλπ T 94 ὀφείλουσιν: ὀφείλωσιν T 95 ἂν ποτε-αὐτῶν: T παρλπ το σημείον τῆς παρένθεσης 96 ῥακομανταρίων: ῥακομανταταρίων T 97 ὅσον καὶ τῆς: καὶ T 98 καὶ ἀγορᾶς πρὸς τούτοις: καθὼς T 99 συντροφοναῦτας B: συφοναῦτας A 100 νὰ ἔχῃ κάμει: νὰ κάμῃ T 101 τοπικοὶ: εἶναι τοπικοὶ B | τοπικοὶ τε καὶ ξένοι: παρλπ Γ 102 ἔρχονται: παρέρχονται T | καὶ διὰ: διὰ Γ

70 futuro viaggio che faranno, cioè nel monte generale del carico e non potranno ne essi ne li loro principali abusarsene di tal profetto o perdita.

17. Se nella piazza nella quale si esitasse il carico accadesse perdita alcuna e per tale causa il Capitano stimasse conveniente il provvedere tutti li capitali in una sorte di monetta dalla quale ne potrebbe spezare
75 risarcimento, potrà liberamente eseguire e se questo profetto ecedesse la perdita si ronvertirà l' avanzo nel carico che si deve provvedere cioè nel monte generale del carico.

18. Li suditti Capitani dovranno comportarsi con loro equipaggio con tutta l' ecquità, acìò tra loro ne esista la buona armonia.

80 19. Dovranno li più li sudètti Capitani (se mai il loro equipaggio si lagnasse della loro condotta) rimettere al Consiglio dei giudici della Patria tutti li conti spetunti il carico e discarico formati in regola dalli loro raccomandatori in virtù dei quali approverà la rolo purità, e si renderà soddisfatto anche l' equipaggio.

85 20. Niun Capitano potrà imbarcare nel bastimento che comanda marinari sbarcati d' altro leguo compatriotto e se alcun osasse a violare questo articolo sarà responsabile in tutte le spese che n' esborserà il primo rimetendo altri marinari in luogo dei fuggiti.

Commissione espressa alli Capitani riguardo la conservazione
90 della quarantena nell' Isola e Città d' Idra.

21. Tutti li Capitani e Padroni di legni piccoli e grandi cittadini e forestieri sono obbligati al loro arivo deponere un esato costituito al comessario della Pubblica Salute, sia dal luogo, che ne precedono come per li generi che abbordo ne' loro legni conducono.

95 22. Li suditti Capitani sono obbligati al loro arivo nei porti della nostra Patria ricevere imendiata niente abbordo la guardia Pubblica di Sanità in

71 potralno A 72 perdita B 75 eseguirlo B | proffetto B | eccedesse B 80 suditti B 83 approverà: [[l']] approverà A l' approverà B 85 imbarcare B: imparare A 86 sbarcati B: disparcati A 88 rimetendo B: rimelendo A 89 comissione B 90 quarantina B 91 piccoli B 94 nè: ne B 95 obligati B

115 νωσιν ἀμέσως τὸν βαρδιάνον τῆς ὑγείας παρῶρσία τοῦ ὁποίου ὁ καπιτάνιος εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐκθέσῃ ὅλα τὰ εἶδη, τὰ ὅποια ἔχουσι τόσον οἱ ναῦται ὅσον καὶ οἱ καπιτάνιοι καὶ πᾶς ἄλλος. Μετὰ τοῦτο ὁ καπιτάνιος θέλει διορίσῃ νὰ γένῃ μία βίζιτα γενεράλε εἰς ὅλα τὰ σεντούκια τῶν ναυτῶν καὶ εἰς τὰ κατάκρυφα μέρη τοῦ καραβίου, ὅποια δὲ εἶδη ὑποκεί-
 120 μενα εἰς τὴν κουραντίναν εὐρεθῶσιν, ὁ καπιτάνιος θέλει κάμει νὰ τὰ ὑπά-
 γωσιν ἢ εἰς τὸ λαζαρέτον τοῦ λιμένος ἢ εἰς ἐκεῖνο τοῦ νησίου ἀγίου Ἰωάν-
 νου διὰ νὰ ἐκπληρῶσωσιν ἐκεῖ τὴν διωρισμένην κουραντίναν.

23 / κγ'. Οἱ ῥηθέντες καπιτάνιοι πρέπει νὰ προσέχωσιν ἀκριβῶς εἰς τὸ νὰ μὴ ἀφήσωσι νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὸ καράβι καμμία βάρκα χωρὶς τῆς
 125 ἀδείας τοῦ καπιτάνιου καὶ χωρὶς τὸν βαρδιάνον. Τοιουτοτρόπως δὲν θέλει
 δυνηθῶσι νὰ δεχθῶσι βάρκαν τινὰ τόσον ἐκ τοῦ πρατίγου ὅον καὶ ἐκ τῆς
 κουραντίνας χωρὶς τὸν βαρδιάνον.

24 / κδ'. Ὅποιονδήποτε εἶδος (τὸ ὅποιον εἶναι ἐλεύθερον ἀπὸ τὴν κου-
 ραντίναν), ὥσάν σιτάρι καὶ ἄλλας παρομοίας θροφὰς τόσον καπιτανίου ὅσον
 130 καὶ μαρινάρων, εἶναι εἰς χρέος νὰ διασπαρκῶνται εἰς τὴν σκάλαν τῆς κα-
 ντζελλαρίας συντροφευμένα μετὰ τὸν βαρδιάνον τοῦ καραβίου καὶ νὰ ἐπιθε-
 ωρηθῶσι ὑπὸ τῶν βαρδιάνων τοῦ πρατίγου μετὰ μίαν λεπτομερὴν βίζιταν.

25 / κε'. Διὰ νὰ φυλάττηται δὲ ἐπ' ἀκριβὲς ἡ τοιαύτη κουραντίναν, οἱ
 καπιτάνιοι παραγγέλλονται ἀπὸ τὴν βουλὴν τῶν κριτῶν νὰ διορίσωσι τὰς
 135 ἀναγκαίαις φυλακὰς τῆς νυκτὸς εἰς τὸ καράβι, μὴ συγχωροῦντες ἐπὶ οὐδε-
 μιᾷ προφάσει καὶ αἰτίᾳ νὰ ἀναχωρήσῃ βάρκα τις καὶ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ κα-
 ραβίου, οὔτε ἄνθρωπος καὶ βάρκα νὰ πλησιάσῃ εἰς τὸ καράβι.

Περὶ τῶν συντροφοναυτῶν

26 / κας'. Μισεύοντα τὰ καράβια διὰ τὸν καρικατόρον δὲν δύνανται οἱ
 140 συντροφοναῦται τῶν διὰ κανένα δικαιολόγημα νὰ μείνωσιν ἀπὸ τὰ καρά-
 βια, ἀλλὰ νὰ ἀκολουθήσωσιν ἕως νὰ τελειώσῃ τὸ αὐτὸ ταξίδιον.

27 / κζ'. Ἐάν τινες τῶν συντροφοναυτῶν λαμβάνοντες κατὰ τὴν συνή-
 θειαν τῆς πιάτζας ἀπὸ τὸν καπιτάνιον ἄσπρα δανεικὰ τζουρμαριζόμενοι,
 μετὰ ταῦτα δὲ τζουρμαρισθῶσι μετὰ ἄλλον καπιτάνιον, οἱ τοιοῦτοι εἶναι εἰς
 145 χρέος νὰ ἐπιστρέψωσιν ἀμέσως τὰ ὅσα ἔλαβον ἀπὸ τὸν πρῶτον.

115 παρῶρσία ABΓT: πρέπει νὰ διορθ. σε παρουσίᾳ | ὁ καπιτάνιος: οἱ καπιτάνιοι T
 116 ἐκθέσῃ: ἐκθέσωσι T | οἱ ναῦται: οἱ συντροφοναῦται T 117 οἱ καπιτάνιοι: ὁ καπι-
 τάνος T 118 νὰ γένῃ μία βίζιτα: μίαν βίζιταν T 121 ἀγίου: τοῦ ἀγίου T 124 μὴ:
 μὴν T | ἀπὸ τὸ καράβι: ἐκ τοῦ καραβίου B 125 καπιτάνιου: καπετάνου T 128-129
 τὸ ὅποιον-κουραντίναν: T παρλπ το σημείο τῆς παρένθεσης 130-131 καντζελλαρίας:
 καντζελλαρίας BΓ καγγελλαρίας T 131 ἐπιθεωρηθῶσιν BΓT 132 μετὰ μίαν λεπτο-
 μερὴν βίζιταν: παρλπ T 133 δὲ: παρλπ T 135 εἰς τὸ καράβι: παρλπ T 138 τῶν:
 παρλπ T 143 πιάτζας: πιάτζας μὲν Γ πιάτζας μας T 144 τζουρμαριστῶσι T 145
 πρῶτον: πρῶτον, καὶ αὐτὸ οὕτως T

presenza della quale dovranno deponere tutti li generi o merci che potranno avere li marinari, Capitano e qualsisia altra persona. In leguito poi di questo il Capitano dovrà ordinare una visita generale in tutte la
 100 casse de marinari, ed' anche ne luoghi li più celati del bastimento, e qualunque sieno li generi soggetti alla quarantena saranno trasportati o nel lazzaretto del Porto, o in quello dell isola di San Giovanne, per consumare ivi la loro quarantena.

23. Li sudètti Capitani osserveranno che niuna barca si discosti dal
 105 bordo del bastimento senza l' ordine e permesso dello Capitano e senza la guardia Pubblica di Sanità, cosiechè non permetteranno che ne meno s' acosti niuna barca sia di prattica che di quarantena senza la guardia Pubblica di Sanità.

24. Qualunque genere libero dalla quarantena, come grano ed altri simili
 110 comestibili dovranno disbarcarsi nella scala della Cancelleria Pubblica della comunità assistiti dal guardiano del bastimento, e sopra visitati con esattezza dalle guardie pubbliche di prattica.

25. Per essere con perfetta esattezza conservata questa quarantena il Consiglio delli giudici Primati impone a tutti i Capitani d' ordinare questi
 115 le dovute guardie di notte abbordo i loro bastimenti, acìò non possa distacarsi ne barca, ne uomo veruno, ne meno acostarsi ne barca, ne uomo alcuno.

Per la condotta di marinari.-

26. Partendo li bastimenti da qui per il caricatore non potrà niun
 120 marinaio per qualsisia motivo disbarcarsi, ma bensì dovrà continuare sino alla deffinizione del viaggio ch' intraprese.

27. Se alcun di marinari s' arrollesse in un bastimento e secondo l' uso della nostra piazza prendesse monetta anticipata, e poi si disbarcasse imbarcandosi con altro bastimento dovrà immediatamente restituire la
 125 monetta che prese dal primo.

102 consumare B: cons[[o]]umare A 104 suditti B 112 pratica B 113
 esattezza B 114 delli: dei B 116 uo[[v]]mo A 122 di: de B | arrolesse B

28 / κη'. Ἐὰν δὲ πάλιν τινὲς ἐξ αὐτῶν φύγωσι τόσον εἰς τὸν καρικατό-
 ρον ὅσον καὶ εἰς τὴν πιάτξαν τινὰ τῆς Εὐρώπης ὅπου πωλήσωσιν, εἶναι εἰς
 χρέος ἄφευκτον νὰ ἐπιστρέψωσι τῷ καπιτανίῳ τὰ ὅσα χρεωστοῦσι καὶ τό-
 τε νὰ μείνωσιν ἀπὸ τὸ καράβι καὶ ἐμμείναντας δὲν θέλει δυνηθῇ οὐδὲν κα-
 150 ράβι πατριωτικὸν νὰ δεχθῇ αὐτοὺς ἐπὶ οὐδεμιᾷ προφάσει καὶ αἰτίᾳ.

29 / κθ'. Ἐάν τινες ἀναφανῶσιν ἐναντίοι εἰς τὴν ὀρθὴν γνώμην τοῦ κα-
 πιτανίου, ἢ ὅποια θέλει εἶναι πρὸς κοινὸν ὄφελος, ἢ σύγχισιν κάμωσιν εἰς
 τὴν συντροφίαν τοῦ καραβίου ἢ φύγωσιν ἢ ἀταξίαν κάμωσιν τινὰ μέσα εἰς
 τὸ καράβι, οἱ τοιοῦτοι, ἐάν ποτε ἀναφανοῦν εἰς τὴν πατρίδα, θέλει παι-
 155 δευθῶσιν αὐστηρῶς ὑπὸ τῆς βουλῆς τῶν κριτῶν.

Περὶ καμβίων θαλασσίων, διαφόρων δηλαδὴ.

[30] / Ὅσα καράβια φορτώσωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔξω, εἰς
 ὅλην δηλαδὴ τὴν Ρούμελην, Ἀνατολὴν, Συρίαν, Αἴγυπτον καὶ τὸ Ἀρχιπέλα-
 γος ὅλον, νὰ πληρώνωσιν τὰ διάφορα καὶ τὸ μερδικὸν τῶν συντρόφων εἰς
 160 τὸν ἀκόλουθον τρόπον:

Διὰ Μάλταν καὶ Σικελίαν μερδικὸν τάλλαρα 30, διάφορον νὰ δίδῃ 17
 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Νεάπολιν καὶ Τούνις μερδικὸν τάλλαρα 35, διάφορον 20 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Λιβόρνον καὶ Γένοβαν μερδικὸν τάλλαρα 40, διάφορον 22 τοῖς
 165 ἑκατόν.

«διὰ Νίτζα, Τολόνε καὶ Μαρσιλίαν μερδικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 24
 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Μαγιόρκα, Μαόνε μερδικὸν τάλλαρα 47, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Βαρκελώναν καὶ Ταραγῶνα μερδικὸν τάλλαρα 47, διάφορον 25
 170 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Βαλέντζα, Δένια καὶ Καρταγένα μερδικὸν τάλλαρα 47, διάφορον
 25 τοῖς ἑκατόν.

«διὰ Ἀρμυρίαν καὶ Μαλέγα μερδικὸν τάλλαρα 52, διάφορον 27 τοῖς
 ἑκατόν.

146 καρικατόρον B καρικατόρορον Γ 147 εἰς τὴν: εἰς T 148 ἄφευκτον: παρλπ T 149 ἐμμείναντας: ἐμμείναντες T 153 κάμωσιν τινὰ: τινὰ κάμωσιν T 153-154 μέσα εἰς τὸ καράβι: παρλπ B 154 ἀναφανοῦν εἰς τὴν πατρίδα: ἀναφανῶσιν ἐν τῇ πατρίδι T 155 τῶν κριτῶν: παρλπ T 156 διαφόρων δηλαδὴ: παρλπ T 158 δηλαδὴ: παρλπ T | Ἀνατολὴν: τὴν Ἀνατολὴν Γ 159 πληρώνωσι T | τὰ διάφορα καὶ: καὶ τὸ διάφορον B καὶ μτφερ μτ συντρόφων 159-160 τῶν συντρόφων- τρόπων: ὡς κάτωθεν T 161 μερδικὸν: μερτικὸν Γ | τάλλαρα: τάληρα T καὶ στοὺς παρακάτω στχ : 163, 164, 166, 168, 169, 171, 173, 175, 177, 178, 179 | (τάλλαρα) 30 ... 17 (τοῖς ἑκατόν): παρλπ Γ τοὺς ἀριθμοὺς καὶ παντοῦ στη συνέχεια | νὰ δίδῃ: παρλπ T 166 τάλλαρα 44: 44 τάλλαρα B 168 Μαόνε, Μαγιόρκα T 171 Καρταγένα: Καρθαγένοβα T 173 Ἀλμυρίαν καὶ Μαλέγα T

28. Se poi alcun di questi marinari si sbarcasse nel luogo del caricatore, o in Cristianità, ove esitato verrebbe il carico dovrà restituire la moneta che v'ha debbitore al Capitano, e restituito ch' avrà il suo debito può sbarcarsi, ma non potrà verun altro bastimento Patriotto dare a simil disertore imbarco.

29. Se mai alcun di questi marinari s' appronesse alla disposizione del Capitano la quale fosse giusta, ed vantaggio comune, o fomentasse l' equipaggio o disertar volesse, o qualunque altro disordine ne facesse abbordo il bastimento ogni qualvotta che verrà nella Patria sarà severamente castigato.

128 debitore B 132 ed: e B | vantaggio B: vanlagio A 134 castigato: εδῶ τελ
(το ιταλικό κείμενο) AB

- 175 «διὰ Γκιβιλτέραν καὶ Ἐργαζήλιαν μερδικὸν τάλλαρα 52, διάφορον 27 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Κάδιξ μερδικὸν τάλλαρα 58, διάφορον 30 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Λισβῶνα μερδικὸν τάλλαρα 70, διάφορον 35 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Τριέστι καὶ Βενεδίαν μερδικὸν τάλλαρα – διάφορον – τοῖς ἑκατόν.
 180 Ὅταν δὲν δυνηθῶσι νὰ λάβωσι τὸ μερδικὸν καὶ τὸ διάφορον ὡς ἄνωθεν, τότε εἶναι εἰς χρέος νὰ ἀναφέρωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῆς πωλήσεως εἰς τοὺς κατὰ καιρὸν κριτὰς τῆς πατρίδος, διὰ νὰ διακριθῇ ὑπ' αὐτῶν τὸ μερδικὸν καὶ τὸ διάφορον.
 Ὅσα καράβια φορτώσωσιν εἰς ὅλην τὴν Μαύρην Θάλασσαν:
 185 Διὰ Κωνσταντινουπόλιν ἐὰν πωλήσῃ νὰ δίδῃ διάφορον 12 1/2 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Ἀρχιπέλαγος ἕως Τζηρίγον μερδικὸν τάλλαρα 25, διάφορον 15 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ τὰς Ἰονικὰς νήσους μερδικὸν τάλλαρα 30, διάφορον 17 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Μάλταν καὶ Σικελίαν μερδικὸν τάλλαρα 40, διάφορον 22 τοῖς ἑκατόν.
 190 «διὰ Τριέστι καὶ Βενεδίαν μερδικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Νεάπολιν καὶ Τούνις μερδικὸν τάλλαρα 44, διάφορον 25 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Γένοβαν καὶ Λιβόρνον μερδικὸν τάλλαρα 50, διάφορον 27 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Νίτζα, Τολόνε καὶ Μαρσιλίαν μερδικὸν τάλλαρα 54, διάφορον 29
 195 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Μαγιόρκα, Μαόνε μερδικὸν τάλλαρα 57, διάφορον 30 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Βαρκελώναν καὶ Ταραγῶνα μερδικὸν τάλλαρα 57, διάφορον 30 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Βαλέντζα Δένια καὶ Καρθαγένην μερδικὸν τάλλαρα 57, διάφορον
 200 30 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Ἀρμουρίαν καὶ Μαλέγα μερδικὸν τάλλαρα 62, διάφορον 32 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Κάδιξ μερδικὸν τάλλαρα 68, διάφορον 35 τοῖς ἑκατόν.
 «διὰ Λισβῶνα μερδικὸν τάλλαρα 80, διάφορον 40 τοῖς ἑκατόν.
 205 «διὰ Γκιβιλτέραν καὶ Ἐργαζήλιαν μερδικὸν τάλλαρα 62, διάφορον 32 τοῖς ἑκατόν.
 Ὅταν δὲν δυνηθῶσι νὰ λάβωσι ὡς ἄνωθεν τὸ μερδικὸν καὶ τὸ διάφορον, εἶναι εἰς χρέος νὰ ἀναφέρωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῆς πωλήσεως τοῦ φορ-

175 Ἀργαζήλιαν *T* 179 διὰ Τριέστι-ἑκατόν: διὰ Τριέστιον μερδικὸν τάλλαρα 35 διάφορον 20 τοῖς ἑκατόν *T* καὶ μτφερ πρ διὰ Νεάπολιν (στχ 163) 180 τὸ διάφορον: τὰ διάφορα *Γ* *Ι* ὡς ἄνωθεν μτ μερδικὸν μτφερ *T* 181 εἶναι εἰς χρέος τότε *T* 182 καὶ τὸ μερδικὸν *T* 184 ὅλην: παρλπ *T* 185 πωλήση: πωλήσωσι *ΒΤ* *Ι* νὰ δίδῃ: παρλπ *T* 186 Τζηρίγον: Τζηρίγον *T* 188 Ἰωνικὰς *ΑΒΓ* 190 Βενεδίαν *T* 194 Μαρσιλίαν *T* 196 καὶ Μαόνε *T* 199 Καρθαγένεα *T* 201 Μάλαγα *T* 205-206 διὰ Γκιβιλτέραν-ἑκατόν: πρ διὰ Κάδιξ (στχ 203) μτφερ *T*

τίου των εἰς τοὺς κατὰ καιρὸν κριτὰς τῆς πατρίδος, διὰ τὰ διακριθῆ ὑπ'
 210 αὐτῶν τὸ μερικὸν καὶ τὸ διάφορον.

Περὶ δατζίου

Τὸ δάτζιον λεγόμενον ἐδιωρίσθη νὰ δίδεται 3 τοῖς ἑκατόν.

Essendo tutto il Contenuto di questo libretto giusto diritto ad' ogni
 nazione, cosicchè preghiamo tutti li Signori Capi de Tribunali e Magistrati
 215 diffendere tanto l' Istanze giuste del Capitano, quanto quelle delli marinari.

Dato da questa Comunità della Città d' Idra primo maggio milla
 ottocento dicé otto, Stile Vecchio.-

Il Governatore

Nicola Cocovila

220

(ΤΣ)*

firma

(ΤΣ)*

« Ἰωάννης κουτουλουμάς σύντιχος

« Ἰωάννης γκίκα σύντιχος

« μανόλης νικολοῦ ἐλευθέρη σύντιχος

Georgio Trippo

Cancell^e Vul^r

225

210 καὶ τὸ μερικὸν T 211 Περὶ κοινοῦ δατζίου T 212 Τὸ λεγόμενον δάτζιον
 ἐδιωρίσθη T | τρία T 213-220 καὶ 224-225 Το κείμενο εἶναι γραμμένο μόνο στα ιταλι-
 κά και για το λόγο αυτό παραθέτουμε στη συνέχεια τη μετάφρασή του: "Δοθέντος ὅτι ὁ-
 λο το περιεχόμενο τούτου του βιβλιαρίου εἶναι σύμφωνο με το δίκαιο πάντων των ε-
 θνῶν, ὡς ἐκ τούτου παρακαλούμε ὅλους τους κυρίους Προέδρους των Δικαστηρίων και
 τις Δημόσιες Αρχές να υπερασπίζονται τόσο τα δίκαια αιτήματα των πλοιάρχων ὅσο και
 εκείνα των ναυτῶν. Εδόθη ἀπὸ αὐτὴ τὴν κοινότητα τῆς πόλης τῆς Ὑδρας τὴν πρώτη
 Μαΐου χίλια οκτακόσια δέκα οκτώ, κατὰ τὸ παλαιόν (ημερολόγιο). Ο Κυβερνήτης Νικό-
 λας Κοκοβίλα(ς) υπογράφω ... Γεώργιος Τρίππος Κοινός Καγκελλάριος" 213 es-
 sendo: siccome K | tutto: παρλπ TK | diritto: diretto T | regolamento K | ad': ad T | di K
 214 cosicchè: παρλπ K cosichè T | li Signori-Magistrati: gli Presidenti dei Tribunali, e
 tutte le autorità K 215 diffendere-Capitano: di diffendere tanto le giuste istanze dello
 Capitano T di proteggere le giuste istanze tanto dei Capitani K | quanto quelle delli: come
 pure dei colleghi K 216 Dato: In fede. Dato T | In fede di che, viene rilasciato K | da
 questa: dalla K | Comunità T | Idra: μτ Idra T προσθ firmato dal signor Governatore, e
 dalli Sindaci eletti, coll' apposizione del sugello publico και μτ έχει τελεία και αλλάζει
 σειρά μτ Idra K προσθ firmato dagli Signori Governatori, ed eletti Sindici, ponendo il
 Sigillo Publico και μτ έχει τελεία και αλλάζει σειρά 216-217 primo-Vecchio: 1
 Maggio 1818. S.V. K | milla: mille T 217 dicé: dieci T | Stile: Stil T | Vecchio: Vecchio
 εδώ τελ B 219 Nicola Cocovila: Nicola Cocovilla T N.Cocovilas K 220 firma: παρ-
 λπ TK 221-223 Ἰωάννης-σύντιχος: πρ στχ 218 μτφερ T μτ στχ 225 μτφερ K 224-
 225 Georgio Trippa Cancell. Pub. T Giorgio Trippo Secretario della Comunità K

* Οι σφραγιδες (στχ 220 και 222) εἶναι ίδιες με εκείνες των Πολιτικών και Θαλασ-
 σοεμπορικῶν νόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Τροποποιήσεις των τόκων των θαλασσοδανείων

Στην πρώτη στήλη αναγράφεται ο προορισμός του πλοίου, στη δεύτερη οι τόκοι που ορίζονται στα Θεσπίσματα της 20-1-1803 (άρθρα α' και β') και στις επόμενες με τη σειρά οι τροποποιήσεις του 1804 (που αναφέρονται στο έγγραφο του 1816), αυτές της 10-9-1812, και τέλος αυτές των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 33 των Πολιτικών και Θαλασσοεμπορικών νόμων*. Οι αριθμοί αφορούν τα ποσοστά τόκου τοις εκατό.

Προορισμός	Θεσπ. αρ. α'	αρ. β'	1804 [1816]	10/9/1812	αρ. 33§1	33§2
Μάλτα και Σικελία	15	15 +15	18 1/2	17 1/2	17	22
Νεάπολη	17.20*	17.20+15			20	25
Νεάπολη και Τούνις					20	25
Λιβόρνο και Γένοβα	20	20 +15	22 1/2		22	27
Φράντζα και Ισπανία	25	25 +15				
Φράντζα, Μαγιόρκα, Μαόνε, παράλια	}		25	25	24	29
Ισπανίας μέχρι Καρθαγένοβα						
Νίτζα, Τολόνε, Μαρσίλια						
Μαγ., Μαόνε, παράλ. Ισπ., μέχρι Καρθ.	}		30	30	25	30
Μαγ., Μινόρκα, Ταραγόνα, Βαρκελώνη,						
Βαλέντσια, Δένια μέχρι Καρθαγέν.						
Καρθαγένη μέχρι Κάδιξ			30	30	25	30
Αλμυρία, Μάλαγα, Γκιβίλτ., Αργαζίλη					27	32
Κάδιξ					30	35
Λισβώνα	30	30 +15	35	35	35	40
κόλπος Βενετίας	17.20					
Αδριατ. Κόλπος, Τριέστι, Βενετία					20	25
Κων/πολη			15			12½
Τένεδος			17.20			
Ύδρα			20			
Αρχιπέλαγος έως Τζιρίγον						15
Ιονικά νήσι				17		

* Στα Θεσπίσματα τα ποσά που αναφέρονται υπολογίζονται σε γρόσια. Ο αριθμός συντεπώς 17.20 σημαίνει 17 γρόσια και 20 παράδες, δηλαδή 17 1/2 (επειδή το γρόσι έχει 40 παράδες).

EYPETHPIA *

Οι αριθμοί παραπέμπουν στα άρθρα των νόμων, που δηλώνονται με Α τα «Θεσπίσματα», με Β οι «Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι» και με Γ οι «Θαλασσοεμπορικοί νόμοι». Οι ενδείξεις Προ= πρόλογος, Επι= επίλογος, Τίτλ= τίτλος κεφαλαίου και Υπο= λέξη που βρίσκεται στο χρονικό υπόμνημα.

1. EYPETHPIO KYPIΩN ONOMATΩN KAI TOΠΩNYMIΩN

Αγ. Ιωάννης, ο (νησάκι δυτικά της πόλης Ύδρας, απέναντι από το συνοικισμό Βλυχός)
Γ 22

Αδριατικός κόλπος, ο (= Αδριατική θάλασσα) Β 33 §§1, 2

Αίγυπτος, η Α 1 # Β 33 §1 # Γ 30 §1

America Γ 8 βλ. και Αμερική

Αμερική, η Β 45 # Γ 8

Ανατολή, η Β 33 §1 # Γ 30 §1

Αργαζίλη, Εργαζήλια (Algeciras= η Αλγεσίρα· πόλη και λιμάνι της Ν. Ισπανίας, δυτικά του κόλπου του Γιβραλτάρ) Β 33 §§1, 2

Αρμυρία (Almeria= η Αλμέρια· πόλη και λιμάνι της Ν. Ισπανίας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Αρχιπέλαγος, το (= το Αιγαίο πέλαγος) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Άσπρη θάλασσα, η (= το Αιγαίο πέλαγος) Β 33 §1

Βαλέντζα (Valencia= η Βαλέντσια· πόλη και λιμάνι της Α. Ισπανίας στον ομώνυμο κόλπο, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Βαρκελώνη (Barcelona= η Βαρκελώνη· πόλη και λιμάνι της Β. Ισπανίας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Βενετία, -δία, η Α 1 # Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Βούλγαρη(ς), Φραντζέσκος Δ. Β Επι

Γένοβα, Γκένοβα (Genova= η Γένοβα· πόλη και λιμάνι της Β. Ιταλίας, στο μυχό του ομώνυμου κόλπου) Α 1 # Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Γεώργης, καπετάν Α Προ, Επι

Γκιβιλτέρ, η (Gibraltar= το Γιβραλτάρ· λιμάνι και ακρωτήριο στη Ν. Ισπανία) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Γκίκα, Ιωάννης, σύντοχος Γ Επι

Cocovila, Nicola, Governatore Β 1 # Γ Επι

Δένια, Δήνια (Denia= η Ντένια· πόλη και λιμάνι της Α. Ισπανίας, στα νότια της Βαλέντσιας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§1, 3

Ελευθέρη, Μανόλης Νικολού, σύντοχος Γ Επι

* Στα Ευρετήρια βοηθήθηκε από τον ερευνητή του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών κ. Ιωάννη Χατζάκη, που συνέταξε επιπλέον το ιταλόγλωσσο ευρετήριο των «Θαλασσοεμπορικών νόμων», τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την όλη συμβολή του.

- Εργαζήλια, η Γ 30 §§ 1, 3 βλ. και Αργαζίλη
- Εύξεινος, ο (= Εύξεινος Πόντος) Β 33 §§1, 2 βλ. και Μαύρη Θάλασσα
- Europa Γ 12, 13, 15 βλ. και Ευρώπη
- Ευρώπη, η Α 11, 12, 21 # Β 40, 41, 42, 43, 44, 60, 64 # Γ 13, 15, 19, 28
- Ιανουάριος Α Επι
- Idra Γ Προ, 3, 4, 8, 12, 21R, Επι βλ. και Ύδρα
- Idriotto Γ 4, 8, 13 βλ. και Ύδριώτικος
- Ισπανία, η Α 1
- Ιωνικά νήσι, αι (τα νησιά του Ιονίου) Β 33 § 1 # Γ 30 § 3
- Κάδιξ (Cadiz= το Κάδιξ· πόλη και λιμάνι της Ν. Ισπανίας στον ομώνυμο κόλπο, στον Ατλαντικό Ωκεανό) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Καρθαγένη, Καρταγένα, Καρθαγένοβα (Cartagena= η Καρθαγένη· πόλη και λιμάνι της ΝΑ. Ισπανίας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Κουντουριώτης, Γεώργιος Β Επι
- Κουτουλουμάς, Ιωάννης, σύντυχος Γ Επι
- Κριεζής, Δημήτριος Β Επι
- Κωνσταντινούπολις, η Α 2 # Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Λεβάντες (από το levante= ο ανατολικός άνεμος, η Ανατολή, η ανατολική Μεσόγειος) Α 2, 12 # Β 43, 54 βλ. και Ανατολή
- Λιβόρνο (Livorno=το Λιβόρνο· πόλη και λιμάνι της ΒΔ. Ιταλίας νότια από τη Γένοβα) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Λισβόνα, Λισβόνα (Lisboa= η Λισαβόνα· η πρωτεύουσα και λιμάνι της Πορτογαλίας, στον Ατλαντικό Ωκεανό) Α 1 # Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Μαγιόρκα, η (Mallorca=Μαγιόρκα· νησί των Βαλεαρίδων, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Maggo Γ Επι
- Μάλαγα, Μαλέγα (Malaga= η Μάλαγα· πόλη και λιμάνι της Ν. Ισπανίας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Μάλτα, η (το νησί της Μεσογείου) Α 1 # Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Μάονα (Mahon=η Μάον· πόλη και λιμάνι του νησιού Μινόρκα των Βαλεαρίδων, στη Μεσόγειο) Γ 30 §§ 1, 3
- Μαρσέιγια (Marseille= η Μασσαλία· πόλη και λιμάνι της Ν. Γαλλίας, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Μαύρη Θάλασσα, η (= ο Εύξεινος Πόντος) Α 2 # Β 33 §§ 2, 3 # Γ 30 § 3
- Μινόρκα (Minorca= η Μινόρκα· νησί των Βαλεαρίδων, στη Μεσόγειο) Β 33 §§1, 3
- Μισίρι, το (τουρκ. Misir= η Αίγυπτος) Α 3
- Νεάπολις (Napoli= η Νάπολη· πόλη και λιμάνι της ΝΔ. Ιταλίας) Α 1 # Β 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Νίτσα (Nice= η Νίκαια· πόλη και λιμάνι της Ν. Γαλλίας στη Μεσόγειο) Β 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Παρασάμια, τα (τα παράλια της Συρίας, του Λιβάνου και του Ισραήλ στην Α. Μεσόγειο) Α 1
- Πουνέντες, ο (από το ponente= ο δυτικός άνεμος, η Δύση, η δυτική Μεσόγειος) Α 11
- Ρούμελη, η Β 33 § 1 # Γ 30 § 1
- Ρωσία, η (τα λιμάνια της Ρωσίας στον Εύξεινο Πόντο) Β 33 §§ 2, 3
- Σικελία, η (το νησί της Μεσογείου) Β 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
- Spezziotto Γ 4, 8, 13 βλ. και Σπετζιώτικος

- Σπετζιώτικος B 42, 45, 48 # Γ 4, 5, 8, 13
 St Giovanne (= Giovanni) Γ 22 βλ. και Αγ. Ιωάννης
 Συρία, η B 33 § 1 # Γ 30 § 1
 Ταρραγόνα (Tarragona= η Ταραγόνα· πόλη και λιμάνι της ΒΔ. Ισπανίας, νότια της Βαρκελόνας) B 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
 Τένεδος, η (νησί της Τουρκίας, στο ΒΑ. Αιγαίο, Νότια από τον Ελλήσποντο) A 2
 Τζηρίγον, το (= το νησί Κύθηρα) B 33 § 2 # Γ 30 § 3
 Τζιτζήλια, η (= το νησί Σικελία) A 1
 Τολώνα, Τολώνε (Toulon= η Τουλόν· πόλη και λιμάνι της Ν. Γαλλίας, στη Μεσόγειο) B 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
 Τούνις, η (= η Τυνησία) B 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
 Τριέστι, -ιον, το (Triesti= η Τεργέστη· πόλη και λιμάνι της Ιταλίας, στο ΒΑ. μυχό του κόλπου της Βενετίας) B 33 §§ 1, 2 # Γ 30 §§ 1, 3
 Trippo, Georgio, Cancell^e Vul^r Γ Επι
 Τσαμαδός, Δημήτριος B Επι
 Ύδρα, η A 1, 2, 4, 6, 12, Επι # B 34, 35, 42, 44, 45, 48, 54, 56, Επι # Γ Πρ, 1, 3, 4, 12, 13, 21Τιτλ
 Υδραίικος B 48
 Υδριώτικος Γ 4, 5, 8, 13
 Φράντζα, η (France= η Γαλλία) A 1
 Χατζη-Γκιόνη Γεώργης B Επι
 Χριστός B Προ

II ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΟΝΑΥΤΙΚΩΝ ΟΡΩΝ,
ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- αβαρία, η B 57
αγορά, η Γ 10, 19
αγοράζω B 35, 37, 49 # Γ 6· βλ. και
καράβι
αγωγή, η B 20
άδεια, η B 28, 31, 35 # Γ 3, 6, 7, 14,
23· βλ. και έγγραφον
αδικώ, -οῦμαι B 17, 24 # Γ 19
αιτία, η B 29, 38, 53, 54 (δὲ -) # Γ 25,
28
ακίνητα, τα B 35 # Γ 3, 6 βλ. και κα-
λά
ακρόασις, η B 18
αλισβερίσι, το (τουρκ. alis+veris=λαμβάν-
νειν+δίδειν=η δόσοληψία) A 9, 10, 11,
12
αμάρτημα, το B 5
αμνηστία, η B 12
ανάκρισις, η B 24
ανθίστασις, η B 7
απειθεία, η B 15 (τα επίχειρα της -)
απέρχομαι εις την ηγεμονίαν B 18
αποφασίζω, -ομαι A προ, 21 # B Προ,
15 # Γ 5
απόφασις, η B Προ, 12, 13, 14, 16, 24
αδιάσειστος (B Προ, 13, 15), αμετά-
τρεπτος (B 13, 15), ανακαλώ (B 14),
αναστρέφω (B 24), ανέκκλητος (B
14), διασειώ (B 14), εκδεδομένη (B
14), έκκλητος (B 14), εκτελώ (B 16),
ενεργητική (B 13), εξερχομένη (B 24),
θεωρώ (B 11 # Γ 12),
αργός (απέχει από εργασία, τεμπέλης)
B 22
αρριβάρω (arrivare= φτάνω - φτάνω στο
λιμάνι) A 5
αρμαμέντα, τα (armamento= πολεμικό
πλοίο, εξοπλισμένο πλοίο) B 54
αρμονία, η καλή αρμονία B Προ, 52 #
Γ 18
αρχηγός, ο B 7, 8
ασθένεια, η A 7
ασθενής B 62
άσπρα, τα (λατ. asper= τραχύς= ασημέ-
νιο νόμισμα· και τουρκ. akçe= ακτσές
η άσπρο) A 4 # B 37, 39, 63 # Γ 2,
4, 9, 27
ατακτών, ο B 21
αταξία, αταξία, η, αι A προ # B 21,
65 # Γ 29
αφίνω (=επιτρέπω) B 28 # Γ 23
αχρήζω (=αξιζώ) B 43 # Γ 9
βαρδιάνος, ο (guardiano di sanità= βαρ-
διάνος της υγείας=φύλακας) B 27,
28, 31 # Γ 22, 23, 24
βάρκα, η B 28, 29 # Γ 23, 25
βάρος, το εις βάρος B 35 # Γ 3, 6, 9
βιάζομαι (=αναγκάζομαι) Γ 20
βιάζον, το (viaggio=ταξίδι) A 1
βίζιτα, βίζιτα γενεράλε, η (visita generale=
γενική επιθεώρηση) B 27 # Γ 22, 24
βλησίδι, το A 4, 8, 9, 10 # B 44, 55, 56
Γ 15
βουλευτήριον, το κοινόν βουλευτήριον B
8, 9, 13
βουλή, η α) βουλή των κριτών B 6, 8,
24, 41, 44, 51, 54, 65· βλ. και κριταί
β) κοινή βουλή B Προ
γεμιντζής, ο (τουρκ. gemici=ναύτης) Γ 11
γνώμη, η Γ 29 (ορθή -)
γράμμα, το A Προ # B 18, 34 # Γ 1, 9
(τα αναγκαία τακτικά· βλ. και συμ-
φωνητικών, συστατικών
γρόσι, το (βενετ. grosso, τουρκ. gurus=
ασημένιο νόμισμα) A 11, 12· βλ. και
παράς
δάνειο, το B 63
δανειά, τα Γ 27
δάτζιον, το B 33 §4Τιτλ.4 # Γ 30 §5
Τιτλ. 5· βλ. και κοινόν δάτζιον
δέστινον, το (destino=τόπος προορισμού)
B 54
δέχομαι B 7, 18, 28, 63 # Γ 23
δημew B 54
διακρίνομαι (=τακτοποιούμαι, αποφασί-
ζομαι) B 40, 44 # Γ 15, 30 §§2,4
διάκρισις, η A 10 # B 7, 12, 41, 54

διαλύω, -ομαι B 12, 13, 38· βλ. και δια-
φορά, συντροφία, φιλονεικία
διάταξις, η B 30
διαφερόμενοι, οι B 13, 15, 24
διαφορά, η B 13, 24 (επεξεργάζομαι,
ορθή)
διάφορον, το, τα (κέρδος, τόκος) A 1,
2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12 # B 33
§§1.2.3, 39, 41, 42, 43, 45, 56 # Γ 5,
7, 8, 12, 13, 30 Τιτλ. §§ 1.2.3.4
δικαιολόγημα, το A 7 # B 62 # Γ 26
δίκαιον, το B 60
δίκαιος νόμος, ο B Προ
δικαστήριον εκκλησιαστικόν, το B 24
διοικητής, ο B 10
διοίκησις, η A Προ # B 7, 17
διοικώ B 9 (οι διοικούντες), 35
διορίζω, -ομαι A προ, 12 # B 7, 9, 10,
16, 27, 29, 32, 33 §4 # Γ 22, 25, 30
§5
διρετόρος (direttore=διευθυντής, διευθύ-
νων) B 34 # Γ 1· βλ. και παρτζινέ-
βελος
δισπαρκάρομαι (disbarcare=ξεφορτώνω)
B 60 # Γ 24
έγ(γ)ραφος B 35, 37, 43 (τα έγγραφα),
49 # Γ 6, 7, 14· βλ. και άδεια, θέλη-
σις, λογαριασμός
εγκληματικός B 12, 15
εγκρίνω B 46
είδος, είδη, το, τα B 26, 27, 37, 57 # Γ
21, 22, 24
εκατόν, τοις εκατόν B 33 §§1.2.3.4 # Γ
30 §§1.3.5
εκκαθάρισις, η B 40, 56
εκκλησία, να αναγνώνονται επ' εκκλησίας
(=σε συνέλευση) B 2
εκλογή, η B 1, 9
εκλέγω, -ομαι B 10
εκπληρώνω Γ Προ (τους νόμους), 20
(την ζημίαν), 22 (την κουραντίαν)
εκτελώ B 4 (υπόθεσιν), 6 (παραγγε-
λίαν), 10 (προσταγήν, υποθέσεις του
κοινού), 16 (απόφασιν)
ελευθερία, η B 19
ελεύθερος B 13, 46, 47 # Γ 16, 17, 24
ελευθέρως B 13, 16, 21, 37, 38, 49, 60

ελευθερωμένος B 44
εμπαρκάρω (imbarcare= φορτώνω, επιβι-
βάζω) A 21
ενάντιος, αναφαίνομαι ενάντιος Γ 29 #
B 65
εναντιούμενος B 15
ένδειξις, η εις ένδειξιν A Επι
ενέχομαι B 57, 58
ένοπλος B 7
εξέτασις, η (=ανάκριση) B 21
έξοδον, το, τα A 4 # B 20, 58 (τα έξο-
δα, η έξοδος) # Γ 20
εξόριστος B 22
εξουσία, η B 14 (η υπέρτατος), 43 (υπό
την εξουσίαν)
επιθεωρούμαι Γ 24
επιστασία, η B 25
επιστάτης, ο A προ # Γ 21
επιστατούντες, οι B 19
επιστρέφω A 1, 5 # B 33 §2Τιτλ (με-
τρητά επιστρεφόμενα) # Γ 27, 28
επιστροφή, η A 2
επιτηρητής, ο A προ
επιφορτώνομαι B 58
επίχειρα, τα επίχειρα της απειθείας B 15
ευταξία, η A προ # B Προ, 7, 22
ζημία, η A 8, 9 # B 36, 37, 46, 47, 55,
57, 59 # Γ 2, 3, 6, 9, 16, 17, 20
πληρουμένη η ζημία B 47 # Γ 17
ζημιώνομαι B 43, 59 (ζημιωθέν) # Γ 2
ζωή, θυσιάσαι και την ιδίαν μας ζωήν B
Προ
ζωοτροφία, η B 20, 58,
ηγεμονία, η υπέρτατος ηγεμονία B 15,
18
ησυχία, η B 7, 12, 24
θάλασσα, η B 17
θαλασσοεμπορικόν σύστημα B Προ
θαλάσσιον σύστημα B Προ
θέλησις, διά θελήσεως εγγράφου B 49
θεσπίζω, -ομαι A Προ # B Προ
θοροφαί, αι Γ 24
υμπαρκάρω (imbarcare=επιβιβάζω, μπαρ-
κάρω) B 54 # Γ 20

ισχύς, η Α Προ, Επι

καγκελλαρία, καντζελλαρία, η (cancel-
leria= η διοίκηση, η γραμματεία) Β 30,
31 # Γ 24

καθαίρω Β 2, 19

καθοπλίζω Β 7

καθυποβολή, η Β 7

καινοτομία, η Β 7

καιρικός Β Προ (καιρικά περιστάσεις,
καιρικών σύστημα)

καιρός, ο Α Επι # Β 6 (εν καιρώ), 36
(εις καιρόν).

κατά καιρόν βλ. κριταί, βουλή, επιστά-
ται

κακοποιός, ο Β 17, 18

καλά, τα καλά (= η περιουσία) Β 35 #
Γ 3, 6· βλ. και κινητά, ακίνητα, παρό-
ντα, μέλλοντα

κάμβια, κάμπια, τα (cambio maritimo=
ναυτικό δάνειο) Α 1 # Β 33 §1, 39,
40, 48 # Γ 30 Τιτλ

καμπιαδόρος, ο (cambiatore=ο δανει-
στής) Α Προ, 5, 21 # Β 36

καμβιστής (=καμπιαδόρος, ο δανειστής)
Β 36, 38, 43

καπετάνιος, ο Α Προ, 4, 6, 9, 10, Επι #
Β 25-31, 34-38, 40, 42-48, 50-54, 58,
60, 62-65 # Γ 1, 3-21, 21Τιτλ, 22-25,
27, 28, 29, 30 §§ 2, 4

καπιτάλια, τα (capitale=το κεφάλαιο) Α
4, 10, 11, 21 # Β 36, 39, 40, 43, 48, 49
(κομιζόμενα), 57, 63, 64 # Γ 4, 5, 12,
15

καπιταλιστής, ο (capitalista=ο κεφαλαι-
ούχος) Β 57

καπουδάν πασάς, ο (τουρκ. kaptan-pa-
şa=ο Τούρκος αρχιναύαρχος) Α προ

καράβι, το Α προ, 1-12, 21 # Β 25-29,
31, 33 §§1, 2, 4, 34-50, 53-60, 62, 64, 65
Γ 1-25, 27, 29, 30 §§ 1, 2

αγοράζω (Β 35, 37 # Γ 6), αλλαγή (Β
42), αλλάζω (Β 35 # Γ 6, 14), ανα-
σκευάζω (Β 34, 48 # Γ 3, 4, 14), ανα-
σκευή (Β 53), αποσκευή (Β 37, 57,
58), αποφορτώνω (Β 42, 50 # Γ 11),
διόρθωσις (Γ 2), δρομοποιούμενον (Β
37), δρόμος - (Γ 2, 13), εμμένω, μέ-

νω από - (Α 7 # Β 61, 62, 64 # Γ 26,
28), κατασκευάζω (Β 35, 48 # Γ 14),
κατασκευή (Β 53), τα κατάκρυφα -
(Β 27 # Γ 22), κίνημα - (Γ 1 # Β
34), τα μέρη - (Β 27 # Γ 22), ξεφόρ-
των (Β 58), ξεφυλλιάζω (Β 35 # Γ
3, 4), πατριωτικόν (Β 42, 45, 64 # Γ
20, 28), συντροφικόν (Β 38), το σώμα
- (Β 37)

καρaboκυραίοι, οι Γ 21

καργαδόρος, (ενετ. cargador=λιμάνι φόρ-
τωσης) Α 5, 7, 12

καρικατόρος, ο (caricatore=φορτωτής) Β
39, 47, 62, 64 # Γ 13, 17, 26, 28

κάρικον, το (carico=φορτίο) Α 1, 2, 10,
11, 12 # Β 34, 40, 43, 46, 47, 54, 56,
57, 58, 60 # Γ 1, 5, 12, 16, 17

καταγράφω Β 13

καταθέτω Β 27

κατάκρισις, η Β 21

κατακρύπτω Β 27

κατάλογος, γενικός κατάλογος (των προ-
κρίτων) Β 8, 9, 17

κατάπαυσις, η Β 17

καταργούνται Β 14

κατάρτι, το Γ 2

κατατρέχω Β 14, 17 (μέχρι θανάτου)

καταφρονώ Β 14, 18

κέρδος, το Β 33 §4, 44, 46, 47 (ελπίζω
κέρδος) # Γ 15, 16, 17

κεφάλαιον, το (=το άρθρο νόμου) Α
Προ, 1, 3, 12 # Β 39, 40

κίνημα, το Γ 1 # Β 34

κινήτα, τα Β 35 # Γ 3, 6 βλ. και τα
καλά

κινώ, -ούμαι Β 6, 7, 20 (κινώ αγωγήν)

κλήρος, ο (οι κληρικοί) Β 24

κοιλόν, το (μέτρο βάρους, ίσο με 24 οκά-
δες) Γ 11

κοινός Β Προ, 4, 8, 11, 13, 65 # Γ 29
βλ. και κοινόν βουλευτήριο, κοινή
καγκελλαρία

το κοινόν (=η κοινότητα) Β 6, 9, 17, 18,
19, 23, 30

κοινότης, η Α Επι

κοντάρω (contare=μετρώ, αριθμώ, λογα-
ριάζομαι) Α 5 # Β 50

κοπιάζω, κεκοπιαχότες Β 62

κοστιζώ (costare= τιμώμαι, κοστιζώ) Γ 11

κουμπάνιες, οι (compagnia= η προμήθεια ειδών διατροφής) Α 4

κουραντίνα, η (quarantina= απομόνωση για υγειονομική κάθαρση) Β 25, 28, 29, 31 # Γ 21 Τιτλ. 22, 23, 24, 25

κορσάριος (corsaro= πειρατικός) Β 54

κορσάρος, ο (corsaro= πειρατής) Β 57

κούρσευμα, το (corso= η πειρατεία) Α 8 # Β 55, 57

κουστωδία, η (λατιν. custodia= φρουρά αστυνομική, στρατιωτική) Β 10, 21

κρεδιδάρω, κρεντιδάρω (credere πιστεύω, πιστώνω) Β 44 # Γ 15

κρίνω Α Προ # Β Προ, 5, 6, 8, 9, 13, 24

κριτήριο, το Α επι # Β 24

κριτής, -ταί, -τές, ο, οι Β 3, 7, 13, 16, 17, 21

- οι κατά καιρόν κριταί Β 2, 7, 8 (- πληρεξούσιοι), 9 (- πληρεξούσιοι), 11, 17 # Γ 12 (- προεστώτες), 15, 30 §§ 2 και 4 (- της πατρίδος).

- οι κατά καιρόν εφεδρεύοντες κριταί Β 1 (- διοικηταί), 4 (- ενιαύσιοι)

- οι κριταί του χρόνου Β 8 (οι τότε), 13

- οι τότε κριταί του κοινού Β 7

- οι διοικούντες του χρόνου κριταί Β 9

- η βουλή των κριτών Β 10, 14, 15, 19, 24 # Γ 25, 29,

- η βουλή των κατά καιρόν κριτών Β 5, 6, 8, 14, 24, 38 (- πληρεξουσίων), 40, 56, 59

- η κατά καιρόν βουλή των κριτών Β 22

- η συνέλευσις των κριτών της πατρίδος Γ 19

κύρος, το Α Προ, Επι

λαζαρέτον, το (lazzaretto= το λοιμοκαθαρτήριο) Γ 22

λιμήν, ο Β 27, 30, 31 # Γ 22

λιποτακτώ Β 61, 64 65

λογαριάζομαι Α 4

λογαριασμός, ο Β 40, 50 # Γ 30 §§ 2, 4, 50

διά - (Β 41, 44 # Γ 15), ενυπόγραφος, υπογεγραμμένος - (Β 37, 51 # Γ 1, 19), παστρικός (Γ 2, 10, 11), τακτικός Β 51

μαξούλια, τα (τουρκ. mahsul= σοδειά, συγκομιδή, παραγωγή, προϊόν) Β 53

μαρινάροι, οι (marinaro= ναυτικός) Γ 24

μελάχης, ο (τουρκ. melâh= ναύτης στα πολεμικά πλοία) Β 9

μέλλοντα, τα Γ 3 βλ. και καλά

μερδικόν, μερτικόν, το Α 9, 10 # Β 33 §§ 1, 2, 3, 4, 56, 61, 62 # Γ 30 §§ 1, 2, 3, 4

μερίδιον, το Α 6

μέση, η μεγάλη μέση Β 46, 47 # Γ 16, 17

μετρητά, τα Β 32 § 3R # Γ 9

μετρώ Β 43, 54

μισ(σ)εύω (λατιν. missum= ξενιτεύομαι, φεύγω για τα ξένα) Α 5, 6 # Β 62 # Γ 26

μοιράζω Β 44, 54, 60, 62 # Γ 15

μοιρασία, η Α 4

μονέδα, η (βεν. moneda= νόμισμα, χρήματα) Β 46, 47 # Γ 16 (ευλογοφανής), 17

μπασκοτζάμπας, ο (τουρκ. bas+koca-basi= κεφαλή+προεστώς= αρχιπροεστώς) Β 1-8, 10, 11, 16, 21

μπάς ρεϊζής (τουρκ. bas+reis= αρχικαπετάνιος) Β 9, 18

μπουμπασίρης (τουρκ. mubassir= αξιωματούχος ειδικός απεσταλμένος) Β 20

ναυάγιο, το Β 58

ναυαγώ Β 58

ναύτης, ο Β 27 # Γ 22

ναυλοποίησης, η Β 53

ναύλος, ο Α 11 # Β 43, 44, 45, 54 # Γ 8, 9, 15

ναυλώνω, -νομαι Β 43, 44, 45, 54, 58, 60 # Γ 8, 15

νέμομαι Β Προ

νησίον, το Α προ # Γ 22

νήσος, η Β 27, 30, 31

νιζάμι, το (τουρκ. nizam= νόμος, τάξις) Β Προ, 18, 22

νόμος, ο Β Προ (αδιάσειστος, δίκαιος,

- θαλασσοεμπορικός, θεσπίζεται, πολιτικός, σημειωθείς, στερεώ, στερέωσις, τοπικός)
 ξεκαθάρσις, η Α 10
 ξένος Β 22, 23, 26 # Γ 21
 ξετιμώ Γ 9
 οικειοποιούμαι Β 19 # Γ 19
 οικονομία, η Β 45
 οικονομώ την σερμαγιά Γ 8
 ολέθριος Β 7
 ομολογία, αψευδής ομολογία, η Β 26 # Γ 21
 ορδινία, η (ordine= διαταγή, εντολή, παραγγελία) Β 53
 οφείλω Γ 19
 όφελος, προς κοινόν όφελος Β 65 # Γ 29
 πάγα μηνιαία, η (paga= μισθός) Β 62
 παιδεία, η (= τιμωρία) Β 14 (παντοτινή), 16, 25 και 32 (αυστηρά)
 παιδεύομαι (= τιμωρούμαι) Β 18, 26, 65 # Γ 29 (αυστηρώς)
 πανία, τα Γ 2 (χαλάω τα πανιά)
 παράβαςις, η Β 9
 παραβάτης, ο Β 32 # Γ 20
 παραγγελία, η Β 6, 30 # Γ 21 Τιτλ.
 παραγγέλλομαι Γ 25
 παράς, ο (para= τούρκ. ασημένιο νόμισμα) Α 1, 11, 12
 παρατήρησις, η Β 25
 παρησία [=παρουσία] Β 27, 50 # Γ 11, 22
 παρόντα, τα Γ 3 βλ. και καλά
 παρτζινέβελος, ο (βεν. parcenevole= συμποιοκτήτης) Α προ # Β 34, 35, 36, 37, 38, 49, 53, 56, 58, 59 # Γ 1, 3, 6, 7, 14, 16 βλ. και διρετόρος (parcenevole direttore=ο διευθύνων τη συμποιοκτησία)
 πατρίδα, πατρίς, η Β Προ, 1, 2, 9, 11, 18, 20, 22, 23, 58, 65 # Γ 13, 15, 22, 29
 πατριωτισμός Β Προ
 περίστασις, η Β Προ, 6, 7, 37
 πιάνω, -ομαι (=εισπράττω, φτάνω σε λιμάνι) Α 10, 21 # Β 40, 42, 54, 56 # Γ 12
 πιάτσα, η (piazza= αγορά, λιμάνι αγοράς) Α Προ # Β 46, 47, 62, 64 # Γ 2, 16, 17, 26, 28
 πιστοποιήσις, η Α επι
 πιστός Β 45 # Γ 4 βλ. και άνθρωπος πλεούμενον, το Β 23
 πλέω Β 42
 πληρεξούσιος Β 13 βλ. και κριτής
 πληρώνω Β 20, 33 §§1.4, 35, 36, 37, 59 # Γ 3, 6, 30 § 1
 πλοιάριον, το Β 26
 πλοίον, το Β 27 # Γ 21, 22
 ποιότης, η καλής ποιότητος Β 43 # Γ 9
 πόλεμος, ο Α Προ
 πολιτεία, η Β 7, 10, 21, 31
 πολιτικοί νόμοι, οι Β Προ, 12, 15, 24
 πόστον, το (posto= καίρια θέση, θέση αξίωμα) Β 9
 πράγμα, το Β 43, 50, 57, 59 # Γ 9, 11 βλ. και ανοίγω, βάζω εις χείρας μου, βιζιτάρω, γνωρίζω, ξετιμώ
 πραγματείες, οι Β 41, 54 # Γ 19
 πραγματευτής, ο Β 43, 44 # Γ 9, 15
 πράτιγον, το (pratica= ελευθεροκοινωνία) Β 28 # Γ 23, 24
 πρέζα, η (βεν. presa= λεία) Β 54
 πρεσβεία, η Β 6
 προβιάζω Β 9, 19
 προγοναίως Β Προ
 πρόκριτος, ο Β 1, 7, 8, 9, 13, 17
 προσκαλώ Β 7, 51 # Γ 11
 προσκλαίγομαι Β 51 # Γ 19
 προσταγή, η υψηλή προσταγή Β 2, 3, 4 βλ. και εκτελώ -
 προσφέρομαι Β 8, 34, 52 # Γ 5
 προύχοντες, οι Β Προ
 πρόφασις, η Β 29 # Β 61 # Γ 25
 πώλησις, η Α 10 # Β 43, 59 # Γ 10, 19, 30 §§ 2.4
 πωλώ Α 1, 2, 4, 7, 10, 11, 12 # Β 23, 33§ 2, 40., 41, 43-47, 50, 56, 60, 64 # Γ 5, 11, 12, 15, 16, 17, 28, 30 § 2.3.4
 ραχομαντάριος, ρεκουμανδάριος, ο (raccomantatore= ανταποκριτής, συστημένος για την παραλαβή του εμπορεύματος) Α 10 # Β 51, 56 # Γ 2, 19
 ρεγολαρίζομαι (regolare=κανονίζω, ρυθμί-

- ζω.διευθετώ) Γ 9
ρίπτομαι Β 57 (από φουρτούνα ριφθούν
εις την θάλασσα)
ρισπονασάμπιλες (responsabile=υπεύθυνος)
Β 36
ρουσφέτι, το (τουρκ. ruşvet= δωροδοκία,
χρηματισμός, χαριστική παροχή) Α
6, 9
- σεντούκι, το (τουρκ. sandık= κιβώτιο) Β
27 # Γ 22
- σερμαγιά, η, σερμαγιές, ο Α προ, 4, 5, 8,
9, 10, 12, # Β 42, 44, 45, 53, 55, 56,
57, 58 # Γ 4, 7, 8, 9, 13
- σιδηροδέσμιος Β 15
- σιτάρι, το Γ 11, 24
- σκάλα, η (scala= Α 2, 4, 10 # Β 33 §2,
39, 50, 56 # Γ 24 (- της καντζελλα-
ρίας)
- σκανδαλοποιός, ο Β 22
- συγκαθίζω, συγκαθεζόμενος Β 1, 5
- συγγένεια, η Β 13 (αδελφική, συμπενθε-
ρική, υική)
- συγκαλώ Β 8, 9
- σύγχυσις, η Γ 29 # Β 65
- συγχωρώ Β 29 # Γ 24
- συμμέτοχος Β 34, 36
- συμφέρον εις καράβι, το Β 59
- συμφωνία, η Α 6, 9
- σύμφωνος Β 8
- συμφωνών, συμφωνηθείς Α 1, 6
- συμφωνητικόν γράμμα, το Β 34 # Γ 1·
βλ και γράμμα
- συμφηφισθείς Β 1, 7
- συνεκκλησιάζομαι Β 9, 13
- συνέλευσις γενική, η Β 8· βλ. και βουλή,
κριταί
- συντροφεύω, συντροφεύμενος Β 45 #
Γ 4, 24
- συντροφία, η Β 38, 44, 65 # Γ 11, 15, 29
- συντροφοναύτης, ο Β 27, 30, 33 §1, 50,
51, 52, 54, 58, 60, 61, 62 Τιτλ, 62, 63
Γ 18, 19, 20, 26, 26 Τιτλ, 27
- σύντροφος, σύνδροφος, ο Α 4, 6, 7, 9,
10 # Β 55 # Γ 11, 30 § 1
- συνήθεια, η Α 4 (κατά την συνήθειαν) #
Β 63 και # Γ 27 (συνήθεια της πιά-
τζας μας)
- συνωμοσία, η Β 7
- συνωμότης, ο Β 7
- συστατικόν γράμμα, το Β 18· βλ. και
γράμμα
- σύστημα, το Β Προ (θαλασσοεμπορικόν,
θαλάσσιον), 8 (καιρικόν της βουλής),
18 (τοπικόν)
- σφάλλόντες, οι Β 25
- σφραγίδα, η συνηθισμένη σφραγίδα Α
Επι
- σφραγίζομαι Α Επι # Β 18
- σώζομαι Α 9 # Β Προ, 23, 52, 58,
- τάλλαρα, τα (tallero= ασημένιο νόμισμα)
Β 33 §§1.2 # Γ 30 §1
- ταξιδεύω Α 1, 7
- ταξίδι, το Α 2, 7, 11, 12 # Β 44, 45, 60,
61
- ταράσσω Β Προ
- ταράφιον, το (τουρκ. taraf= πλευρά, μέ-
ρος, άποψη, διάδικος, μερίδα =φα-
τρία) Β 8
- ταραχοποιός, ο Β 7
- τζάκισις, η Α 8
- τζάκισμα, το Β 55, 58
- τζουρμαρίζομαι (acciuarmare= καταρτίζω
πλήρωμα, ναυτολογούμαι) Β 63 # Γ
27
- τιμή, η Β 43
- τίμιος Β 43, 45 # Γ 4, 5, 8, 9, 13· βλ.
και καπετάνιος, πραγματευτής
- τιμούμαι (=εκτιμούμαι) Β 43
- τοκάρω εις την πατρίδα (toccare=αγγίζω,
προσεγγίζω) Γ 13
- τοπικός (ντόπιος, από την Ύδρα) Β
Προ, 23, 26 # Γ 21
- τόπος, ο Α 1, 6, 7, επι # Β 26, 35, 43
Γ 3, 4, 11, 20, 21
- τριχός, έως τριχός Β 26
- τρόπος, ο Α 6 # Β 16, 17, 18, 33 §1 #
Γ 30 §1
- υγεία, η Β 25, 27, 32 # Γ 21, 22· βλ.
και βαρδιάνος, επιστάτης
- υγής Β 62
- υικός Β 13
- υπερασπίζομαι Β 17
- υπεύθυνος Β 9

υπογεγραμμένος B Προ. 1, 24 # Γ 2
υπογράφω B 12
υπόθεσις, η B 1, 4, 5, 11, 15, 16, 41, 56
Γ 12, 15 βλ. και διακρίνομαι, θεω-
ρούμαι
υπόκειμαι, υποκείμενος B Προ. 36, 58 #
Γ 20, 22
υπόσχεσις, η B 7
υποτάσσομαι B 30
υποχρεώνω B 59

φατρία, η (=φράτρα=αδελφότητα, ομάδα
για την εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκο-
πών) B 7, 8
φέρ(ν)ω A 6, 10 # B 26, 40, 56
φθείρω B Προ
φθορεύς, ο B 18
φιλανθρωπία, η B 52 # Γ 18 (προσφέ-
ρομαι με -)
φιλονεικία, η B 12
φόντα, φόνδα, φόνδε, τα (fondo=πληρωμή
με μετρητά) A 1, 8 # B 43, 47, 54,
55, 56 # Γ 17
φορτίο, το A 11 # B 26, 58 # Γ 30 §4
φορτώνω, -ομαι A 2, 3, 7, 12 # B 33
§§1, 2, 44, 58 # Γ 11, 15, 30 §§1, 3
φουρτούνα, η (βεν. fortuna=τρίκυμια, θα-
λασσοταραχή) B 57 # Γ 2
φυγάς, ο Γ 20
φυλακή, η B 15, 21

φυλακαί της νυκτός B 29 # Γ 25
φυλάττω A 8 # B Προ (τους νόμους),
8, 29 # Γ 25 0

χαλάκια, τα (τουρκ. halat= σκοινί, κάβος,
καταβάσχοινο= αποσκευή πλοίου) B
58

χείρ, η Γ 9 (εις χείρας του)

χρεία, η A Προ, 1

χρέος, το α) είμαι εις χρέος(=είμαι υπο-
χρεωμένος, έχω υποχρέωση) A 1, 2,
3, 4, 7, 10, 11, 12 # B 6-9, 14, 17, 18,
20, 22-24, 26-30, 34-37, 40, 42, 43, 45,
48, 50, 52, 56, 58, 60, 62, 63, 64 # Γ
1, 4, 9, 10-13, 15, 17, 18, 21, 22, 24,
27, 28, 30 §§1, 2

β) χρέος(=η υποχρέωση, το χρέος) B
5, 9, 19, 37

χρεώστης, ο B 64

χρεωστώ Γ 28

χρονοτριβώ B 44 # Γ 15

χύσις, η A 8, 10 # B 55, 56 (μικρά), 57

ψηφηφορία, η B 13

ψηφηφορώ, ψηφηφορούμενος B 13

ψηφισμένοι B 7, 17

ψήφος, η B 9, 12

ψωνίζω B 41

ψώνις, η A 5

III ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

abbordo Γ 21, 25

abitante Γ Προ

abusare Γ 16

acostare Γ 25

affare Γ 15

albero Γ 2

antenato Προ

apposizione Γ Υπο 216

armonia Γ 18

articolo Γ 3, 8, 20

assenso in scritto Γ 7

autorità Γ Υπο 214

barca Γ 23, 25

bastimento Γ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13,

14, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29

beni presenti e futuri Γ Υπο 13, 6

bissolvere Γ 4

bordo Γ 23

cambio Γ 5, 7, 8, 12, 13

dare in cambio Γ 6, 14

cancelleria publica Γ 24

cancelliere volgare Γ Επι

capitale Γ 4, 5, 7, 8, 12, 15, 17

capo dei tribunali Γ Επι

capitano Γ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,

12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21

Τιτλ. 21, 22, 23, 25, 28, 29, Επι

caricare Γ 15

- caricatore Γ 26, 28
 carico Γ 5, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 19, 28
 castigato Γ 29
 causa Γ 17
 cauzione Γ 9
 città Γ Προ, 1, 3, 21 Τιτλ, Επ.
 cittadino Γ 21
 colleghi Γ Υπο 214
 comandare Γ 8, 14, 20
 comessario della publica salute Γ 21
 commercio Γ Προ
 commissione Γ 21 Τιτλ
 comunità Γ 24, Επιδλ., Υπο 216
 comportare Γ 11, 18
 comprare Γ 6
 comprita Γ Υπο 42
 condotta Γ 19, 26 Τιτλ
 conizione Γ 9
 conservazione Γ 21 Τιτλ
 consesso in scritto Γ 6
 Consiglio
 dei giudici della Patria Γ 19
 dei giudici Primati della Patria Γ 15
 delli giudici Primati Γ 25
 Primati giudici Γ 12
 contenuto Γ Επιδ
 conto Γ 10, Υπο 42, 11, 12, 19
 cristianità Γ 28

 dano (= danno) Γ Υπο 13
 debbitore (= debitore) Γ 28
 debito Γ 28
 deponere Γ 11, 21, 22
 dicarico Γ 10, 19
 diffendere Γ Επιδ
 direttore Γ 1
 diritto Γ Επιδ
 sbarcare Γ 24, 26, 27, 28
 sbarcato Γ 20
 distacare Γ 25

 equipaggiamento (= equipaggio) Γ 11, 15, 18, 19, 29
 equità (equità) Γ 18
 esato Γ 21
 esborsare Γ 9, 20
 eseguire Γ 17
 esitare Γ 11, 12, 16, 17

 esprimere in scritto Γ 14

 fabricare Γ 5
 firmato Γ Υπο 201
 fonde Γ 13
 forestiero Γ 21
 forma Γ 9

 genere Γ 11, 21, 22, 24
 governatore Γ Επιδ, Υπο 216
 grano Γ 11, 24
 guardiano Γ 24
 guardia di notte Γ 25
 guardia pubblica della (di) sanità Γ 22, 23
 pubblica di pratica Γ 24

 imbarcare Γ 20, 27
 imbarco Γ 28
 imporre Γ 25
 prestito Γ 2
 incontrare Γ 13
 interessante (= interessato) Γ 1
 intraprendere Γ 8
 ipoteca Γ 9
 isola Γ Προ, 21 Τιτλ
 istanza giusta Γ Επιδ

 lazzeretto Γ 22
 legge Γ Προ
 legno Γ 20, 21
 libretto Γ Επιδ
 lucro Γ 15
 luogo Γ 11

 magistrato Γ Επιδ
 maniera Γ 9
 manovra Γ 2
 marinaio Γ 4, 11, 20, 22, 26 Τιτλ, 26, 27, 28, 29, Επιδ
 marittimo (= marittimo) Γ Προ
 merce Γ 9, 22
 misura Γ 11
 moneta (= moneta) Γ 2, 9, 16, 17, 27, 28
 monte Γ 16, 17

 nazione Γ Επιδ
 negoziante Γ 9
 noleggiare (= noleggiare) Γ 8, 9

- nolleggio (= noleggio) Γ 8, 9
 obbligatto Γ 1, 21, 22
 ordinare Γ 22, 25
 ordine Γ 14, 23
 osservare Γ 23
 padroni Γ 21
 parcinevelo Γ 3, 14.
 patria Γ 1, 13, 22, 29
 perdita Γ 16, 17
 permesso Γ 23
 permettere Γ 8, 23
 piazza Γ 2, 16, 17, 27
 ponere Γ Υπο 216
 porto Γ 22
 porzione Γ 13
 possesso Γ 9
 pratica (= pratica) Γ 23
 precauzione Γ 8
 pregare Γ Επιλ.
 presidente del tribunale Γ Υπο 214
 principale Γ 1, 3, 6, 7, 14, 16
 profetto (= profitto) Γ 16, 17
 proteggere (= proteggere) Γ Υπο 215
 qualità Γ 9
 quarantena Γ 21 Τιτλ. 22, 23, 24, 25
 raccomandatario (= raccomandatario) Γ 2, 15, 19
 regola Γ 19
 responsabile (= responsabile) Γ 6, 20
 riconoscere Γ 1
 riffare Γ 3, 4, 14
 rilasciato Γ Υπο 201
 rimettere Γ 12, 15, 19
 risarcimento Γ 17
 responsabile Γ 9
 rissorsa (= risorsa) Γ Προ
 scala Γ 24
 scritto sociale Γ 1
 segretario della comunità Γ Υπο 224-225
 sigillo publico Γ Υπο 216
 sindaco Γ Υπο 216
 sogetto publico Γ Υπο 216
 somministrare (= somministrare) Γ 9
 sorte Γ 17
 spedire Γ 4, 5, 8, 13
 spese Γ 20
 spezare Γ 17
 stile vecchio Γ Επιλ.
 stimare Γ 9, 17
 subire Γ Υπο 13
 sufficiente Γ Υπο 9, 13
 tenere Γ 8, 10
 toccare Γ 13
 trattenere Γ 15
 valore Γ 9
 vendita Γ Υπο 42
 viaggio Γ 15, 16, 26
 violare Γ Προ, 20
 volere Γ 14

Ο ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2005

